

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**OSMANLI'DA SİYASİ MUHALEFETİN
KURUMSALLAŞMA SÜRECİ
(1902-1909)**

DOKTORA TEZİ

Serkan YAZICI

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Tarih

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Azmi ÖZCAN

OCAK-2011

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI'DA SİYASİ MUHALEFETİN
KURUMSALLAŞMA SÜRECİ
(1902-1909)

DOKTORA TEZİ

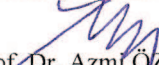
SERKAN YAZICI

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

Enstitü Bilim Dalı: Tarih

Bu tez 03/01/2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN

Prof. Dr. Tufan BUZPINAR

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Prof. Dr. Rahmi KARAKUŞ

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Yrd. Doç. Dr. Turgut ŞUBAŞI

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Serkan Yazıcı
03.01.2011

ÖNSÖZ

Tarih boyunca yönetenlerle, yönetilenlerin bazen büyük bazen küçük bir kısmı arasında, bazen de yönetenlerle yönetim basamaklarının her hangi bir kademesindeki gruplar arasında ihtilaflar olagelmıştır. Tarih bu ihtilafların çoğunlukla şiddet ile çözüldüğü olaylarla doludur. Zaman içerisinde devlet yapılarının geçirdiği değişim, bir kurum olarak siyaseti, o da bu ihtilafların çözülmesi ya da dile getirilmesini sağlayan yeni kavramları ortaya çıkarmıştır. Meşru siyasi zeminlerin ortaya çıkışı, ihtilafların da kimi zaman bu zeminlerde kimi zamanda gayri meşru yollarla ortaya konmasına olanak sağladı. İdeal devlet ya da yönetimi arayan insanlık için muhalif düşünceler de, giderek daha fazla değer görür hale geldi ve bunları ifade edebilmek temel haklar arasında kabul gördü. Türk siyasi tarihi de iktidar ve muhalefet ilişkileri bakımından zengin örneklerle doludur. Özellikle XIX. yüzyılda yeni siyasi fikirlere kapılarını açan Osmanlı Devleti, modern anlamda siyasal muhalefetin ilk örneklerini görebileceğimiz bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk modernleşmesi açısından önemli safhaları içeren Osmanlı'nın son yüz yılı tarihçilere siyaset ve muhalefetin gelişimi açısından geniş bir çalışma sahası sunmaktadır. Biz de bu anlayışla bu topraklarda muhalif düşüncenin gelişiminden önemli saydığımız tarihsel bir kesiti "Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)" adlı bir doktora tezi çalışmasında ele almayı uygun bulduk.

Osmanlı Devleti'nde Siyasi Muhalefet'i doktora tez konusu olarak seçmemde büyük pay, benim için hep bir tez danışmanından fazlası olan değerli tez danışmanıma aittir. Söze, gösterdiği anlayış, yardımları ve yönlendirmeleri için Hocam Prof. Dr. Azmi Özcan'a teşekkürlerimi sunarak başlamak isterim. Öğrencileri olduğum Prof. Dr. Mehmet Alpargu ve Prof. Dr. Haluk Selvi'ye, yardımlarından dolayı Doç. Dr. Arif Bilgin, Yrd. Doç. Dr. Ümit Ekin ve Yrd. Doç. Dr. Safiye Kıranlar'a, ayrıca tez savunmamda bulunan hocalarım Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu, Prof. Dr. Ş. Tufan Buzpınar, Prof. Dr. Rahmi Karakuş ve Yrd. Doç. Dr. Turgut Subaşı'ya teşekkür ederim.

Prof. Dr. Zikri Altun, Yrd. Doç. Dr. Gültekin Yıldız, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Mehmetefendioğlu, Yrd. Doç. Dr. Süheyla Yenidünya, Yrd. Doç. Dr. Cengiz Fedakar,

Okt. İsmail Ediz, Okt. Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt, Kurt, Okt. Galip Çağ, Agron İslami, Murtezan İdrizi, Sezin Seda Altun, Özgür Aydın ve Adem Pazarbaşı'na değerli katkılarından dolayı minnetlerimi sunuyorum. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Atatürk Kitaplığı (tadilatının bitmesini iki yıla yakın beklememe rağmen), İsam Kütüphanesi, Fransız Milli Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Sakarya Üniversitesi Bilimsel Projeler Başkanlığı ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (tez çalışmalarında uygulanmasını öngördükleri tez yazım ve metodoloji kurallarının sosyal bilimlere uygun olmadığını düşünsem de) çalışanlarına ve idarecilerine gösterdikleri nezaket ve anlayış dolayısıyla teşekkür ediyorum.

Değerli arkadaşlarım, Yrd. Doç. Dr. Fikrettin Yavuz, Yrd. Doç. Dr. Zeynep İskefiyeli, Yrd. Doç. Dr. Bilal Çelik, Yrd. Doç. Dr. Mustafa Sarı, Arş. Gör. Şenay Yanar, Arş. Gör. Fatma Koçak, Arş. Gör. Nagihan Göktaş, Arş. Gör. Tufan Turan ve Arş. Gör. Hakan Türkkkan'a da teşekkür borçluyum. Onlar olmasa her şey gerçekten daha zor olurdu.

Ayrıca, haklarını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme de şükranlarımı sunarım.

Serkan YAZICI

20.05.2010

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ	vii
ÖZET	viii
SUMMARY	ix
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: OSMANLI DEVLETİ'NDE SİYASET VE MUHALEFET	
1.1.Muhalefet'in Etimolojisi.....	9
1.2. Siyasi Kavram Olarak Muhalefet.....	10
1.3.Tanzimat Fermanına Kadar Siyasi Yapı ve Muhalefet.....	16
1.4.Tanzimat, Siyaset ve Muhalefet	18
1.5. Siyasi Kamuoyunun Oluşumu ve Yeni Siyasi Düşünceler.....	22
1.5.1. Yeni Osmanlılar.....	25
1.5.2. Yeni Osmanlı Basını ve Muhalefeti.....	32
1.6. Anayasa Tartışmaları.....	37
1.7. Meşrutiyet'in İlanı ve Kanun-ı Esasi.....	43
1.8. Meşrutiyet'in Yasama Dönemlerinde İktidar Muhalefet İlişkisi.....	47
BÖLÜM 2: II. ABDÜLHAMİT DEVRİNDE MUHALEFETİN OLUŞUMU	
2.1. II. Abdülhamid'e Karşı İlk Muhalif Girişimler.....	56
2.2. Sultan II. Abdülhamit Rejimi.....	58
2.3. Sultan II. Abdülhamit'e Muhalefet (1878-1895).....	65
2.4. Jön Türk Hareketi ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin Ortaya Çıkışı.....	74
2.5. İttihat Terakki Cemiyeti'nin İlk Siyasal Faaliyetleri.....	81
2.5.1. İstanbul'da Siyasi Muhalefet (1895-1897).....	85
2.5.2. İmparatorluk Dışında Jön Türk Faaliyetleri.....	89
2.5.2.1. Ahmet Rıza Bey ve Meşveret.....	90
2.5.2.2. Mizancı Murat Bey ve Mizan.....	94
2.6. Cemiyet'in 1897 Mağlubiyeti.....	100

BÖLÜM 3: MUHALEFETİN KONGRELER VE EYLEM DÖNEMİ

3.1. İlk Jön Türk Kongresi Öncesinde Muhalefet.....	109
3.1.1. Mahmud Celaleddin Paşa ve Oğullarının Avrupa'ya Geçişi.....	113
3.1.2. Prens Sabahattin.....	120
3.2. Osmanlı Muhalefetine İlk Kongresi.....	123
3.2.1. Bir Müdahale Girişimi ve Prens Sabahattin.....	129
3.3. Yurt Dışında Jön Türk Hareketini Etkileyen Olaylar (1902-1908).....	132
3.3.1. İran ve Rusya'daki Devrim ve Meşrutiyet Olayları.....	133
3.3.2. Jön Türk Hareketi'nde Avrupa'daki Bazı Gelişmeler.....	137
3.4. Muhalefetin Birleşme Girişimleri ve Ayrışması.....	138
3.5. II. Muhalif Osmanlı Partileri Kongresi ve Bazı Tartışmalar.....	143
3.6. Anadolu'da Muhalif Hareketler ve Vergi Ayaklanmaları.....	147
3.6.1. 1904-1908 Dönemi Halk Hareketleri İçerisinde Jön Türkler.....	151
3.6.2. Erzurum Vakası.....	155
3.7. Yurtiçinde Yeni Muhalif Örgütlenmeler.....	160
3.7.1. II. Meşrutiyet'in İlanını Hazırlayan Eylemler.....	163

BÖLÜM 4: II. MEŞRUTİYET VE MUHALEFET

4.1. II. Meşrutiyet'in İlanı.....	177
4.2. II. Meşrutiyet'in Anlamı ve Muhalefete Kazandırdıkları.....	182
4.3. Siyasalaşma Süreci ve Muhalefetin Kurumlaşması.....	190
4.4. II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet Aracı ve Odağı Olarak Basın.....	196
4.5. II. Meşrutiyet Döneminde Bab-ı Ali'ye Muhalefet.....	209
4.5.1. Said Paşa'ya Muhalefet.....	209
4.5.2. Kamil Paşa'ya Muhalefet.....	213
4.5.3. Hüseyin Hilmi Paşa'ya Muhalefet.....	225
4.6. İttihat ve Terakki'ye Muhalefet.....	233
4.6.1. Prens Sabahattin ve Ahrar Fırkası.....	236
4.6.2. Fedakâran-ı Millet Cemiyeti.....	243
4.6.3. Volkan ve İttihad-ı Muhammedi Fırkası.....	246
4.6.4. Diğer Partiler ve Muhalif Gruplar.....	250

4.7. Meşrutiyet Yönetimine Muhalefet.....	256
4.8. Meşrutiyet Döneminde Önemli Muhalif Reaksiyonlar.....	263
4.8.1. “Ekim Ayaklanmaları”: Kör Ali, Karagöz ve Beşiktaş Hadiseleri.....	264
4.8.2. Bir Muhalif Reaksiyon Olarak 31 Mart Vakası.....	268
SONUÇ	280
KAYNAKÇA	287
EKLER	332
ÖZGEÇMİŞ	359

KISALTMALAR

Bkz	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
DH. DUİT.	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH. EUM. KADL.	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısım-1 Adlî Kalemi
DH. EUM. KLH.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususi
DH. EUM. MH.	: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı
DH. EUM. THR.	: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı
DH. EUM. VRK.	: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi Evrakı
DH. EUM.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. MUİ.	: Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evr.
DH. SYS.	: Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
DH. ŞFR.	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH. UMVM.	: Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayât Müdüriyeti
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DUİT.	: Dosya Usulü iradeler Tasnifi
Ed.	: Editör
F.O.	: Foreign Office
HAT	: Hatt-ı Hümayun
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi

HR. TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ. AS.	: İrade Askeri
İ. DH.	: İrade Dâhiliye
İ. DUİT.	: Dosya Usulü İrade Tasnifi
İ. HR.	: İrade Hariciye
İ. HUS.	: İrade Hususi
İ. MMS.	: İrade Meclis-i Mahsus
İ. ŞD.	: İrade Şura-yı Devlet
İ. TAL.	: İrade Taltifat
İA	: İslam Ansiklopedisi
İSAM. HHP.	: Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Araştırmaları Merkezi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MF. MKT.	: Maarif Mektubi Kalemi
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
OİTCMMK	: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezinin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Y. PRK. TKM.	: Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y. A. HUS.	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. A. RES.	: Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

Y. EE. KP.	: Yıldız Esas Evrakı Kamil Paşa Evrakı
Y. EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. A.	: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı
Y. PRK. BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Bâşkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. DH.	: Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. EŞA.	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik
Y. PRK. GZT.	: Yıldız Perakende Gazete
Y. PRK. HR.	: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. MK.	: Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı
Y. PRK. MYD.	: Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y. PRK. PT.	: Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezaret Evrakı
Yay.Haz.	: Yayına Hazırlayan
ZB.	: Zaptiye Nezareti

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Meşrutiyet'e Karşı İşlenen Bazı Suçlar	260
Tablo 2: 31 Mart Ayaklanması Esnasında İşlenen Bazı Suçlar.....	272

Tezin Başlığı: Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)	
Tezin Yazarı: Serkan YAZICI Danışman: Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	
Kabul Tarihi: 03.01.2011	Sayfa Sayısı: 9 (ön kısım) + 285(tez) + 27 (ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Tarih
<p>Osmanlı Devleti'nde modern anlamda siyaset ve muhalefet, batılılaşma ya da çağdaşlaşma adı verilen süreçlerle eş zamanlı olarak gelişti. Askeri ve siyasi üstünlüğünü yitiren Osmanlı İmparatorluğu, devletin yeniden dinamizm kazanması için XIX. yüzyıl boyunca ıslahatlar yapmaya yöneldi. Reform ya da yenileşme olarak da adlandırabileceğimiz bu süreçte, gerisinde kalındığı düşünülen batı medeniyetinin bilim, sanat, eğitim ve felsefesi bu değişim sürecinin temel referansı haline gelmişti. Başta eksiklikler görülen ordu ve eğitim, bu yöntemle yeniden şekillendirilmeye çalışıldı ise de batıyı tanıyan Osmanlı entelektüelleri farklı talepler edindiler. Bunların başında anayasa, meşrutiyet, fikir özgürlüğü gibi kavramları sayabiliriz.</p> <p>Tanzimat ve Islahat Fermanları ya da diğer bir tabirle Tanzimat dönemi (1839-1876) yenileşmenin kamusal zeminini hazırlamıştı. Anayasa tartışmaları da bu dönemde başlayarak rejim muhalefetine giderek daha fazla örgütlendiği yıllara ilham kaynağı oldu. Ortaya çıkan Anayasa ve Meşrutiyet talebi bu yıllarda (1865-1876) Namık Kemal, Ali Suavi ve Mithat Paşa gibi isimleri, Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler gibi siyasi kurum ve grupları Türk siyasal yaşamına kazandırdı. Yaklaşık iki yıl süren I. Meşrutiyet tecrübesinin ardından anayasa mücadelesi, tüm siyasi ya da muhalif faaliyetleri baskı altında tutan II. Abdülhamit karşıtlığı ile genişledi. Bu muhalif tutum kısmen İstanbul'da gelişti ise de yurt içinde merkeze uzak (Balkanlar, Trablusgarp, Mısır daha sonra kısmen Doğu Anadolu gibi) bölgelerde hız kazandı. Ancak Jön Türkler olarak adlandırdığımız bu dönemin muhaliflerinin asıl hareket üssü Paris, Londra, Cenevre ve Kahire gibi şehirlerdi. Muhalifler, bu şehirlerde yaptıkları yayınlar ve oluşturdukları siyasi örgütlerle meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesi için padişah üzerinde siyasi baskı oluşturmaya çalıştılar. Ülkenin içinde bulunduğu yoksulluk, halk ve orduda genel bir memnuniyetsizlik havası yaratmıştı. Bu hoşnutsuzluk imparatorluk içerisinde siyasal muhalefetin büyümesini sağlarken Avrupa'daki yayınlar da bu muhalefetin fikirsel kaynağını teşkil etti. Avrupa'daki Jön Türklerle benzer taleplerle Balkanlarda ortaya çıkan ve bilhassa III. Ordu mensubu subaylar arasındaki İttihat Terakki Cemiyeti mensupları, giriştikleri eylemlerle rafa kaldırılan Kanun-ı Esasiyi yeniden uygulamaya Padişahı mecbur ettiler. II. Meşrutiyet'in ilanından 31 Mart Ayaklanmasına kadar kurulan parti, cemiyet ve yayın kuruluşları çerçevesinde gelişen muhalefet hareketleri, bu muhalefetin etkinliği ve siyasal yaşama katkısı bu çalışmada incelenmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan muhalefet anlayışı, temsilcileri ve düşünceleri ile aydınlatılmaya çalışılmış, İttihat ve Terakki Fırkası, Ahrar Fırkası gibi partiler arasında seyreden iktidar muhalefet ilişkisi irdelenmiştir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Muhalefet, II. Meşrutiyet, II. Abdülhamit, Jön Türkler, İttihat ve Terakki.	

Title of the Thesis: The Formation of Ottoman Political Opposition 1902-1909	
Author: Serkan YAZICI	Supervisor: Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Date: 03. 01. 2011	Nu. of pages : 9 (pre text) + 285 (main body) + 27 (appendices)
Department: History	Subfield: History
<p>Politics and political opposition in the Ottoman Empire developed side by side with westernization and modernization. The Ottomans, after losing the military and political superiority enjoyed in the past, focused on reforms meant to regain not just the dynamism of its zenith, but to lay new ground for a stronger state in the 19th century. The West became a basic reference point of the process. The Ottoman intellectuals who knew the culture of Europe best concocted new and different demands. Foremost, these demands looked West for concepts like state constitution, democratic parliaments, and freedoms of speech and association. Tanzimat and Islahat Ferman prepared the ground for modernization and later constitutional debate up through 1876 brought further names like Namik Kemal, Mithad Pasha, Ali Suavi into the spotlight along with new political institutions such as the New Ottomans into political life.</p> <p>Soon after the Russia-Turkey War (1877-1878), II. Abdulhamid took control of all state affairs and put pressure upon every kind of opposition. Soon, a new kind of intellectual, who were mostly educated in state schools, came to the fore to voice their opposition to the policies of the Sultan. The Young Turks, as they were named, exhibited a bitter opposition both in and outside the country. Dissidents, within the publications and political organizations in many central cities, tried to create political pressure on the Ottoman Sultan for the declaration of constitution for the second time. While this discontent allowed for a boon to the political opposition within the empire, publications in Europe created the intellectual resources of this oppositional movement. The Sultan was finally forced to accept the declaration of constitution for second time at 24 July 1908. This was an end of an era in the Ottoman history and the Young Turk Party seized the power. But soon the opposition turned against them. In the following months the country was in turmoil due to the rivalries among the competing parties which paved the way for the overthrow of the Sultan Abdulhamid II.</p> <p>This study explores the gradual formation of political opposition in the Ottoman tradition. It also examines how the conflicting interests in the process got together with one common goal - and having achieved this how they were parted to silence each other.</p>	
Keywords: Opposition, II. Meşrutiyet, II. Abdulhamid, Young Turks, Committee of Union and Progress	

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde "Hürriyetin İlânı" olarak da adlandırılan 24 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyetin ikinci kez ilanını, 1902-1909 seneleri arasında gelişen yeni iktidar-muhalefet ilişkisini kavramak, bütün tarihî olayları ele alırken yapılması gerektiği gibi, bu dönemin öncesine bakmayı zorunlu kılar. II. Meşrutiyet inkılâbı, siyasal-kültürel bir dönüşüm sürecinin sonucu olarak ortaya çıktığından, bunun başlangıcı III. Selim döneminde başlayan yenileşme ile Tanzimat döneminde görülen bürokratikleşme ve siyasallaşma ile tarihlendirilebilir. Tanzimat, vatandaşlık ilkesine dayanarak kişi haklarının devlet garantisi altına alınması dar anlamını içerse de, bir devir olarak modern siyasî düşüncenin ve "izm"lerin Osmanlı coğrafyasına ulaştığı ve kabul gördüğü dönemi ifade eder. Batı kaynaklı bu düşünce ve doktrinler, XIX. yüzyıl Osmanlı aydınları tarafından tartışılmasına rağmen, bu dönemde Osmanlı coğrafyasında sağlam bir siyasî düşünce çerçevesinin oluştuğunu söylemek güçtür. Çünkü söz konusu tartışmalar daha çok devleti içine düştüğü durumdan nasıl kurtarırız sorusuna cevap aramak şeklinde tezahür etmekteydi. Şerif Mardin'in deyimiyle, bunlar siyasî düşünceden ziyade "devleti kurtarmak" fikrinin pratik yansımalarıydı (Mardin, 2005:16).

Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarıyla bir çöküşe doğru sürüklendiği, batılı devlet adamlarınca da değerlendirilmekteydi, XIX. yüzyıl ortalarında Rus Çarı'nın yaptığı "hasta adam" benzetmesi imparatorlukla birlikte sıklıkla anılan bir tabir haline gelmişti (Lane-poole, 1893:207). Namık Kemal, çağdaşı olan birçok aydın ile birlikte Osmanlı Devleti'nin hastalığının gerçekte ne olduğunu, bundan neden kurtulamadığını ve nasıl kurtulabileceğini yazılarında uzun uzadıya sorgulamıştır (Namık Kemal, *Hürriyet*, 7 Ekim 1868:1). Bu aydınların sundukları çözümler birbirinden farklı olsa da devleti kurtarma kaygısı, Osmanlı aydın ve bürokratını batıya ait düşünce, kurum ve kuruluşlara da yöneltmiştir. Bu yönelimin altında yatan kaygı ve mecburiyet, "hüsn-i tedbir" arzusundan daha baskın gözükmektedir (Hanioglu, 1985:10). Halil İncılık'a göre ise devleti kurtarma ya da güçlendirme arzusu Tanzimat'tan beklenen fayda olarak gözükse de, gerçekte yapılan işler "Tanzimatçıların yeniden yapılanma arzularını tatmin etmekten öteye gidememiştir" (İncılık, 1940: 237-263). Fakat bütün

bu farklı bakışlar, Tanzimat'ın, dönemin siyasi, sosyal ve kültürel hayatına yenilikler getirdiği ve birtakım siyasi sonuçlar doğurduğu gerçeğini değiştirmez.

Ortaya çıkan siyasi hareketlilik 1908 yılına değin süren, genel hatlarıyla anayasa ve meşrutiyet tartışmaları etrafında gelişen muhalif kesimlerin doğduğu ve kurumlaştığı bir devri yaratmıştı. 1876'ya değin Yeni Osmanlılar, kısa bir meşrutiyet tecrübesinden sonra da Jön Türkler, devlet rejiminde köklü değişimler isteyen grupların öncüleri, temsilcileri oldular. Osmanlı'nın batıda ya da batı tarzında eğitim görmüş yeni kuşakları, öncesinde örneğine az rastlanır şekilde ve bir sistem dâhilinde padişah veya bab-ı âliye karşı bayrak açmışlardı. Sultan Abdülaziz'in son on yılı içinde başlayan bu yeni muhalefet anlayışı, II. Abdülhamit saltanatında zirve noktasına ulaşmıştı. Muhalif gruplar, Osmanlı Devleti'nin başkentinden Kahire'ye, imparatorluğun çeşitli taşra vilayetlerinden Avrupa kentlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardı. Siyasî muhalefet, II. Abdülhamit devrinde padişahın politikalarından şahsına varıncaya kadar birçok konu başlığı altında sınıflandırılacak savlar geliştirdi. Jön Türkler, kurdukları cemiyetler, çıkardıkları yayın organları ve fikirleriyle hem sürgünde yaşadıkları ülke kamuoyunda hem de Avrupa ülkeleri üzerinde ciddi etkiler yarattılar.

1895'ten itibaren yayınladıkları gazete, dergi ve kitaplarla fikir altyapısı olgunlaşan Jön Türk muhalefeti, 1902 yılında toplanan ilk kongresinden itibaren yeni tartışmalar içerisine de girmişti. II. Abdülhamit'in mutlakîyetçiliğine karşı veya onu Kanun-ı Esasi'yi yeniden kabule zorlayacak faaliyetler için sadece basın-yayın yönteminin yeterli olmadığı tartışılmaya başlandı. Bu kongre, her ne kadar Jön Türkleri, yabancı bir devlet desteği ile askeri müdahale veya hareketin ya da ülkenin kendi içerisinde bir güce dayanan müdahaleden yana olanlar şeklinde ikiye böldü ise daha eylemli bir muhalefet hareketinin önünü açmıştı. Birkaç başarısız girişimin ardından artık içerisinde imparatorluk içerisinde halk ve askerlere dayanan kalkışma hareketleri de görülmeye başlanmıştı. Şüphesiz bunlardan askerin, yaklaşık üç çeyrek asır sonra (1826'dan itibaren) yeniden siyasi bir rol üstlenmesi olayların seyrini büyük ölçüde değiştirmişti.

Aynı dönem Osmanlı siyaseti üzerinde büyük ağırlığı olan Avrupalı devletler ile Jön Türkler'in reform talepleri eş zamanlılık gösteriyordu. Bu durum Jön Türkler'in siyasî

muhalefeti Avrupa'da yaşatmalarına imkân verdi. Ancak Meşrutiyet'in ikinci kez ilân edilmesinde Avrupa'daki muhaliflerin yarattığı düşünsel birikim büyük önem taşıyorsa da Balkanlar'daki cemiyet, halk, ordu ve bürokrat ittifakı daha sarsıcı bir tesir ortaya koymuştu. Jön Türk muhalefeti, II. Meşrutiyet'in ilânını temin ettiğinde, hem padişah ve siyasîler, hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası ile diğer siyasî yapılar arasında farklı bir iktidar muhalefet ilişkisi ortaya çıkmıştı.

II. Meşrutiyet devri, ihtilâli gerçekleştirenlerin iktidara el koyamadığı fakat onu denetleyebildiği ve ona kısmen yön verebildiği bir süreç olarak başladı. Ancak bir anda özgürleşen basın ve siyaset dünyası, adeta zincirlerinden boşalmış gibi bir coşku gösterdi. Toplum siyasîleşme sürecine çok hızla girmiş; basın ciddî bir gelişim ve farklılık sergilemişti. Sayısı şaşırtıcı ölçüde artan basın organları siyasal muhalefet ya da siyasî kritiği bir anda, ülkedeki herkesin günlük meselesi haline getirdi. Cemiyetleşme ve fırkalaşma toplumsal yaşamı ciddî değişimlere uğrattıysa da iktisadî yaşamda beklenen rahatlama sağlanamamıştı. Meşrutiyet'in ilânının yarattığı coşku geçtiğinde tebaa arasında siyasî ve etnik ayrışmalar da kendisini göstermeye başladı.

Temmuz 1908 öncesi Jön Türk hareketini, II. Abdülhamit'e karşı muhalefeti karakterize ederken birbirinden farklı birçok siyasî görüşü ifade etmek için ortak bir ad olarak kullanmak mümkündü. Ancak bu tarihten sonra Jön Türkler ve bu grubun dışında kalanlar, birbirinden farklı siyasî çözüm formülleri ile kurumlaşarak rakip oldular. İhtilâli takip eden bir yılda hem fırka formasyonları, hem düşünce özgürlüğünün tolerans aralıkları, hem de siyasî düşüncelerin ifade ediliş biçimleri belirlenmişti. Hükümeti ele geçiremeyen siyasîler Bab-ı Aliye karşı muhalefete devam ettiler, bu bir yıl zarfında II. Abdülhamit'e yönelik muhalefet 31 Mart Vakası'na değin kesintiye uğramış, padişah muhaliflerin eleştirilerinden nispeten uzak kalabilmişti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisini hürriyeti getiren kurum olarak, meşrutiyeti de hürriyet rejimi olarak kutsal ve dokunulmaz bir hale getirmeye çalıştıysa da bu iki kuruma karşı da muhalefet kendisini çok geçmeden göstermişti. Balkanlar'dan gelen siyasîler ve ordu mensupları, geleneksel kurumları olan İstanbul'un muhafazakâr kesimlerinden bir toplumsal muhalefetle de karşılaştılar. Karşılaştıkları siyasî olaylara

gösterdikleri tepkiler devirmeye çalıştıkları padişahın yöntemlerinden daha az baskıcı değildi, hatta kimi zaman onun yöntemlerine de başvurular.

1908’de başlayan siyasîleşme ve siyasal çekişmeler, on yıllar sonra bile Türk siyasetinin ordu-devlet-siyaset ilişkisinin ve siyasî parti mücadelelerinin temelleri hakkında fikir verir niteliktedir.

Araştırmanın Konusu

Osmanlı Devleti’nde modern anlamda siyaset kültürünün oluşumunu ele alan bu tez çalışması, geleneksel olarak mutlakîyetçi bir imparatorluk geçmişinin, iktidarı, tebaa ile paylaşma ya da sınırlandırma süreçlerinin ilk deneyimleri üzerine odaklanmaktadır. “Osmanlı’da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci” konulu bu çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Bölümlerden ilki “Osmanlı Devleti’nde Siyaset ve Muhalefet” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm muhalefet tabirinin kavramsal bir izahı ve bazı siyaset bilimcilerin muhalefet tarifleri ile başlamaktadır. Takip eden başlıklarda siyaset ve muhalefetin Osmanlı Devleti’nin yükseliş ve duraklama devrinde ifade ettiği anlamlar üzerinde durulmuştur. İlk siyasî eylemler ve Tanzimat döneminde siyasî düşüncenin yaşadığı dönüşüm bu bölümün konuları arasındadır. Yeni Osmanlılar gibi anayasal rejimin ilk savunucuları ve mücadeleleri, Meşrutîyet’in 1876’da ilânı öncesinde Kanun-ı Esasî tartışmaları da bu bölümde irdelenmiştir. Bu bölüm, I. Meşrutîyet döneminin ilk yasama dönemlerinde iktidar muhalefet ilişkisi ve Kanun-ı Esasî’nin rafa kaldırılışı ile son bulmaktadır.

“II. Abdülhamit Devrinde Muhalefetin Oluşumu” başlıklı ikinci bölüm I. Meşrutîyet döneminin son bulmasının ardından ortaya çıkmaya başlayan muhalif şahıs ve oluşumlar üzerinde durmaktadır. Büyük ölçüde muhalefetin ortaya çıkmasına neden olan hafiyelik, sansür ve sürgün gibi devlet uygulamaları ile II. Abdülhamit devrinin özellikleri genel hatlarıyla bu bölümde ele alınmıştır. II. Abdülhamit devrine yönelik ilk muhalif akımların ardından, çalışmanın omurgasını teşkil eden Jön Türk hareketi bu bölümün kapsamı içinde yer almaktadır. İttihat Terakki’nin doğuşu, Jön Türklerin Avrupa’da kendilerine hareket üsleri edinmeleri, giriştikleri yayın ve siyasî faaliyetler de bu bölüm içerisinde anlatılmıştır. Birbirinden farklı görüşlerdeki Jön Türklerin kendi aralarında yaşadıkları tartışmalar ve gruplaşmaların ortaya çıkarttığı lider

profilleri de bu bölümün tartışmaları arasındadır. Ahmet Rıza ve Mizancı Murat gibi öne çıkan bazı isimler hakkında biyografik bilgiler verilerek onların görüşleri etrafında şekillenen muhalif yaklaşımlar izah edilmeye çalışılmıştır. Cemiyetin içine düştüğü bunalımlı dönemler, üyelerinin yaşadığı güçlükler ile hareketin faaliyet düzeyindeki dalgalanmalar bu bölümün konuları arasındadır.

Çalışmanın üçüncü bölümü “Muhalefet’in Kongreler ve Eylem Dönemi” başlığını taşımaktadır. Çalışmanın gelişme kısmının bu bölümde başladığını söyleyebiliriz. Bu bölüm, 1897’de güç kaybeden İttihat ve Terakki’nin harekete yeni katılan Damat Mahmut Paşa ve Prens Sabahattin gibi isimlerle yeniden güç kazanması ile başlamaktadır. Prens Sabahattin hakkında biyografik bilgi ve örgütünün oluşumu, yine bölümde ele alınmıştır. Esas inceleme alanı olarak gördüğümüz 1902 sonrası gelişmeleri, Osmanlı Muhaliflerinin İlk Kongresi ile başlamaktadır. Salt yayın faaliyeti ile bir yere varılamayacağına kani olan Jön Türklerin, gerçekleştirilecek eylemlerin türü üzerine yaptıkları tartışmalar da bu döneme rastlamaktadır. Diğer taraftan Anadolu içlerinde, idari uygulamalara karşı halk reaksiyonları da bu dönemde görülmeye başlamıştır. Vergi ayaklanmaları olarak anılan bu olayların muhalif karakteri ve hadiseler içerisindeki Jön Türk rolü de bu bölüm içerisinde irdelenmiştir. Yurt içindeki bir başka organizasyon olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve Balkanlardaki diğer oluşumlar ile II. Meşrutiyet’in oluşumuna zemin hazırlayan eylemler ile bu bölüm son bulmaktadır.

“Meşrutiyet ve Muhalefet” başlıklı son bölümde Meşrutiyetin ikinci kez ilanı, yarattığı akisler ve anlamı burada tartışılmıştır. İttihat Terakki, Ahrar Fırkası gibi cemiyet ve fırkaların oluşumu, Meşrutiyet döneminin hususiyetleri ve öne çıkan isimleri burada incelenmiştir. Bu bölümde dönemin muhalif eğilimleri sınıflandırılmaya gayret edilmiştir. İttihat ve Terakki’ye, Bab-ı Ali Paşalarına ve meşrutiyete yönelik muhalefet bu sınıflandırmanın konularıdır. 31 Mart Ayaklanması gibi dönemin önemli muhalif reaksiyonları ayrı başlıklar halinde incelenirken, bu dönemde İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet’e karşı işlenen suçlar tablolar halinde örneklenmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti’nde muhalefetin gelişimi ve etkinliği üzerine genel bir değerlendirme yapılan sonuç bahsinde, tez çalışmasında ulaşılan neticeler sunulmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Osmanlı Devleti'nde 1902-1909 yıllarındaki siyasal muhalefetin etraflıca ele alınarak ortaya çıkartılması, geçmişten günümüze siyasî kurumların başvurduğu yöntemlerin doğru anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu dönemin siyasî faaliyetleri ve bunların sonuçlarının yakın tarihin tüm siyasi olayları ile ilişki halinde olması nedeniyle bu tarihten itibaren kimi zaman kesintilere uğrasa da çok partili siyasetin Türkiye'deki gelişim süreci daha berrak bir anlatıma sahip olacaktır. Ordu-siyaset ilişkisinin ilk örneklerinin incelenmesi Türk siyasî tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Öte yandan Yeni Osmanlıların ve Jön Türklerin düşünsel üretimleri Türkiye'de siyaset biliminin ilk birikimleri arasındadır. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin gibi düşünce ve eylem adamlarının yanı sıra birçok Jön Türk'ün siyaset, felsefe, din ve toplum algılamasının doğru anlaşılması gerekmektedir. Jön Türk muhalefetinin gerek yurtdışında gerekse yurt içinde çıkardığı yüzlerce kitap, binlerce gazete ve dergi nüshası, hem düşünsel ve edebî birikim bakımından, hem de demokrasinin vazgeçilmezleri olan iktidar ve muhalefetin ilk ilişkileri açısından ilgi çekici niteliktedir.

Kullanılan Kaynaklar

Kaynakçada da sıralandığı üzere çalışma hazırlanırken geniş sayılabilecek bir literatür taraması yapılmasına gayret edilmiştir. Bunlar içerisinde kullanılan arşiv malzemesi önem taşımaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin konuyla ilgili katalogları taranmış; bunlardan konular içerisinde sıklıkla istifade edilmiştir. Ayrıca The National Archives of United Kingdom da (Birleşik Krallık Millî Arşivleri/İngiliz Arşivleri) çalışmada en fazla kullanılan kaynaklardan birisi konumundadır. Başta Foreign Office (FO) olmak üzere, bir kısmı bu kataloğu da içeren *House Commons/Parliamentary Papers* adlı İngiliz arşivlerinin belge neşirleri çalışmada kullanılmıştır. The National Archives yayınları içerisinde yine bahsedilen belge dökümlerini içeren *British Documents on Foreign Affairs (Ed. David Gillard) (1984), Series B: Near and Middle East, 1856-1914, Ottoman Empire Under the Young Turks 1908-1914 ve Parliamentary Papers (1909), Correspondence Respecting The Constitutional Movement in Turkey 1908, British Documents on Foreign Affairs (Ed. David Gillard)*

(1984), *Series B: Near and Middle East, 1856-1914, Ottoman Empire Under the Young Turks 1908-1914*, tez konusu ile doğrudan alakalıdır.

Fransız arşivlerinin çeşitli konulardaki *Documents Diplomatiques* adlı belge dökümlerinden de yararlanılmıştır. Bunlar arasında *Document Diplomatiques, Affaires De Turquie 1900-1901, Affaires D'Orient, 1875, 1876, 1877, Affaires D'Orient, Autonomie Crotoise, Affaires D'Orient, Emprunt De L'indemnité de Guerre Hellénique* gibi konu başlıklarını içeren belge dökümleri bulunmaktadır.

Çalışma konusunun esasını muhalefet meseleleri teşkil ettiğinden, rejim tartışmalarına daha ziyade gazeteler ve süreli yayınlar içerisinde rastlanmıştır. Bu çerçevede gerek döneme ait, gerek daha sonra bu döneme dair yazılan yazıları neşreden gazete ve dergiler çalışmada kullanılmıştır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: *The Washington Post, The Times, The Manchester Guardian, The Observer, La Turquie Contemporaine, Le Figaro, Le Petit Journal, Le Temps, Le Yildiz, Gencibe-i Hayal, Basiret, Hürriyet, Takvim-i Vekayi, İstikbal, Journal Des Debats, Mizan, Meşveret, Muhbir, Terakki, Supplement Français Mechveret, Punch or the London Charivari, New York Times, İstikbal, La Presse Illustré, Hadika, Diyojen, La Revue Occidentale, Osmanlı, Tanin, İkdam, Serbesti, The American Historical Review, Les Nouvelles D'Orient, Le Petit Journal, Le Siécle...* Bu gazete koleksiyonlarının temininde belli başlı bazı merkezlerden istifade edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki gazete kataloglarından yararlanıldığı gibi kütüphanelerin süreli yayın kataloglarından da istifade edilmiştir. Süreli yayın kataloglarından yararlanan Beyazıt Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı ve Milli Kütüphane, Osmanlı basınının temin ve tahlilinde faydalanılan önemli merkezlerdendir. Fransız basın organları ve kısmen bazı Jön Türk yayınları Fransız Milli Kütüphanesi'nden doğrudan ya da ilgili kütüphanenin internet sayfasından temin edilmiştir. Amerikan gazetelerinin temininde yararlanan öncelikli kaynak, ProQuest Historical Newspapers adlı veri tabanıdır. Benzer şekilde *The Times* gazetesinin kullanılan sayılarına da, Sakarya Üniversitesi'nin online veritabanları katalogundan ulaşılmıştır.

Siyasal Muhalefet ile ilgili bir diğer önemli kaynak da anı ve gezi kitaplarıdır. Hatıra kitaplarından yararlanmadaki güçlükler malumdur. Genellikle olayların

tarihlendirilmesindeki eksiklikler ya da tarihî vakalar içerisinde eser sahibinin kendi rolünü öne çıkarması ya da kendisini olayların merkezinde görerek nesnellikten uzaklaşması gibi hususlar bu zorluklar arasında sayılabilir. Diğer taraftan hatıratlar tarih araştırmacılarına hiçbir arşiv vesikasının sunamayacağı detayları da verebilir. Hele bir de konu rejim muhalefeti olursa resmî kaynaklara yansımayan bir olay ancak bu eserler tarafından aydınlatılabilir. Bu nedenle çalışmamız içerisinde hatıratlar önemli bir ağırlığa sahiptir. Bunların arasında, İsmail Kemal Bey, Ahmet Rıza Bey, Resneli Niyazi, Halil Halid, Tahsin Paşa, Necmeddin Sahir Silan, Cevri, Mehmet Nusret, Kazım Nami Duru, Ali Haydar Mithat, Mithat Paşa, İbrahim Temo, Cemil Topuzlu, Taha Toros, Yahya Kemal Beyatlı, Edwin Grosvenor, Edmondo De Amicis, Ubicini gibi isimlerin hatıralarını sayabiliriz.

2008 yılının Meşrutiyet'in ikinci kez ilanının yüzüncü yılı olması hasebiyle düzenlenen birçok bilimsel etkinlik konu ile ilgili literatürün genişlemesini sağlamıştır. Meşrutiyet özel sayısı yayınlayan *Dîvân*, *Bilig*, *Doğu Batı* gibi akademik dergilerin yanı sıra Marmara Üniversitesi gibi birçok kuruluş da sempozyumlarla bu faaliyetlere katılmışlardır. Bu çalışmalardan tez içerisinde istifade edilmiştir¹.

Çalışma esnasında, Türkiye'deki araştırma eserlerinde az rastlanan nadir eserlerin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Bu eserlerin basım yılları 1800 ile 1950 arasında değişmektedir. Bunlara örnek olarak, Selim Faris, *The Decline of British Prestige in the East*, Londra 1887; W. Denton, *The Christians of Turkey Their Condition Under Mussulman Rule*, London (1876); Gaston Deshamps, *A Constantinople*, Paris 1913; M. Edmons, *Rhigas Pheraios The Protomartyr of Grek Independence*, Londra 1890; Paul Fesch, *Les Jeunes Turcs*, Paris 1909; Demetrius Georgiades, *La Turquie Actuelle, Les Peuples Affranchis Du Joug Ottoman et Les Interets Français en Orient*, Paris 1892; Tunalı Hilmi, *Un projet d'organisation de la souverainete du peuple en Turquie*, Paris 1903; Charles Roden Buxton, *Turkey in Revolution*, Londra 1909 gibi çalışmaları gösterebiliriz. Bunların yanı sıra konuyla ilgili makaleler, kitaplar ve araştırma eserleri taranmış; ilgili kısımlarından istifade edilmiştir. Bunlar da bütün olarak kaynakça kısmında görülebilir.

---

¹ Meşrutiyet'in yüzüncü yılı ilgili etkinlik ve yayınların listesi için bkz. (Aslaner, 2008a:175-284)

BÖLÜM 1: OSMANLI DEVLETİ'NDE SİYASET VE MUHALEFET

1.1. Muhalefet'in Etimolojisi

Muhalefet, Türk diline “*halefe*” kökünden gelen Arapça aslına uygun bir şekilde girmiştir. Osmanlıca sözlüklerde “*uyamama, başka türlü olma, mugayeret, mubayenet*” gibi tariflerle açıklanan muhalefet, “*karşı, zıd*” anlamına gelen “*hilâf*”, muhalif, karşı fikirde bulunan, aleyhinde anlamlarındaki “*hilâf-gîr*” kelimeleriyle ilişkilidir. Bu anlam ilişkisi içerisinde “*ihtilâf*” kelimesi de uyuşmazlık manasıyla hatıra gelebilir (Şemseddin Sami, 1901:1306). Misalli Türkçe Sözlük'te “*karşı olma karşı çıkma, aksini savunma*” ya da “*iktidarın takip ettiği politikaya karşı olan, iktidarla aynı görüşleri paylaşmayan ve bunu teşkilatlı şekilde ortaya koyan siyasi topluluk*” olarak izah edilmektedir¹.

Kelime anlamı bakımından Türkçedeki muhalefet ile batı dillerindeki opposition'un anlamca eş oldukları kabul edilir. Kelime, batı dillerinde “opposition” (Le Robert Dictionnaire, 2006:910; Oxford Dictionary, 1989:441) ya da ses yönünden benzer kelimelerle ifadelendirilir. Hint-Avrupa kökenli dillerde “opposition” dışında bu kavram ile ilişkilendirilebilecek birçok kelime mevcuttur. Örneğin rejim muhalefetinin kelime karşılığı *dissidence*, rejim muhalifi anlamında *dissident* bu dillerde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu kelimenin birkaç yüzyıl evvel “*klise karşıtı*” anlamına geldiğini de belirtmek gerekir. Aynı şekilde Fransız dilinde de “*dissident*”, “*başkaldıran kimse*” anlamındadır. Almanca, İtalyanca, İspanyolca gibi aynı aileye mensup dillerde de “*muhalif*” anlamında, bazı küçük fonetik farklılıklarla (Portekizce'deki *dissidente* gibi) kullanılan *dissident*, bu aileden olan dillerde dilbilgisi açısından “*muhalif*” tabirinin isim karşılığı iken örneğin Fransızcadaki *opposant* sıfat karşılığıdır (www.sozluk.net 10.05.2010). Fransız dilinde aynı

---

¹ Burada, Kâtip Çelebi'den aktarılan “...*odabaşılar ve ihtiyarlar baş üstüne deyip sipah dahi muhalefet etmedi...*” örneğinden de anlaşılacağı üzere Türkçedeki kullanımı bakımından uzunca bir maziye sahiptir (Ayverdi, 2005:2117). Ayrıca, İsmet Zeki Eyüboğlu'nun etimoloji sözlüğünde Muhalefet, “*karşı tutumu benimseme, karşı çıkma ve uzlaşmazlığa yönelme*” şeklinde verilmektedir (Eyüboğlu, 1995:487).

zamanda “/la/ *Objection*” da muhalefet anlamına gelmektedir (Le Robert Dictionnaire, 2006:896).

Ancak muhalefet kelimesinden Türkçede anlaşılan manayı Arapça’da karşılayan kelime “*mu’aradah/muaraza*”dır². Osmanlıca sözlüklerde *muaraza*, daha çok çelişki anlamı yüklenmektedir (Kantar, 2008:540); Redhouse’un tarifi de buna yakındır (Redhouse, 1987:1896). *Muaraza*, Türkçe sözlüklerden birinde ise “çekişme, kavga” olarak tanımlanmaktadır (Okyanus, III/III 1974:252). Mütercim Asım’ın *Kâmus Tercümesinde* *muaraza* ile ilgili yapılan izahlar, Arapçada muhalefet tabiri yerine kullanılmasını daha anlaşılabilir kılmaktadır. Buna göre *muarazanın* kelime anlamı:

“...bir nesneden yan verüb udûl (yoldan çıkma) ve inıtraf (çekilip gitme) eylemek manasındadır... Bir kimsenin yürüyüşü gibi yürüyerek beraberinde gitmek ve yarışmak manasındadır. Ve kitap mukabele eylemek manasındadır. Ve yolun bir tarafından gitmek manasıdır ki yoldaşı öbür tarafta kalır... Ve cenazeye hanesinden uymayup esna-i rahta arkuru çıkup uymak manasına müstameldir...” (Mütercim Asım, 1888:1276)

Muhalefet, “*uyamama ya da başka türlü olma*” anlamıyla Arapçada da kullanılmasına rağmen bu dildeki kullanım şekli bireysel ya da siyasi muhalefetten farklıdır. Metinler içerisinde pek çok farklı şekilde karşılaşılabilecek kelimelerden biri olan muhalefet, İslamî ilimler içerisinde birbiri ile uyumsuzluk bulunan hadisler ve hadisçiler için kullanılmaktadır (Aşikkutlu, DİA/2005:401-402). Ayrıca, Kelam ilmine göre Allah’ın zâtî sıfatlarından biri olarak “*Muhâlefetün li’l-havadis*”, “*sonradan var olan, yaratılan hiçbir varlığa benzememek*” anlamındadır (Ayverdi, 2005:2117).

1.2. Siyasal Kavram Olarak Muhalefet

Bir toplumda siyasi muhalefetin var olması bazı şartların gerçekleşmesine bağlıdır. Bunlardan en önemlisi, farklı siyasi düşüncelerin bir arada yaşayabileceği bir ortamdır. Dahası, farklı siyasi fikirlerin savunulabileceği bir zemine de ihtiyaç vardır. Tiranlık, monarşi, otokrasi, oligarşi gibi siyasal yapılarda böyle bir zeminden söz

² Kelimenin Arapça’da bu şekilde kullanıldığına dair iki kaynak ismi bize fikir verebilir. Bunlardan ilki, Sehl B. Abdullah et-Tusyeri’ye ait bir yazma olan “el-Mu’arada ve’r-Red alâ Ehli’l-Firak ve Ehli’De’âvi fi’l-Ahval” (Mezhep Mensuplarına ve İhtilaf Edenlere Reddiye ve Muhalefet), ikincisi ise İslami Siyasi Düşüncesinde Muhalefet (el-Mu’arada fi’l-Fikri’s-Siyâsiyyi’l-İslâmî)dir. (Mustafa, 1990:41).

etmek neredeyse imkânsızdır. O nedenle monarşik bir yapı arz eden Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi muhalefetin doğuşu için 19. yüzyılı beklemek gerekecektir. Bu kısımda, Batı ve Doğu'daki örneklerden hareketle siyasal bir kavram olarak muhalefetin doğuşu ele alınacaktır.

Mutlak monarşi türünden otoriter rejimler içerisinde hükümdar, bağlayıcı yasalarla sınırlandırılmadığından onun buyruğu tek geçerli irade konumundadır. Hükümdara muhalefet edebilecek kesimlerin ortaya çıkması yalnızca sınırlı zaman dilimlerinde sınırlı ölçülerde mümkün olabilir (Kanayev, 2003:104-108)³. Bu sınırlı devreler dışında toplumsal ya da siyasi muhalefetin en ağır ya da yıkıcı yüzünü –eğer başarılabilirse- tiranlık ya da diktatörlüğe karşı monarşik ya da oligarşik yapılarda görebiliriz (Popper, II/II, 1950:172).

Bu yıkıcı tablolar yerine, karşı görüşteki kesimlerin kendilerini ifade edebilecekleri asgari düzeyde özgürlükçü bir ortam ya da görüşlerini ulaştırabilecekleri asgari koşullar, muhalefet için temin edilmelidir. İsaiah Berlin, salt özgürlükten söz ederken bunun otokrasi ya da herhangi bir düzeyde kendi kendini yönetme (self-government) olanağının sınırlı olduğu idarelerde var olamayacağından söz etmektedir. Ona göre ancak demokrasi içerisinde bireyler kendilerine “özgürlüğümün sınırları nelerdir?”, “Beni kim yönetiyor?”, “Yöneten bana ne kadar müdahale edebilir?” gibi sorular yöneltebilir. Bunlar aynı zamanda bir muhalifin hatırına gelebilecek temel sorulardır (Berlin, 1969:135-136). Birçok düşünür muhalefeti, iktidara göre tanımlamayı ve konumlandırmayı uygun bulmuştur. Bu çerçevede Michel Foucault, iktidarın aile hayatından siyasete kadar her yerde olduğunun altını çizer ve ancak buna karşı bir direnme olması durumunda muhalefetin varlığından söz edilebileceği sonucuna varır (Foucault, 1994:329). Böylesine yaygın bir yapıya sahip olan iktidarın karşısında muhalefet de, onun var olduğu her yerde tezahür edebilir. Dolayısıyla iktidarın varlığına bağımlı bir yapı olarak görebileceğimiz muhalefet, onun çelişkilerinden mevcudiyet bulan tüm direniş/direnme biçimleridir (Becermen, 2010:35).

Muhalefet ile ilgili çalışmalar içerisinde önemli bir yere sahip olan “*Opposition: Past and Present of a Political Institution*” adlı eserde muhalefetin sadece olmasına izin

---

³ Bu konuda İsaiah Berlin de çok nadir olarak özgür fikirli bir despotun da halkına bireysel özgürlükler sunabileceğine dikkat çeker (Berlin, 1969:130).

verilen değil aynı zamanda gerekliliğine inanılan bir yerde değer kazandığına işaret edilir ve bir yönetim biçimi ancak bu aşamadan sonra, liberal, demokratik, anayasal, ya da parlamenter olarak nitelendirilebilir (Ionescu ve Madariaga, 1968:9).

Batılı bilim insanları, muhalefeti tarif ederken onun farklı yönlerine atıflar yapmayı uygun görmüşlerdir. Bu kaynakların kimileri, muhalefeti bir “hak” olarak ele alırken kimileri yönetim biçimleri içerisindeki rolünü vurgulamışlardır. Bunlar arasında Eva Kolinsky muhalefeti, “*azınlığın çoğunluğu eleştirebilme hakkı...*” olarak tarif etse de bunun tersi de düşünülebilir. Örneğin yönetilen çoğunluk yöneten azınlığı eleştirebilir de... (Alibašić, 1999:17). Siyaset bilimcilerden David Robertson, muhalefeti tanımlarken onun kurumsallaşmasını öne planda tutarak “*hükümeti ya da onun politikalarını değiştirmek isteyen, politik grup, parti ya da bir şekilde siyaseten yenilgiye uğramış bireylerin oluşturduğu müesseseler*” demektedir. Muhaliflerin mağlubiyete uğramış bir zümre olması zorunlu olmadığı gibi, tarifinin devamında yer verdiği “*...muhalefet bazı demokratik devletlerde yasal bir pozisyona sahiptir*” ifadesi, bu konuda farklı bir tartışmaya da kapı açmaktadır (Robertson, 2004:359)⁴. Muhalefet için yasal bir pozisyona sahip olmak zarureti var mıdır? Bölgesel olarak siyasal erki eline geçiren ya da temelinden sarsan bir grubun karşıtlığı muhalefet olarak algılanabilir mi?

Tamamen yasal bir kurumun muhalefetinin görev ve çalışma şekli rahatlıkla tasavvur edilebilir. Zira bu tür siyasal oluşumlarda fikir özgürlüğünün yasal çerçevesi de belirlenmiştir, bu alan içerisinde beyan edilen her düşünce iki seçim dönemi içerisinde tartışılabilir. Ancak kimi zaman savunulan düşünce, belirlenen özgürlük alanının sınırlarını aşır, bir rejimi tümenden dönüştürmeye de kast edebilir. Bu tür durumlarda muhalifler meşruiyetlerini yitirirler de, muhalefet özünü kaybetmiş olmazlar. Ancak burada kritik nokta bütünlüktür⁵. Eğer yasa dışı muhalif hareket bir bütünü eleştirip, onu köklü olarak değiştirmeyi hedefliyor ve sonunda o bütün içerisinde kalmayı diliyorsa ancak o zaman muhalif karakterini sürdürebilir. Bu

---

⁴ Bu noktaya kadar muhalefetin niteliğine dair yorumlardan şu sonuçlara varabiliriz: a) Bunun bir hak olarak kabul gördüğü b) İktidarın tamamlayıcısı olduğu c) Siyasal yapının zorunlu bir parçası olduğu d) Yaratacağı etkinin kurumsallaşma düzeyine paralellik gösterdiği.

⁵ Kastedilen bütünlük, siyasal sınırların korunması ve birlikte yaşama halinin sürdürülmesi manasındadır.

nedenle lokal olarak -politik ya da militer- güç kazanan grupların ayrılıkçı faaliyetleri muhalefet olarak tarif edilemez. Çünkü artık bu yapı kendisini bir muhaliften öte yeni bir güç ve iktidar merkezi olarak görmektedir. Bu sorular muhalefetle ilgili kapsayıcı bir tanım ihtiyacını ortaya koymaktadır.

Çoğulcu siyasî yapılardan söz ederken Levent Köker'in yaptığı muhalefet tarifi, bu konuda bir başlangıç noktası olabilir: “*Muhalefet, iktidar sahiplerinden farklı bir kamusal ifadelendirme imkânının somutlaşması demektir*” (Köker, 2006:201).

Siyasî muhalefeti, bu konuda bir doktora tezi kaleme almış olan Nükhet Turgut şöyle tanımlar:

“Siyasî Muhalefet, belli bir toplumsal formasyonda, herhangi bir zaman sürecinde, var olan siyasal rejime ve içerisinde yaşanan sosyo-ekonomik düzene veya bunlardan yalnızca birine, ya da sadece siyasal iktidarı ellerinde bulunduranlara ve/ve ya bunların faaliyetlerine karşı olmayı, bunları, karşılığında alternatif bir program ya da bir öneri sunarak veya sunmayarak, yasal sınırlar içinde veya yasal sayılmayan çeşitli yollara başvurarak eleştirmeyi ve bu arada istenilen amaç doğrultusunda etki ve sonuçlar yaratmayı içeren bir olgu, bir davranıştır” (Turgut, 1984:8).

Nükhet Turgut'un oldukça kapsamlı bu tanımı kaynaklarda muhalefeti genellikle parlamenter rejimler içerisinde ele alan yaklaşımlara kıyasla ele alınan konu açısından daha kullanışlıdır. Çünkü çalışma içerisinde, genel olarak Osmanlı Devleti'nin son elli yılı, onun içerisinde de 1902-1909 yılları arasında sınırlandırılarak, dönemin iki padişahına, yönetme erkini paylaştığı bürokratlarına, kimi zaman rejime kimi zaman da bazı uygulamalara yönelen muhalefet ele alınmıştır. Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler, Turgut'un tanımında yer aldığı gibi bazen alternatif idari çözümler önererek ancak çoğunlukla illegal olarak ülke içinde ve dışında muhalif bir tesir yaratmaya çalıştılar.

Kavramı demokrasi ve parlamento hayatı açısından değerlendiren kaynaklar onu, sağlıklı siyasal yapıların vazgeçilmez bir tamamlayıcısı olarak görürler (Mesfin, 2008:1-12). Belki de bunun en net örneklerinden biri Leonard Schapiro'nun, “*muhalefeti olmayan bir idare hem tiranlık hem de illüzyondur*” sözüdür (Alibašić, 1999:15). İktidar ve muhalefetin sağlıklı işlediği yönetim örneklerinde bu iki kesimin, birbirlerinin mantık sınırları içerisinde kalmalarına ve iktidarın diktatörlükten, muhalefetin de marjinalikten uzak durmasına katkılar sağladıklarını söyleyebiliriz

(Mill, 1869:36). Avrupa’da ilk örgütlü muhalefet hareketleri, ironik bir şekilde 1815 Fransa’sında temsili sisteme karşı kral taraftarlarının hareketlerinde müşahede edilmiştir (Beyme, 1979:188). Fakat siyaset ve muhalefetin siyasal partiler gibi legal kurumlar eliyle yürütüldüğü yapılarda, birbirinin zaaflarından beslenen, düzen ve dengeden yana genellikle bir iktidar partisi ile değişim ve ilerlemeden yana bir muhalefetin sağlıklı bir politik konjonktür yarattığı neredeyse herkes tarafından paylaşılan bir görüştür (Mill, 1869:36).

Muhafif tutumları sistemleştirerek birer model olarak farklı medeniyetler arasında uygulamak mümkün değildir (Kolinsky, 1987:1). Anlaşılacağı üzere genel geçer bir tarifi yapılması zor bir kavram olan muhalefet, algılama yönünden de sosyo-politik dinamiklere göre toplumdan topluma farklılıklar gösterir. Tarih devirleri arasında da muhalefetin farklı tezahürleri göze çarpar. Ancak eski çağlardan bu yana iktidar sahiplerinin taşıdıkları kutsiyet bile onlara karşı muhalif hareketlerin gelişmesine engel olmamıştır. İslam tarihinde muhalefet, Hazreti Peygamber ve onu izleyen iki halife devrinde etkili gözükme de Hz. Osman’ın halifeliğinin ilk altı yılının ardından bu tür akımlarla karşılaşmıştı (Çelik, 2000:34).

İslam siyasi düşüncesinde muhalefetin yeri ve etkinliğinin anlaşılabilmesi için Müslüman toplumlarda bu kavramla ilgili temel referansları ele almak gerekir. Kur’an’da, itaat ve muhalefete değinilmiştir. Nisa suresinde:

“Ey inananlar, Allâh’a itaat edin, Elçiye (Hz. Peygamber’e) ve sizden olan buyruk sahibine (ulu’l-emr’e/hükümdar) itaat edin. Eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz; -Allâh’a ve ahiret gününe inanıyorsanız- onu Allaha ve Elçiye götürün. Bu daha iyidir ve sonuç bakımından da daha güzeldir” buyrulmaktadır (Kur’an, Nisa 4/59).

İkinci temel kaynak sayılan Hadislerde de muhalefetle ilgili işaretler vardır. Hz. Peygamber’in, sahabe ile vahiyle belirlenmemiş olan konuları tartışması ve hatta kimi zaman konunun uzmanlarından görüş alarak –bazen kendi düşüncesinden farklı olsa da- uygulaması buna örnek gösterilebilir. Dolayısıyla onun eylemlerinden vahiyle ilgili olmayan tüm konuların tartışmaya veya muhalefete açık olduğu anlaşılmaktadır (Mustafa, 1990:108-109). Ancak burada şüphesiz muhalefetin sınırları ve şekli akla gelebilir. İsmail Kara, Hz. Muhammed’in “ümmetinin –yapıcı manada fikir ayrılığı ve

tartışmalarını- ihtilafını rahmet” olarak gördüğüne dair örnekler aktarmaktadır (Kara, 1994:193).

Bu temel dayanak noktalarından hareketle İslam topluluklarında muhalefetin farklı bir yol izlediği görülmektedir. Muhalefet, batı dünyasında da yönetme erkini elinde bulunduran ve bulundurmayan arasındaki rol paylaşımının sonucu olarak ortaya çıkmakta, kimi zaman devrim ve isyanlar yoluyla iktidar muhalefet halleri el değiştirebilmektedir (Dahl, 1961:152). Yirminci yüzyıla değin İslam dünyasında yönetme erki, bazı dini ve geleneksel kurumlarla desteklendiğinden iktidarın el değiştirmesinden ziyade bu güç aynı aile ya da zümre içerisinde değişimler gösterir. Bu nedenle İslam devletinde muhalefet, görüş ayrılığına düştüğü kurumun yerini almayı değil onu ideal olana, doğru olana sevk etmeye meyleder. Bu durumu Nevin Abdülhalık Mustafa eserinde şu şekilde anlatarak, İslamî muhalefeti tarif ediyor:

“İslam siyasi düşüncesinde muhalefet... dine aykırı olana karşı çıkıştır. Bunun içindir ki, İslam tarihindeki bütün muhalefet hareketlerinin doğduğu başlangıç noktası, Kur’an ve Hz. Peygamber’in sünnetinde yer alan yönetim ve siyaset prensiplerinin tasvir ettiği şekle uygun yönetim alanındaki ideal İslam modelinden sapışa karşı çıkışta kendini gösterir” (Mustafa, 1990:56).

İslam dünyasında ve dolayısıyla Müslüman Türk devletlerinde, çerçevesi ağırlıkla dini ve kısmen de gelenekle çizilmiş adil hükümdara bağlılık asırlar boyu süre gelmiştir. Hükümdarı bu noktada uyarabilecek yegâne kurum olarak da ulema ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla gerçek anlamda yönetene muhalefet edebilme ve hatta onu yerinden edebilen fetva verebilme gücü yalnız ulema dediğimiz üst düzey din bilgisine sahip bir zümrenin elindeydi. Onların fetvaları, hem iktidarın hem de muhalefetin zaman zaman başvurdukları metinler haline geldi (Bein, 2006:6).

Osmanlı döneminde ise siyasi muhalefet için önce modern siyasi düşüncenin Osmanlı topraklarına gelişini beklemek gerekmiştir ki bu da ancak XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Osmanlı münevverlerinin Avrupa siyasî düşüncesi ile sistematik olmayan deneyimlerinde kendisini gösterir. Lale devrinin Avrupa gören ilk devlet adamlarının ardından 1790’dan sonra, III. Selim’in yeni düzen/nizâm-ı cedit arayışlarının ilk etkileri askerî alandaki ıslahatlar olarak kendini göstermeye başlamıştır. Osmanlı saltanatının yakınçağda iz bırakan iki padişahı, III. Selim ve II.

Mahmut'un Osmanlı ordusunu batı normlarına göre ıslah etme girişimleri Devlet-i Âliyyeye ideolojinin de kapılarını açtı (Findley, 1982:143-169).

1.3. Tanzimat Fermanı'na Kadar Siyasî Yapı ve Muhalefet

Osmanlılarda siyasî muhalefet, kavram olarak mevcut düzeni ya da cari işleyişi, onun uygulayıcılarının tamamını ya da bir kısmını eleştirme, karşı tutum benimseme gibi referanslarla ele alındığında, XVII. yüzyılda Koçi Bey, muhalif bir karakter olarak görülebilir. Koçi Bey gerek IV. Murad'a gerekse I. İbrahim'e sunduğu risalelerde, bu padişahlara devletin işleyişini anlatmakla kalmayıp bir yandan da bu yapı içindeki tüm aksaklık ve yozlaşmayı ortaya koydu. Koçi Bey, tımar sistemindeki bozulmalardan ulufe sahipleri ile ilgili sorunlara, ulemanın değişen ahlâkından vezir ve divan ehlinin ahvaline varıncaya kadar geniş bir sistem eleştirisi getirdi⁶. Eserinin birinci kısmında mevcut bozulmayı ortaya koyarak padişahları da eleştirmekten çekinmeyen Koçi Bey, ikinci kısımda bunların düzeltilebilmesi için alınması gereken tedbirleri ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bir muhalefet odağının yapacağı sorunları tespit ederek çözüm önerilerinde bulunma görevini layıkıyla yerine getiren Koçi Bey'den Osmanlı Devleti'nde siyasî muhalefetin erken örneklerinden biri olarak söz edebiliriz (Çakmakcıoğlu, 2007:16).

Yeniçeri Ocağı ile ulema ve zaman zaman da ulema kökenli bürokratik unsurların siyasî erke yönelik tepkileri de, klâsik dönem boyunca örneğine çokça rastlanabilecek muhalefet tipiydi. Dönemin ruhuna uygun olarak bu türden siyasî çatışmaların sonunda ya padişahlar tahtından ya da devlet adamları makamlarından veya kellelerinden oldular (Faroqhi, 2006:546). XVII - XIX. yüzyıllar arasında devletin tüm yönetim organlarında yaşanan değişim, birçok krizi de beraberinde getirdi. Bu krizler esnasında giderek daha hızlı padişah değiştiren Osmanlı Devleti içerisinde saray hizipleri, yeniçeriler ve ulema olmak üzere üç muhalif odak göze çarpmaktadır (Findley, 2006:65-81).

XVIII. yüzyıl sonunda ise biçim değiştirmiş bir muhalefet tarzının ortaya çıktığı görülmektedir. I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) bazı şahıs veya kesimlerin hoşnutsuzluğunun bir ifadesi olarak İstanbul'da bazı devlet binaları ve saraylar

---

⁶ Bkz. *Koçi Bey Risalesi*, EbuZZiya Tefvik Tabbı, Birinci Basım, İstanbul 1885.

kundaklanarak yakıldı. Bundan daha önemlisi, aynı hoşnutsuz kişi veya gruplar siyasî içerikli bildirimler hazırlayarak çeşitli yerlere bıraktılar ya da kimi devlet binalarına astılar (Sarıcaoğlu, 2000:901-920). Şüphesiz, bu iki tepkisel tutum, farklı bir muhalefet tarzını ifade etmekle birlikte kurumsallıktan yoksun olmaları itibariyle tam manada modern bir siyasî muhalefet çerçevesi oluşturmamaktadır.

Ancak bu noktada, Fransız İhtilâli'nin Osmanlı coğrafyasındaki en erken etkilerinden biri olarak Teselyalı bir Rum olan Velestinli Rigas ve faaliyetleri hatıra gelebilir. Bir süre Viyana'da yaşayan Rigas, başta Fransız İhtilâli'nden, onunla birlikte ortaya çıkan insan hakları beyannamesinden ve topraklarını genişleten Napolyon'un ele geçirdiği ülkelere barış, adalet ve eşitlik getirme söyleminden ziyadesiyle etkilendi (Milas, 2001:79-83)⁷. Daha sonra Yunan ihtilâlcisi olarak tanınan Rigas'ın dikkate değer yanı ise kaleme aldığı anayasaydı (Husluck, 1929:593-594)⁸. Rigas, Fransız İhtilâli'nin ideolojisine uygun bir şekilde başlattığı ayaklanmada din ve ırk ayrımı gözetmeden tüm Osmanlıları “tiranlara karşı” –dolayısıyla padişaha- ayaklanmaya çağırırdı. Üç bin dolayında bastırdığı bu metin, otuz beş maddelik İnsan Hakları Beyannamesi ve yüz yirmi dört maddelik anayasadan oluşuyordu. Onun telifi, Fransız anayasası esas olmasına rağmen tam anlamıyla bir tercüme değildir, zira anayasanın birçok maddesi belki daha açık olması için detaylandırılmıştı. Rigas Anayasasının temel düsturu, din ve ırk ayrımı olmadan “*Dünyanın en güzel ülkesi*” diye tarif ettiği Osmanlı coğrafyasında tüm milletler için dayanışma, adalet, eşitlik ve hürriyetti. Ayrıca kaleme aldığı ve Marş olarak bilinen şiiri de aynı temaları işlemekteydi (Milas, 2001:88-92). Rigas'ın, bu girişimi, 1898 yılında sekiz arkadaşıyla birlikte ölümü ile sonuçlandı ve bu erken anayasal tecrübe yayılamadan tarihe karıştı⁹.

---

⁷ Rigas, daha önce İstanbul'da bir süre öğretmenlik yapmış, Yunan bağımsızlık hareketi önderlerinden Aleksandros İpsilântis'in yanında çalışmıştı; bir süre Eflak Beyi Maurogenes'in, bir süre de Bükreş'te Baron Langelfeld'in hizmetinde bulundu.

⁸ Korfu adasının Fransızlarca alınması esnasında Napolyon ile ilişki kurmaya çalışan Rigas, Bektaşî Yeniçeri babalarından Pazvandoğlu ve Tepedelenli Âli Paşa ile temas halindeydi. Frederick William Husluck, eserinin Bektaşîlerle ilgili kısmında bu dönemde Bektaşîlerin Osmanlı aleyhinde bir hareket içinde olduklarını, Rigas'ın da Bektaşî kıyafetleri ile dolaştığını, belki de Bektaşî olduğunu ileri sürmektedir (Husluck, 1929:593-594).

⁹ Kısa süre sonra hayatı ve kendisi efsaneleşen Rigas'tan ilk Yunan bağımsızlık kahramanı olarak söz eden kitaplardan biri için bkz. E. M. Edmons, *Rhigas Pheraios The Protomartyr Of Grek Independence*, Londra 1890.

Rigas'ın girişimi de dahil olmak üzere, III. Selim'den itibaren XIX. yüzyılın yükselen değeri olan batı düşüncesi, kendi fikrî alt yapısını oluşturularak Osmanlı Devleti'ni etkilemeye başladı. Yasal çerçevenin oluşumu kanunlaştırma faaliyetleri ile fikrî alt yapının oluşumu ise Osmanlı aydınının batılı entelektüel çevrelerle etkileşime girmesi ile hayat bulmuştur. Osmanlı Devleti'nde yeni ufuklar açacak olan Tanzimat Fermanı ile imparatorluk, Namık Kemal'in tabiri ile “*hükümet-i dünyeviyesini hükümet-i dîniyyesinden*” ayıran yeni bir yola girer (Türköne, 1994:74).

1.4. Tanzimat, Siyaset ve Muhalefet

Tanzimat ile başlayan değişim batıya özgü müesseselerin Osmanlı elit ve entelektüeli tarafından tanınmaya başlaması ile idarî yapı, ordu, eğitim, bilim ve teknoloji gibi konularda geri kalmışlığın tespitini de beraberinde getirdi. Batıya özgü üretimler, eğitimde üniversite, teknoloji de buharlı gemiler, iletişimde telgraf, ulaşımda demiryolu, hukukta temel yasalar, haber almada gazeteler, felsefede yeni düşünce akımları, edebiyatta roman, idarede daha çok özgürlük gibi birçok meta ve olgu yeni ihtiyaçlar haline geldi. Osmanlı aydınları, bu ihtiyaçların karşılanmasında batıyı anlamayı, onun gibi yaşamayı ya da düşünmeyi ve üretmeyi en azından benzemeyi veya bu yönde bir değişimi bir zorunluluk olarak görmeye başladılar (Karakuş, 2003:5).

Esas itibariyle Tanzimat'ın dayandırıldığı yeniliklerin çoğu, Mustafa Reşit Paşa'nın Londra günlerinde İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Palmerstone'a verdiği nota üzerine inşa ediliyordu. İngilizler de bu notaya karşılık sadece askerî nitelik taşımayan geniş kapsamlı bir iç reformu önerdiler (Subaşı, 2002:202-230). Tanzimat'ın hazırlanışında Mustafa Reşit Paşa'nın hâkim etkisine rağmen içeriğin belirlenmesinde Viyana Elçisi Sadık Rıfat Paşa'nın, Mustafa Reşit Paşa gibi çağdaşı birçok aydın ve bürokrati etkileyen düşüncelerini de unutmamak gerekir. Osmanlı Devleti'nde muasır fikir hareketlerinin öncü isimlerinden sayılan Sadık Rıfat Paşa, *Müntehabât-u'l-Asâr* adlı eserinde Avrupa'da gördüğü ve batının ilerlemesine kaynak saydığı, düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü ve halkçılık gibi kavramları ilk telaffuz eden isimlerden olmuştur. Sadık Rıfat Paşa, Avrupa gözlemlerinden yola çıkarak önerdiği devlet modelini şu prensibe dayandırmaktadır: “...*hükümetler halk için mevzu olup, yoksa*

halk hükümetler için mahlûk değildir” (Seyitdanlıoğlu, 1996:103-112)¹⁰. Birçok kaynakta Tanzimat’ın teorik yönü Sadık Rifat Paşa’ya, pratiği ise Mustafa Reşit Paşa’ya atfedilmektedir (Abdurrahman Şeref, 1978:88-89).

Mustafa Reşit Paşa’nın 12 Ağustos 1839 tarihli notası “değişmez bir devlet sistemi” ortaya çıkarma temel hedefinden söz ediyordu. Kalıcı bir sistem, yeni kanunlar, kurumlar demektir ve devlet, bu yeni devirde yeniden tanzim edilecekti (F.O. 78/383). Ubicini, yapısal olarak Osmanlı Devleti’nin Tanzimat döneminde aldığı formu dört şubeye ayırarak tarif etmektedir: Hükümet, Nazaretler, Adalet-Eğitim ve Ordu (Ubicini, 1855:XII).

Tanzimat öncesinde devlet idaresinin temel kaidelere ya da anayasa türünden bir senede bağlanması ve hükümdarın yetkilerini paylaşmasına ya da sınırlandırılmasına dair bir tecrübe Sened-i İttifak ile 1808’de yaşandı. Bu ittifakname, Padişah’ın, ileri gelen devlet erkânı ile birlikte, ordu, maliye, toplumsal meseleler ve devlet işlerinde Ayanlar ile karşılıklı olarak bazı taahhütleri kabul etmesi nedeniyle birçok tarihçi tarafından anayasal gelişmelerin başlangıcı sayılırken (Akyıldız, 1998:210-214)¹¹ bazı batılı kaynaklarda da devrim (*Revolution de Constantinople*) olarak adlandırıldı (Saint-Denys, 1819:2). Sened-i İttifak padişah ve Ayanlar arasında yapılan bir sözleşmeydi; ancak Tanzimat ondan farklı olarak, hükümet ve padişah arasında yapılan bir akit niteliği de taşıyarak kamuoyu ile paylaşılmıştı. Ferman ile Padişah, devlet idaresinde kendi egemenlik hakkının sınırlandırılmasını, tüm Osmanlı tebaasının şahsî haklarının hukukî teminat altına alınmasını, icra organının da Mevadd-ı Esasîye adı verilen esaslara göre işletilmesini öngörüyordu. Tanzimat, ortaya çıkan metne rağmen bir süreçti ve bir anayasa olarak nitelenemezdi, ancak yine de anayasacılık akımlarını beraberinde getirdi. Kanunlaştırma faaliyetinde genellikle batı, referans alındıysa da yapılan kanunların şer’i dayanağı olmasına özen gösterildi. Örneğin, hem devlete hem bireye yönelik suçları kapsayan Fransız hukukundan aktarılan ceza kanunnamesi, “*Emr-i ulul-emre ait tazir*” yetkisine dayandırılarak gücünü İslam

---

¹⁰ Ayrıca Sadık Rifat Paşa’nın sarayda çalıştığı yıllarda batı gazetelerinden Osmanlı ile ilgili haberler tercüme edilerek Avrupa kamuoyu daha yakından izlenmeye başlanmıştır (BOA. İ. HR 19/933).

¹¹ Sened-i İttifak’ın tam metnini ilk olarak yayınlayan Akyıldız, makalesinde Sened-i İttifak ile ilgili belli başlı bazı kaynaklarda algılamaları ve hataları da sıralamıştır bkz. (Akyıldız, 1998:209-222).

devletlerine özgü padişah, halife, şeyhülislâm gibi kutsal müesseselerden alır (Türköne, 1994:72).

Tanzimat döneminde devlet idaresinde yaşanan büyük değişimlerden biri de devlet idaresinde meşveret usulüne yönelik atılan adımlardır. Bazı nezaretlere bağlı olarak kurulan sürekli meclisler zaman içerisinde yasama organı eğilimi göstererek anayasacılık akımını ve anayasa talebini temellendirdi (Mutaf, 2002:599-609). Bunlardan Şûra-yı Devlet, Mithat Paşa başkanlığında ilerleyen yıllarda Kanun-ı Esasî'yi ortaya çıkaracaktı.. Yaşanan değişim içinde Fransız etkisi¹² ya da “hayranlığı” seziliyordu (Yahya Kemal, 1999:74-75). Ana hatlarıyla bu aşamalarla değişen yönetim alışkanlıkları, yönetime katılan ya da en azından onun hakkında söz söyleyebilecek donanıma sahip yeni bir Osmanlı aydın/bürokrat portresi ortaya çıkardı. İlber Ortaylı, Tanzimat’la birlikte ortaya çıkan insan tipini oldukça ılımlı bir figür olarak tarif eder. Tanzimat’ın öncü kadrosunun ne meslek dalı ne etnik köken ne de dünya görüşü bakımından ortak özellikler arz etmemesine rağmen, Ortaylı’ya göre “*Tanzimat Adamı*”, ruhundaki mevcut tutuculuğa rağmen pragmatik olarak reformcudur. Yarının mesai arkadaşı olarak gördüğü muhaliflerine karşı yoğun

---

¹² Aslında Osmanlı Devleti’nde Fransız İhtilâli’nden itibaren Fransa yanlısı veya aleyhtar çevrelerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Reisülküttap Atf Efendi’nin XIX. yüzyıl başında Avrupa Muvazene-i Politikıyesi adlı layihasında ilerleyen yıllarda Jön Türklerin düşüncelerini hayranlıkla takip ettikleri Voltaire ve Rousseau gibi düşünürlerden tiksintiyle karışık bir duygu ile şu şekilde söz eder: “Volter ve Ruso isimli zındıkların ve onlardan beter ukalaların ve haşa peygamberlere sövmek, büyükleri zemetmek, bütün dinleri kaldırmak, cumhuriyeti ve müsavâtı ima etmekten ibaret olan sözlerle alay üslubuyla neşrettikleri eserlere, her yeni şey lezzetlidir fehvasınca halk râğbet eder”. 1791-1808 yıllarının vekayinamesini yazan Ahmet Âsım Efendi de Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan Cumhuriyet yönetimini ve düşüncesini “... bulanmış bir midenin böğürmesi gibi, ilkeleri de dinin terki ve varlıklı ile yoksulun eşitliğinden ibarettir” şeklinde tarif ederek Fransız taraftarlarını “iğfal edilmiş ahmaklar” diyerek kötüler. Bkz. Nurettin Öztürk, “XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Voltaire ve Rousseau Çevirileri”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı:12, Denizli 2002, s. 69-79.

Devlet kademelerinde bulunanların Fransız aleyhtarlığının en açık örneklerinden biri de 1802-1806 yılları arasında Paris elçiliğinde bulunan Mehmet Sait Halet Efendi’dir. Ancak onun satırları hem Paris’teki günlerinden duyduğu rahatsızlığı hem de Osmanlı entelektüelleri arasındaki Fransız hayranlığının boyutlarını yansıtır. Fransa tarafgirliğinden şiddetle nefret eden Halet Efendi’nin gittiği Paris’ten bir an evvel kurtulmak için dualarla başlayan sözleri şöyledir: “... Subhanallah bu nâsın akıl ve itikâdları bir ‘acayib şey ki bu kadar müddetten beri medh u senâsıyla kulağımızı doldurdukları Frengistân Hüda hakkı için söyledikleri gibi olmadığından başka ekserî hilâfını bulduk... Zirâ Paris’e kadar geldik halkın nakl ve medh ettikleri Frengistân’ı dahi göremedik. O tuhaf şeyler ve o akıllı Frenkler kangı Avrupa’dadır bilmem... Frengistan’ı bizi ihâfe ve yahut iğrâ için her kim senâ eder ise suâl buyurasız. Sen Avrupa’ya gittin mi.... Gitmedim der ise iki kısımdır ya eşektir, Frenklerin yazdıklarını tamamen dinler yahut gayret-i diniyyesinden nâşi Frenkleri medh eder ki zımnında ehl-i İslâmı tahkir çıksın deyu işte bu kaide-i külliyyeyi belliyesiz” Ancak Halet Efendinin yazdığı bu öfkeli yazılar okunurken, her ne kadar kendisi Paris’te bulunduğu işgal son bulmuş olsa da, üç yıl kadar Mısır’ın Fransız işgalinde kalmasını ve bunun Osmanlı Devlet ricalinde yarattığı psikolojiyi göz önünde bulundurmak gerekir. Bkz. (Yenidünya, 2009: 72-74).

tartışmalar yaşanmasına rağmen daima müsamahalıdır. Bu döneme yön veren devlet adamları arasında öne çıkanlar ise Mustafa Reşid Paşa, Cevdet Paşa, Âli ve Fuat Paşalar idi. Bu isimlerden Cevdet Paşa hariç diğerleri Avrupa’da elçiliklerde bulunmuşlardı, batı dillerini ve kültürünü tanıyan bu gibi isimler Tanzimat döneminde devlet kadrolarını doldurdular (Ortaylı, 2004:230).

Bahsedilen “Tanzimat dönemi insan tipi”nden farklı olarak 1867 tarihli *The Times* bir haberinde de, Avrupa’da görülmeye başlayan bir Türk tipi tarif edilmişti. Habere göre Paris’te Avrupalı gibi yaşayan ve giyinen “genç Türkler” bulunuyordu. Muhabirin öngörüsüne göre bu gençler ülkelerine modern medeniyeti taşıyacaklardı (*The Times*, 02 Temmuz 1867, Salı, s. 12.). Batıya giden bu idealist gençler Osmanlı’da devlet idaresi gibi birçok alanda başlayan zihniyet dönüşümünün mimarları ya da öncüleri arasında sayılabilir. Ancak içlerinden dil öğrenmek üzere orada bulunanlar bu Avrupa deneyimini bir siyasal soruna borçluydular.

1821 Osmanlı-Yunan savaşından itibaren ortaya çıkan Rum tercümanlarla ilgili güven bunalımı, tercüme konusunda Osmanlı Devleti’ni Türk-Müslüman tebaasına yöneltmişti. 1829’dan itibaren Avrupa’ya gönderilen öğrencilerle ve Babîali Tercüme Odası’nın kurulmasıyla bu sorunun üstesinden gelindi. Elde edilen sonuçlar bununla sınırlı değildi, Avrupa’ya giden öğrenciler Babîali’nin üst makamları için en güçlü adaylar olarak geri döndüler. Tıbbiye, Fen gibi çeşitli sahalarda eğitim gören gençler ve çeşitli vesilelerle Avrupa’ya giden Osmanlı aydınları dünya görüşü bakımından farklı talepler ve yeni ufuklar edindiler (Şişman, 2004:6-9). 1840 yılında *The Times*’ta çıkan bir yazıda muhabir, Osmanlı topraklarında Fransız etkisinin gün be gün arttığının hissedildiğini yazıyordu. Ona göre Fransız fikirlerinin yayılmasının temelinde Fransa’da eğitim gördükten sonra ülkelerinde bazı önemli mevkilerde kendilerine yer bulan genç Türkler vardı (*The Times*, 22 Haziran 1840:5)¹³.

Tercüme Bürosu gelecek yirmi yıl zarfında doğacak olan muhalefet hareketi için de ayrıca önem taşıyordu. Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin öncülü İttifak-ı Hamiyet’in kurulduğu Belgrad ormanlarında yapılan piknikteki altı kişinin ortak özelliği de bu

---

¹³ İlerleyen yıllarda eğitim için Fransa’ya gidenlerin öylesine arttı ki, bu seyahatleri kolaylaştırmak için çeşitli kitaplar da basıldı. Örnek olarak bir tanesinin içerisinde öğrencilerin izleyecekleri güzergâh, Paris’teki okullar ve karşılaşılabilecek çeşitli güçlükler anlatılmaktadır. Necmeddin Arif, *Paris’te Tahsil*, Mısır 1906.

büro ile olan ilişkileri idi (Mardin, 2000:11). Öte yandan Tercüme Odası, sadece muhalefetin değil aynı zamanda idare edenlerin de ortak noktasıydı, Âli Paşa, Fuat Paşa, Mehmet Emin Efendi, Mehmet Emin Efendi, Saffet Paşa, Sarım Paşa ve Ahmet Vefik Paşa gibi devrin beş sadrazamı bu dairenin eski çalışanları arasındadır. Babası Mısır Çarşısı'nda baharatçı olan Âli Paşa'nın bu daireden çıkarak sadrazam olması nedeniyle "*Tercüme Odası'ndan geçmek fakir bir bakkalın oğlunu sadrazam yapar*" denirdi (Bilim, 1990:29-43).

Tanzimat'ın başaramadıklarından söz ederken, bozulmaya devam eden maliye ve yeni düzenden tatmin olmayan Müslüman-Hıristiyan halktan söz edilebilir. Ortaya çıkan memnuniyetsizlik, Tanzimat'ın ardından fazlasıyla Hıristiyan vurgusuna yer veren Islahat Fermanı'na Müslüman halkın tepkisini ortaya çıkarmıştı. Bunun yanı sıra batı dünyasını tanımaya başlayan Osmanlı entelektüel, bürokrat ve aydınının, daha liberal talepler edinmesinden doğan tepkileri unutmamak gerekir. II. Meşrutiyet'in ilânına değin ortaya çıkan bu türden tepkiler öz itibariyle, değişime karşı dinî nedenlerden duyulan tepkiler ve yaşanan değişimin yeterli bulunmamasından doğan tepkiler olmak üzere iki fikir kaynağından beslenmiştir. Kendisini gösteren ilk tepkisel vaka olan Kuleli Olayı'nda da bu iki yaklaşımın birbirine karıştığı görülür. Bu hadiseden II. Meşrutiyet'in ilânına değin de muhalefetin kaynağı, kimi zaman artan liberal talepler kimi zaman da hayata geçen liberal politikalara doğan tepkiler oldu.

1.5. Siyasî Kamuoyunun Oluşumu ve Yeni Siyasî Düşünceler

Siyasi Muhalefet konusunda ortaya çıkan ilk kayda değer olay Sultan Abdülmecid'e Kuleli Vakası olarak bilinen darbe girişimiydi. Esas itibariyle bu hadise ile ilgili bilgiler veren kaynakların birleştiği nokta meselenin tam olarak aydınlanamadığıdır. Esasen Kuleli'de yaşanmış bir olay da yoktur; mesele tutukluların yargılama yerine (Kuleli Kışlası) izafeten bu şekilde adlandırılmıştır. Siyasî tarihlerin silik bir vaka olarak kaydettiği hadiseye Türk modernleşmesi ile ilgili eserlerde önem atfedilir, Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi bahsetme gereği duymamış sadece olayın elebaşlarından Ferik Hüseyin Daim Paşa'nın Kuleli Vakası nedeniyle görevinden alınışından söz etmiştir (Lütfi Efendi Tarihi, 1987:117). Kuleli Vakası'nda adı geçenlerin talepleri konusunda da görüşler muhtelifdir. Engelhart, tertipçilerinin

Osmanlı Devleti'ne Avrupa Devletleri'nin müdahalesinden hoşlanmayan bir grubun, namuslu dürüst bir kabine ve hiçbir ayırım gözetilmeksizin toplanacak bir meclis talebi ile bir araya gelmiş olmalarını muhtemel görür (Engelhart,1999:153). Kazım Karabekir, olayla ilişkili olanların Sultan Mecid'in müsrifliğine karşı “*Umûr-ı Devleti Islah*” adlı bir cemiyet kurduklarından söz etmektedir (Karabekir, 2009:16).

Bu konudaki tek araştırmanın yazarı Uluğ İğdemir ise olayı Meşrutiyet'e giden ilk olay olarak görmeyerek, bunu ispat edecek bir kaynak bulunmadığını, meselenin “kuvveden fiile çıkamamış, küçük bir isyana ve suikasta teşebbüs” vakası olduğunu söyler. Cerîde-i Havâdis'de çıkan habere göre de mesele siyasî bir olaydan çok, asayiş bozma türünden adli bir vakadır (İğdemir, 1937:9). Vakanın mahiyetine dair tartışmalar içinde Nicolae Jorga'ya göre, Hüseyin Daim Paşa ve Şeyh Ahmet Efendi'nin öncülük ettiği bu suikast girişiminin amacı, ekonominin ciddi ölçüde bozulması temelinde, padişahı tahtan indirmek, meclisi, yetkili bakanları olan dört başı mamur bir anayasal rejim vücuda getirmektir. Hadiseye ön ayak olan Çerkez Hüseyin Daim Paşa, Cafer Dem Paşa, Binbaşı Rasim Bey, Şeyh Ahmet ve Kâtip Arif (Didon) Bey, “Fedailer Cemiyeti”ni kurmuşlardı. Ancak fazlaca genişleyen cemiyeti, içlerinden birinin ihbar etmesi hareketin eyleme geçmeden tarih olmasına neden olmuştu (Jorga, 2005:431).

Kuleli Vakası'nın meşrutiyet hareketlerinin bir öncülü sayılması muhtemelen Şeyh Ahmet'in Namık Kemal tarafından “*Ebûlahrar*” olarak anılması, Arif Bey'in yer yer dile getirdiği (Fransızca aslından etkilenererek) “*revolüsyon*” düşünceleri, vaka ile Şinasî gibi isimlerin ilişkilendirilmesi yüzündendir (Kuran, 2000:17). Bu düşünceye gösterilen bir diğer kanıt da Kırım Savaşı sırasında yabancı subayların tesiriyle Osmanlı subayları arasında liberal fikirlerin yayılması; Hüseyin Daim Paşa ile diğerlerinin, Macar, Polonyalı ve bunlar gibi çeşitli Avrupalı devrimcilerle ilişkili olmasıdır.

Kuleli Vakası'nı takip eden ikinci muhalif hareket ise İttifak-ı Hamiyet adlı bir örgüt tarafından ortaya konmuştur. Bir cemiyet örgütlenmesi şeklinde kendini gösteren İttifak-ı Hamiyet, hakkındaki bilgilere rağmen, üyeleri, örgütlenişi ve hareketin tam olarak başlangıcı bakımından gizemini korumaktadır. Ancak bu cemiyetin ve

taleplerinin ortaya çıkışını dönemin siyasî zemininden anlamak mümkündür. İsimleri aşağıda verilen İttifak'ın bilinen ilk üyelerinin hepsi Tanzimat döneminin yetiştirdiği aydın ve bürokratlardır. İttifak-ı Hamiyet, genel hatlarıyla dönemin sadrazamı –ve meşrutiyet idaresini Osmanlı Devleti'ne uygun bulmayan- Âli Paşa'nın baskıcı yönetim anlayışına¹⁴ karşı doğmuş bir muhalefet hareketidir. Amaç onun yerine Mahmut Nedim Paşa'yı ikâme etmektir. Bu İttifak'ın oluşumu Belgrad Ormanları'nda bir pikniğe dayandırılır. Altı kişinin katıldığı bu piknikteki isimlere Mehmet Bey öncülük etmekteydi, ikinci önemli isim ise Namık Kemal'di. Diğer katılımcılardan, Nuri Bey ve Reşat Bey, Mehmet Bey'in tercüme bürosundan arkadaşıydı. Bu dönemde Tercüme Odası, çalışanların siyasallaşma eğiliminde olmaları nedeniyle bazı kaynaklarda “*Babiâli'nin Muhalefet Fırkası*” tabiriyle de anılmaktadır (Bilim, 1990:43). Diğer iki isim ise Ayetullah Bey ve Refik Bey'di. Bu topluluğun bir araya geliş maksadı Babiâlinin kötü yönetimine karşı harekete geçmekti; Osmanlılar için, Osmanlılar tarafından, İslamî çizgilerde yapılacak bir reform tasarlanacaktı. Ayetullah Bey'in kendi kütüphanesinden getirdiği Fransız ve İtalyan devrimci örgütlerinin izledikleri yolları anlatan kitaplar üzerine hararetli tartışmalar yapıldı (Mardin, 2000:12-13). İttifak-ı Hamiyet'in, diğer bir ismi de Meslek'ti, Enver Koray ve Kaya Bilgegil'e göre ileride Yeni Osmanlı hareketinin öncü isimleri olan Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi'nin bu oluşumla bir ilgileri yoktu (Bilgegil, 1974:341-401; Koray, 1984:563:582).

İttifak-ı Hamiyet'in tasarladığı ilk eylem, Âli Paşa'nın suikast ile öldürülerek yerine grubun lideri Mehmet Bey'in amcası Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazam olmasını temin etmektir. Ancak bu girişim, İttifak-ı Hamiyet'in iki yıl önceki en hararetli üyelerinden Ayetullah Bey'in ihbarı ile sonuçsuz kaldı. Muhalefet ve suikast plânı kendisine yönelik olsa da Âli Paşa meseleyi, ismi geçenler tutuklandıktan sonra, derinlemesine soruşturmadan kapatmıştır (Berkes, 2004:281). Bu olay Avrupa basınında ilgi uyandırmış, birçok gazete olayı bu tarihlerde Avrupa'da bulunan Mustafa Fazıl Paşa ve etrafındaki Yeni Osmanlı hareketine mal etmişti. Bunun

---

¹⁴ İngiliz basını Âli Paşa idaresi ile ilgili yaptığı tahlillerde “şüphesiz dış politikadaki tesir gücüne karşın iç politikada bir o kadar zayıf ve etkisiz..” ifadelerine yer vermektedir (*The Times*, 5 Şubat 1872:10).

üzerine Ziya paşa *La Liberte* gazetesinde yayınlanan bir yazısında Mustafa Fazıl Paşa ve kendisinin bu suikast girişimi ile alakası olmadığını bildirdi¹⁵.

1.5.1. Yeni Osmanlılar

İttifak-ı Hamiyet ile Osmanlı Devleti'nde siyasallaşma, gruplaşma ve cemiyetleşme açık bir şekilde gözlemlenmeye başlamıştır. Bu olaydan sonra ortaya çıkan akımlar ve hareketler ise Meşrutiyet taraftarı tutum ve Hürriyetçi siyasî muhalefet karakteri bakımından daha berrak bir görüntü arz eder (Ortaylı, 2004:264).

1908'e kadar muhalefet denince akla ilk gelen isim şüphesiz İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Ancak bu muhalif hareket ortaya çıkmadan önce üzerine temellendiği kurum, Yeni Osmanlılar'dır. İttihat ve Terakki ile Yeni Osmanlıların fikir ve hedefler yönünden benzerlikleri zaman zaman karışıklıklara yol açmıştır. Bu karmaşanın nedeni biraz da ikincinin birinciyi ilham kaynağı olarak alması ve düşünsel olarak o kaynaktan beslenmesi, birincinin de ikinciye hürriyetçilik, anayasacılık ve muhalefet bayrağını devretmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Yeni Osmanlılar, daha ziyade Batıda kendilerine yakıştırılan "Jeune Turcs" isminin tercümesi için ısrarla Türklük yerine Osmanlılık vurgusunu tercih ettiler. Düşünce dünyalarına "Osmanlıcılık" hâkimdir (Tural, 1973-1975:131-144). Öte yandan İttihat Terakki bilhassa 1908'den sonraki politika ve söylemleri ile Türkçülüğe yakın durmuşlardır. Bu noktada temel yaklaşım açısından bu iki yapı arasında oldukça karakteristik bir ayırmadan söz etmek mümkündür.

1860'larda başlayan Yeni Osmanlılar Hareketi, Osmanlı siyasal hayatı için yeni bir dönemdir. Bu akıma güç veren ve öncülük eden bahsi geçen vakaların yanında, fikrî alt yapısını dönemin edebiyatçıları ve gazetecileri gibi kalem erbabı oluşturmuştur. Bu kalem erbabı, Tanzimat devrinin aynı anda edebiyatçısı, gazetecisi ya da siyasetçisidir (Can, 1992-1993:117-127). Bunun yanı sıra 1850'lerden itibaren Osmanlı aydını üzerinde etki bırakmaya başlayan batı bilimi ve pozitif düşünce, 1860'tan itibaren dönemin dergi ve gazetelerinde kendisini gösteren örneğin Spinoza, Darwin gibi düşünürlerin teorileri, Osmanlı matbuatında belirmeye başlamıştır. Bir

---

¹⁵ Olayın içeriğine, Avrupa ve Osmanlı basınındaki yankılarına dair geniş bilgi için bkz. (Bilgegil, 1974:352).

süre sonra en muhafazakâr dergilerde bile dikkat çeken bu tartışmalar, içinde bilim (science), özgürlük (liberty) gibi terimleri barındıran yeni bir terminolojiyi beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar Osmanlı aydınları arasında “*terakki-i cedîde*” adıyla somutlaşarak düşünce hayatının her sahasında kendisini göstermiştir (Hanioğlu, 1995:10-13).

“*Garplılaşma*” düşüncesi Şinasî’nin, Namık Kemal’in, Ziya Paşa’nın yazılarında sadece yasama yönünden şekilciliğin ötesindedir. Şinasî, İstanbul sokaklarının Avrupa başkentlerindeki gibi temizlik ve aydınlatmasına, Namık Kemal, batı tarzında aile-çocuk münasebetinin faydalarına ve üstünlüğüne dikkat çeker. Mehmet Kamil Efendi, değişen hayat şartları nedeniyle beslenme alışkanlıklarımızı değiştirerek Avrupa’dan yeni bir mutfak kültürü (Cuisine) edinilmesi zaruretinden söz eder (Ülken, 1999:757-775). Sosyal yaşama dair söylemleriyle ele alındıklarında dönemin aydınlarının, sadece mevcut iktidara yönelik siyasî muhalifler değil, aynı zamanda birçok yerleşik yaşayış ve geleneğe karşıt isimler olduğu da görülür.

Yeni terminoloji içerisinden belki de algılaması en kolay olan terimlerden “hürriyet”, bahsedilen elit içerisinde en çok ilgi uyandıranı ve heyecan vereni olmuştur. Bu yeni tabirleri Osmanlı okur-yazarına sunan başlıca isim ise Şinasî idi. Her ne kadar Yeni Osmanlılar arasında genel olarak bir liderlik hırısı, arzusu ya da tartışması olmasa da Namık Kemal belki de onun bu çabalarından ötürü Şinasî’yi “*erkân-ı serbestâneyi haiz erbâb-ı şebâbın reisi*” olarak tanımlıyordu (Göçmen, 1995:59). Şinasî bu eylemlerine ilk özel Türk gazetesi *Tercümân-ı Ahvâl*’de Agâh Efendi¹⁶ ile beraber başladı. *Tercümân-ı Ahvâl*, daha önce devlet eliyle kurulan *Cerîde-i Havâdis* ve *Takvîm-i Vakayi*’de olmayan türden, Avrupa gazetelerinden haberler, siyasî makaleler ve ansiklopedik değerlendirmeleri basın dünyası ile tanıştırdı. Bu gazetenin yirmi dört sayısını birlikte çıkaran ikili, daha sonra yollarını ayırdılar, Agâh Efendi bazı devlet memuriyetleri ile gazeteciliği bir süre bir arada yürütmeye devam etti. Agâh Efendi ve Şinasî’nin yolları daha sonra Yeni Osmanlılar hareketi içinde Avrupa’da yeniden kesişecektir¹⁷.

¹⁶ Agâh Efendi ve *Tercümân-ı Ahvâl* için bkz. (İskit, 1952:1272-1275)

¹⁷ Şinasî, *Tercümân-ı Ahvâl*’de *Şair Evlenmesi* adlı eserini ve bazı makalelerini yayınladıktan sonra buradan ayrılarak kendi gazetesi *Tasvîr-i Efkâr*’ı kurmuştur (İskit, 1952:1272-1275).

Başlayan bu yeni süreçte Şerif Mardin'in bir tür “*ansiklopedizm*” olarak ifade ettiği yayın faaliyetleriyle Şinasî, üstte bahsedilen filozofların düşüncelerinden İsviçre Hukuku'ndan bazı eserlerin tercümelerine, Avrupa düşünce hayatında gelişmekte olan “*Société* (toplum)” gibi tabirlerin Türk dilindeki karşılıklarına varıncaya kadar gazetesinin sütunlarında Osmanlı Devleti'nin yeni kamuoyuna hitaben birçok yeniliğe yer verdi. Bu yayın faaliyetleri ve İstanbul'un çeşitli semtlerinde konaklarda düzenli bir şekilde cereyan etmeye başlayan fikir tartışmaları dönemin siyasî hayatı içinde yeni bir atmosferin oluşmasını sağlamıştır. Gazete'nin tirajı ve bahsedilen çevresel diğer faktörlerle, 2000-3000 kişi civarında yeni siyaset, edebiyat ve bilim tartışmalarına kafa yoran bir kamuoyu oluşmuştu (Mardin, 2003:42-54).

Tasvîr-i Efkâr'dan Şinasî ve Namık Kemal'in yazılarından yükselen “millet/ulus”, “vatan”, “hürriyet”, “ihtilâl” seslerine 1866'da Ali Suavi'de katılmıştır (Asif, 1910:4). Girit Meselesi'ni merkez alarak yürüttüğü muhalefette Ali Suavi, gazetesini *Muhbir*'de çözümünü bir millet meclisine dayandırıyor. Ayrıca gazetesinde okuyucu mektuplarına yer vererek halkın düşüncelerini rahatça ifade edebilmesi geleneğini oluşturmaya çalıştı (Çavdar, 2004:31). Şeyhzade Camii'nde verdiği vaazlarla Ali Suavi, *Muhbir* daha çıkmadan önce Namık Kemal de dâhil olmak üzere geniş bir kitlede hayranlık uyandırdı. Hatta *Muhbir*'in eski sahibi Filip Efendi gazetesine yazı yazacak şöhretli birilerini ararken Ali Suavi'yi bulmuş; onun gazetecilik serüveni de böylelikle başlamıştı (Çelik, 1994:73).

Âli Paşa muhalefesinde bir diğer isim de *Harâbât* adlı eseriyle de tanınan, 1861'de Âli Paşa tarafından saraydan uzaklaştırılan Ziya Paşa'ydı. Ziya Paşa, politik yaşamı boyunca Namık Kemal ile benzer bir kaderi paylaştı. 1865'ten itibaren fiilen muhalif kanadın içinde yer alan Ziya Paşa, şiirleri ve mutlakiyet karşıtı yazıları ile sesini duyurdu (Hanioğlu, 1995:28-29).

Başta Şinasî olmak üzere Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in muhalefeti, Ali ve Fuat Paşa'ya atfedilebilecek olan, devletin yönetme mekanizmasının sadece belli başlı isimlere özgü bir hak olduğu yönündeki “*Hikmet-i Hükümet*” anlayışına karşı gelişmiştir. Adı geçen bu üç ismin etrafında olgunlaşan söylem ise “*Hikmet-i Hükümet*” yerine, bugün anladığımız manada bir kamuoyunun, “*Efkâr-ı*

Umumiye'nin yerleştirilmesine matuftur (Öztürk, 1998:137-155). Cevdet Paşa, *Tezâkir*'de Âli Paşa'nın dünya görüşünü özetleyen bir anekdota yer verir, burada Âli Paşa, devleti yönetme lütfunun Tanrı tarafından beş-altı kişiye bağışlanmış olduğunu, çok milletli bir meclis siteminin işlemeyeceğini savunur. Âli Paşa'nın bu akımına karşı artan istibdadı, bu ulvî karizmaya ve seçilmişlik psikolojisine büyük ölçüde inandığına delalet edebilir (Cevdet Paşa, 1991:21).

Ortaya çıkan bu zümre “Yeni Osmanlılar” hareketinin kurucuları ve destekçileridir. İttifak-ı Hamiyet, iki yıl kadar sonra kurucu bazı üyelerinin tutuklanması ile cemiyetin son bulmasının ardından, yeni bir adlandırma ile biraz da zorunlu olarak “Yeni Osmanlılar”a dönüştü. Osmanlı Devleti'nde muhalif aydın kesimin bu yeni ismi benimsemelerinde Mustafa Fazıl Paşa'nın bir mektubu etkili olmuştur¹⁸. Şinasî'nin de Avrupa'ya geçtiği döneme denk gelen bu devrede Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlılar hareketinin kurucuları ile irtibata geçerek onların davasının en büyük destekçisi haline geldi. Ancak ülkeden uzaklaşmasına rağmen Paşa'nın İstanbul'daki düşmanları Avrupa gazeteleri vasıtasıyla hakkında türlü haberler üretilmesini sağladılar. Bunlardan Belçika'nın *Nord* gazetesinde yayınlanan birine göre, Mustafa Fazıl Paşa Openheim adlı bir firma ile ortak bir sarraflık şirketi kurduğu iddia ediliyordu. Oysa bu firma Paşa'nın emlakını yönetmekle mükellef bir kuruluştu. Mustafa Fazıl Paşa bu konuda bir açıklama gereği duyarak *Nord* gazetesine üslup bakımından sert sayılabilecek bir mektup gönderdi. Burada bahsi geçen meseleyi açıkladıktan sonra kendisini Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bunalımlardan kurtarmaya adanmış olduğunu belirtti (Ebuzziya Tefvik, 2006:21-23). Mustafa Fazıl Paşa ayrıca, Osmanlı Devleti içinde yeni fikirler benimseyen gençlerin varlığından söz ediyordu, bunların kaynağını da Avrupa'yı son elli yıl zarfında sarmış bir akım olan

---

¹⁸ Mustafa Fazıl Paşa, 1865 yılı sonlarında Meclis-i Hazâin reisliğine getirildi. Bundan önce ise Maarif (1862) ve Maliye Nazırlıkları (1865) gibi görevlerde bulundu. Mısır Hanedanı'na mensup olan Paşa, bir ıslahat programı hazırlayarak Sadrazam Fuat Paşa'ya sundu. Fuat Paşa, Fransız Divân-ı Muhâsebât'ın bir benzeri olan bu metne itibar etmeyerek ilgili meclislere yollamadı. Bu iki tecrübeli devlet adamı arasında böylelikle başlayan çatışma Mustafa Fazıl Paşa'nın başkentten uzaklaştırılmasına kadar sürdü. 1866'da ivedi bir şekilde ülke dışına çıkmaya zorlanan Mustafa Fazıl Paşa, alınan ikinci bir kararla yeniden sarsıldı. Buna göre Mısır'daki veraset usulü değiştiriliyor ve kendisinin veraset hakkı düşürülüyordu. Oradaki mallarına karşılık verilen 4,5 milyon İngiliz lirası geniş servetine eklendi.

“*Jeune*” akımına bağlıyordu. Metinde geçen “*Jeune Turquie*”¹⁹ tabiri 21 Şubat 1867’de *Muhbir*’de yayımlanan Türkçesinde “*Türkistan’ın Erbâb-ı Şebâbi*” şeklinde yer almıştı. Ali Suavi ve Namık Kemal “*Jeune Turquie*” tabirine karşılık olarak düşündükleri farklı adlar içinden “*Yeni Osmanlılar*”ı, bu ismi Fransızca kullandıklarında ise “*Jeune Turcs*”²⁰’ü benimsediler. *Jeune Turcs* tabiri ilerleyen yıllarda bu hareketin Avrupa’da çıkan tüm gazetelerinin isminin yanında niteleyici bir alt başlık olarak görüldü (Lewis, 2000:152-153). Ali Suavi, Avrupalıların gözünde çöküş sürecine giren imparatorluk içindeki cemiyete “Genç” ya da “Yeni” gibi bir ismin verilmesinin bir yaşam belirtisi anlamına geleceği düşüncesinin de etkili olduğundan söz etmektedir (Ali Suavi, 1870:1). 22 Mart 1867 tarihli bir İngiliz gazetesine göre artık batı dünyası da Osmanlı siyasetindeki hareketlilikten haberdardır. Her ne kadar habere göre ekonomik koşulları düzeltmek üzere bir araya gelen “*Young Turkey*” partisinin Ermeniler, Yahudiler, Rumlar ve diğer Osmanlı unsurlarından oluştuğu söylene ve bu Yeni Osmanlılar profiline çok uymasa da... (The Manchester Guardian, 22 Mart 1867:4).

Böylelikle Osmanlı Devleti’nde muhalefetin yeni adı bulunmuş oluyordu. Namık Kemal’in hızla benimsediği *Jeune*’lik ise İttifak-ı Hamiyet’in Belgrad Ormanlarındaki pikniğinde ilk kez masaya yatırıldı. 1850’lerde bütün Avrupa’yı etkisi altına alan “*Jeune Europe*” akımı köken itibariyle 1820’lerin İtalya’sına dayanmaktadır. Dağınık haldeki İtalyan siyasî yapısını tek vücut haline getirmeyi amaçlayan hareket, (Kömürcüler anlamına gelen) Carbonari örgütü adı altında kurulmuştu. Üyelerini birbirinden bağımsız hücrelere kaydeden Carbonarilerin ilk kuşağının ömrü genel olarak hapisane hücrelerinde son buldu. Bu hapisane hatıralarından çıkan anı kitaplarından, Silvio Pellico’nun *Mes Prisons*’u gibi bazıları Osmanlıcaya da çevrildi. 1834’de Mazinni adlı bir İtalyan, hücre düzeninde bu ideale ulaşılamayacağını anlayarak daha geniş tabanlı “*Giovanne İtalia*” adlı örgütü kurdu. Genç İtalya

---

¹⁹ Aslında “*Jeune Turquie*” tabiri ilk olarak burada ve Mustafa Fazıl Paşa tarafından dile getirilmedi. 1855’te Ubicini, *La Turquie Actuelle* adlı kitabında bu tabiri önce reformist sultanlar II. Mahmut ve Abdülmecid için “*Jeune Turquie de Mahmoud*”, “*Jeune Turquie d’Abdulmedjid*” şeklinde; daha sonra da Fuad Paşa’nın eseri saydığı Avrupa elçiliklerinde yetişmiş Osmanlı bürokratları için kullandı. Bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 2000, s. 40.

²⁰ Batıda birçok kaynaktan “*Jeune Turc*” tabirine karşılık, daha gelenekçi ve muhafazakâr bir politik çevreyi tarif etmek üzere “*Vieux Turcs/Yaşlı Türkler*” tabiri ile de karşılaşılmaktadır. De La Jonquière, *Histoire L’empire Ottoman Depuis Les Origines Jusqu’a Nos Jours*, Cilt: II, Paris 1914, s. 709.

anlamına gelen örgütün etkisi, birçok Avrupa ülkesinde yeni fikirler benimseyen kesimlerin kendi yurtlarında “Jeune” akımını hayata geçirmelerinde ilham kaynağı oldu. Gelişen bu akımın yarattığı firar ve sürgünlerden Osmanlı Devleti de etkilenmiştir. Yıllar sonra Ahmed Rıza Bey’in Paris’te çıkardığı *Meşveret*’te Jön Türk akımını tarif ederken, Jön Almanya ve Jön İtalya gibi hareketlerle benzerliğine dikkat çekerek, bunlardan ikicisi gibi gizli bir yapıda olduğundan söz etmişti (Rıza, 1897:3).

Avrupalı Jeune’lerden Osmanlı topraklarına gelenler ve İtalyan Giampetri gibi dönemin aydın çevresi üzerinde derin etkiler bırakanlar da oldu. İstanbul’da devlet tarafından desteklenen *La Turquie* gazetesine karşılık o, başta *Presse d’Orient* adlı bir gazete çıkarıyordu. Bu gazete Kuleli olayları esnasında kapandı; Giampetri de *Courrier d’Orient*’i çıkarmaya başladı. Bu gazetelerde Şinasî’nin birçok şiiri yayımlandı. Bunun da ötesinde Babiâli’deki yabancı basın hürriyetinden istifade ile Şinasî gibi birçoklarının yazıları bu gazetelerde yayımlandıktan sonra, yabancı basından yapılmış alıntılar gibi Osmanlıca olarak *Tercümân-ı Ahvâl* ve *Tasvîr-i Efkâr*’da yayımlandı (Mardin, 2000:33). Mazinni-Garibaldi Jeune’lerinden olan Giampetri, basın ve meşrutiyetçilik konusunda Jön Türkler’i etkilemişti (Çavdar, 2004:32). Bunun da ötesinde Giampetri ile Yeni Osmanlıların dostlukları dikkat çekmekte, dönemin tanığı Ebuzziyya Tevfik kendisinden, “*hür fikirlerin en candan yardımcısı*” şeklinde sitâyişle bahsetmektedir. Onun verdiği destek Yeni Osmanlıların ilk eylemlerinin ve yeraltından çıkışlarının ilk belgesinde de kendisini gösterecektir; 1867’de başlayan Mustafa Fazıl Paşaya ait ikinci mektup krizinde de onun yardımı vardır (Ebuzziyya Tevfik, 2006:26).

İkinci mektup, Mustafa Fazıl Paşa’nın Sultan Abdülaziz’e yazdığı bir mektup hüviyetindeydi. Mart başında İstanbul’a ulaştığında Yeni Osmanlılar arasında büyük bir heyecan yarattı²¹. Fransızca’dan Osmanlıca’ya aktarılmasında ise akla ilk gelen isim Namık Kemal olmuştu; fakat onun üslubu herkesçe çok iyi bilindiğinden onun yaptığı çevirinin yerine Sadullah Bey’inki tercih edildi. On sekiz sayfalık mektup Giampetri’nin yardımıyla elli bin adet olmak üzere Cayyole adlı bir taş matbaada bastırıldı. *Tasvîr-i Efkâr* çalışanlarından Rıza Efendi, Rıfat Efendi ve Ebuzziyya Tevfik

²¹ Aslı Fransızca olan mektubun güçlü edebî dili nedeniyle Paşa tarafından yazılamayacağı, onun yerine Romen devrimci Gheorghe Ganesco tarafından yazıldığı da ileri sürülmektedir. Ancak mektup Mustafa Fazıl Paşa’ya mal olmuştur (Berkes, 2004:280).

Bey mektubun dağıtımını üstlendiler. Mektup başta yakın dost çevrelerine, daha sonra da sabah namazlarında Ayasofya, Sultanahmet, Beyazıt, Süleymaniye ve Şehzade camilerinde el altından dağıtıldı. Mektubun içeriği dönemin muhalefetini yansıtmaları ve şiddetli sonuçlar yaratması bakımından büyük önem taşıyordu. Çevirisi, dağıtımı ve sonuçları bir vaka haline gelen mektupta, Mustafa Fazıl Paşa her fırsatta Padişaha bağlılığını ve devletin yanlış idaresinde esas suçlu olarak Padişahı değil onu etkileyen devlet adamlarını gördüğünü yinelemekteydi. Mektubun içindeki konu başlıkları sırasıyla, devlete ve Padişah'a sadakat, Hıristiyan tebaanın ihtilâl fikirleri ve batıdaki yanlış intiba, Müslüman halkın yoksulluğu, geçmişin kahramanlıkları ve bozulan ahlâk, yolsuzluklar, eğitim sorunu ve batı tarzında eğitim kurumlarının eksikliği, ilim, sanat ve siyasetin üzerindeki baskılar, hürriyet düşüncesi, Padişah'ın etrafını saran dirayetsiz kimseler ve kurulması önerilen meclisler şeklindedir. Mektuptaki üslup, savunduğu fikirler bakımından cüretkâr, ancak bir o kadar da saygılıdır (Tevfik, 2006:27-40).

Mektubun dağıtılması, Yeni Osmanlılara karşı hükümetin harekete geçmesine neden oldu. Ziya Paşa, Kıbrıs Mutasarrıflığına, Namık Kemal, Erzurum Vali muavinliğine tayin edildiler. Ancak Ali Suavi, Girit Meselesi'nde muhacirler yararına topladığı yardımlar nedeniyle Kastamonu'ya sürüldü. Sürgünler için gösterilebilecek bir başka neden de o günlerde ülke gündeminin birinci sırasında yer alan Girit meselesiydi. Zira bu meselede hükümet politikalarını en açık şekilde muhalefet eden iki kurum vardı: Namık Kemal'in *Tasvîr-i Efkar*'ı ve Ali Suavi'nin *Muhbir*'i (Mardin, 2000:25).

Ancak bu sırada, saydığımız isimler ve birkaç Yeni Osmanlı daha Mustafa Fazıl Paşa tarafından Paris'e davet edildiler. Onun davetine icabet eden Yeni Osmanlılardan, Ziya Paşa, Reşat Bey, Nuri Bey, Agâh Efendi, Ahmet Bey ve Mehmet Bey ve Namık Kemal 17 Mayıs 1867'de bir Fransız vapuruyla hareket ettiler. Ertesi gün de Kastamonu sürgününden kaçan Ali Suavi, Paris'e doğru yola çıktı. Onları, Mustafa Fazıl Paşa ile yaklaşık olarak aynı dönemde Avrupa'ya gitmiş olan Şinasî karşıladı. Gelecek birkaç yıl içinde Mustafa Fazıl önderliğinde Avrupa merkezli yeni muhalefetin temsilcileri olacak bu isimler 10 Ağustos 1867'de Paşa'nın konağında buluştular (Mardin, 2000:44).

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin de bir müessese olarak bu tarihten sonra ortaya çıktığı kabul edilebilir. Cemiyet'e ve ortaya koyduğu muhalefete Ebuzziya Tefvik gibi birçok isim büyük bir önem atfederken, Ahmet Hamdi Tanpınar:

“...muayyen bir şahsa bağlı, küçük ve tenasüdsüz bir teşekkül, hatta siyasî bir cemiyetten ziyade, bir fikir hareketi, birkaç muharririn açtığı bir mücadele olarak Avrupa'da devam edecek, Âli Paşa'nın ölümünden sonra ise sadece Namık Kemal'in etrafına toplananların neşriyatına inhisar edecektir. Her iki safhasında da bazı taraftarların teveccühlerini görecekseler de, bu hiçbir zaman şahsî ve bazı fikirlere ısınmanın verdiği alakadan öteye geçmeyecektir” diyerek bu hareketi küçümser (Tanpınar, 1956:226).

Belki bu düşüncenin oluşmasındaki etmenlerden biri cemiyete hukukî bir hüviyet kazandıracak bir nizamname ya da programa uzunca bir süre ulaşamamasıdır²². Ağustos 1867'de Baden-Baden'de Mustafa Fazıl Paşa önderliğinde bu mahiyette bir Yeni Osmanlılar toplantısı yapılmıştır. 1992'ye kadar yazılan kaynaklardaki genel kanaat, toplantının konusunun sadece bu tarihten sonra çıkarılacak gazeteler ve bunlarla ilgili hususlar olduğu yönündedir. Ancak önce Ziyad Ebuzziya'nın Türkoloji kongresine sunduğu yayınlanmayan bildiri, ardından Hüseyin Çelik'in *Tarih ve Toplum* dergisinde yayınladığı makalesinde, Baden Baden toplantısında kaleme alınan bir Yeni Osmanlılar Cemiyeti Tüzüğü ortaya çıkmıştır²³.

1.5.2. Yeni Osmanlı Basını ve Muhalefeti

Yeni Osmanlılar için bu tarihî günler Türkiye için de birçok başlangıcın kaynağını teşkil eder. Cavit Orhan Tütengil, başlayan bu yeni dönemi “Türkiye dışı Türk gazeteciliği” diye tarif eder (Tütengil, 1985:22). Bu adlandırma yanlış değildir çünkü bu tarihten sonra Avrupa kentlerinde yürütülecek olan basın-yayın faaliyeti tüm muhalefet hareketinin omurgasını teşkil eder. Yukarıda bahsedilen toplantılarda alınan kararlar uyarınca Mustafa Fazıl Paşa, Ziya Bey, Namık Kemal, Ali Suavi, Nuri Bey, Mehmet Reşad ve Rıfat beylere maaş bağladı ve gazetelerin çıkarılması için 250 bin Frank vererek hareketin madden hamisi konumuna geldi (Yazıcı, 2002:70).

²² Enver Koray, bu programın varlığına dair düşüncelerin, Roderic Davison ve eserinde bahsi geçen program ya da nizamnamenin iki maddesine yer veren Adam Lewak adlı Polonyalı bir tarihçiye dayandığını belirtir (Koray, 1984:575).

²³ Çelik bazı karşılaştırmalarla, on üç maddeden on iki tanesini bir araya getirdi. Madde içerikleri, Mustafa Fazıl Paşa'nın Padişaha gönderdiği mektubun esas alınması, İttihâd-ı anâsır, cemiyetin iç ve dış işleri ile ilgilenen üyeler (içlerinde yabancı kimseler de vardı), Paşanın her yıl cemiyete 300.000 frank yardım yapması şeklinde özetlenebilir (Çelik, 1992:326-328).

Çıkarılmasına karar verilen ilk gazete Ali Suavi'nin *Muhbir*'iydi, ancak asıl hedef *Hürriyet*²⁴ gazetesinin çıkarılmasıydı. Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati ve Fransız basın kanunundaki bazı hükümler bu günlerde gazetelerin Paris'te çıkmasına imkan vermedi (*The Times*, 03 Haziran 1867:9.). Önce Ali Suavi Londra'ya geçti ve gazetenin hazırlıklarını tamamladı. Ardından Padişah geldiğinde diğerlerinin de Paris'te olmamasının uygunluğuna karar verildi. 31 Ağustos 1867'de Londra'da *Muhbir*'in ilk sayısı, “*Muhbir doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur yine çıkar*” ibaresi ile çıktı (Mardin, 2000:46). *Muhbir*'in çıkışı İngiliz basınında da ilgi uyandırmıştı. *The Observer* gazetesi, Ali Suavi ve Yeni Osmanlıların İstanbul'dan Londra'ya uzanan gazetecilik ve siyaset mücadelesine uzun bir makale içinde anlatır (*The Observer*, 24 Kasım 1867:6).

Gazetenin yedinci sayısından itibaren Genç Osmanlılar Cemiyeti mührünü taşıyan gazete, giderek Ali Suavi'nin düşüncelerinin yansıdığı bir yayın organı hüviyetini aldı. Onu takiben 29 Haziran 1868'de Ziya Paşa ve Namık Kemal tarafından Londra'da *Hürriyet* yayın hayatına başladı. Bu gazeteyi Londra'dan ayrılarak Paris'e geçen Mehmet Bey ve Reşad Bey'in çıkardığı *İttihâd* takip etti. Daha sonra ise Yeni Osmanlı yayınları içinde en marjinali sayılan Mehmet Bey'in *İnkılâp*'ı Cenevre'de yayın hayatına başladı. *Hürriyet* de bir süre yayınlarını Cenevre'den sürdürdü (Mardin, 2000:46-47). Cavit Orhan Tütengil, Yeni Osmanlı gazetelerine Paris'te çıkan *Ulum* ve Lyon'da çıkan *Muvakkaten Ulum Müşterilerine* adlı gazeteleri de ilave etmektedir (Tütengil, 1985:24).

Bu gazetelerden yapılmakta olan muhalefet genel hatlarıyla kaynaklarda “Âli Paşa Muhalefeti” olarak tanımlanır. Âli Paşa'ya yönelen muhalefet, katline çıkarılan şu fermanndan da rahatlıkla anlaşılabilir: “*İslam'ın fıkıh kitapları zalimin ve zalime muavin olanların katline fetva verdiler ve billahi'l-Kerim katli farz olan kâfir ve zalim Âli Paşadır*” (*Hürriyet*, 20 Aralık 1869:1).

---

²⁴ Gazeteye bu ismin verilmesinde o günlerde Fransa'nın önde gelen gazetelerinden birinin isminin “*La Liberté*” olmasının etkisi muhtemeldir.

Yeni Osmanlılar, açıkça tavır aldıkları Ali ve Fuat Paşaların savunduğu²⁵ “*aydın despotizmi*” ve iyi yönetimin, giderek artan ayrılıkçı Hıristiyan eğilimlerini durdurmaya yetmeyeceği görüşündeydiler. Çözüm önerileri batıdan ilham almış bir modernleşmenin İslamîleştirilmesi yönündeydi. Bunun için de meşrutî yönetim ve anayasa talebi ön plâna alındı. Batı modelinde yasalaşma önerilmekte ancak yapılacak kanunların şerî hükümlere uygunluğu temel kaygı olarak göze çarpmaktaydı (Finkel, 2007:421). İlk olarak Londra’daki yayınlarında İslam’ın Osmanlı Devleti’nin yaşam kaynağı ve ruhu olduğuna dair kanaat geniş bir şekilde ele alınmaya başlanmıştı (*Hürriyet* 14 Eylül 1868; *Hürriyet*, 7 Haziran 1869; *Hürriyet*, 30 Kasım 1868; *Hürriyet*, 29 Şubat 1868; *Muhbir*, 29 Şubat 1868.).

Muhalefetin hedefinde Tanzimat döneminin bürokrasisi ve Babiâli yer almaktaydı. Namık Kemal’e göre sorunun düğümlendiği yer, hem kanun yapan, hem onları uygulayan, hem de icraatı denetleyen Babiâli’ydi. (Namık Kemal, *Hasta Adam*, *Hürriyet*, 7 Ekim 1868). Yeni Osmanlılar Babiâli paşalarını, Osmanlı halkının en hassas olduğu konu olan din üzerinden yıpratma yolunu seçmişlerdi. Ali ve Fuat Paşalar için çizdikleri portre dinsiz ya da dinden uzaklaşmış devlet yöneticileri şeklindeydi. *Hürriyet* bu durumu, “*Rical-i devlet beyninde dinsizlik modası muteber oldu*” cümlesiyle özetliyordu (*Hürriyet*, 5 Nisan 1869:1). Bu konuda *Muhbir*’in yorumu da bir o kadar sertti. Gazete’nin satırlarında 10 Ocak 1868’de:

“*İslam hükümetinin zayıflamasının sebebi nedir? İcmalen cevap veririz: Dinsizliktir. Şeriatın terk edilmesidir. Babiâli Şeriatı terk eden zalimler gürhudur. Zalimin şer’an def’i lazımdır. Yedi sekiz kişinin def’ine koca bir memleketin halkının iktidarı ise müsellemdir. İşte dinimizin ahkâmı böyle*” ifadesi yer almaktaydı (*Muhbir*, 10 Ocak 1868:2).

Bu arada, Jön Türklerin Avrupa’ya çıkmalarının ardından İstanbul’da farklı isimler muhalefetin sesi oldular. Bu kişiler Ayasofya ve Beyazıd camilerinin hocalarıydı. Daha önce verdikleri siyasî vaazlarla dikkat çeken ve uyarılan hocalar, bu camilerin kürsülerinde ders verirken tutuklandılar. Sadık Efendi, Raşid Efendi ve Mehmed Efendi bunlar içinde en şöhretli olanlardı. Tutuklamaları izleyen Fransız *La Liberte*

²⁵ Fuat Paşa’nın vasiyetnamesinde yer alan ifadesine göre devletin düştüğü durumdan kurtulması ancak “İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgiye ve Rusya kadar askere sahip olmasına” bağlıydı. Artık Osmanlı için artık önemli olan çok terakki etmek değil, diğer Avrupa devletleri kadar terakki etmektir. (Çavdar, 1992:21).

gazetesi rakamları biraz da abartarak Sadık Efendi'nin 20 bin öğrencisinin ayaklanarak kırk milyon Müslüman'ı zulümden kurtaracağını yazıyordu (Bilgegil, 1976:456). Bu olaydan söz eden bir başka kaynak olan *The Manchester Guardian* gazetesi, “*Young Turkey*” adlı bir grup ile bazı önde ulemanın birleşerek bir koalisyon gerçekleştirdiği görüşündeydi. Haberde, birçok camide, anayasal bir hükümet, ırki anlamda eşitlik ve halk egemenliği üzerine vaazlar verildiğini ve bunun Müslüman halk üzerinde derin bir etki yarattığından söz ediliyordu (The Manchester Guardian, 18 Aralık 1867:3).

Bu türden olaylar dışında İstanbul'da basın, muhalif çizgisinden oldukça uzaklaşmıştı. İhsan Sungu, Yeni Osmanlıların basın yoluyla yaptıkları muhalefeti etraflıca ele alarak, daha çok Ziya Paşa ve Namık Kemal'in *Hürriyet* ve *İbret* gazetelerini referans göstererek bunları konu başlıklarına ayırmaktadır. Onun yaptığı sıralamaya göre; Tanzimat Fermanı ve onun öncüsü Reşit Paşa'nın izinden gidilmemesi, Avrupa'nın körü körüne taklit edilerek devlet ve milletin ruhuna aykırı icraatlar yapılması, Osmanlı Devleti içinde faaliyet gösteren sefirlerin devlet adamı ve memurları tahkir edici hareketlerine müsaade edilmesi, dış politikada büyük güçlerin devlet işlerine müdahaleleri karşısında gösterilen basiretsizlikler, gayrimüslimlere verilen haklar ve müsâvât meselesi, şeriat dışında kanunlar yapılması veya yapılan kanunların şeriata aykırılığı, Kanun-i Esasî ve Meşrutiyeti bir çözüm reçetesi olarak ele alan rejim sorunu, ceza hukuku, istihdam, halkın geçim düzeyi ve devletin borçlanma politikası, devletin üst kademelerinde ileri derecedeki israf, borcun borç ile ödenmesi gibi devleti malî çöküntüye sürükleyen iktisadî politikalar, eğitim sistemindeki eksiklikler gibi konulardı. Görüldüğü üzere neredeyse tüm devlet meseleleri üzerine görüş belirten Yeni Osmanlılar içinde Ziya Paşa diğerlerinden daha mutedil ve meşrutiyetçi; Namık Kemal, Ali Suavi, Mehmet, Reşat ve Nuri Bey gibi isimler Avrupalı aydınların nazarında daha ihtilâlcî ve cumhuriyetçi tasvir edilmişlerdi (Sungu, 1999:777-857).

Yeni Osmanlıların savundukları düşüncelerden bir tanesi de Hıristiyanlar karşısında Müslüman halkın sürekli ezildiği, aşağılandığı yönündeki görüştü ve bunun sorumlusu “şüphesiz” üst düzey devlet ricaliydi. *Muhbir*'in sert üslubuyla, vakanın kendisi ve çözümü şöyledir:

“Padişahın memurlarından biri Hıristiyanlara ziyade riayet edip Müslümanları tahkir ve zulüm ederse Müslümanların padişah hakkındaki zannını bozmuş olmaz mı? Devleti, dini ve milleti mahveden bir memura kısas gerekmez mi? Millet bu mesuliyetten kurtulmak için hilâfetin, dinin ve milletin hukukunu talep etmeyecek mi? Şer’an Paşa’yı kısas etmeyecek mi?” (Muhbir, 14 Mart 1868).

Osmanlı’nın muhalif aydınlarının Avrupa’da geçirdikleri yıllar boyunca kesintisiz bir birliktelik yaşadıklarından da söz edilemez. Bu topluluktan ilk önemli ayrılık haberi Mustafa Fazıl Paşa’dan gelmiş; Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahati esnasında Paşa İstanbul’a dönmesine imkân veren affı elde etmeye mazhar olmuştu. Paşa’nın gerekli tahsisatı Yeni Osmanlılar’a bıraktıktan sonra İstanbul’a dönmesi Avrupa’daki Yeni Osmanlıların Paşanın “*meşrutiyet sadrazamı*” olacağı ümidini artırmıştı. Çok kısa bir süre sonra Mustafa Fazıl Paşa’nın böyle bir eğilimin çok uzağında olduğu anlaşıldı. Yeni Osmanlılar bu hayal kırıklığına rağmen yayınlarına ve Âli Paşa’ya şiddetli muhalefete bir süre daha devam ettilerse de artık hareketleri içindeki bütünlük büyük ölçüde son buldu (Çelik, 1994:107-108).

Bunun doğal sonucunda Yeni Osmanlılar, büyük umutlarla çıktıkları Avrupa seyahatinden dönüş hazırlıklarına başladılar. Ortaya çıkardıkları yüzlerce nüshalık gazete külliyesi, ülke içinde daha bilinçli bir kamuoyu ve Osmanlı yönetim elitlerinde yarattıkları tedirginlik dışında hedefledikleri kimi reformları elde edemedi yurda döndüler.

Muhalefetin türü, hedefleri ve istinâd noktası yönünden tam bir fikir birliği içerisinde olmayan Yeni Osmanlılar arasında Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi hem fikir hem de liderlik yönünden önde gelen iki ismin ayrılığı, hareketin devamlılığına vurulan son darbe gibidir. Bu iki ismin kendilerine farklı yollar çizmelerinde, Yeni Osmanlılar muhalefetinin maddi destekçilerinin etkisi büyüktür. Mustafa Fazıl Paşa’nın Âli Paşa ile anlaşarak Yeni Osmanlılardan desteğini çekmesi üzerine bir başka Mısırlı Hidiv İsmail Paşa, Ziya Paşa ile ilişki kurmuştu. Ziya Paşa’nın yola Hidiv İsmail Paşa ile devam etme arzusunu Namık Kemal uygunsuz bularak 64. sayısında *Hürriyet*’ten ve Ziya Paşa’dan ayrılmıştır. Bu dönemde Mustafa Fazıl Paşa’ya duyulan kırgınlık ve yapılan işlerden tatmin olmama duygusu açıkça ortadır ve Ziya Paşa’nın beyitlerine de şöyle yansır.

“Çekip bizi götürdüler şütür gibi katar ile
İşin neticesi budur şu öndeki humar ile”²⁶.

Namık Kemal ise 24 Kasım 1870’te Âli Paşa ile anlaşarak İstanbul’a döndü. Mektuplarından anlaşıldığına göre bu anlaşmanın tek maddesi Namık Kemal’in artık muhalefetten vazgeçmesi taahhüdüdür (Kuntay, 1949:38).

Ali Suavi, Avrupa’da kalarak bir süre daha *Muhbir*’i, ardından da Paris’te *Ulum* dergisini çıkarmaya devam etti. Yurda dönen aydınlar kimi zaman çeşitli kaynaklarda yine Yeni Osmanlılar olarak anılsalar da bu hareketin pratikte 1871 itibariyle son bulduğunu söylemek yanlış olmaz.

1.6. Anayasa Tartışmaları

Yeni Osmanlıların başlattığı ve daha sonra giderek Kanun-ı Esasasîcilik/anayasacılık akımına dönüşen bu hareket bilhassa İstanbul’da kendine özgü bir kamuoyu yaratarak varlığını sürdürmüştü, beklenen sonuçları elde edemese de üyelerinin gayretlerinden ve umutlarından söz edilmelidir. Yeni Osmanlıların Avrupa’daki yayınlarında Padişah’a ve saltanat rejimine bağlılık göze çarpmaktadır; akıllarındaki aldatılmış, yeterince bilgilendirilmemiş ya da kötü yönlendirilmiş padişah portresini kendilerince doğru yola getirmeyi düşlemişlerdir. Ziya Paşa *Rüya* adlı bir yazısında Sultan Abdülaziz’i sarayın bir köşesinde tek başına yakalayıp ona bütün gerçekleri tüm çıplaklığı ile anlatmayı ve inandığı reformlara onu ikna etmeyi düşlediğini yazar. Böylesine safdilâne bir samimiyetle de yürütülen bu çabalar tümüyle boşa gitmemiş; dönemin aydınlarında bir hareketlenme yaratmış, kendi içinden bilhassa Namık Kemal gibi bir isim çıkarmıştır. Onun tesir gücü ve şöhreti İstanbul’a dönüşünden itibaren giderek artmıştır (Koçak, 2003:72-82).

İstanbul dönüşü Namık Kemal, yıllara varan muhalefetin ardından Âli Paşa ile barışmıştı (*Hürriyet*, 20 Aralık 1869.). Takip eden bir yıl içinde Âli Paşa’nın ölümünün ardından, *İbret* gazetesini çıkarmaya başlayan Namık Kemal’i İstanbul’da geniş sayılabilecek bir okuyucu kitlesi takip etmeye başladı (Kuntay, 1949:95-104). *İbret* dışında *Diyojen* ve *Hadîka* gazetelerinde de yazılar kaleme alan Namık Kemal,

---

²⁶ Beyitte geçen kelimelerden “şütür” deve, “humar” eşek anlamına gelmektedir (Koray, 1992:546-565).

onu takip eden kamuoyuna fikir hürriyetinden söz etmeye ve bunun Avrupa'nın en önemli üstünlüğü olduğundan söz etmeye devam etti (*Hadîka*, 24 Kasım 1873:1). *Diyojen*'de özellikle basın hürriyeti ve matbuat nizamnamesini konu eden yazılarında üslubunun sertleştiğini de görmek mümkündür. Burada nizamnameden duyduğu memnuniyetsizliği açıkça belirterek; hükümetin politikalarına uygun yazmak ya da düşünmek zorunda kalan aydının doğruluktan uzaklaşacağını ifade eder. (*Diyojen*, 9 Ağustos 1872:1)²⁷. Bu dönemdeki yazılarının asıl mecrası olan *İbret*'in de mevcut siyasî koşullar içinde uzun yıllar basın hayatına devam edebileceğine dair güveni de yoktur (*Diyojen*, 21 Ağustos 1872:1). Namık Kemal'in bu dönemdeki muhalefeti Avrupa'da yazdıklarına oranla daha ölçülü ancak yine de etkilidir. Buradaki yazılarında Tanzimat Fermanı ile ilgili geniş izahlar bulunur. Dış borçlanma ve israf gibi konularda devlet adamlarını doğrudan eleştirmek yerine Tanzimat'tan sonraki yirmi yılı ve Reşid Paşa'yı yücelterek dönemin devlet adamlarının icraatlarıyla bir kıyas mekanizması yaratmaya çalışır. Osmanlı Devleti'nin Şariat üzerine inşa edildiğine, tüm kanun ve uygulamalarda İslam'ın esas alınması gerektiğine ve İslam'ın terakkiye mani olmadığına vurgu yapmaya devam eder. Namık Kemal'in Avrupa'dan dönmeden önceki yayın faaliyetleri ile sonraki faaliyetleri kıyaslandığında *Hürriyet*'teki yazılarının doğrudan kişi, kurum ve güncel devlet uygulamalarını cesurca ele aldığını, *İbret*'tekiler gibi dönüşünden sonra ele aldığı yazıların ise nispeten daha teorik olduğunu söylemek mümkündür (Sungu, 1999:777-857).

Bundan sonra Namık Kemal ve arkadaşlarının hayatları sürgünlerle, *İbret*'in yayın yaşamı da kapatmalarla sürüp gitti. On dokuzuncu sayısında ilk kapatıldığında *İbret*'in yazarları Namık Kemal, Gelibolu Mutasarrıflığına, Menapirzade Nuri Bey, Ankara Mektupçuluğuna, Ebuuziyya Tevfik Bey, İzmir Mahkeme-i Kebire-i Merkeziye Başkâtipliğine ve Reşat Bey, Bilecik Kaymakamlığı'na sözde tayin edildiler. Bu açılıp kapanmalar arasında Namık Kemal *İbret*, *Hadîka* ve *Diyojen*'e

---

²⁷ Dönemin mizahi yayınları içersinde Teodor Kasap'ın editörlüğünde çıkanlar büyük bir önem taşımaktadır. Bunlar arasında başta *Diyojen* olmak üzere Çingiraklı Tatar, Hayal, Karagöz ve Çaylak'ı saymak gerekir. Namık Kemal gibi çeşitli yazarlara kapılarını açmalarının yanı sıra bu dergilerdeki karikatürler her ne kadar doğrudan politik eleştiriler ve muhalefet içermese de "şehir intizamı" ve belediye hizmetleri gibi konularda tenkitlerde bulunmaktan geri durmamışlardır (Şeni ve Georgeon, 1992:52).

yazılar gönderiyor, sadrazamlık da Nedim Paşa, Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa²⁸ ve Rüştü Paşa arasında el değiştiriyordu (Zurcher, 2002:331-332). Namık Kemal'in sürgünlerinden en şiddetlisine, bu sürgünler esnasında kaleme aldığı *Vatan Yahut Silistre* piyesi neden oldu. Piyes, vatan kavramını halkın belleğine kazıdı ve halk arasında büyük bir coşku yarattı²⁹. Piyes içinde geçen "Vatan" sözleri ve Namık Kemal'in kendisini alkışlayanlara "*Allah muradınızı versin*" demesi, bir başka iktidar-muhalefet ilişkisinin halka mal olmasını sağladı (Kuntay, 1949:126-150).

Sultan Abdülaziz devrinin son döneminde Jön Türklerin ve anayasacı hareketlerin muhalefetlerini dayandırabilecekleri iki veliaht kendisini göstermekteydi. Bunlardan birincisi Murad ikincisi ise Abdülhamid'di. İkincisi daha mutedil, sırasını bekler bir hal içindeyken Murad, Yeni Osmanlılar da dâhil olmak üzere birçok siyasal baskı grubu ile görüşüyordu (Koloğlu, 2007:28-29). Şehzade V. Murad³⁰ yalnızca Yeni Osmanlılar ile değil, bunun yanı sıra Osmanlı saltanatında bir ilk olarak, her ne kadar daha sonra tahta çıkışında ne derece etkili olduğu bilinmese de, Mason locaları ile de ilişki içerisindeydi (De Fontenoy, 1901:18)³¹.

Siyasal gelişmeler bir yana 1875 yılında bir dizi hadise de yaşandı. En önemlisi malî bunalımdı, Osmanlı bir süredir borçlarını yeni borçlanmalarla ödemeye başlamıştı. 1873'te dünyada baş gösteren malî kriz üzerine, 1875'ten itibaren yeni krediler bulamayan Babıâli, Avrupa'nın çeşitli bankalarından alınan dış borcun faizlerini erteleme ve dış borç ödemelerini kademeli olarak durdurma kararı aldı. Bu açıkça devletin ekonomik olarak iflası anlamına geliyordu (Pamuk, 2000:231).

Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin arkasında Avrupa'da alacaklı da olsalar onu destekleyen finans çevreleri olmayacak, devlet iyiden iyiye büyük devletlerin

---

²⁸ Hüseyin Avni Paşa'nın sadrazamlığına kadarki kariyerini anlatan biyografik bilgi için ayrıca bkz. *Hüseyin Avni Paşa, The Present Grand Vizier of Turkey, The Diplomatic Review*, Cilt: XII, No:2, Nisan 1875, Londra, s. 209-212.

²⁹Bkz. Namık Kemal, *Vatan Yahut Silistre*, İstanbul 2004.

³⁰ V. Murad'ın, veliaht oluşu ve dışadönük tutumu 1866'da Fransız hükümeti tarafından devlet işlerinde tecrübe kazanması için davet edilmesini sağlamıştı. Ancak V. Murad'ın veliahtlığına hiçbir zaman sıcak bakmayan Sultan Abdülaziz, bu isteği geri çevirerek onun yerine kendisi -biraz da bir darbe endişesiyle- iki yeğenini de yanına alarak bir yıl sonra meşhur Avrupa Seyahatini gerçekleştirdi (Jonquiére, 1914:45).

³¹ V. Murad tahtan indirildikten sonra da onu tekrar padişah yapmak için en yoğun çaba mason cemiyetleri ve onlarla ilişkili yayın organlarınca gösterilmişti (*Le Yıldız*, 1 Ocak 1893:1). Bu konuda yabancı basında çıkan haberlerde Murad, masonlar içerisinde aktif, meşrutiyet taraftarı ve ilerici olarak tarif edilir (De Fontenoy, 1906:6)

merhametine sığınacaktı. Olanlara bir de Hersek'teki güney Slavlarının isyanları eklendi, kısa süre sonra Bulgar köylüleri ayaklanarak onları izlediler. Bölgede açık bir Rus siyasî nüfuzu da mevcuttu (Palmer, 1992:148).

Aydınlar arasında muhalefetin hedefine yine bir sadrazam yerleşmişti; İstanbul'da kulaktan kulağa yayılan yolsuzluk dedikoduları ile Mahmut Nedim Paşa'ya duyulan güvensizlik üst seviyeye ulaştı (Şeref, 1978:132-133). Mehmet Memduh, "*Hal'ler İclaslar*" adlı eserinde, Ali ve Fuat Paşalar devrinde de bazı muhalif tavırlar görülmesine rağmen bunların hiçbirisinin vükela ve ekâbir arasında Nedim Paşa dönemindeki gibi saraya yönelik bir kin doğurmadığından söz etmektedir (Mehmet Memduh, 1911:125).

Faizlerin ödenemediği ilk moratoryumun ardından Balkanlar'daki olaylar giderek büyüdü. Mayıs 1876'da Selanik'te Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmesi büyük bir diplomatik krizi de beraberinde getirdi. 10 Mayıs 1876'da Beyazıt, Süleymaniye ve Fatih medresesi öğrencileri Mahmut Nedim Paşa ve Şeyhülislâm'ın azli için büyük bir gösteri yaptılar (Roos ve Field, 1968:185). Aynı gün derslerini bırakan öğrenciler nutuklarında, devlet ve memleketin hakları ve bağımsızlığının düşmanların ayakları altında çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmanın "dindarlık ve yiğitliğe" uygun olmayacağını, Müslümanlar her tarafta, Hıristiyanların hakaret ve kırımları altında ezilirken buna yol açan devlet büyüklerini ortadan kaldırmanın şer'an görevleri olduğunu söylüyorlardı (Mahmud Celaleddin Paşa, 1983:93). Sultan Abdülaziz bu olayın ardından kabinede değişiklik yaptı. Mütercim Rüştü Paşa sadarete, Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe, Hasan Hayrullah Efendi ve Mithat Paşa da Şûra-yı Devlete getirildi. Bu atamanın ardından bir ay geçmeden içlerinde Süleyman Paşa, Kayserili Ahmed Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın da bulunduğu bir grup Dolmabahçe'yi sararak padişahı tahtan indirdi (Ortaylı, 2004:145-146). Bu gelişme konsolosluklardan ivedi olarak ülkelerine bildirildi ve gönderilen raporlarda Osmanlı başkentinin en huzurlu günlerinden birini yaşadığı, halkın yeni sultanı kutlamalarla karşıladığı yazılmaktaydı (*Documents Diplomatiques*, 1925:145-146).

Sultan Abdülaziz önce Topkapı Sarayı'na, daha sonra kendi isteği üzerine Feriye Sarayı'na alındı. Bir makasla bileklerini keserek intihar ettiği bilgisi, mevcut bilgilerin bize sunduğu kabul gören ölüm nedenidir³².

V. Murad'ın 1 Haziran 1876'da tahta geçişinin ardından Padişahın ilk açıklaması Mithat Paşa için tam bir hayal kırıklığı oldu. Sadullah Paşa vasıtasıyla kendisine iletilen bu sözlerde "*Padişahımız bir millet meclisi kurulmasını istemiyor. Halkımızın bilgi ve eğitim düzeyi böyle bir adım atılmasına elverişli değildir. Yaygın güvensizliği kaldırmak, idareyi kuvvetli kanunlara bağlamak yeterlidir. Her şeyden önce maliye işlerinde reformlar yapılmalıdır. Efendimizin isteği budur*" deniyordu (Süleyman Paşa, 1910:60-61). Böylelikle Sultan II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esasîyi yıllarca rafa kaldırdığında ileri sürdüğü "*halkın eğitim düzeyi ve meşrutiyete kabiliyeti*" gerekçesi ilk kez onun tarafından dile getirilmiş oldu. Sultan V. Murad, ilk iradesinde ise devletin tüm unsurlarını içine alan, adalet ve şariat üzerine inşa edilmiş bir yeniden yapılanmayı gereklilik olarak işaret etti (Fesch, 1909:24).

8 Haziran'da meşrutiyet rejiminin gerekli olup olmadığının tartışılacağı bir meşveret meclisinin toplanmasına karar verildi. Böylece Anayasacılık tartışması ilk kez devlet katına taşınmış oldu. Bu toplantıya katılanların bir kısmı bir an evvel anayasanın ilân edilmesi için gerekli çalışmalara başlanmasını savunurken diğer tarafta bu fikre çekimser yaklaşanlar ve tamamen karşı olanlar yer aldı. Sessiz kalanların büyük kısmı I. Meşrutiyet devrinin en önde gelen devlet adamlarıydı. Açıkça görüş belirtenlerin içinde en şiddeti muhalefeti Mütercim Rüştü Paşa gösterdi, önce Süleyman Paşa'yı "*sen askersin, böyle şeylere karışma*" diyerek susturdu, sonra da Namık Paşa'yı "*demek sen de 'rouge'(solcu-sosyalist) olmuştun*" sözleriyle itham etti (Berkes, 2004:315).

---

³² Yeğeni II. Abdülhamid üç sene sonra amcasının cinayete uğradığı iddiasıyla bir soruşturma açtırmış, içlerinde Mithat Paşa'nın ve güreş meraklısı Sultan Abdülaziz ile baş edebileceği düşünülebilecek Pehlivan Mustafa adlı bir kişinin de mahkûmiyetini sağlamış ise de yerli yabancı birçok hekimin ölüm raporu bir intihara hükmeder. Sultan Abdülaziz'in veliyaht adayı olarak gördüğü oğlu Yusuf İzzeddin de aynı yöntemle yıllar sonra ölümü seçti (Onsungu, 1950:57-60). Salnamelerde tahta çıkış ve iniş tarihleri belirtildikten sonra ölümü için "*şehiden irtihal ile*" ifadesi yer almaktadır (*Salname-i Devlet-i Ali Osmaniye*, 1902:26). Sultanaziz'in ölüm şekli meselesi yıllarca ilgi uyandırmasına rağmen tabu olarak kalmış, meşrutiyetin ikinci kez ilânından sonra bile Sultan'ın ölümünden, II. Abdülhamid'in tahta çıkışına kadar geçen süreyi anlatan Rumca bir piyesin gösterilmesi yasaklanmıştı (Çetinsaya, 2003:62).

V. Murad'ın tahta çıkışının hemen ardından "cülus sadakası" olarak meşrutiyet fikrinin en ateşli savunucuları ve onun uğruna sürgünler yaşayan muhalif aydınlar affedildiler. Şüphesiz bunlar içinde en önemlisi Namık Kemal'di ve gelir gelmez kendisini anayasa tartışmalarının ortasında buldu (Kuntay, 1949:708).

36 yaşında Padişah olan V. Murad'ın dönemi, iki gün sonra amcasının ölüm haberi, ardından bir toplantı esnasında, Abdülaziz'in intikamını almak isteyen Çerkez Hasan adında genç bir subayın Hüseyin Avni Paşa'yı ve birkaç nazırı daha öldürdüğünü öğrenmesi gibi hadiselerle başladı. Sultan Murad bu olayların ardından kısa sürede ruh sağlığını kaybetti (Şeyhsuvaroğlu, 1956:651-655).

Kısa sürede tahtın el değiştirmesi için bir Takvîm belirlendi. Şeyhülislâm da bu durumun tahtan indirme nedeni olduğunu fetvaya bağladı (Mehmed Memduh, 1911:132). 31 Ağustos'ta 34 yaşındaki II. Abdülhamid meşrutiyet vaadiyle tahta çıktı. Bu haber Avrupa basınında, batıda az tanınan yeni padişahın modern fikirlerin öncüsü mü yoksa eski Osmanlı siyasetinin bir temsilcisi mi olacağı yönünde sorular yer aldı (*Le Figaro*, Déchéance du Sultan V. Murad, 1 Eylül 1876:1). Böylelikle üç ay üç günlük V. Murad saltanatı son buldu. Salnamelerde de tahtan indirilme nedeni için "mübtela olduğu illetten dolayı" yazmaktadır (*Salname-i Devlet-i Ali Osmaniye*, 1902:26). Fransız belgelerine göre tahtan indirme işlemi mükemmel bir program ve düzen dâhilinde gerçekleşti ve bu haber şehirde asayiş bozmadı (*Documents Diplomatiques*, 1925:188-189).

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ve meşrutiyetin ilân edilmesinin alt yapısı üç temel faktörün etkisi altında oluşturuldu. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı boyunca sürekli hissettiği Avrupalı devletlerinin uluslararası ya da diplomatik diyebileceğimiz baskıcı etkileriydi. Osmanlı hariciyesi çoğunlukla Rus tehdidi ile baş edebilmek adına bu etkiye boyun eğdi. İkinci etken ise yukarıda bahsettiğimiz, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi son nesil Osmanlı aydınının içinde olduğu ve sürüklediği Yeni Osmanlı hareketiydi. Eğer 1876'da bir anayasa fikri olgunlaşmış ise bunda bu kuşak içerisindeki entelektüellerin payı çok büyüktü. Son olarak sözünü ettiğimiz etkilerin hepsini barındıran etken ise Osmanlı Devleti'nde kuvveden fiile geçen birçok değişim hareketlerinin içinde göreceğimiz ulema, asker, aydın-bürokrat

üçlemesinin siyasî faaliyetleriydi. Yeni Osmanlılar ile olan iyi ilişkilerine rağmen aslında bu grubun bir ferdi sayamayacağımız Mithat Paşa işte böyle bir oluşuma liderlik etmişti (Hale, 2003:25).

1.7. Meşrutiyet'in İlâm ve Kanun-ı Esasî

XIX. yüzyıl Osmanlı siyasi gelişmelerine bakıldığında, sırayla Osmanlı hâkimiyetinden çıkan Romanya, Yunanistan ve Sırbistan gibi bölgelerde, buralar daha Osmanlı toprağı iken anayasal gelişmelerin yaşandığı görülür. “*Reglement Organique*” gibi isimlerle anılan bu anayasalar, kapsam itibariyle oldukça dar olsalar da, Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkmışlardı (Tanör, 2006:130-131). Bunların dışında 1853 yılında başlayan çalışma ve gayretler sonucunda Ermeni cemaati de 1863'te bir nizamname hazırlamıştı. Babîâli'nin başta “*devlet içinde devlet olmaz*” diyerek geri çevirdiği Ermeni Millet Nizamnamesi teklifleri bir süre sonra cemaatin işlerinin düzenlenmesine kolaylık getireceği düşüncesiyle kabul gördü. Ermeni kaynaklarının anayasa olarak kabul ettiği doksan dokuz maddelik bu nizamname hem merkez hem taşra işlerini düzenliyordu ve dönemin koşullarına göre oldukça detaylıydı (Artinian, 2004:105)³³.

Romanya, Yunanistan, Sırbistan ve diğer gayrimüslim cemaatlerin nizamnamelerinin mevcudiyeti Osmanlıların bu fikre aşina olduğunu göstermektedir. Ayrıca öteden beri Fransa gibi birçok ülkenin parlamento ahvali, buralarda meşveret usulünün çalışma şekli ve seçimler, Osmanlı Devleti'nin takip ettiği konular arasındaydı (BOA. HR. TO. 100/18).

Sultan II. Abdülhamid, tahta çıktıktan sonra yayınladığı ilk bildirisinde açıkça Kanun-ı Esasî'den söz etmese de bir meclis-i umumî kurulacağından söz etti. Kaynaklar Padişah'ın tahta çıkışının üç şarta bağlandığından söz etmektedir. Bunlar: Ertelemeden Anayasayı ilân etmesi, kendi danışmanlarını hükümetten uzak tutması ve anayasayı hazırlayanların sarayda aktif görevler almalarıydı (Fesch, 1909:24). Sultan Abdülhamid'in ilk aylardaki tutumu da buna uygundu, yıllardır Osmanlı siyasetine yön veren paşalarla ilişkilerinin gerilmemesine çalıştı. Diğer taraftan da Namık

---

³³ Ermeni Nizamnamesi'nin kabulü bu cemaat içinde büyük bir sevinç yarattı; yıldönümü cemaat mensuplarınca uzun yıllar kutlandı (*The Times*, 12 Ocak 1895:5).

Kemal ile görüşerek “Allah için olsun Kemal Bey, hep birlikte çalışalım; bu devlet ve saltanatı eski halinden âli bir mertebeye getirelim” sözleriyle Yeni Osmanlıların güvenini kazandı (Özcan, 2002:909-931).

Yaklaşık bir ay sonra 8 Ekim 1876’da Mithat Paşa önderliğinde yapılan bir toplantıda meşrutiyet rejiminin dine uygunluğunun altı çizildi. II. Abdülhamid, aynı gün Anayasa’nın hazırlanmasını, seçilmesi gereken meclis-i umumînin vazifesinin belirlenmesi için bir komisyon kurulmasını, bu komisyonun üyelerinin de Şûra-yı Devlet reisi Mithat Paşa’nın idaresinde seçilmesini emretti (Baykal, 1960:601-636)³⁴.

Bu komisyonun çalışmaları ve sunduğu anayasa teklifleri, bunların sayısı ve muhtevası ile ilgili farklı bilgiler içeren çalışmalar mevcuttur. II. Abdülhamid’e yirmi kadar anayasa taslağının sunulduğundan söz edilse de en bilinenleri üç tanedir. Bunlardan biri Mithat Paşa’nın Kanun-ı Cedîd adlı anayasa teklifidir. Diğer ikisi ise Sait Paşa’ya ve Süleyman Paşa’ya aittir. Güncel araştırmalarda bunlar dışında bilinmeyen iki anayasa teklifinden de söz edilmekte, hatta bunlardan birinin Namık Kemal tarafından kaleme alındığı öne sürülmektedir. Bu tasarıların birçoğu komisyonlarca tahlil edilmiş; bazıları Sultan Abdülhamid tarafından eksik ya da hatalı bulunarak geri çevrilmişti. Komisyonlar arasındaki yazışmalarda Kanun-ı Esasî Layihaları olarak anılan bu tasarılar Avrupa anayasalarından azamî ölçüde istifade edildiği anlaşılmaktadır. Hatta öyle ki Fransız anayasasından istifade edilen Sait Paşa tasarısında yer yer doğrudan tercümeden kaynaklanan fahiş hatalar göze çarpmaktadır. Örneğin, Osmanlı denmesi gereken yerde “*Fransa toprağına asâkir-i ecnebiye dâhil olamaz*” denmekte, Ayan meclisi üyelerine verilecek maaştan söz ederken de “*senevî otuz bin Frank’ı geçmemek üzere*” denmektedir. (Kılıç, 1993:557-635)³⁵.

---

³⁴ İrade-i Seniye’de, yıllardır adı bile anılamayan anayasadan Devlet-i Aliyye’yi düştüğü kötü durumdan kurtaracak, diğer devletler nezdinde imparatorluğun itibarını kurtaracak bir metin gibi söz ediliyor ve hemen “bu akşam umum vükeladan mürekkep bir meclis-i meşveret” yapılması isteniyordu (BOA. Y.EE. 71/43). Mithat Paşa başta yirmi dört kişilik bir komisyon belirledi ise de daha sonra bu sayı yirmi sekize yükseldi (BOA. DUİT. 91 /10 Lef: 1-2).

³⁵ İlk Kanun-ı Esasî’nin Fransızca metni için Bkz. Documents Diplomatiques, *L’Ambassadeur de France a Constantinople Au Ministre de Affaires Etrangères*, Thérapia, 19 Aralık 1876, Affaires D’Orient, 1875, 1876, 1877, Paris 1925, s. 173-289.

Komisyon'un toplanması emrinin 8 Ekim'de verildiği göz önünde bulundurulursa yaklaşık iki buçuk ay gibi kısa sayılabilecek bir sürede hazırlanan Kanun-ı Esasî, Tark Zafer Tunaya'nın tabiri ile "tam manasıyla bir telifçiliğin eseridir". Ülke içinde yerleşmiş müesseseler içinden Anayasa'ya muhalif olanlar padişahın yetkilerinin daraltılmamasını istiyorlar; ıslahatçılar sorumlu bir meclisin egemenlik alanını geniş tutmaya çalışıyorlardı (Tunaya, 2004:38-39). Hatta dönemin Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa, "makam-ı muallâ-i saltanata bir padişah-i akil cülûs" ettiğinden artık bir Kanun-ı Esasî'ye gerek olmadığını söylemiş; Mithat Paşa da Kanun-ı Esasî ilân edilmezse sadareten çekileceğini beyan etmişti (Tanör, 2006:141). Konsolosluk raporlarında, Kanun-ı Esasî'nin kabul edilışinden günler önce (18 Aralık 1876) anayasa taraftarı Mithat Paşa'nın sadrazam olması, köklü değişimler yaşanacağını habercisi olarak görölmekteydi (*Documents Diplomatiques*, 1925:268).

Kanun-ı Esasî hazırlanırken tahmin edileceği üzere Fransız Anayasası model alınmadı. Bunun yerine Avrupa'da meşrutî monarşi ile yönetilen Belçika'nın anayasası model olarak seçilmişti (Abadan, 1957:3-37). Kanun-ı Esasî Layihası üzerinde yapılan komisyon çalışmalarında devlet ricalinden birçok kişi mütalaalarda bulundu, bunlar içinde Namık Kemal'in yanı sıra eski Sadrazam Said Paşa ve Mahmud Paşa gibi isimler de yer alıyordu (BOA. Y.EE. 71/33).

Mithat Paşa ise Kanun-ı Esasînin İstanbul'da yapılacak olan Milletler Arası İstanbul/Tersane Konferansı'na yetişmesini istiyordu. Hatta bunun için çok tartışılan 113. maddeyi de II. Abdülhamid'in isteğine uygun bir şekilde kabul etti. Buna göre 113. madde: "*Hükümet-i seniye'nin emniyetini selb ve şüphesini celb edenleri ve neşri eracif-i muzirra ile ezhanı nassı ifsada çalışanları Memâlik-i Mahruseden ihraç ve tebit etmek, münhasıran zatı hazreti Padişahinin iktidarındadır*" şeklini aldı³⁶. Eski sürgün mağdurları Namık Kemal ve Ziya Paşa bu maddeye şiddetle muhalefet ettiler ve İngiliz elçisi de bu madde var olduğu sürece yapılan kanunun hükümsüzlüğünden söz etti (Karal, 1995:8). Konferanstan birkaç gün önce Sadrazam olan Paşa'nın bu

---

³⁶ Salnamelerde bulunan Kanun-ı Esasî metinlerinde 113. madde bazı basit değişikliklerle bu şekildedir. 1320 Sene-i Hicriyesine Mahsus *Salname-i Devlet-i Ali Osmaniye*, İstanbul 1902, s. 51. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin BOA. Y.EE. 71/4 sayılı belge gömleğinde Kanun-ı Esasî'nin II. Meşrutiyet'in ilânından sonraki halini bulmak mümkündür. Burada 113. maddede yukarı da belirtilen hüküm yer almamaktadır.

arzusu gerçek oldu ve konferans sürerken 23 Aralık 1876'da Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası ilân edildi (*Le Figaro*, 25 Aralık 1876:1.).

Padişah ve hükümetin düşüncesine göre bu sayede bahsedilen reformlar, toplanacak Meclis-i Umumînin vazifesi olarak görüleceğinden konferans gereksiz olacaktı. Meşrutiyet ilânı, gerçekçi bulunmadı, İstanbul Konferansı'ndaki Fransız delegesi anılarında meşrutiyetin ilân edildiği o dakikaları şöyle anlatmaktaydı: “*Birkaç dakikalık derin bir sessizlikten sonra delegeler olayı önemsemediler ve toplantıdaki meşguliyetlerine geri döndüler*” (Aydın, 2006:101-115)³⁷.

Konferansın ardından ortaya çıkan protokolün Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesinden ardından Hariciye Nezareti'nden büyük devletlere hitaben bir deklarasyon gönderildi. Bu metinde Avrupa devletlerinin ilgisine teşekkür edildikten sonra önerilen tüm reformlar reddediliyor, buna gerekçe olarak konferans esnasında ilân edilen Kanun-ı Esasî'nin önerilen ıslahatlardan çok daha fazlasını vaat etmesi gösteriliyordu (*Documents Diplomatiques*, 1925:356-360).

Esas itibarıyla Kanun Esasî'nin kabul edilişi Osmanlı siyasal hayatındaki önceki gelişmelerin hiç biriyle kıyaslanamazdı. Zira onların aksine her ne kadar batıdaki “revolüsyonlar” gibi halk hareketine dayanmasa da, içlerinde Şinasî, Agâh, Ziya, Mithat ve Namık Kemal gibi fikir önderlerinin bulunduğu tartışma zeminleri üzerinde gelişmiş bir fikirdi. Bu kişileri ve etkiledikleri çevreleri, dar bir elit zümre olarak görmek mümkün ise de bunun yine de saray dışında gelişen bir iradenin mahsulü ve bir fikir altyapısının eseri olduğunun kabul edilmesi gerekir³⁸.

---

³⁷ Bir İngiliz mizah dergisi “*One Bubble More*” başlıklı karikatürde, Kanun-ı Esasîyi, Tanzimat ve Islahat Fermanı'na benzeterek onların ardından şişirilmiş bir balon şeklinde resmetmekteydi (Punch or the London Charivari, 6 Haziran 1877). Fakat Avrupa'daki tüm tepkilerin menfi olduğu söylenemez. Örneğin *Le Temps*, anayasanın doğru bir şekilde işletilmesi halinde Türkiye'nin kurtuluşu olacağını yazmaktadır. Bu satırlarda da bir nebze şüphe sezilse de bunun gibi olumlu bakış açılarına ulaşmak da mümkündür (*Le Temps*, 1 Ocak 1877). Gazetelerin pek çoğu Kanun-ı Esasî'nin ilanını son günlerin en ilginç gelişmeleri arasında sayarak içeriği hakkında bilgi verirler (The Observer, 24 Aralık 1876:3). Mithat Paşa'nın anayasası ile bölgesel çözümler üretmek için toplanan konferansa oranla imparatorluğun tüm bölgelerinin ve tüm tebaanın sorunlarına çözümler üretebilecek bir yapının ortaya çıkabileceği yapılan yorumlar arasında yer almaktaydı (The Manchester Guardian, 29 Aralık 1876:7).

³⁸ Osmanlı Devleti'nde anayasal gelişmelerin dar bir grubun öncülüğünde gerçekleşmesi çok da yadırganmamalıdır, zira bu sadece Osmanlı Devleti'ne özgü bir durum değildi. Birçok doğu Avrupa ülkesinde bu türden atılımlar benzer, seçkin bir topluluk tarafından hayata geçirilmişti (Ortaylı, 2004:273).

Kanun-ı Esasî, Sultan II. Abdülhamid'in kendisine sunulan tasarılar üzerinden yaptığı değişikliklerin ardından ilân edildi. 12 fasıl ve 119 maddeden teşkil edilen anayasa üslup ve ifade bakımından açık, şekil itibariyle batıdaki örneklerine uygun modern bir anayasa görüntüsündeydi (Kubalı, 1955:168-185). Kanun-ı Esasî ve İntihab (seçim) Beyannamesi, Arapça, Rumca, Ermenice, Yahudice, İbranice ve Bulgarca olmak 24.000 adet basılıp, tüm vilayetlere dağıtıldı (BOA. İ. ŞD. 48/2632).

1.8. Meşrutiyet'in Yasama Dönemlerinde İktidar Muhalefet İlişkisi

Meclis'e katılacak mebusların belirlenmesi için bir seçim yasası hazırlanmamıştı, bunun yerine İstanbul ve İzmit dışında kalan yerlerde uygulanmak üzere geçici bir seçim yönetmeliği hazırlandı. Talimat-ı Muvakkate adını taşıyan yedi maddelik bu yönetmelik Kanun-ı Esasî'nin 65'ten 68'e kadarki dört maddesinde yer alan seçimle ilgili muğlâk ifadeleri detaylandırdı. İki aşamalı olarak yapılacak seçimlerde adaylar, ortada siyasî partiler olmadığından bireysel olarak aday oldular. Her elli bin erkek, bir miktar mülk sahibi olmak ve Kanun-ı Esasî'ye göre 30, geçici seçim yönetmeliğine göre 25 yaşını doldurmuş olmak gibi koşulları sağlayan adayları oylayarak, basit çoğunluğa dayalı bir sistemle mebusları seçtiler (Tanör, 2006:153).

I. Meşrutiyet döneminde Meclis-i Mebusan, yıllar itibariyle 1876-1878 dönemini içine alsada, iki devrede toplandı; birinci devrede üç buçuk ay, ikinci devrede iki buçuk ay olmak üzere toplam altı ay yasama görevi icra ederek, seksen altı kez toplantı yaptı. Bir meclisin kalıcı kararlara imza atması için kısa sayılabilecek bu sürede, her ne kadar 130 Osmanlı mebusu önemli meselelere temas ettiyse de, iktidardaki güç mücadelesi genel itibariyle onların dışında cereyan etti (Tunaya, 2004:39).

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında gerek Kanun-ı Esasî için yıllar süren bir mücadele vermiş olan Yeni Osmanlılar, gerekse yenilik taraftarı devlet adamları kendilerini oldukça güvende hissettiler. Padişah onlarla yaptığı görüşmelerde öylesine güven telkin etmişti ki, Ebuzziya Tevfik, Namık Kemal'e II. Abdülhamid'e güvenmemesini telkin ettiğinde kendisine "*sen istediğin kadar sû-i zann et... Lakin göreceksin ki Abdülhamid, hürriyetperverlikte dünyaya tek gelen bir padişah olduğunu dünyaya tasdik ettirecektir*" diyordu (Özcan, 2002:912). Namık Kemal,

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında, padişah ile oldukça yakınlaştı. (BOA. Y.EE. 40/70, BOA. Y.EE. 40/75.).

II. Abdülhamid meşrutiyeti kendi arzusu ile ilân ettiğini göstermek için salnamelerde Mithat Paşa'ya bunu ne kadar istediğini gösteren mektubunu yayımlattı. Uzun yıllar salnamelerde kalan 24 Aralık 1876 tarihli bu hatt-ı hümayunda Sultan II. Abdülhamid, Tanzimat Fermanı'ndan sonra Kanun-ı Esasînin ilân edilmesinin bir gereklilik haline geldiğini belirtiyordu. İdare edenlerin istibdada, idare edilenlerin suiistimale başvurmaması için kanunların muntazaman belirleneceği Kanun-ı Esasîsinin ilânı kendisine nasip olduğu için “*cenâb-ı hakka azim hamd ve teşekkürler*” eder (*Salname-i Devlet-i Ali Osmaniye*, 1902:37).

Sultan II. Abdülhamid ve Mithat Paşa'nın ilişkileri başlangıcından itibaren karşılıklı güvene dayanmıyordu. İlk anlaşmazlığın nedeni Namık Kemal, Ziya ve Sadullah Beylerin genç Padişah'ın tahta çıkışının ikinci gününde saraydan uzaklaştırılmasıydı. Padişah böylelikle, sürekli bir kontrol altında kalmaktan nispeten kurtulmuş oluyordu. Onların yerini Cevdet Paşa, Damat Mahmut Paşa ve Redif Paşa aldı. Bu isimlerin yanı sıra Ahmet Vefik Paşa, Kazasker Muhittin ve Şerif Efendiler ile Fadıl ve Ramiz Paşaların ortak özelliği meşrutiyet karşıtı olmalarıydı. Bunlar içinde sayılabilecek Rıza Bey'e göre, “*Meşrutiyet kâfir işi*” idi ve “*Meclis-i Mebusan'a girecek olan Hıristiyanlar Şerr-i Şerife mugayir kanunlar*” yapacaklardı. Ona göre saraydan uzaklaştırılan muhalifler de artık Mithat Paşa'nın yardımcısıydı (Baykal, 1942:53). Damat Mahmud Celalettin Paşa gibi Padişaha yakın birçok devlet adamı Mithat Paşa'nın Namık Kemal ve Ziya Bey ile görüşmesini istemiyor; Paşa'nın bu genç hürriyetçilerle devlet sırlarını paylaştığını düşünüyorlardı (Mahmud Celalettin Paşa, 1983:237).

Meşrutiyet karşıtı bu grubun faaliyetleri çok yıkıcı olmasa da halkın bazı kesimlerinde ve medrese çevresinde akis buldu. Yapılan meşrutiyet karşıtı gösterilere katılanlar tutuklandılar ve Mithat Paşa'nın isteği üzerine sürgün edildiler. Böylelikle meşrutiyet devrinin ilk siyasî sürgünleri de meşrutiyet karşıtları oldu (Karatepe, 1999:87-88).

Bu sürgünlerden kısa bir süre sonra da, II. Abdülhamid ile Mithat Paşa arasındaki ilişki giderek gerginleşti. Cevdet Paşa *Tezâkir*'inde sadrazamdan ve ona destek olanlardan “*Mithat Paşa ve taraf-gîrânı olan bir guruh budala...*” olarak söz etmektedir (Cevdet Paşa, 1991:168). Yeni Osmanlılar içinden birçok kişi de onun adının çok fazla öne çıktığını ya da kendilerini gölgede bıraktığını düşünüyorlardı. Ayrıca onlara göre Mithat Paşa 113. madde konusunda Sultan II. Abdülhamid'e çok kolay teslim olmuştu. Bu yüzden Mithat Paşa'nın gerek Padişah ile giriştiği şiddetli çekişmeler gerekse azil sürecinde arkasında umduğu desteği göremediği söylenebilir (Özcan, 2002:913).

Karşı karşıya geldiği tüm bu muhalefet ve saraydan kabul görmeyen talepleri Mithat Paşa'nın sabrını taşırdı (Banarlı, 1985:54). Mithat Paşa, üslup olarak oldukça sert ve bir Padişaha karşı kullanılması çok da uygun olmayacak dilde bir mektup kaleme aldı. Mektupta geçen ifadelerden aşağıda verilen bazıları Mithat Paşa'nın arkasında var olduğuna inandığı desteğe ne kadar güvendiğine, bu ifadelerin ne derece iddialı olduğuna ve yeni düzene ne ölçüde inanmış olduğuna dair fikir verebilir:

“Zat-ı Şahanelerine bazı izahat arzeliyeyim. Evvela Zat-ı mülûkânelerine ait olan vezâif-i hükümdarinizi mutlaka bilmelisiniz. Zira bilcümle harekâtınızdan millet nazarında mesul olacaksınız. Bunun için vükelâ-yı devlet ve memurîn-i hükümet icra-yı vezâifinden emin olmalıdır ki, dört yüz seneden beri milletimizi denâete alıştırıp devleti duçar-ı tedenni eden müdâhinlikten yakayı sıyralım... Bendeniz Zat-ı mülûkânelerine fevkalade riayetim vardır. Ancak ahkâm-ı şer'i şerife tatbikan milletimizin menfaatine muzır olan en ufak hususta bile size itaat etmekte mazurum... Padişahım, dokuz gün oluyor ki ma'rûzât-ı mütekaddimeyi is'af etmemekte devam ediyorsunuz... Bina-yı devleti tamire çalıştığımız sırada siz adeta yıkmak istiyorsunuz” (Mithat, 1946:27).

18 Ocak 1877'de kaleme alınan mektuptan kısa bir süre sonra 5 Şubat 1877'de Mithat Paşa saraya çağırılarak görevinden azledildiği ve süratle ülkeyi terk etmesi gerektiği kendisine bildirildi. Mithat Paşa'yı İtalya'nın Brindisi şehrine süren II. Abdülhamid, böylelikle etkinlik alanı oldukça geniş, hatta kendisine bazı dayatmalarda bulunabilen bir devlet adamından kurtulmuş oldu (*Documents Diplomatiques*, 1925:329)³⁹.

³⁹ Mithat Paşa'nın sürülmesini takip eden günlerde Fransız basınında II. Abdülhamid'in ruh sağlığının yerinde olmadığına dair birçok habere rastlanır. Bu haberlere göre “Sultan” artık korkudan kaynaklanan bir hastalığın pençesine düşmüştü (Le Temps, 19 Şubat 1877, 28 Şubat 1877). Bir İngiliz gazetesinde ise Mithat Paşa'nın azlini yenilerinin izleyeceğini ve bunun devlet rejimi anlamında

Sultan Abdülhamid, Mithat Paşa'nın yerine İbrahim Ethem Paşa'yı sadarete getirdi. Böylelikle Meşrutiyet'in ilânından beş gün önce sadarete getirilen Mithat Paşa, iki ay dolmadan makamını kaybetti (Karpas, 2002:837-888). Bu günlerde sıklaşan tayinler, aziller ve Sırbistan Karadağ sorunu ile ilgili dış meseleler kamuoyunda bir tepki doğmasına neden olmuştu. Mart ayı ortalarında İstanbul'da konakların, camilerin ve evlerin duvarlarında elle yazılmış bildiler görüldü (*Le Temps*, 19 Mart 1877).

Ülke dışına çıkartılan Mithat Paşa'nın azil nedeni dönemin gazetelerine fazla detaylandırılmadan, Padişaha muhalefette ileri gitmesi şeklinde yansdı. *Le Temps* gazetesi de Mithat Paşa'nın Kanun-ı Esasînin 113. maddesine göre sürgün edildiğine sütunlarında yer verirken, bunun batıda yarattığı hoşnutsuzluktan söz ediyordu (*Le Temps*, 8 Şubat 1877). *The Times* yorumunda, Mithat Paşa'nın gönderilmesi ile ortaya çıkan mücadelenin taraflarının anayasa yanlıları ya da karşıtları olmaktan çok saray entrikacıları ve bütün ülke olduğunu, Mithat Paşa'nın gidişinin bu mücadeleden bir şey eksiltmediğini söylüyordu (*The Times*, 17 Şubat 1877:5).

İtalya'da birkaç ay kaldıktan sonra İspanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkeleri ziyaret eden Paşa, buralarda oldukça saygın bir şekilde karşılandı⁴⁰ ise de II. Abdülhamid, kendisini geri çağırarak önce Hanya'da ailesi ile birlikte yaşama izni verdi, iki ay sonra da onu Suriye valiliğine atadı. 1878'de Suriye'de bazı ihtilal hareketlerinin vukuu dair haberler saraya ulaştı. Mithat Paşa da, bunu kendisini yeniden kanıtlama şansı olarak görerek çok istekli olmasa da kabul etti. İlerleyen iki yıl içerisinde Babîali ile giriştiği tartışmalar giderek sertleştiği gibi 1879'da Şam'dan ayrılmaması

---

yeniden bir değişimin habercisi olabileceğini ileri sürerek başlığında "Sırada ne var?" diye soruyordu (The Manchester Guardian, 14 Şubat 1877).

⁴⁰ hatta daha Viyana'da bulunduğu sırada kendisine buralarda ifa edebileceği resmî bir görev verilmesini talep etti (Mithat Paşa, 1963:193-195). Osmanlı Devleti'ni meşrutî idareye geçiren kahraman bir kişilik olarak *La Presse Illustré* gazetesindeki "günün adamları" bölümünde tam sayfa olmak üzere dönemin üç önemli devlet adamı ile birlikte resmi yayınlandı. Resimlerdeki diğer kişiler: Fransız devlet adamı Léon Gambetta, Fransız devlet adamı ve başbakanlarından Charles Louis de Saulces de Freycinet, Alman birliğinin kurucularından Otto von Bismarck, (*La Presse Illustré*, 6 Ekim 1878:1). İngiltere'de tesadüfen de olsa Kraliçe Victoria ile karşılaşmış, ondan iltifatlar işitmişti. *The Times* gibi Avrupa'nın belli başlı gazetelerine demeçler veriyor, pozitivistlerden sosyalistlere birçok farklı topluluğun davetlerine katılarak konuşmalar yapıyordu. Konuşma ve basın açıklamalarında işlediği konular Rusların Osmanlı karşıtı siyasetleri, dinler arası diyalog ve meşrutiyet karşıtlığına karşı verdiği mücadeleydi (Ali Haydar Mithat, 1946:33). *Neue Freie Presse* gazetesine verdiği bir mülakatta, Padişah ve etrafındakilerin menfaatperestliklerinden dem vurduktan sonra; içinde olduğu durumu ise istibdadın meşrutiyete karşı aldığı bir karar olarak niteledi. Şüphesiz bundan sonra başına gelenlerde bu sözlerin saraya ulaşmasının da payı vardır (Ali Haydar Mithat, 1903:163).

yönündeki emre rağmen bir Fransız vapuru ile Trablusgarb'a gitti. 1880'de Suriye'deki Osmanlı karşıtı ihtilalci hareketler hız kazandığında onunla ilgili güven bunalımı da genişleyerek azline neden oldu (Buzpınar, 1991:145-170).

1881'de Aydın valisi olduğu sırada bu arada Sultan Abdülaziz'in öldürüldüğüne dair açılan soruşturma çerçevesinde tutuklanmak istendiyse de Fransız Konsolosluğu'na sığındı. Tutuklanarak mahkeme önüne çıkarılan Mithat Paşa, Sultan Aziz'in öldürülmesi için komisyon kurmak ve otopsi ile ilgili sahte rapor tanzimi gibi suçlarla mahkemeye sevk edildikten sonra Damat Mahmut Celalettin Paşa gibi birçok isimle birlikte Taif'e sürülerek hapse atıldı. Daha sonraki yıllarda kaleme alınan Jön Türk taraftarı hatıralarda yargılamanın adil olmadığından söz edilmekte, ayrıca Mithat Paşa'nın kendisine itham edilen suçların hiçbirini kabul etmediği belirtilmektedir (Demir, 1932:55). Yıldız mahkemesi olarak bilinen duruşmasını izleyen İngiliz *The Times* gazetesi muhabiri de yorumunda, Sultan'ın yakından izlediği Mithat Paşa'nın savunmalarının aslında dinleyenleri tatmin etmesine ve ortada elle tutulur bir delil olmamasına rağmen Paşa'nın beraat etmesinin zaten beklenmediğini yazıyordu (*The Times*, 28 Haziran 1881). Bu döneme ait kaynaklarda üç yıl sonra zindanında boğdurularak öldürüldüğü yazılmaktadır. Bu nedenle ilerleyen yıllarda Avrupa'da yeniden başlayacak olan Jön Türk Muhalefeti arasında ilk hürriyet şehitlerinden biri sayılacaktır (Finkel, 2007:444).

Mithat Paşa dışında, Yeni Osmanlıların geleceği de farklı olmadı. Ziya Paşa, Suriye ve Adana valiliklerinde bulundu. Tayin olduğu yerde taraftar toplayıp örgütlenmesinden endişe edildiğinden o da birçok nakil yaşadı. Namık Kemal'in meşrutiyetin uygulanma biçimine yönelik eleştirileri cezasız kalmadı, Meşrutiyet'in ilânından 45 gün sonra tutuklandı, 155 günlük hapsin ardından Midilli'ye sürüldü. Kısa süre sonra sürgünlüğü mutasarrıflığa çevrildi ise de bir süre sonra Sakız Adası'na tayin olundu. Kırk sekiz yaşında yaşamını yitirdiğinde artık edebî ve siyasî karakter olarak büyük bir efsane olmuştu⁴¹.

---

⁴¹ Ebuzziya Tevfik "Merhum Namık Kemal" başlığı ile kaleme aldığı eserinde "tercüme-i halini" yazdığı dava arkadaşını bir edebiyat ve siyaset dehası olarak neredeyse her satırda yüceltmektedir (Ebuzziya Tevfik, 1911:3). Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların etkilerini sadece Osmanlı sınırları içerisinde kalmadı. Bu hareket ve icracıları, İran'daki ilk devrim hareketlerine katılanlara da gerek eylemleri gerekse düşünceleri ile ilham kaynağı olmuşlardı (Bayat, 1991:99).

Sultan II. Abdülhamid bu sürgünleri anayasanın 113. maddesine dayanarak gerçekleştirdiğinden Meşrutiyet'e aykırı hareket etmiş olmuyordu. Sadarete İbrahim Ethem Paşa'nın gelişinin ardından Dâhiliye Nazırlığına Cevdet Paşa getirildi. Seçimle belirlenmesi gereken Meclis Başkanlığı ise Ahmet Vefik Paşa'ya tevcih olundu. (Devereux, 1963:157). Onun mebuslara karşı bazen istihzalı bazen aşırı otoriter tutumu mecliste kendisine yönelik bir muhalefeti ortaya çıkardı. Yönettiği bazı oturumlarda mebuslar, onun yönetimini protesto ederek Meclis'i terk ettiler (*Journal De Débats*, 3 Temmuz 1877:2).

Böylelikle Sultan II. Abdülhamid, giderek muhalif seslerin daha az çıktığı, merkezîyetçi idarî anlayışını inşa etmeye başladı. Meşrutiyet'in ilânı ile biraz soluk alan İstanbul basını 20 Eylül 1877 tarihli irade ile yaklaşık otuz yıllık bir sessizlik dönemine girdi. Başta geçici olan bu iradenin 6. maddesi Sultan II. Abdülhamid'in ilerleyen yıllarda basına yönelik icraatlarının hukukî kaynağı-dayanağı hükmündedir. Buna göre Padişah: "*Tahdîş-i ezhânı (beyin bulandırmaya) mûcib neşriyatta bulunan gazeteleri derhal tatil etmeye ve her türlü cemiyeti menetmeye mezundur*" (Göçmen, 2002:665-674).

14 Mart 1877'de açılması ön görülen Meclis, uzaktan gelen mebusların ulaşım güçlüğü nedeniyle 19 Mart'ta açıldı. II. Abdülhamid açılış nutkunda, ilerlemenin, Tanzimat Fermanı'nın, ilimin önemine değindi, ülkenin ekonomik durumundan ve borçlardan söz etti. Kanun-ı Esasînin ilânından muradının sadece iktisadî olarak işleri yoluna koymak değil, devlet içinde artan suiistimalleri ve "*kaide-i istibdadî*" yok etmeye vesile olması ümidi olduğunu söyledi. Mebusan ve Ayan Meclisleri de padişaha cevap olarak hazırladıkları metinlerde bu temennilere katıldılar (BOA. Y. EE. 71/25).

Meclis-i Mebusan'da da muhalefetin hedefi esas itibarıyla çok da değişmemişti. Tanzimat döneminin getirdiği en önemli yenilik olarak görülen bürokrasi nasıl Yeni Osmanlı muhalefetinin en büyük düşmanı haline geldiyse, mebuslar da giderek artan tepkilerinin hedefine Meşrutiyet dönemi bürokrasisini yerleştirdiler. Meclis-i Mebusan ilk toplantılarındaki iç tüzük düzenlemelerinin ardından kendi içinde ahenkli sayılabilecek bir düzende devlet meselelerini tartışmayı sürdürdü.

İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Layard'ın katıldığı bir meclis oturumunu tasviri, bu konu hakkında fikir vermektedir. “*Türk Meclisi'nin Mükemmel İşleyişi*” başlıklı raporda Layard, vergi sistemi ile ilgili bir konunun görüşüldüğü sırada oturdukları yerden tartışmalara katılabilen mebusların tek tek söz aldıklarını, birbirlerini saygıyla dinleyerek sadece konunun özü hakkında görüş belirttiklerini kaydediyordu. Ülkesindeki parlamento tecrübelerinde bile az gördüğü ölçüde seviyeli bir şekilde süren meclis görüşmelerinde mebusların belli konularda hükümet temsilcilerinden rahatlıkla izahat isteyebildiklerini de ilave etmişti. Layard'a göre hiçbir Avrupa Meclisi, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen mebusların yöresel kıyafetleri ile katıldıkları mevcut Türk parlamentosu kadar seviyeli, akliselim ve oturaklı değildi (*Parliamentary Papers*, 1877:96). Asıl ahenksizlik Meclis ile devletin diğer kurumları arasındaydı, mebusların bilhassa kabine üyelerine yönelik eleştirileri hoş karşılanmıyordu. Buna mukabil nazırlar da devlet işleri konusunda Mebusanı bilgilendirmiyorlardı. Böylelikle karşılıklı olarak bu müesseseler birbirini yıpratmaya başladılar (Us, 1939:99-101).

Çeşitli vilayetlerden gelen mebuslar başta kendi seçim bölgelerinin sorunları üzerine yoğunlaşmışlardı. Mecliste muhalefetin önde gelen isimleri “*tam bir muhalefet lideri*” gibi gözükten Yenişehirizâde Ahmet Efendi ve Suriye mebusu Halil Ganem'di (Fesch, 1999:325). Bilhassa Yenişehirizâde Ahmet Efendi, Ahmet Vefik Paşa'nın meclis başkanlığı döneminde ona gösterdiği sert tepkilerle muhalif bir mebus olarak sıkça yabancı basına yansıyor. Bir meclis oturumunda nazırlara ve Ahmet Vefik Paşa'ya şöyle bağırdı “*Sürekli Anayasa'ya saygı duyduğunuzu söylüyorsunuz, o halde bizim özgürlüğümüze de saygı gösterin, çünkü şu anda Kanun-ı Esasî'yi savunan bizler çiğneyen sizlersiniz*” (*Le Temps*, 15 Şubat 1877:2).

Başlangıçta mebusların muhalefeti tıpkı Yeni Osmanlılar gibi hiç padişaha yönelmemiş, en şiddetli muhalefet ekonomi yönetimine yönelik olarak ortaya çıkmıştı. Neredeyse tüm kabinenin bulunduğu bütçe görüşmelerinde nazırlar adeta çapraz sorguya alınmışçasına Müslüman ve gayrimüslim mebuslarca tenkit edilmişlerdi. İngiliz raporlarına göre bir Müslüman parlamenter, maliye nazırını halkı, meclisi ve padişahı aldatmakla tenkit etmiş; devlet kesesinden geçinen binlerce kişinin, üst düzey devlet adamlarının kazançlarının ve sayılarının azaltılmasını

istemmişti (*Parliamentary Papers*, 1877:145). İktisadî meseleler, bütçenin oluşturulması ve dış borçlar meselesi Meclis-i Mebusan'ın en fazla müdahale ettiği ve bağımsız hareket ettiği konular arsındaydı. Bunun yanı sıra taşra vilayetlerinin idarî şekli ve idarî taksimatı ile ilgili kanunlar görüşülürken konu yerel meclislerdeki Müslüman-gayrimüslim dengesinin belirlenmesine geldiğinde meclis içerisinde ilk gruplaşmalar göze çarpmaya başladı (Devereux, 1963:145).

Meclis-i Mebusan üyeleri yeniden seçildiler ve 28 Ekim 1876'da II. Meclis-i Mebusan Sultan Abdülhamid'in iyi dilekleri ve Kanun-ı Esasînin üstünlüğünü öne çıkaran nutku ile yeniden açıldı. (Okandan, 1977:182).

Ancak ilerleyen günlerde Mebusan Meclisi'nden çıkan kanunların reddedilmesi şiddetli tartışmalara neden oldu. Kimi zaman kanunlar, Mebusan ve Ayan meclislerinden geçtikten sonra Heyet-i Vükelâ'ca geri çevriliyordu. Kanun yapma meselesinin tamamen bir yetki karmaşasına dönüştüğünü celse zabıtlarından görmek mümkündür. Mebuslara göre nazırlar ve Heyet-i Vükelâ üyeleri birçok konuda padişaha tesir ediyorlar, kabul etmek istemedikleri layihaları reddetmesini sağlıyorlardı (Us, 1939:338). II. Mebusan Meclisi içinde de giderek artan muhalefet aslında Osmanlı Devleti'nin üst yönetim kademelerindeki hoşnutsuzluğu ifade ediyordu.

1877 Nisanında Rusya ile başlayan savaşın ardından Meclis'teki tenkit havası da giderek ağırlaştı. Artan muhalif seslerden hoşnut olmayan II. Abdülhamid, meclisin çalışmalarından memnun olmadığını belirterek tatil edilmesini emretti. 14 Şubat 1878'de Hasan Fehmi Efendi'nin reisliğinde toplanan meclis oturumunda Meclis'in tatil edildiği mebuslara duyuruldu. Padişah'ın meclisi tatil kararını içeren İrade-i Seniyye'de devletin içinde bulunduğu buhrandan söz edildi, gazetelere verilen resmi ilânlarda da meclisin zamanın politikalarına uygun hareket etmediği vurgulandı (Us, 1939:406). Vekillerden bazıları hiçbir direniş göstermeden İstanbul'dan ayrıldılar ise de bir kısmı buna karşı çıkmak istediler. Ancak bu direniş fayda etmedi, halkta bir ayaklanma yaratmamak için tutuklanmadılarsa da şehri terk etmeye zorlandılar⁴².

---

⁴² Direnenlerden on tanesi vapurlara bindirilerek kırk saat içinde başkentten gönderildiler (Karpas, 1972:243-281).

Şüphesiz ki Tanzimat döneminde yetişmiş devlet adamlarından teşkil eden Meşrutiyet dönemi saray bürokrasisi, XIX. yüzyılın ilk yarısında verilen mücadelelerle saraydan Babıâli'ye naklettikleri gücü bir çırpıda yeni rejim ile Meclis-i Mebusan'a kaptırmak istememişlerdi. Bunu yapmadılar da, bunun yerine meclis-i umumîyi başta işlevsiz bir hale getirmeye gayret ettiler. Taşradan gelenler, mebus da olsalar “hikmet-i hükümet”i bu sınıfın elinden alamadılar. Meclis'in kapanmasının ardından ise iktidar, arzu ve tahmin ettikleri gibi onların –bu saray elitinin- eline geçmedi. Meclis'i kapatan II. Abdülhamid tüm yetkiyi kendisinde topladığında, milletin vekillerine çok gördükleri egemenlik hakkını kendi elleriyle padişaha teslim ettiklerini gördüler.

BÖLÜM 2: II. ABDÜLHAMİT DEVRİNDE MUHALEFETİN OLUŞUMU

2.1. II. Abdülhamid'e Karşı İlk Muhalif Girişimler

Meclis-i Mebusan'ın tatil edilmesi ve Kanun-ı Esasi'nin işlevsiz kalmasıyla Osmanlı Devleti'nin yönetim biçimi yeniden mutlakiyet oldu. Bu idareye yönelişte ve gelecek on yıllar içinde benimsenmesinde Alman, Avusturya ve Rusya gibi devletlerin bir tür monarşi olan otokrasi ile yönetilmelerinin de payı vardır. İngiltere dışında meşrutiyet eğiliminin az olduğu bu devrin ruhu büyük ölçüde monarşidir (Kırmızı, 2010:22). Buna rağmen Sultan II. Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı kalıcı olarak kapatmaktan ziyade geçici olmak kaydıyla tatil etme niyetinde olduğuna dair sonraki dört yıl içerisinde çeşitli göstergeler de vardır. Berlin Kongresi'nin ardından yetkileri daraltılmış bir meclis fikri kendisi tarafından öne sürülmüş, Said Paşa tarafından engellenmişti. Bunun dışında dış elçiliklere gönderilen bazı tamimlerde Kanun-ı Esasî'nin yürürlükte olduğunun belirtilmesi, 1878 ve 1880'de Ayan meclisine atamalar yapılması bu göstergeler arasında kabul edilebilir. Ancak fiili duruma göre Osmanlı Anayasası yaklaşık otuz yıl rafta kalmıştır (Koloğlu, 2007:241-242). 1908'e kadar devlet salnamelerine Kanun-ı Esasînin konulmasına devam edilmiştir (*Salname-i Devlet-i Ali Osmaniye*, 1902:38-41). Sultan II. Abdülhamid de bundan sonra, isteklerini genellikle herhangi bir kanuna dayandırmak yerine "arzu-yu şahane" olarak kaleme aldı (Hanioğlu, 1995:23-24).

Tahta çıkışından kısa bir süre önce, Sultan Abdülaziz ve selefi V Murad'ın yaşadığı hadiselerle tanıklık eden II. Abdülhamid, saltanatının ilk yıllarında da bazı muhalif girişimlerle karşılaştı. Bunların etkisiyle Padişah, devlet içerisinde etkinliği olan asker, aydın ve bürokratlara karşı vehme dayalı oldukça temkinli bir tutum geliştirdi. Onun vehimleri ile kendisine yönelik darbe ve suikast girişimleri arasında da bir neden sonuç ilişkisi kurmak mümkündür¹.

---

¹ Muhaliflerinden Georgiades, saray darbelerinden endişe duyan II. Abdülhamid'in saray içinde kendisini korumak amacıyla "La İlahe İllallah Cemiyeti" adında bir örgüt kurduğundan söz etmektedir. Yazarın bu cemiyetle ilgili verdiği bilgiler abartılı gözükse de II. Abdülhamid'e yönelik bazı tehditlerin saltanatı boyunca var olduğunu belirtmek gerekir (Georgiadis, 1892:105-113). Georgiades, 1892 yılında

II. Abdülhamid'e yönelik ilk tahtan indirme girişimi Yeni Osmanlı muhalefetinin öncü isimlerinden biri olan Ali Suavi'den geldi. İstanbul'a dönüşünden itibaren *Basiret Gazetesi*'nde saltanat ailesine yönelik müspet yazılar kaleme alan Ali Suavi'nin bu makalelerinde ilginç bir şekilde Meşrutiyet ve Mithat Paşa'ya karşı bir muhalif tavır dikkat çeker. Ali Suavi ile ilgili en kapsamlı çalışmanın yazarı Hüseyin Çelik, Ali Suavi vak'asının ortaya çıkışı ilgili olarak "İngiltere ilişkisine" dikkat çekmektedir. Bu düşüncenin dayanağı, Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılması ile vak'anın peş peşe gelmesi, hatta Kıbrıs pazarlıklarının bu siyasî olayın yarattığı karışık ortam içerisinde pazarlık konusu olmasıdır. İngiliz arşivlerinde konuyu araştıran yazar, Ali Suavi'nin İngiliz olan eşinden, kendisinin İngiliz taraftarlığına, hatta Galatasaray'daki müdürlüğünden İngiliz Büyükelçi Layard'ın tesiriyle azledildiğine varıncaya kadar oldukça ilginç belgelere ulaşmıştır (Çelik, 1994:403-408).

Mesele öz itibarıyla Ali Suavi'nin Filibe'de bulunduğu yıllardan tanıdığı bazı göçmenlerle birlikte V. Murad'ı ikametgâhı Çırağan sarayından kaçırap onu II. Abdülhamid'in yerine tahta geçirme teşebbüsüdür. (Kuran, 2000:32-34). Mevcut bilgiler Ali Suavi'nin Çırağan Sarayı'na yakın askerî birliklerden, Taşkılla'daki askerleri bu darbe girişimine ikna ettiğini göstermektedir (Yöntem, 1963:354). Üsküdar cemiyeti olarak anılan bu girişimi teşkil edenler arasında birçok isimle beraber yıllar sonra Hareket Ordusu Kumandanı olan Mahmut Şevket Paşa'nın babası Bağdatlı Süleyman Bey'in de adı geçer. 18 Mayıs 1878'de cereyan eden darbe plânına göre önce Ali Suavi, sayıları birçok kaynakta farklı şekilde yer alan bilgilere göre 100 ile 300 arasında olan muhacirlerle beraber saraya girerek V. Murad'ı kaçıracak, ardından bu askerler devreye girecekti. Ancak V. Murad daha saraydan çıkarılmadan saray muhafızları ile girilen çatışmada Ali Suavi ve onu takip edenler mağlup oldular. İşte bu sırada Çırağan'daki vak'ayı haber alan Beşiktaş Zabita Kumandanı Hasan Paşa çatışma sırasında elindeki sopayla Ali Suavi'yi öldürdü (Uzunçarşılı, 1994:80-84)². Hayatta kalanlar tutuklandı ve geniş bir soruşturma başlatıldı (Mahmud Celaleddin Paşa, 1983:613).

çıkardığı *Le Yıldız* adlı gazetede bahsettiği bu saray cemiyeti ile ilgili, bir takım askerlerin bağlılıklarını bildirdiği bir karikatüre de yer vermişti (*Le Yıldız*, 1 Ocak 1893:3).

² Stanford ve Ezel Kural Shaw, vak'anın ardından Ali Suavi'nin yargılanarak idam edildiğini yazmaktadır (Shaw ve Shaw, 2000:237).

Olayla ilgili yaygın kanaat, Ali Suavi tarafından tertip edilmiş bir hâl girişimi olduğu yönündedir. Meşrutiyetçi bir hareket olup olmadığı yönü karanlıktır; eski bir Yeni Osmanlı baş tertipçi olsa da olayın bu cemiyetle de alakası yoktur. Vak'ayı Sultan II. Abdülhamid'in şahsına ve idaresine yönelik ilk ciddî muhalif ve örgütlü hareket olarak ele almak uygun olabilir (Karal, 1995:501)³.

Kleanti Scalieri-Aziz Bey Komitesi ya da ikinci Çırağan Vak'ası ise daha eyleme geçmeden bir ihbar neticesinde ortaya çıkarak bertaraf edilmiştir (Özcan, 2002:917). Bu girişime V. Murad'ın kız kardeşi Seniha Sultan'ın adı da karışmıştır. Belgelerle olaya ışık tutan Uzunçarşılı makalesinde, çeşitli plânlar hazırlayan Aziz Bey ve Kleanti Scalieri, eski padişahı Çırağan'dan kaçırarak Üsküdar'da bir evde gizlemeyi sonra Avrupa'ya kaçırmayı düşündüler. Plânları arasında Sultan Abdülhamid'in Cuma namazında bulunduğu bir anda kendisini öldürmek ve bu esnada hazır bulunan V. Murad'ı halka padişah olarak takdim etmek de vardı. V. Murad'ın saraydan kaçırılması için deniz yoluyla çeşitli girişimlerde de bulunulmuş, suikast için fedailer de bulunmuştu. Ancak komite bu hedeflerinden hiç birine ulaşmaya muvaffak olamadı (Uzunçarşılı, 1944:260-328).

Bu komitenin darbe plânları sonuçsuz kaldıktan sonra Scalieri, Yunan mason örgütünün gayretiyle Pire'ye kaçırıldı. Bu tarihten sonra muhalefetine devam eden Scalieri basın yoluyla büyük devletlerin bilhassa İngiltere'nin dikkatini V. Murad'ın liberal görüşlerine çekmeye gayret etti (Hanioglu, 1985:79). Aynı yıl içinde gerçekleşen iki olay da sonuçsuz kalmış Sultan Abdülhamid tahtını koruyabilmişti. Her iki olaydan da daha önce Kuleli Vak'ası hakkında dendiği gibi kuvveden fiile geçememiş olaylar olarak söz edebilir. Amaçlarına ulaşmadıkları için de devrin siyasî tarihine şekil veren hadiseler olduklarını söylemek doğru değildir. Ancak bu iki hadisenin II. Abdülhamid'in siyasal muhalefet hareketlerine bakışını bazı zaviyelerden etkilediğinden söz edilebilir.

2.2. Sultan II. Abdülhamid Rejimi

---

³ Çırağan Vak'ası'nın mahiyeti ile ilgili yapılan tahliller muhtelifdir. Bu tahliller vak'anın, II. Abdülhamid tarafından V. Murad'ı öldürmek için çıkarılan bir karışıklık olduğu, Ali Suavi'ye ait bir darbe girişiminin ilk safhası olduğu ya da eski padişahın Rodos'ta Ruslara karşı savaşıran ordunun başına geçirileceği şeklinde sıralanabilir. Pek mantıklı gözükmese de Namık Kemal'e göre de, Ali Suavi bunu Ruslar'ın İstanbul'a girişini kolaylaştırmak için yapmıştır.

II. Abdülhamid'in hususiyetleri, devrinin de Osmanlı tarihi içinde oldukça farklı bir dönem olarak karşımıza çıkmasına neden olmaktadır. Bu dönemde yaşayan insanların psikolojileri de devrin özelliklerinden nasibini almıştır. Hatıratlarda halk arasında sürekli tutuklanma, sürülme endişesiyle geçirilen günlere sıklıkla yer verilmektedir⁴.

II. Abdülhamid döneminin siyasal hareketleri baskı altına alan bazı uygulamalarından söz etmeden önce, devrin farklı alanlarda birçok değişime de sahne olduğunu belirtmek gerekir. En önemli atılımlardan biri olarak görülebilecek olan demiryolları yaklaşık üç kat artarak beş bin sekiz yüz seksen üç kilometreye ulaşmıştır. Ayrıca Kırım savaşı yıllarında kurulan ilk telgraf hattı II. Abdülhamid döneminde ülkenin tüm şehirlerini birbirine bağlayan muazzam bir ağ haline gelmişti. Bu, onun haber alamaya verdiği önemin bir göstergesi olarak da görülebilir (Zürcher, 2004:77). Eğitim alanında gerçekleşen atılımlar da yapılan yeniliklerin en önemlilerindendi. Onun döneminde eğitim sistemleşmiş ve ülke sathına yayıldı. Üç yüz civarındaki rüştiye sayısı altı yüz on dokuz, üç bin civarındaki ilkokul sayısı dokuz bin üç yüz kırk yediye yükseldi. Kendisine yönelik siyasî muhalefetin yeşereceği Mekteb-i Tıbbiye-yi Askeriye gibi kurduğu Mülkiye Mektebi'nde ülkenin bürokratları, Mekteb-i Nüvvab'ta ise ülkenin hâkimleri yetişti (Karpas, 2002:873-888). Kadın eğitime özel bir önem atfederek İstanbul'da ve imparatorluğun diğer bölgelerinde açtırdığı inâs (genç kız) mekteplerinin giderlerini kişisel bütçesinden karşıladı (Grosvenor, 1900:74). Dış politika da dahil olmak üzere onun siyasî anlayışı genel itibarıyla bir ideolojiye bağlı kalmaktan uzaktı, gerçekçi ve pragmatik bir bakış açısıyla ele aldığı yönetme sanatını dört ana esas üzerinden tanımlayabiliriz: İslam, muhafazakarlık, reformculuk ve mutlakiyet (Yasamee, 1996:20).

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde her ne kadar bu dört esas üzerinden Osmanlı Devleti'ni yönetmek güçleştiyse de, uyguladığı hilafet siyaseti, gerek ülke içinde gerekse dönemin diğer Müslüman devletlerinde derin izler bırakmıştı. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarına ait İngiliz belgelerine bakılacak olursa henüz

---

⁴ Bu hatıralardan birinde Cemil Topuzlu, Çiftelavuzlar semtinde evinin önünde karaya oturan bir İngiliz şilebini kendisini tutuklamaya gelen bir vapur sanarak gece yarısı, komşusu Fransız konsolosunun evine sığınmaya yeltendiğini, gerçek anlaşılıp evine döndüğünde ise eşini baygın halde bulduğunu anlatır. Cemil Topuzlu, *İstibdat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 2002, s. 82-83.

1880'lerde padişahın politikasının Hıristiyan karşıtlığına dayandığı iddia edilir (*Parliamentary Papers*, 1880:2). Batı ülkelerinde böyle algılanması, Hıristiyanlara yönelik siyasetinden çok, İslam Dünyasına yönelik politikaları ile anlaşılabilir. II. Abdülhamid saltanatı zarfında, Mekke ve Medine halkına hediyeler gönderilen Sure geleneğinin çok ilerisine giderek demiryolu ile Haremeyn'i İstanbul'a bağladı. Arap yarım adasındaki birçok kabile ile ilişkilerini güçlendirerek İstanbul'un dini önemini artırdı⁵ ve saltanatı boyunca halifelik makamını en etkili şekilde kullanmaya gayret etti. Osmanlı Devleti sınırları dışında yaşamakta olan Müslümanlar onun devrinde yüzlerini yeniden İstanbul'a çevirdiler. Hint Müslümanları gibi İslam hâkimiyetini yitiren toplumlar için Osmanlı'nın bir sembol haline geldiği bu yıllarda, öne çıkardığı halifelik makamı, II. Abdülhamid'i dünya devletleri karşısında önemli uluslararası meselelerde söz hakkı vermiş olmalı ki, İngiliz politikacıları "*Osmanlı politikamızı Hindistan Müslümanlarının isteklerine göre mi belirleyeceğiz?*" diye sormuşlardı (Özcan, 1992:264). II. Abdülhamid'in hilafet siyaseti, üç husus üzerine inşa edilmişti: İlahi irade, saltanatla gelen hak ve askeri güç. Bunlar onun hilafet hakkının meşru nedenleriydi. Genel olarak Müslüman dünyasında Osmanlı halifeliği, meşruiyet sorunu yaşamadı ise de saltanatının ilk beş yılı içerisinde Mısır siyaseti, son on yılı içerisinde ise Hindistan siyaseti ve Arap yarımadasındaki İngiliz menfaatleri nedeniyle bazı muhalif sesler de yükseldi (Buzpınar, 1996:2-3)⁶.

---

⁵ Finkel, padişahın Panislamizm'i benimsemesini, Osmanlıcılığın bittiğini fark etmesine bağlamaktadır. Ona göre Abdülhamid Yıldız Sarayı'nı "İslam'ın Vakıtan'ına" dönüştürmüştür. Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, İstanbul 2007, s. 439.

⁶ İlk olarak 1870'lerde Osmanlı halifeliği İngilizlerce bazı devlet görevlileri düzeyinde de tartışılmış, Araplara transfer edilmesinin vaktinin geldiği söz konusu edilmişti. Bu görüşe göre Kureys soyundan olmayan Osmanlıların bunu sürdürmeleri gerekmiyordu, ancak zaten halifenin Kureyş soyundan gelmesini gerektiren bir hüküm de mevcut değildi. 1873'te George Percy Badger adlı bir İngiliz Arap Kültürü Uzmanı tarafından Hilafet nüfuzunun Arap ve Hint coğrafyasında yayılmasının İngiliz menfaatlerine verebileceği muhtemel zararlar üzerine bir rapor hazırlandı. Rapor Müslümanların yaşadığı tüm bölgelerdeki İngiliz temsilciliklerine gönderildi. Bu yıllara kadar İngiliz çıkarlarına uygun görülen Osmanlı'nın İslam Halifeliği, İngiltere'nin siyasal mücadele konularından birisi haline geldi (Özcan, 1998a:51-52). 1879'da Hidivlik şansını yitiren İsmail Paşa'da Napoli'de Sultan'ın halifeliğine karşı bir kampanya yürütmüş, bu yıl içerisinde Al-Khilifa adında bir bildiri, sonraki yıl da birkaç sayı halinde çıkan Al-İttihad'ı yayınlamıştı. İlerleyen yıllarda da Wilfrid Scawen Blunt gibi bazı İngilizlerin ayrılıkçı Arap hareketlerini geliştirmeye yönelik faaliyetleri ortaya çıktı. Bu propagandaların başlıca konuları arasında gelen Osmanlı hilafetine karşılık bazı Arap entelektüelleri arasında da akisler bulunmuştu (Buzpınar, 1996:59-81). Bu tartışma 1895'ten sonra *The Nineteenth Century* gibi bazı dergilerde de görüldü. "*Is the Sultan of Turkey the Khaliph of Islam?*" makalesinde Anthony Salmone adlı yazar, Jön Türklerin şikayetlerine de yer vererek Osmanlı'nın son yirmi yıl içinde Müslüman ve gayrimüslimlerin huzurunu sağlayamadıklarının altını çizerek ortada bir meşruiyet sorunu olduğunu iddia etmişti (Salmone, 1896:177). Bunların dışında bir konu olmasına rağmen Beyrut ve Şam gibi bazı

Sultan Abdülhamid, meşrutiyet yönetimini tatil ettikten sonra batılı kaynaklara göre “doğuya özgü despotik bir monark” haline geldi. Birçok Osmanlı aydını da ona karşı siyasî mücadeleye giriştiklerinde bu görüşü benimsediler. Ona karşı duyulan hisler birçok eserde muhalefetin ötesinde, nefret düzeyindeydi. Ne yukarıda sözünü ettiğimiz devlet yönetimindeki atılımları, ne de 1897’deki Yunan Savaşı’nda elde edilen başarı onun, gerek batı siyasetinin etkisindeki ve gerekse Jön Türklerin yayınlarında “müstebit” ya da “kızıl sultan” olarak anılmasını engelleyemedi (Knight, 1909:39)⁷. Onun böyle anılmasının nedenleri arasında devrinin hafiyelik ve sansür gibi bazı uygulamaları da görülebilir.

Hafiyelik teşkilâtı ve jurnal, tıpkı “*istibdat*” ya da “*müstebit*” tabirleri gibi Sultan II. Abdülhamid dönemini akıllara getiren kelimeler arasındadır. Bu teşkilât Sultan Hamid’in kurduğu kontrollü rejim içerisindeki tüm iletişim ağını ifade ettiği gibi halk, aydın ve bürokratlar üzerinde kurduğu baskının başlıca vasıtası durumundadır. Hafiyelik teşkilâtı sayesinde kendisine yönelik muhalefetin sindirildiği düşünülebilirse de bir o kadar muhalifi de bu teşkilâtın faaliyetleri doğurmuştur. Sultan II. Abdülhamid dönemi içinde en çok muhalefet edilen konular arasında hafiyelik meselesini saymaktadır (Pears, 1917:295).

Teşkilâtın nizamnamesinin hazırlanarak polis teşkilâtı içerisinde ele alınması Said Paşa’nın ilk sadareti esnasındadır. Tahsin Paşa, Yıldız hatıralarında, Sultan’ın evhamlarından dolayı hafiyelik teşkilâtı ve saray çevresinde hususî bir askeri birlik bulundurulması fikirlerini kolaylıkla benimsediğini söyler (Tahsin Paşa, 1999:34).

Suriye vilayetlerinde 1878-1881 yılları arasında hilafetinde ötesinde bölgedeki Türk idaresine karşı duvar ilanları ile ifade edilen bir muhalif akım da ortaya çıkmıştı (Buzpınar, 1998:76).

⁷ Batıda kaleme alınan bazı eserlerde XIX. yüzyılın son on yılına kadar ondan olumlu söz edenler⁷ varsa da bu tarihlerden sonra bilhassa Ermeni meselesi konusunda basından yayılan haber ve diplomasi gündemi onu dönemin kaynaklarında “Melun Abdül” haline getirmişti (Bedickian, 1912:13). Sultan Abdülhamid ile içinde buldukları dönem için Osmanlı Devleti’nin aktüel durumunu kendi zaviyelerinden anlatan bu kitaplar dışında genellikle doğuya özgü egzotik ve zalim bir hükümdarın tasvir edildiği bazı edebî eserler de ortaya çıkmıştı. Paul De Regla’nın *Les Secret D’Yıldız/Yıldızın Sırları* romanı bunlar arasında gösterilebilir bkz. Paul De Regla, *Les Secrets D’Yıldız*, Paris 1897. Osmanlı topraklarında bu tür yayınların ortaya çıkması ise normal olarak onun tahtan indirilmesini takip eder. Moralızade Vasaf Kadri’nin bir tiyatro eseri olarak kurguladığı *Yıldız Faciaları* adlı piyesin başlığının altında “Abdülhamid Sarayının Zulümlü Geceleri”, karakterlerin tanıtıldığı eşhas bölümünde ise Abdülhamid için “Dünyanın en son bir hükümdar-ı zalimi” denmektedir bkz. Moralızade Vasaf Kadri, *Yıldız Faciaları*, İstanbul 1327/1911.

Osmanlı Devleti'nin idarî şeması içerisinde görünmeyen hafiye teşkilâtının, bütçelendirildiği kurum bakımından genel hatlarıyla Zaptiye Nezareti'ne bağlı olduğunu gösteren belgeler mevcuttur. Teşkilâtın resmi amacı “*hükümdarın şahsî hukukunu korumak, devlet ve halkın emniyetini sağlamaktır*” (Pehlivanlı, 2002:653-667). Her jurnalcıyı hafiye olarak görmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Her ne kadar Mehmet Ali Beyhan jurnali, “polis tarafından düzenlenen rapor” olarak ifade etse de içerinde bu ciddiyetten uzak, ihbar kabul edilebilecek basitlikte olanlar da vardır. Bunlar içinde Namık Kemal'in, yakın dostu Mithat Paşa'nın “*Âli Osman yerine âli Mithat dense ne lazım gelir*” sözünü II. Abdülhamid'e iletmesi de sayılabilir (Beyhan, 1999:65-83).

Teşkilâtın genişliği ve jurnal verenlerin sayıca çokluğu ortaya, maddeten devlete oldukça pahalıya patlayan bir casusluk sistemi çıkardı. Verilen jurnallerin devlet kayıtları arasına girmesi ve ciddiye alınmaları zaman içinde bu sistemin menfaatler doğrultusunda kullanılması gibi suiistimalleri beraberinde getirdi. Verilen jurnallerle padişahın –para ya da makam gibi- ihsanlarına mazhar olmak mümkündü (Barton, 1908:277)⁸.

Diğer bir taraftan padişaha sunulan “arizaların” bir kısmı da jurnal niteliğindediydi. Burada esas nokta kamu görevlileri arasında bir ihbarcılık alışkanlığının yerleşmesiydi. Örneğin Damat Ahmet Zülkif Paşa, “evlâd-ı vatan” marşının Namık Kemal ve Mithat Paşa gibi kimseler tarafından halkı isyana teşvik etmek için kullanıldığını ve seraskerlikte çalınmasının halk üzerinde kötü tesirleri olacağına dair bir dilekçe sunmuştu (BOA. Y.EE. 15/114).

Bu sistemden mağdur olan sadece muhalif çevreler değildi. Osmanlı Devleti'nin tüm idari basamaklarındaki memurlar, bazen valiler, bazen bizzat padişahın kendisi kandırılıbiliyordu. Taşradaki valiler, bazen onlardan alt dereceli memurlar, bazen bölgedeki çıkar çevrelerinin muhbirlik faaliyetleri nedeniyle ağır bir psikolojik baskı altına girmişlerdi. Abdülhamid Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri* adlı eserinde, hakkında çokça jurnal verilen valilerden örnekler verirken jurnalleri yazanların

---

⁸ Bu durumu örnekleyen bir arşiv belgesinde, Harbiye Mektebi muallimi, Şehzade Reşat Efendi ile ilgili cemiyetleri ihbar etmek, Namık Kemal'in bazı eserlerini yakalatmak, kimi devlet memurlarının “iharetini haber vermek” gibi hizmetleri olduğu halde yıllardır, terfi edemediği için emekliliğini ya da tayinini talep etmektedir (BOA. Y. EE. 15/41).

genellikle bu valilerin en yakın çalışma arkadaşları, bazen muavinleri olduğunu belirtmektedir (Kırmızı, 2007:105-112).

Tahsin Paşa, II. Abdülhamid'in her gün binlerce jurnal aldığı yönündeki iddiaların uydurma olduğunu belirtmekle birlikte, padişahın jurnallerden yalnızca üst düzey devlet adamlarının -sadrazam ya da nazırlar gibi- yazdıklarını kendisinin alıp okuduğunu, diğerlerinin ise mabeyinciler ya da başkâtip tarafından açılarak okunduğu ve değerlendirildiğini ifade eder. Onun anlattıklarına göre padişah alt rütbeden gelen jurnallere el sürmez; onları odalarının birinde kapalı sandıklar içinde saklardı (Tahsin Paşa, 1999:32).

Sultan Abdülhamid döneminde hafiyelik faaliyetlerinden en fazla mağdur olan Jön Türkler, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra bu müesseseyi kaldırmayı düşünmüşlerse de istihbaratın önemi ve gerekliliği nedeniyle teşkilât tam olarak lağvedilmemiştir (Beyhan, 1999:81). Ayrıca 1908'den sonra da jurnal verme durumu devam ettiği (BOA. YEE. 141/10) gibi, daha şiddetli yöntemlere de başvuran benzer yapıdaki Teşkilât-ı Mahsûsa kurulmuştur. Bu yeni örgütle organik bağları olan kurumlar İttihat Terakki ve Harbiye Nezareti'dir (Pehlivanlı, 2002:661).

Sultan II. Abdülhamid devrinin bir başka hususiyeti olan sansür de yayın organlarında görülen muhalefeti susturmanın başlıca yoluydu⁹. Sansür vasıtasıyla muzır olduğu tespit edilen konu ve terimler, kitap, telgraf, mektup ya da basın malzemesi gibi tüm yazılı kaynaklarda denetlenmek istenmiştir (Caries, 1906:51-52). Bazı kitaplarda dönemin yazılı tüm kaynaklarında geçmesi mahzurlu görülen kelimeler uzunca listeler oluşturur. Bu kaynaklara göre “özgürlük”, “vatan/vatanseverlik”, “Kanun-ı Esasî”, “Mithat”, “Yıldız” gibi kelimeler sadece yasaklanmamış birçoğu sözlüklerden de

⁹ Osmanlı Devleti'nde sansür, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde de uygulamıştı. Devlet kontrolünde olmayan basın kurumlarının ortaya çıkışı ile basına yönelik ilk resmi düzenlemeler de – doğal olarak kısıtlamalar da- bu devrin mahsulüdür. Ubcini'nin, eserini kaleme aldığı 1851'de İstanbul'da ikisi Türkçe, dördü Fransızca, dördü İtalyanca ve birer tane de Ermenice, Rumca, Bulgarca gazetenin varlığından söz ettiği göz önünde bulundurulursa matbuatta yapılan düzenlemeler gecikmiş bile sayılabilir. Yazar, basın organlarının sayısının, batı ile kıyaslandığında az gibi gözüktüğünü belirtse de bunları, Osmanlı Devleti için büyük bir ilerlemenin işareti sayar (Ubcini, 1973:250-251). 1857 tarihli Matbuat Nizamnamesi ile her önüne gelenin kitap, gazete basamayacağı ortaya konduğu gibi, 1858 tarihli Ceza Kanunu ile de bu alanda yapılacak ihlallerle ilgili cezalar belirlenmişti. Bu tarihlerden itibaren Türk özel gazeteciliğinin başlaması, 1864'de bu nizamnamenin daha geniş bir şekilde yeniden ele alınmasını beraberinde getirmişti. Nizamnamenin hazırlanışında III. Napolyon devri (1849-1852) matbuat kanunu esas alınmıştı. Bir Fransız hukukçu “böyle bir sansür rejimi Fransa için geriletici etkilerde bulunur ise de Rusya ve sultanın ülkesi için ilerlemedir” diyordu (Demirel, 2007:30-33).

çıkartılmıştır (Halide Edip, 1935:63). Ancak Orhan Koloğlu, bu gibi kelimelerin yasaklanmaktan öte, *Takvîm-i Vak'ayi* gibi devletin yayın organlarında bile sıklıkla kullanıldığına dikkat çekmektedir. Bu kelimelerin tamamen yasaklanması ya da sözlüklerden silinmeye çalışılması mümkün gözükme de, kullanıldıkları haber ya da yoruma göre gazetelerin kapatılması ya da sansürlenmesi bu listeleri ortaya çıkarmış olmalıdır. Tüm Jön Türk gazeteleri ile birlikte Arap yarımadasından Mısır'a, Anadolu'dan Balkanlara her bölgede yasaklanan gazete ve dergiler mevcuttur. Sadece bu yayınlar değil, onları hazırlayanlar, dağıtanlar ve bulunduranlar da yasaklı ya da suçlu durumuna düşmüşlerdir (Koloğlu, 2007:441-444).

Sultan II. Abdülhamid'den önce İstanbul'da farklı dillerde çıkan gazete sayısı kırk yediye yükselmiştir. Onun saltanatının ilk yılı içerisinde de İstanbul basını geniş sayılabilecek bir özgürlük ortamından istifade ederek sayfalarında ağır eleştirilere yer vermiş; bu eleştirilerden Kanun-ı Esasî de nasibini almıştı (Fesch, 1999:35-36). Esas itibarıyla II. Abdülhamid'in padişahlığının ilk dört yılı içerisinde sert bir sansür mekanizmasından söz etmek mümkün değildir. Sansüre başvurmak ya da kamuoyunu yönlendirmek düşüncesi 1880'lerde Mithat Paşa davasının gazetelere yansımaya başlamasıyla bir ihtiyaç olarak daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaya başladı.

Bu tarihten sonra devlet idaresinin her alanında kontrolü sağlama isteği basın ve sansür konusunda da hissedildi. Bunun da ötesinde Sultan II. Abdülhamid, hem ülkeye giren yabancı basını denetim altına almaya çalışan, hem de yabancı basın yayın kuruluşlarıyla ilişkiler kuran ilk Osmanlı padişahıydı. 1878'de Matbuat Dairesi'nde hazırlanan bir layihada istenenler, onun basına bakışını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Bu layihaya göre Matbuat Dairesi, yerli ve yabancı basını düzenli olarak takip ederek yanlış veya menfî ifadeler için bu gazeteler nezdinde takip ve tekzip çalışmaları yapmalı, olumlu yayınları takip ve teşvik etmeliydi. Gazete haberlerinden hülasa ya da bölümler padişaha her gün sunulmalıydı (Koloğlu, 2005:69).

II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca bu layihaya da uygun olarak Avrupa'nın başlıca gazetelerini düzenli bir şekilde takip edildi. Gazetelerdeki yazılar izlenerek zararlı görülen içerikler tekzip edilmeye çalışıldı. Bu gazetelerin muhabirleri ve yazarları çeşitli ihsanlarla elde edilmeye gayret edildi. Lehte haberler çıkarmak için bazen bir

gazetenin kendisi, bazen muhabiri, bazen de sözleri gazetelerde yer alacak kimsenin bizzat kendisi finanse edilirdi. Reuter ve Havas gibi ajanslar da gazeteler dışında bu düzenden yararlananlar arasındaydı. Bu gazeteler arasında adeta düzenli maaşa bağlananlar dahi vardı. II. Abdülhamid dönemine özgü özellikler arasında sayılabilecek yararlılık gösterenlere verilen madalya ve nişanlar, kimi zaman yabancı gazetecilere de verilmişti (Engin, 2005:63-65)¹⁰.

Sansür için 1888'den itibaren farklı kurul veya memurlar çalışmaya başladı. Bunlar, kitapların sansürü için Encümen-i Teftiş ve Muayene ya da Tedkik-i Muhalefât Komisyonuydu (Demirel, 2007:89-92). Bir kitap yayınlanırken bu kuruma müracaat etmek zorunluluktuktu. Basılan tüm kitaplardan birer nüsha, listeleri ile birlikte Yıldız'a gönderiliyordu¹¹. Ayrıca gazete ve tiyatroların sansürü için ayrı memurlar görev yapmaktaydı (BOA. Y.EE. 15/150).

1895'de Ahmed Rıza Bey'in *Meşveret*'inin yayın hayatına başlamasıyla Yıldız ve Osmanlı aydınları arasında ve devletin dış politikasında yeni bir mücadele sahası açılmış oldu (Ahmed Emin, 1914:66). Avrupa'da yayına başlayan sayısız gazete'nin sütunları karartılmış, birçok kitapla birlikte yüzlercesinin basın ve dağıtımı engellenmiştir. Muzır sayılan birçok kitap Osmanlı başkentinde ve taşrasında Maarif Nezareti'nce toplatılmış ve yakılmıştır (Demirel, 2007:101). II. Meşrutiyet'in ilânına değin süren sansür, hafiyelik ile birlikte kaldırıldıktan sonra ortaya çıkan özgürlük ortamı içinde Osmanlı'da matbuat adeta zincirlerinden boşanmışçasına sayıları binlere ulaşan dergi ve gazete ile devrin siyasî olaylarında yönlendirici bir rol oynadı.

2.3. Sultan II. Abdülhamid'e Muhalefet (1878-1895)

Sultan II. Abdülhamid, yönetim anlayışı bakımından, tüm anayasal gelişmelerden söz ederken değinilen "*padişahın yetkilerini sınırlamak*" veya yetkisini farklı kişi ve kurumlarla paylaşmak fikrinden oldukça uzaktı. Özellikle parlamenter sistem

---

¹⁰ Bu eserde, maaş bağlanan gazete ve muhabirler ayrıca nişan verilen kimseler hakkında bilgilere ulaşılabilir. (Engin, 2005:63-65). Muhalif basın bunu da malzeme olarak kullanmakta gecikmedi. Georgiades'in 1893'te çıkardığı Abdülhamid karşıtı *Le Yıldız* gazetesinde yer alan bir karikatürde, elinde "satılık medya" yazılı gazete tutan bir adama II. Abdülhamid para ve nişanlar verirken resmedilmişti (*Le Yıldız*, 1 Ocak 1893).

¹¹ Örnek olarak bu litelerden bir tanesine göre, 1906 Haziranı'ndan Ağustosuna kadar basılan, *Riyaziye Eğlenceleri*, *Ma'lûmât-ı Zirâtiye* gibi otuz sekiz kitabın nüshaları saraya gönderilmişti (BOA. Y.A. HUS. 507/97).

içerisinde bölgesel, dinî ya da etnik otonomi eğilimlerinin tümünün, Osmanlı Devleti'ni hızlı bir parçalanmaya götüreceğini düşünen II. Abdülhamid'e göre en doğrusu tüm erk'i tek elde ve merkezde toplamaktı. Osmanlı Mebusan Meclisi'ni, dönemin büyük devletlerinin, ülke içindeki bölgesel, dinî ya da etnik grupları yanlış yönlendirebilecekleri bir yapı olarak algılıyordu (Yasamee, 1996:21).

Padişah'ın meşrutiyeti tekrar hayata geçirmesi için ikna edilmesi konusunda da bazı kişisel teşebbüsler göze çarpmaktadır. Bunlardan 1879 yılında “mahrem” kaydıyla Yıldız evrakı içine giren belgede bir Erkân-ı Harb Kumandanı, padişahın en sadık kullarından biri olarak, eğer “*usul-i meşrutîyet ve meşvereti*” iade ederse devletin eski şanlı günlerine dönebileceğine inandığını ifade etmektedir (BOA. Y. PRK. MYD. 1 /17). Ahmet Mithat Efendi tarafından hazırlanan bir layihada da Kanun-ı Esasî'nin Şeriat'a uygunluğuna vurgu yapılmıştır. Ona göre “*Şeriat esasen bir kanundur*”, Kanun-ı Esasî ise kaideleri içeren ve onların uygulanma biçimine kılavuzluk eden bir kaynak olduğu için şeriattır; dolayısıyla bunlar birbirine muhalif değildir (Göncü, 2010:85). Kanun-ı Esasî'nin dine uygunluğu çok savunulan bir görüş olmakla beraber, meşrutiyetin iadesi meselesi gerek böyle kişisel, gerekse örgütlü hareketlerle Osmanlı siyâsî muhalefet hareketlerinin en hararetli konusu olarak 1908'e kadar sürmüştü.

Kanun-ı Esasî'nin tatil edilmesinin ardından Sultan II. Abdülhamid'in merkezî yönetim anlayışı doğal olarak kendine yönelik bir muhalefet hareketini beraberinde getirdi. Meşrutî yönetimden yoksun kalan Osmanlı aydınları bu noktadan sonra tek hedef olarak II. Abdülhamid'in mutlak otoritesini zayıflatmaya yöneldiler. Kanun-ı Esasî'nin yeniden ilân ettirilmesi hepsinin parolası haline geldi. İdeolojik, etnik ya da kurumsal birlikten yoksun, kimi zaman farklı şehirlerden yürütülen, kimi zaman diğer muhalif kümelerle eşzamanlı bile olmayan faaliyetlerle neredeyse saltanatı boyunca süren II. Abdülhamid karşıtlığı Jön Türklük olarak adlandırılabilirdi (Kayalı 1998:57). Daha önce de değinildiği üzere, batıda 1850'den itibaren Osmanlı Devleti içindeki kimi entelektüel gruplar için, bilhassa da Yeni Osmanlılar için, bu adlandırma yapılmıştı. Yeni Osmanlılar da dâhil olmak üzere genel olarak kendilerinden bu şekilde söz etmeyen aydın neslinin ikinci kuşağı bu ismi, içinde bulunduğu hareket için benimsedi ve kullandı. 1876'dan sonra Avrupa'da ve Osmanlı sınırlarında gelişen

bu muhalefet hareketini bilhassa 1890 sonrası için Jön Türkler olarak tesmiye edebiliriz (Hanioğlu, 1985:7). Paul Fesch Jöntürk tabirini şöyle açıklar:

“Jön Türk sözcüğüne, yarım yüzyıldır verilen pek çok tanımı saymanın ve yorumlamanın zorluğu –tıpkı Fransa’da “Cumhuriyetçi “ sözcüğüne verilen anlamları yorumlamanın zorluğu gibi- apaçık ortadadır. Yirmi yıl arayla bu sözcüğün işaret ettiği anlamlar arasında öyle farklı ve derin değişmeler olmuştur ki birbiriyle taban tabana zıt düşünceleri sanki bu terim içeriyormuş gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Bütün bu anlam karışıklığına karşın sözcüğün bir hoşnutsuzluk ve muhalefet düşüncesini içerdiği kesindir” (Fesch, 1999:334).

Ahmed Rıza Bey de 1897’de Jön Türkleri tanıtıcı bir yazısında, hareketin ne gizemli ne de devrimci bir akım olduğunu; ancak her zaman muhalif bir duruş sergilediğini belirtmektedir (Mechveret, 15 Ekim 1897:3).

Bu muhalefetin oluşumunda Mithat Paşa ve Namık Kemal gibi aydın zümresinin gayretleri ve uğradıkları akıbet, kendilerini batıdaki kullanımına daha uygun bir şekilde Jön Türk olarak tanımlayan bir zümreye ilham kaynağı oldu ise de, ülke içinde bu grubun dışında da farklı muhalifler boy gösterdi. Jön Türk hareketi ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti dışında gelişen bu muhalif tutumu, zamanla onlarla da ilişki içine girse ve hatta kimi üyeleri İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne entegre olsa da, farklı bir şekilde tasnif etmek daha uygun olacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne geçmeden önce bu cemiyete ya da genel olarak Jön Türk hareketine atfedilen; fakat aslında ondan farklı yapılar arz eden muhalif hareketlerin gelişimi, Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın tatil edilmesini takiben ortaya çıkmaya başladı.

Bu muhalif oluşumlardan bir tanesi Mason Cemiyetleri ve faaliyetleridir. Scalieri ve çevresindeki masonların V. Murad’ı tahta geçirme gayretleri Avrupa’da bir müddet daha devam edip son bulsa da Mason cemiyetleri bir siyasal muhalefet odağı olarak uzun yıllar faaliyet gösterdi (Hanioğlu, 1985:79-82). Sultan II. Abdülhamid aleyhindeki birçok girişimde, bazı masonların ya da teşkilâtlarının isimleri arşiv belgelerine yansımaktadır (BOA. Y. EE. 79/60, BOA. Y. EE. 106/13). Masonların bu faaliyetleri şüphesiz II. Abdülhamid’in onlara karşı tedbirler almasına neden oldu. Bu tedbirler daha ziyade basın ve siyaset faaliyetlerine yönelikti. Orhan Koloğlu’na göre, Sultan II. Abdülhamid, doğrudan siyasetle uğraşmaktan çekineceklerini düşündüğü bu

cemiyetin faaliyetlerine iyi takip edilmek koşuluyla müsaade ediyordu¹². Masonların siyasî faaliyetlerine yönelik kısıtlamalar ise onların, Jön Türklerle ilişki kurmalarını hızlandırdı. İlerleyen yıllarda oldukça genişleyen Selanik'teki Büyük Doğu locasının üstâd-ı azamı Emanuel Karasu ile kurulan ilk irtibatın ardından Jön Türkler arasında masonluk hızla yayıldı. 1903'te Talat Paşa gibi birçok önemli ismin katıldığı örgüt, 1909'a gelindiğinde kırk beş locada 3000 kadar üyeye ulaşmıştı (Özcan, 1998b:121).

Jön Türklerin tamamının bu teşkilâta intisap ettikleri söylenemeyeceği gibi, Ahmed Rıza, Dr. Nazım gibi birçok isim de bu örgütten uzak durmuştu. Paris'te bulunan Jön Türklerden Refik Bey de, bir Fransız gazetesine verdiği röportajda, mason teşkilâtının kendilerine, örgütün gizliliğini korumak ve üyelerin daha özenle seçilebilmesi gibi avantajlar sağlayan bir vasıta olduğunu söylemişti (*Le Temps*, 20 Ağustos 1908:1). Mason Cemiyetleri'nin toplantıları, bu toplantılarda alınana kararlar, özellikle V. Murad ile ilgili faaliyetleri (BOA. Y. PRK. TKM. 6/71), ülke genelinde cemiyetin şubelerine dâhil olanlar gibi konular sürekli Yıldız'ın ilgi alanında ve takibinde oldu (BOA. Y. PRK. TKM. 11/24).

Avrupa'daki ilk bireysel muhalefet hareketi de yine mason teşkilâtları ile ilişkili bir isimden gelmişti. Daha önce sözü edilen Scaliere-Aziz Bey komitesinin üyelerinden biri olan Ali Şefkati, eski Şura-yı Devlet muavinlerindendi. Avrupa'daki ikinci kuşak Jön Türk muhalefetini başlatan isimlerden biri olan Şefkati, V. Murad'ı tahta çıkarma girişimleri nedeniyle hapse mahkûm olmuş, daha sonra da Avrupa'daki faaliyetleri nedeniyle memuriyetten ömür boyu men edilerek mal varlığına el konmuştu (Kuran, 2000:36-37). Yurtdışı gazeteciliğinde önemli bir dönüm noktası sayılabilecek olan *İstikbâl* gazetesi onun yönetiminde henüz 1879'da Napoli'de yayın hayatına başladı. Gazete, ilk satırlarında, “*Ey Millet, gaflet uykusundan ne zaman uyanacaksın?*” diye sesleniyordu (*İstikbâl*, 7 Kasım 1879:1). *İstikbâl* gazetesinin yayın faaliyetini önlemek için Şefkati'nin yurda döndürülmesi için çabalanmış; gazetesinin ülkeye sokulması yasaklanmıştı (BOA. Y.A.HUS. 165/116). Bir süre de Cenevre'de yaşayan Ali Şefkati, ikna edilemedi ve Paris'te maddî güçlükler içerisinde yaşamını kaybetti.

---

¹² Orhan Koloğlu, II. Abdülhamid döneminde var olanlara ek olarak, Selanik'te İtalyan, İspanyol, Fransız; Serez ve Yanya'da Yunan; Kayseri ve Ankara'da İtalyan obediyanlı localar kurulduğunu ifade etmektedir. (Koloğlu, 2007:145).

Ölmeden önce kendisini madden bir ölçüde destekleyen Mısır Hıdivi'nin gönderdiği aylıklar İstanbul'dan yapılan müdahalelerle kesilmişti (BOA. Y.A.HUS. 167/102).

İttihat ve Terakki'nin, Jön Türklerin siyaset ve matbuat hayatına hakim olacağı günlere gelmeden önceki yayın faaliyetleri içerisinde 1881'de Cenevre'de bir mizah dergisi olarak Hakkı Bey'in müdürlüğü ve muharrirliğinde çıkan *Gencîne-i Hayal*'den söz edebilir (*Gencîne-i Hayal*, 1881:1)¹³. Ayrıca Ahmed Emin de, Ali Şefkati gibi "anti-hamidi" yayınlarından bir tanesinin her ne kadar isminden söz etmese de Atina'da Essad Efendi adında birisi tarafından 1882'de yapılmakta olduğundan söz etmektedir (Ahmed Emin, 1914:66).

1890'lara gelindiğinde, gerek Avrupa'da gerekse yurt içinde muhalefet faaliyetleri ciddi bir düzeye ulaştı. Bilhassa yayın faaliyetleri bakımından, Şükrü Hanioglu'nun masonların faaliyetleri içerisinde ele aldığı birkaç hadise dikkat çekicidir. 1891 yılında Justin Marengo¹⁴ adlı bir şahıs *La Turquie Libre* dergisini çıkarmaya başlamıştı. Derginin kapağında önce "*Organe du Parti Constitutionnel Ottoman*" adlı bir kurumun yayın organı olduğu belirten bir döviz bulunuyordu. Gazetenin on dördüncü sayısında, "*Constantinople en Danger*" başlığı altında, Mithat Paşa'nın anayasa mücadelesi ve sonu anlatılıyor, muhalif bir üslup ile II. Abdülhamid devri icraatları yeriliyordu (*La Turquie Libre*, 15 Eylül 1892:1). Daha sonra "*Comité Liberal Otoman*" adlı bir cemiyetin beyannameleri bu dergide görülmeye başladı. Comité Liberal Otoman, Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti adlı mason örgütünün diğer adıydı. Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti ise 1895 yılında İstanbul sokaklarına birtakım siyasî bildiriler asılmasıyla kendisini muhalif kamuoyuna tanıttı (Hanioglu, 1985:81-83). *La Turquie Libre*'nin basıldığı şehirler olan Paris ve Londra'ya sefirler vasıtasıyla çeşitli müracaatlar yapılarak (BOA. Y.A.HUS. 259/28), Marengo, gittiği Danimarka ve Belçika gibi ülkelerde takibi edildi ve faaliyetleri engellenmeye çalışıldı (BOA. Y.PRK. HR. 16/68, BOA. Y.A.HUS. 257/98). *La Turquie Libre*, Londra'da yayınlanırken kapatılması istendi ise de İngiliz makamları gazeteyi içerik bakımından

¹³ Yayın yeri olarak gazetenin üzerinde hem Latin harfleriyle hem de Osmanlıca Paris'te çıktığı ifade edilse de, Muammer Göçmen, gazetenin Cenevre'de çıktığını belirtmektedir. (Göçmen, 1995:117).

¹⁴ Bir arşiv belgesinde bu isim Konstantin Alfred olarak geçmektedir (BOA. Y.PRK. HR. 16/68).

kapatılmasına gerek duyulacak derecede zararlı bulmadılar (F.O. 78/4591). Comite Liberal Otoman ya da genel manada mason cemiyetleri ile Jön Türklerin yolu sıklıkla kesişmeye devam etti.

Bunlar gibi, İttihatçılıktan ziyade Jön Türk olarak anılabilecek bir başka hareketi de Selim Faris başlattı. Kahire kökenli ve Marunî olan babası Ahmed B. Yusuf, İstanbul'da Müslüman olmuş ve 1861'den itibaren *El-Cevaib* adlı Arapça bir dergi çıkarmaya başlamıştı. Müslümanları halife etrafında toplanmaya çağıran yazıları ve dergisinin zengin muhtevası sayesinde kısa sürede Arapça konuşulan tüm bölgelerde tanındı. Babası ile uzun yıllar bu dergiyi yürüten Selim Faris, babasının ölümünün (1884) ardından derginin idaresini devraldı (Çetin, *DİA* 1993: 435-436; Brockelman, 1945: 469-471). Başta II. Abdülhamid ile iyi ilişkileri olsa da *The Decline of British Prestige in the East* adlı kitabını yazdığı (1887) Avrupa'da olduğu ve Osmanlı yönetimi ile ters düştüğü anlaşılmaktadır (Faris, 1887:186). Bir muhalif olarak onun sesini, 1894'te, tıpkı Namık Kemal'inki gibi *Hürriyet* adlı bir gazete çıkarması ile duyurdu. Şerif Mardin, onu Jön Türkler içinde İttihat ve Terakki ile uzlaşmayan ve 1895'ten sonra Jön Türklerin kendisinden uzak durmaya çalıştığı bir isim olarak diğerlerinden ayırmakta, yabancı postalarla¹⁵ yurda sokulan *Hürriyet*'in Askerî Tıbbiye öğrencileri tarafından okunduğunu ve ilgi ile karşılandığını belirtmektedir (Mardin, 2005:40). Jön Türkler'le arasındaki uyuşmazlığın nedeni Ahmed Bedevi Kuran'ın eserinde yer verdiği bir mektubun da akla getirebileceği gibi sarayla ilişkisinin sürdüğüne dair yaygın kanaat olabilir (Kuran, 2000:39).

Selim Faris'in bahsettiğimiz kitabı dışında birçok yazısı da İngiliz gazetelerinde yayınlamıştı. Bunlar, Fransa'nın Suriye meselesine yaklaşımı ve İngiltere'nin Mısır politikası ile ilgili yazılardı (BOA. Y. PRK. EŞA. 17/13, BOA. Y. PRK. EŞA. 17/33). Faris ilk yıllarda, gazetesini *Hürriyet*'i yayınlatacak bir matbaa bulmakta güçlük çekti (BOA. Y.A. HUS. 296/60, BOA. Y.MTV. 95/72, BOA. Y.A. HUS. 297/30). O günlerde Civanpir takma adını kullanan Faris, *Meşveret* ve *La Jeune Turquie*

---

¹⁵ Yabancı postaneler, Jön Türk hareketi içerisinde oldukça kritik bir önemi haizdir. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile ilk kez Rusya'ya tanınan, ülke içinde elçilik kurma ve özel elçiler vasıtasıyla mesaj taşıyabilme hakkı zaman içinde genişleyerek tüm devletlere tanınmış; bu postaneler zaman içinde dokunulmaz kurumlar haline gelmişti. Osmanlı makamlarınca takip ve kontrol edilemeyen yabancı postalar, firarî durumda olan Jön Türklerin iletişimleri ve basın yayın faaliyetlerinin dağıtımı için kullandıkları bir vasıta haline gelmişti. (Ahmed Emin, 1914:37).

gazetelerinin Paris'te çıkmaya başlamasından sonra, onlarla yayınlanma sıklığı ve gazete ebatları konusunda rekabet etmeye çalışmıştı (Tütengil, 1985:74-75). *Hürriyet* gazetesi ilk sayılarında Arap dünyası ve Suriye haberlerine bolca yer verirken bir süre sonra gazetesi *Parti Constitutionel en Turquie* adında bir örgütün yayın organı haline geldi. Bu örgütün lideri olan Selim Faris 1892'de Cemiyet-i Cedîde-i Osmaniye adında bir cemiyet daha kurdu¹⁶. Selim Faris'i birçok farklı isimle teşekkül etmiş örgütler içerisinde de görülmektedir. Bunlar arasında Türk-Suriye Komitesini de sayabiliriz (Hanioğlu: 1985:96-99).

Selim Faris ile aynı dönemde Avrupa'da II. Abdülhamid'e muhalefet eden Demetrius Georgiades, Türk olmayan bir başka Jön Türk görünümündedir. Yayınlarında Osmanlı azınlıklarına sık sık yer veren Georgides'in, fikirlerinin arkasındaki isim Nicolaides'tir. Nicolaides desteklediği bu faaliyetleri ilerleyen yıllarda Saray ile pazarlık konusu haline getirdi; emeline ulaştıktan sonra da Padişah'ın başlıca destekleyicilerinden biri oldu (Hanioğlu, 1985:134). Geogiades, 1891 yılında Paris'te *La Turquie Contemporaine* adlı bir gazete çıkartdı. Gazetenin başlığının altındaki *Organe De La Jeune Turquie* dövizi dikkat çekicidir. Onun fikirlerinde ayrılıkçı eğilimlere işaret eden isimlerden biri olan Şerif Mardin bu düşüncesini, onun idarecisi olduğu gazetenin sayısında Osmanlı boyunduruğundan kurtulmaktan söz etmesine bağlar (Mardin, 2005:38; *La Turquie Contemporaine*, 11 Mayıs 1891:2). Gazetede ayrıca, Osmanlı'nın güncel durumu tarif edilirken hükümetlerinin basiretsizliği nedeniyle geçmişteki güzel ülkenin tam bir harabeye döndüğü söylenir; ona göre, Padişahın tiranlığı, tarihte hiç görülmemiş ölçüde sert olmakla birlikte, vergiler son derece ağırdır (*La Turquie Contemporaine*, 20 Nisan 1891:1).

İlk olarak gazetesi *La Turquie Contemporaine*'in ikinci sayısında ifade ettiği üzere (*La Turquie Contemporaine*, 1 Mayıs 1891:3), Geogiades, 1892'de Paris'te yayınlanan *La Turquie Actuelle* adlı kitabında II. Abdülhamid'in zannedildiği üzere Jön Türk muhalefetini tamamen bitiremediğini yazdıktan sonra arzu ettiği reformlardan bahseder. Devletin daha seküler bir yapı içerisinde Avrupa'daki gibi anayasal bir parlamento rejimine kavuşabileceğine vurgu yaparak, teolojik karakterdeki

---

¹⁶ Aslında bu yönde bazı gelişmelerin yaşanmakta olduğu Fransız basınına da yansımıştır. (*Le Temps*, 20 Ocak 1889:1).

Abdülhamid rejimi ile ilerleme sağlamanın imkânsızlığından söz eder (Georgiades, 1892:116-118).

1892’te yine Paris’te çıkarmaya başladığı *Le Yildiz*’da ise bir yandan II. Abdülhamid’e yüklenirken, bir yandan da Osmanlı’nın Hıristiyan azınlıklarının haberlerine bol miktarda yer vermektedir. 10 Ekim 1892’de “*programımız*” başlığıyla yayına başlayan *Le Yildiz*, batılı devletlerin Abdülhamid’in cinayetlerine ve istibdadına karşı gereken ilgiyi göstermediğinden yakınlıkla, onların dikkatini şark meselesine çekmeyi görevleri arasında sayar (*Le Yildiz*, 10 Ekim 1892:1). Georgiades’in *Le Yildiz*’ında, mason cemiyetlerinin diğer yayınlarında olduğu gibi, V. Murad’ın sağlığı, kendisi ve şahsiyeti gibi konuların derin bir ilgiyle ele alındığını görmek mümkündür (*Le Yildiz*, 11 Şubat 1893, s. 6)¹⁷.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin oluşumundan önce bireysel muhalefet hareketi şeklinde gelişen isimlere, sonrasında İttihat ve Terakki’nin safına geçmiş olsa da, Halil Ganem de dahildir. I. Meşrutiyet döneminin siyasî ortamı içerisinde en çok öne çıkan muhaliflerden Hıristiyan Arap Suriye mebusu Halil Ganem, meclisin tatil edilmesinin ardından Fransa’ya kaçarak orada geçimini uzun yıllar gazetecilikle sağlamıştı (Devereux, 1963:151). Ganem, Arap ayrılıkçılığına yönelik hareketler içerisinde bulunmayarak, Jön Türklerle birlikte daha liberal bir Osmanlı Devleti düşüncesi içinde faaliyet gösterdi (Kayalı, 1998:57-58). “Türk-Suriye Komitesi” içinde bulundu. 1895’te bu komitenin kuruluşu itibarıyla İngiliz basınına verdiği mülakatta Kanun-ı Esasî’nin tekrar yürürlüğü konması halinde yalnızca Suriye halkının değil tüm Osmanlıların yeniden mutluluğa kavuşacağından söz etti (*The Times*, 16 Aralık 1895). 1890’dan sonra “*hükümeti seniyyeyi müdafaa etmek*” için *La France Internationalle* adında bir gazete çıkarttı (BOA. HR. TO. 536/65). Bunu takiben 1893’te çıkartmaya başladığı *Le Croissant/Hilâl* adlı gazete ile birlikte Jön Türkler arasında sayılmaya başlandı (BOA. HR. SYS. 186/67).

Ganem, bu faaliyetleri sürerken, yine Paris’e sığınan bir Osmanlı olan Emir Şekip Arslan ile birlikte çalışmaya başladı. Emir Arslan bir süredir Paris’te *Keşf’ün Nikap*

¹⁷ Selim Faris ve Georgiades reformcu görüşleriyle her ne kadar Jön Türk hareketi içerisinde algılandılar da separatist/ayrılıkçı eğilimleri bakımından Arnavut milliyetçiliğinde öne çıkan İsmail Kemal Bey’in çizgisine daha yakındırlar. İsmail Kemal Bey’in bu çerçevedeki görüşleri uzunca bir mektup şeklinde *Le Temps* gazetesinde görülebilir. (*Le Temps*, 8 Nisan 1897:1-2).

adlı Arapça bir gazete çıkarmaktaydı. Bu iki şahıs 1895'te Türk – Suriye Komitesi'nin kuruluşuna ön ayak oldular ve *Jeune Turquie* adında bir gazeteyi onun yayın organı olarak tesis ettiler. Ahmed Rıza Bey ve diğer Jön Türkler, Türk – Suriye Komitesi'ne sıcak bakmamışlar ve bu hareketten uzak kalmışlardı. Fakat Halil Ganem, diğer Jön Türkler'le irtibatını kesmeyerek Ahmed Rıza'nın *Meşveret*'i kurulurken destek oldu. Bundan sonra da gerek bahsi geçen komite gerekse Halil Ganem gibi bazı aydınlar İttihat Terakki hareketi içinde eriyip entegre oldular (Mardin, 2005:44-45). Halil Ganem, sürekli faaliyetleri durdurması için Osmanlı Devleti tarafından pazarlık yapılan kişilerden biri oldu. O kendisine yapılan teklifleri geri çevirerek 1903'teki vefatına kadar Ahmed Rıza Bey'in en önemli destekçilerinden biri olarak kaldı (BOA. Y.A. HUS. 175/115, BOA. HR. TO. 81/48).

İttihat ve Terakki Cemiyeti ortaya çıkmadan önce oluşan muhalif hareketler arasında ulema ve tarikatların faaliyetlerinden de söz edebilir. İttihat Terakki Cemiyeti, meşrutiyet yönetiminin meşruiyetini anlatmak ve daha geniş kitlelere ulaşmak için kimi dönemlerde ulemaya başvurmuş; hatta onlardan bu yönde aldığı fetvaları matbaalarında yayınlamıştı. Bu ulema arasında en fazla öne çıkan isimlerden bir tanesi Hoca Muhiddin'di, Antalya'da kurdukları Cemiyet-i Ulema/İlmiye-i İslamiye'nin faaliyetleriyle ilk kez hükümetin dikkatini çekmişlerdi. Daha sonra Avrupa'ya geçen Hoca Muhiddin burada Ahmed Rıza ve diğer cemiyet üyeleriyle görüştüktan sonra Mısır'da *Kanun-ı Esasî* adlı bir gazete çıkarmaya başladı. 1897'deki bu gelişmelerin ardından bir nebze farklı bir yapılanma gibi gözükse de, gazete de, Hoca Muhiddin ve çevresindekiler de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır şubesine dâhil oldular (Hanioğlu, 1985:114).

Bu dönemde içerisine muhalif tarikatlar arasında, gerek Jön Türk hareketi başladığında gerekse İttihat ve Terakki kurulduktan sonra Anadolu'da ve Balkanlar'da geniş bir Bektaşî örgütlenmesi dikkat çekmektedir (BOA. Y.A. HUS. 175/115, BOA. HR. TO. 81/48). Hükümet, Bektaşîliğin Balkanlar'daki yayılmasından rahatsız olmuş; bunun önünü almak için bölgede eğitim öğretime ağırlık verilmesi gibi çeşitli yollar düşünmüştü. Jön Türk hareketinin Balkanlar'daki gelişimi ve örgüt içindeki masonluk faktörü bu oluşumların ikisine de üye olan kimselerin bilhassa İttihat Terakki içinde bulunma olasılığını güçlendirmektedir. Bektaşî, mason tiplemesine örnek olarak

felsefeci Rıza Tevfik, hem Bektaşî “babası” hem de mason üstadıdır (Öz, 2004: 256). 1908 yılında meşrutiyetin ikinci kez ilanını hazırlayan ihtilal koşullarını yaratanlar Selanik, Manastır çevresinde Bektaşiliğin yaygın olduğu III. Ordu mensupları olduğundan, batılı birçok kaynak Bektaşiliğin yaygın olduğu bir başka müesseseye atfen “*eski yeniçeri geleneğine bir geri dönüş mü?*” sorusunu sormuşlardı (Moreau, 2007:229).

1908 öncesindeki halk hareketleri içerisinde Yanya’daki Baba Haydar tekkesi dervişlerinin yaptıkları gösteri (1905) de göz önüne alınırsa, bölgedeki Bektaşiler arasında yaygın bir muhalif tutumdan söz edilebilir. Arnavut millî hareketinin gelişimi üzerine kaleme alınan kaynaklarda, bölgedeki Bektaşilerden Arnavut olanların kendi bağımsızlık hareketlerinin; Türk olanların ise Balkanlar’da geniş bir yapılanması olan İttihat Terakki’nin destekçisi olduklarından söz edilmektedir (Skendi, 1967:212, 339). Yine 1905 yılı içerisinde Selanik’te kurulan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin ilk mensupları arasında Bursalı Mehmet Tahir gibi Melamîlik tarikatı mensupları da vardır (Ramsaur, 2004:152-154).

2.4. Jön Türk Hareketi ve İttihat Terakki Cemiyeti’nin Ortaya Çıkışı

Osmanlı aydınları arasında giderek artan hoşnutsuzluk, Jön Türkler adı verilen çeşitli siyasî fraksiyonların muhalefetini ortaya çıkarmıştı. Mütecanis bir yapıda olmayan Jön Türk muhalefetini Halil Ganem, Fransız *L’Eclair* gazetesinde şu şekilde tanıtmıştı:

“Jöntürk hareketi, bir adama bağlanamayacağı gibi; ne bir komiteye ne de bir şahsa mal edilebilir; o halk yararına bir davaya sadakat ile bir aydın hareketinin birlikte oluşturduğu bir düşünce sistemidir. Despotluk ve baskının doğurduğu ulusal dileklerin bir bütünü olup, bu dileklerin gerçekleştirilmesinin bütün yürekli insanların katkısıyla ve halk iradesiyle olacağına inanır. Biz ancak camilerde, kiliselerde, evlerde yaşayan bir ruhun nefes aldığı veya bir yüreğin çarptığı her yerde; Allah’a doğru ellerini kaldırıp kendilerini ezen bu despot rejimden onları kurtarması için dua edenlerin bir yankısıyız” (Fesch, 1999:335).

Halil Ganem’in cemiyeti, toplumun tüm kesimleri ile özdeşleştiren bu sözlerine rağmen halka yönelik siyasî düşünceler oldukça geri plandaydı. Jön Türkler, geniş halk yığınları tarafından tepki çekmemek ya da onlar tarafından daha kolay algılanmak için yayınlarında ve nutuklarında iki unsuru öne çıkarmışlardı. Bunlardan birincisi İslamî terminoloji ve referanslar, ikincisi ise tüm uyrukların ortak bir hedefe yönelmesini

temin etmek amacıyla İttihad-ı Anâsır ya da Osmanlıcılık'tır. Aralarında Mizancı Murat gibi İttihad-ı İslam'ı savunanlar var olsa da, onların düşüncelerinin merkezine padişahın yetki ve otoritesini meşrutî bir anayasa rejimi ile sınırlayan, fikir hareketlerini koymak gerekir (Roshwald, 2001:58-59). Bu cümleden hareketle meşrutî yönetime yönelik talebin ortaya çıkışı, halkın yönetime katılması gibi demokratik ihtiyaçlar yerine hükümdarların keyfî idaresine son vermek arzusundan kaynaklandığından – ya da belki de bu talep geniş kitleler yerine dar bir entelektüel gruptan geldiğinden- anayasa ve meşrutiyet mücadelesini yürüten Jön Türklerin yayınlarında halk, sadece “zalim padişahın zulmünden” kurtarılması gereken bir obje olarak göze çarpar. Bundan açıkça söz etmeseler de, halk onlar için, Gustave Le Bon'un tarif ettiği amaçsız kalabalıklar görünümündedir. Yine aynı düşünürü göre Jön Türklerin savundukları fikirlerin içerisindeki İslamî terminoloji de, İttihad-ı Anâsır da, kalabalıklara yön verenlerin kullandıkları “sihirli kelimeler”dir (Le Bon, 1903:134-136).

Bu çizgiye yakın olanlar içinde en fazla öne çıkanlardan biri İttihat-ı Osmanî'nin dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında yer alan Abdullah Cevdet'ti (Cevri, 1994:48). İbrahim Temo, Mekteb-i Tıbbiye'de eğitim gördüğü ilk yıllarda Cevdet'in oldukça dindar olduğundan söz etmektedir (Temo, 1939:17). Onun materyalizme ilgi duymasına neden olan Felix Isnard'ın *Spiritualisme et Materialisme* adlı kitabı yine aynı sınıf arkadaşı tarafından kendisine verilmişti. Bu kitabın onda uyandırdığı şüphelerin ardından Spencer gibi düşünürlerden de etkilenen Abdullah Cevdet'in üzerindeki asıl tesiri Louis Büchner'in *Matiere et Force/Madde ve Kuvvet* adlı eseri yarattı. Öğrenciliğinde kullandığı Ömer Cevdet adının ardından 1894'ten itibaren Abdullah Cevdet ismini kullanmaya başladı. 1890'da başladığı *Ramazan Bahçeleri* gibi edebî çalışmalarını, materyalist düşünürlerin etkileriyle kaleme aldığı *Dimağ* adlı eseri takip eder. Materyalizm alanında birçok tercüme esere imza atan Cevdet, bir yandan da İttihatçılığı nedeniyle tutuklamalar ve sürgünler yaşadı (Ülken, 1994:246-247). Faaliyetlerini, gönderildiği Diyarbakır'da Ziya Gökalp'i itttihatçı yaparak¹⁸, Trablusgarp'ta da İttihat Terakki'nin yedinci şubasını açarak sürdürdü.

---

¹⁸ Ziya Gökalp, Abdullah Cevdet'in onda siyasî meselelere ilgi duymasını sağlamasından sonra 1894-1895 yıllarında Mehmet Ziya adıyla istibdat aleyhinde şiirler kaleme aldı. Bir süre gizlice yürüttüğü

Eylül 1897'de Cenevre'ye geçerek burada yeniden kurulan merkez örgütüne girdi. 1897'de yayımlanmaya başlayan *Osmanlı* mecmuasının idarecilerinden biri oldu ve yazılar yazdı. Aynı zamanda, cemiyetin yayın organı olarak Mısır'da çıkan *Kânûn-ı Esasî* ile Romanya'da yayımlanan *Sadâ-yı Millet*, Cenevre ve Londra'da neşredilen *Kürdistan* dergilerine “*Bir Kürd*” takma adı ile yazılar göndererek neredeyse tüm muhalif şubelerle irtibat halinde kaldı (Hanioğlu, 1988:90). Onu diğer Jön Türklerden ayıran en önemli özellik, bilhassa ileri derecede batıcı ve bilimsel meselelerdeki iddialı söylemleriydi (Bolay, 2007:207). Büchner'in kitabını çevirirken de eserde yer alan din karşıtı üslubu hafifletme ihtiyacı duymayan Abdullah Cevdet, birçok yazısında İslam dininde de materyalizm ile örtüşen öğeler olduğunu ortaya koymaya çalıştı. Bazı İslam düşünürlerinin tespitlerinin batıdaki örnekleri ile mutabakat halinde evrim ve Darwinizm fikrini savunduklarını öne sürdü. Onun halka ve bilime bakışını en iyi özetleyen cümlesi “*Bilim, elitlerin dini; din, yığınların bilimidir*” ifadesi sayılabilir¹⁹. İlginç bir şekilde onun materyalist yazarlardan çevirileri ve bu düşünce iklimini yansıtan yazıları, Jön Türkler içinde etkin bir karakter olduğu ortaya çıkana kadar sansüre takılmadı (Hanioğlu, 1997:133-158).

Jön Türkler, savundukları meşrutiyet yönetiminde, halkın idareye katılmasını ön görmelerine rağmen, halk onların çalışmaları içerisinde muğlak bir millet tabiri olarak yer bulur. Jön Türkler içerisinde Paris'te, 1895 yılında, Refik Nevzat tarafından *Sosyalist* adlı bir gazete çıkarılmışsa da Rusların Norodnik/Halka Doğru hareketinin bir benzerini bulmak mümkün değildir (Mardin, 2005:47). Halkçılık konusunda Jön Türkler arasında söz söyleyenler içerisinde en mühim isimlerden biri Tunalı Hilmi'dir. İsviçre'de halka yönelik hutbeler yazarak onları bilinçlendirmeyi ümit eden Hilmi Bey, Paris'te *Türkiye'de Bir Halk Egemenliği Projesi ve Bir Anayasa/Un projet d'organisation de la souverainete du peuple en Turquie* adlı bir risale yayınladı. Bu risalede halk'ın rahatlıkla anlayabileceği popüler bir dil geliştirmek gerektiğini, hatta

---

özgürlük mücadelesi, 1897'de Diyarbakır'da bir zaptiye aramasında yazdığı siyasî içerikli mektubun bulunması ile son buldu. Veterinerlik okulundan atılarak Taşkışla'da on ay hapis yattı. (Heyd, 1950:24).
¹⁹ Abdullah Cevdet düşünceleriyle birçok materyalisti etkiledi. Nitekim onun din ve bilim arasındaki kurduğu ilişkinin bir benzerini II. Meşrutiyet'in ilk felsefe dergilerinden biri olan *Felsefe Mecmuası'nda* Baha Tevfik kurmuştu. Baha Tevfik'in ifadesi “Din gayr-ı ihtiyarî bir felsefe, felsefe ihtiyarî bir dindir” şeklindedir (Karakuş, 2003:25). Bilimsel materyalizm ve batıcılık gibi bir düşünce akımının en önemli temsilcilerinden sayılan Abdullah Cevdet, literatüre kattığı altmıştan fazla tercüme ve telif eser kattı. Ayrıca 1904'ten itibaren Cenevre ve Kahire'de, 1911'den sonra da İstanbul'da *İctihat* dergisini yayınladı (Akgün, 1998:381).

halkın konuştuğu dilleri konuşmak gerektiğini savundu. Onun anayasasında köylüler, nahiyeliler, kazalılar gibi halk kesimleri, kuracakları meclislerle temsil ediliyordu (Tunalı Hilmi, 1903).

II. Abdülhamid yönetimine karşı büyüyen bu karışık yapı 1880'lerden itibaren kendi içerisinde karakterize edilebilecek küçük grupları bir araya getirmeye başladı. Mason, Arap ya da Bektaşî gibi grup aidiyetlerine dayalı olanların dışında, 1889'da bir araya gelen küçük bir öğrenci topluluğu da imparatorluğun gelecek çeyrek yüzyılı için çok önemli bir muhalif teşekkül haline geldi.

Zaman içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası adını alacak olan bu öğrenci girişiminin mensuplarının ilk eylem tecrübelerini, 1887 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de okul yönetimine karşı girişilen öğrenci greviyle kazandıkları söylenir. Eyleme katılan 340 talebeden 32'sinin yemin ederek sarayın affına mazhar olduğu bu olayın ardından iki yıl boyunca okul öğrencileri bu türden ses getirecek bir girişimde bulunmadılar. Ancak hadisede adı geçen öğrencilerden İbrahim Temo, siyasetle ilgili bulabildiği risaleleri ve taşra gazetelerini okul arkadaşları İshak Sükûti, Çerkes Mehmed Reşid, Abdullah Cevdet, İzmirli Hikmet, Selanikli Ahmet Bahtiyar, Trabzonlu Kerim Sebati, İstanbullu Necmettin Arif ve Şerafettin Mağmumi ile paylaşmaktaydı. Temo, bu günlerde kimi arkadaşlarıyla edebiyat ve siyaset, kimi arkadaşlarıyla da Alevîlik-Sünnîlik gibi meselelerden söz ettiklerinden bahsetmekte, bu sohbetler için "*boşu boşuna birbirimizi kandırmaya çalışırdık*" demektedir (Temo, 1939:11).

Anlaşılabacağı üzere Tıbbiye'li gençler ülke meselelerini kendi aralarında sürekli olarak tartışıyorlar, devlet içerisindeki kötü yönetimden ve memur-bürokrat sınıfın basiretsizliklerinden yakınıyorlardı. Bu düşünceler geçen bir iki yıl içerisinde memleket meselelerine karşı daha eylemli bir faaliyete girişme fikrini doğurdu (Levsovikli Mehmet Rauf, 1997:17-19). İbrahim Temo, bir cemiyet kurma fikrini ilk olarak İshak Sükûti ile paylaştı, bu ikiliye Mehmed Reşid ve Abdullah Cevdet'in katılmasıyla İttihat Terakki'nin ilk tohumu atılmış oldu. 21 Mayıs 1305 (3 Haziran

1889)²⁰ tarihinde, Mekteb-i Tıbbiye önündeki odunlukta adı geçen dört kişinin yanı sıra Konyalı Hikmet Emin'in de katılımı ile “*İttihad-ı Osmanî*” cemiyetinin temelleri atıldı (Cevrî, 1994:48)²¹.

İdealist fikirlerle bir araya gelen bu Tıbbiye öğrencileri, ilk yıl içinde üyeleri kendi okulları içerisinde aralarına kabul edip, cemiyetin müstakbel geleceğinin nasıl şekillenebileceğini tartıştılar²². Bu toplantılardan 20 Temmuz 1891’de gerçekleşen ikincisinde katılımcı sayısının on ikiye çıktığı ve düzenli olarak her hafta toplanma, üyelerin numaralandırılması, iane adı verilen aidatların toplanması gibi idarî kararlar alınmaya başlandı. Bu tarihten sonra örgütsel bir yapıya bürünen cemiyet farklı okullarda da şubeler teşkil etti. Geçen iki yıl içerisinde cemiyetin varlığı öğrenciler arasında konuşulan bir konu haline geldi. O günlerde öğrenci olan Mekkeli Sabri Bey, Abdullah Cevdet’e yazdığı bir mektupta şöyle diyordu:

“1307 (1891) tarihinde... Talebe arasında kulaktan kulağa esrarengiz bir takım şeyler fısıldanıyordu. Meğer gizli bir cemiyet-i siyasiye teşekkül etmiş! Fakat nerede? Ne vakit ne için? Bütün bu suallerin bir cevabı yoktu. Bunlar esrarengiz mahiyette birçok manaları gizliyordu” (Hanioğlu, 1985:175).

Mehmed Selahaddin Bey’in ilk olarak 1918 yılında basılan *İttihad ve Terakki’nin Kuruluşu* adlı kitabında, bu cemiyetin de, Yeni Osmanlılar’ın da kuruluşunda “*yurt dışından gelen gizli, kötü niyetli ve esrarengiz bir teşkilâtın*” etkili olduğundan söz edilmektedir. Mehmed Selahaddin Bey’in bu yorumu, büyük olasılıkla eserin yazıldığı dönemde İttihat ve Terakki’ye yönelik muhalefetin had safhada olmasından kaynaklanır (Mehmed Selahaddin, 1989:19). Öte yandan, İbrahim Temo, 1888 yazında Napoli ve Brindisi’ye giderek orada mason localarını ziyaret etmiş; burada Carbonariler ve örgütlenme biçimleri ile ilgili bilgi almıştı. Bahsedilen kötü niyetli teşkilâtın mason teşkilâtları olup olmadığı belli değilse de, cemiyetin örgütlenmesinde mason teşkilâtlarının gizlilik prensiplerinin esas alındığını bilinmektedir. Hücre düzenindeki bu örgütlenme biçiminde üyeler kesirli sayılarla ifade ediliyordu. Şube,

²⁰ Cemiyetin kuruluş yılı için çeşitli kaynaklarda 1890 denmektedir. Örnek olarak: Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: 13, İstanbul 1966, s. 187. Ancak kuruculardan Mehmed Reşid ve İbrahim Temo 1889 tarihi konusunda ittifak ederler.

²¹ Mehmed Reşid Bey, eserinde Cevrî mahlasını kullanıp kimliğini gizlediğinden, çalışma içerisinde kendisinden “Kafkasyalı Mehmed Reşid” şeklinde söz etmektedir.

²² Yaptıkları tartışmalar için belirli kapalı bir mekândan yoksun olduklarını, toplantılarının taşıdığı Hatap Kırathanesi İçtimar²², İncir Ağacı İçtimar gibi adlardan anlayabiliriz.

kesrin paydasını, üye ise payını teşkil etmekteydi. İbrahim Temo ilk hücrenin ilk üyesi olarak 1/1 numarasını haizdi (Ramsaur, 2004:35). Her bir üyenin sadece dâhil olduğu hücredekileri tanınması, cemiyetin gizliliğinin muhafazasında önemli avantajlar sağlamaktaydı.

Cemiyetin yayılması hızlı sayılabilecek bir surette gelişti. Birçok öğrenci okullarda gördüğü kötü muameleden, birçok kimse de devlet işleri içinde yaşadıkları mağduriyetlerden ve gözlemleyebildikleri yolsuzluklardan dolayı cemiyete ilgi duymaya başladı (Levsovikli Mehmet Rauf, 1997:18). Kurucularının ifadelerine göre ilk iki yıl sonunda yüz civarında olan üye sayısı, dördüncü yılda dokuz yüzü buldu. Bu yıl sonunda Mekteb-i Tıbbiye’de neredeyse cemiyet üyesi olmayan kalmadığı gibi Mekteb-i Mülkiye öğrencilerinde de hatırı sayılır bir katılım sağlandı (Cevri, 1994:49-50).

Mülkiye Mektebi, 1878’den itibaren ilmî kadro bakımından güçlenmişti, okuldaki hocalardan bazıları Recaizade Mahmut Ekrem, Murad Bey ve Abdurrahman Şeref gibi isimlerdi. Okul öğrencilerinin zihinleri Hekimbaşı Salih Efendi’nin verdiği nebatat dersleriyle felsefeye, Murat Bey’in tarih dersleri ile politikaya açılmıştı. Sakızlı Ohannes ve Mihail Portakalyan maliye dersleri veriyordu. Bu dönemin mülkiyesinde yetişen öğrenciler farklı bir bilgi birikimine ulaşmış; Mülkiye, pozitivizm ve realizm gibi düşünce akımlarını yeni kuşağa tanıtmıştı. Öğrenci olduğu sırada tutuklanıp Halep’e sürgün edilirken firar ederek Paris ve Cenevre’ye giden Mülkiye’lilerden Ali Kemal (BOA. DH. MKT. 432/32), döndüğünde İttihad-ı Osmanî’den de önce, okulunda bir öğrenci cemiyeti kurmayı denemiş ancak başarılı olamamıştı. Bu mektebin öğrencilerinden Levsovikli Mehmet Rauf gibi birçok isim Tıbbiye’de başlayan hürriyetçi harekete kolaylıkla uyum sağladılar, Ali Kemal gibi bazıları da tam olarak içinde olmasalar da sürekli yakın oldular (Mardin, 2005:143).

Cemiyetin genişlemesinde yüksek okul öğrencilerinin dışına çıkılmaya başlanması, örgütün kuruluş ve gelişim süreci açısından önemli bir safhayı teşkil etmektedir. Zira cemiyete katılan üç isim, Hacı Ahmed, Ahmed Rıza Bey ve Murat Bey ileride hareketin liderliğini üslenen kişiler oldular. 1889’da Paris’te bir sergiyi gezmek

bahanesiyle yurtdışına çıkan Bursa Maarif Müdürü Ahmed Rıza Bey²³ ile Dr. Nazım vasıtasıyla temas kuruldu ve cemiyeti Avrupa’da temsil etmesi istendi (Kuran, 2000:46). Aslında 1891 sonu ya da 1892 başı olduğu tahmin edilen bir tarihte Ahmed Rıza’ya İbrahim Temo tarafından gönderilen ilk nizamname ile temas edilmişti. Fakat kendisinin Jön Türkler arasına katılması 1894’te Nazım Bey’in girişimi ile oldu (Hanioğlu, 1985:180).

Ahmed Rıza bu yıllarda Paris’teki entelektüel çevrelerde yer edinmeye başladı. Paris’e geldiği günlerden itibaren oradaki pozitivistlerin lideri olan Pierre Lafitte’nin derslerini takip etti (Akşin, 2006:37). 1890’lı yıllar boyunca sıklıkla Auguste Comte ekolünü temsil eden pozitivist okulunun dergisi *La Revue Occidentale*’de yazıları yayınlandı. 1908 yılında İstanbul’a dönüşüne kadar bu dergide çıkan yazıları onu, Pozitivizm alanında hatırı sayılır bir şöhrete de kavuşturdu; Paris’te verdiği birçok konferans bu dergiden de duyuruldu (Ahmed Rıza, 1899:366). İlk olarak 1891’de sözü edilen dergide Pozitivist mahfillerde adı geçmeye başlayan Ahmed Rıza, firarî bir Osmanlı olarak basının da ilgisini çekiyordu (*The Times*, 7 Eylül 1891:3. *The Times*, 6 Eylül 1894:3). 1891’de *The Times*’ta onunla ilgili yapılan bir yorumda, politik bir sürgünden ziyade bir pozitivist olarak algılandığı görülmektedir. Gazetenin konuşmasından yaptığı alıntılarda Osmanlı’nın artık eskisi gibi olmadığından, daha ileri bir rejim arayışında olduğundan, bu düşüncenin de tıpkı Auguste Comte’un fikirleri gibi “...*prensip olarak sevgiye, temel olarak düzene ve sonuç olarak da ilerlemeye*” dayandığından söz ediliyordu (*The Times*, 7 Eylül 1891:3).

Ahmed Rıza’nın cemiyete girişi, artmakta olan şöhreti ve Paris’teki muhaliflerin onun etrafında toplanması, cemiyete katılımı artırmıştı. Nitekim sonraları İttihat ve Terakki’nin katib-i umumîsi olan Mithat Şükrü, ona duyduğu hayranlıkla mücadeleye girişmek için tıpkı onun gibi Avrupa’ya gittiğini kaydeder (Bleda, 1979:14). Ali Münif Bey de hatıralarında şöhretli isimlerin cemiyete girişinin üye sayısının artmasında etkili olduğundan söz etmektedir. Aslında cemiyet üyelerinin bile tam olarak

---

²³ Ahmed Rıza Bey, Bursa’da Maarif Müdürü olarak görev yaptığı bu günlerde eğitimin ıslahı ile ilgili bir layiha hazırlamış; *Meşveret*’teki ifadesine göre bu layiha dikkate alınmamıştı. Güven, 1998:147-161.

bilmemelerine rağmen farklı bazı kişilerin de cemiyete katıldıkları konuşuluyordu (Toros, 1996:18-19)²⁴.

İstanbul'daki gençlerin Jön Türk hareketine katılmalarını hızlandıran ve onların “*yüreklerine ümit veren*” isimler *Mizan* gazetesi sahibi Murad Bey ve eski Maarif Nazırı Münif Paşa olmuş (Levsovikli Mehmet Rauf, İstanbul 1997:24), Ali Şefkati de gazetesi *İstikbâl*'i cemiyet adına çıkarmayı kabul etmişti. İlk sayıları 1879'da çıkan *İstikbâl*, 1895'ten itibaren Londra'da ayda iki defa yayınlanıyordu. İçeriği başlığın hemen altında kısaca “*vatanımızın selamet ve menfaatine mütealliktir*” şeklinde özetlenmişti (*İstikbâl*, 10 Temmuz 1895:1).

Bu tarihlere kadar cemiyete üye kazandırmakla yetinen idealist gençler artan katılımı birlikte daha etkili bir muhalefet yürütmeye başladılar. Bu arada cemiyetin ismi de değişti, Ahmed Rıza başta Auguste Comte'un “*Ordre et Progress*” düsturuna uygun olarak “*Nizam ve İttihad*” ismini istediye de bunun pozitivist-ateist bir çağrışım yapacağı düşünülerek vazgeçildi. Halil Menteşe bu isim meselesinin nasıl çözüldüğünden bahsederken “*İttihad ve Terakki*” ismine Paris'te karar verildiğinden söz eder ve burada kurulan cemiyetin ilk üyelerini kendisi, Mizancı Murad Bey, Şerafettin Mağmumi, Nazım Bey'i aza olmak üzere, Ahmed Rıza Bey'i de reis olarak sıralar (Menteşe, 1986:112). Ancak Ahmed Rıza hatıralarında, bu isim pazarlığının İstanbul ile yapıldığından söz etmektedir. Nihayetinde cemiyetin ismi son kullanılan formuna uygun olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak benimsendi (*Cumhuriyet*, 26 Ocak 1950:2).

2.5. İttihat Terakki Cemiyeti'nin İlk Siyasal Faaliyetleri

1894'e kadar genel hatlarıyla kendi aralarında heyecanlı toplantılar yapmakla yetinen Jön Türklerin muhalif hareketlerine hız katmalarının ve eylemlerini artırmalarının nedeni Ermeni sorununda yaşanan gelişmelerdi²⁵. Ermeniler, Berlin Kongresi'nde

---

²⁴ Ali Münif Bey'in hatıraları ayrıca Hayat Tarih Mecmuası'nın sekiz ve dokuzuncu sayılarında yine Taha Toros tarafından tefrika olarak yayınlanmıştı (Bkz. Toros, 1969).

²⁵ 1893'te Ermeni halkını isyana teşvik etmekten yargılanan Tomayan ve Kayayan adlı kişilerin mahkemeleri dahi büyük bir uluslararası baskı altında gerçekleşti (Bkz. İskefiyeli, 2008). Bu davadan sonra da, 1897 yılına değin Osmanlı sınırları içindeki konsoloslukların başlıca işlevlerinden biri bu meselenin takipçisi olmaktı (*Documents Diplomatiques*, 1894:10). Ermenilerin çıkardıkları olaylar bilhassa 1895 yılı içerisinde imparatorluğun pek çok şehrine yayıldı. Kasım ayı başlarında Diyarbakır'da Ermenilerin Cuma saatinde camiden çıkan Müslümanlara yaptıkları saldırılarla başlayan

belirlenen Doğu illerinde yapılacak ıslahat meselesini gündeme getirmek amacıyla çeşitli ayaklanma ve gösteri faaliyetlerine girişmişlerdi. Fransız büyükelçisi Cambon, bu yıl içerisinde ülkesine gönderdiği raporlardan birisinde, üst düzey bir Osmanlı devlet yetkilisinin kendisine “...şimdiye kadar ortada bir Ermeni sorunu yoktu, fakat bunu şimdi siz yaratmaktasınız” dediğini yazmaktadır (*Documents Diplomatiques*, 1893:10).

İstanbul'daki İttihatçıların bir anlamda yeraltından çıkmalarına neden olan olay da Ermenilerce 1894'te gerçekleştirilen “Bab-ı Ali Gösterisi” olmuştu²⁶. Bunun da ötesinde dönemin büyük devletlerinin takındığı tutum hem yurt içinde hem yurt dışındaki Jön Türkler'i harekete geçirdi. Bu konuda halkın dikkatini çekmek için şehirde bazı duvarlara, özellikle cami gibi halkın bir araya geldiği yerlere dövizler ve bildiriler asıldı. Anlatılmak istenen düşünce, ülkenin bütün unsurlarının mevcut yönetimden mağdur olduğu, memnun olmayan kesimin Ermeniler ya da Hıristiyan unsurlarla sınırlı olmadığıydı. İbrahim Temo'nun “manifest” dediği ve İshak Sükûti, Dr. İsmail İbrahim gibi arkadaşlarıyla bastıkları bildiride bu düşünceler açıkça ifade edilmişti. Bahsi geçen bildiri şöyleydi:

“Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız Türkler,

Ermeniler devletimizin en büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınıp hürmet gören Bab-ı Ali'yi basmağa kadar cüret ettiler. Payitahtımızı sarstular. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahane hareketleri mucib-i teessüfümüzdür; lakin hakikatte zulüm, istibdat ve idaresizlik, bu mucibi teessür ve teessüf hadiseleri doğurmaktadır. Biz Türkler de umum Osmanlılar gibi bu müstebid hükümetten ıslahat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksatla çalışıyor. Biz bugün, Ermenileri tedibe çalışacağımıza idaresizliğin, zulüm ve istibdadın

---

olaylar birçok Avrupa gazetesine yansdı (*The Times*, 6 Kasım 1895:3)²⁵. 1894-1895 yıllarında *Les Nouvelles D'Orient* adlı Fransızca bir gazete, Osmanlı'daki Ermenilerin durumunun ve ıslahat meselesinin başlıca takipçileri arasındaydı. Başlığının altındaki “*Türkiye'deki Fransız Menfaatlerinin Yayın Organı*” dövizini Ermeni meselesi ile Fransız menfaatleri arasındaki ilişki bakımından fikir verebilir (*Les Nouvelles D'orient*, 1 Kasım 1895:1).

²⁶ Ermeni meselesinin ortaya çıkışı yaygın kanaate göre Berlin Kongresi'ydi. Bu tarihten 1895'e değin Ermeniler kongrede bahsi geçen İslahat Meselesi ile ilgili olarak Osmanlı Devleti üzerinde uluslararası siyasî bir baskı oluşturmak için birtakım ayaklanma ve gösteriler gerçekleştirmişlerdi. Bunlardan sırasıyla 1890'da Erzurum İsyanı, aynı yıl meydana gelen Kumkapı Gösterisi, 1892-93'te Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894'te Samsun isyanı, Babîali gösterisi ve Zeytun isyanlarıydı. Hadiselerin genel seyri için (bkz. Uras, 1950). Ayrıca Babîali gösteri için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA.,HR. SYS., 2826/1), Kumkapı Gösterisi için (BOA.HR. SYS. 2823/60; BOA. HR. SYS 2823/22; BOA. HR. SYS 2821/53) gibi birçok belgeden istifade edilebilir. 1897'ye kadar Ermenilerin şiddete dayalı eylemlerinin artması nedeniyle, tıpkı Ermeni komiteleri gibi Abdülhamid karşıtı bir başka grup olarak Jön Türkler, onların eylemlerini protesto etmişler ve bu eylemlerle ilişkileri olmadığını belirten manifestolar yayınlamışlardı. (*The Times*, 10 Şubat 1897:5).

merkezi olan Bab-ı Ali'yi, Şeyhülislâm kapısını, Yıldız'ı basarak bu daireleri müstebidlerin başına yıkalım, elele verelim, toplanalım, çoğalalım. Bizim de hürriyete, serbestiye âşık ve müstahak olduğumuzu alem-i medeniyete gösterelim.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" (Temo, 1939:48-49).

Bu belgenin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adıyla yayınlanması artık isim meselesinin de halledildiğini gösteriyordu. Bu bildiriye takiben 1895 yılının Kasım ayı ortalarında Paris'te basıldığı tahmin edilen bir risale İstanbul'a sokuldu. Fransız İhtilâli'nin parolalarından biri olan "Vatan Tehlikede" başlığını taşıyan risalede, Meclis-i Mebusan'ın açılması, matbuatın özgür bırakılması, İngiltere'nin dostluğunun temin edilmesi, padişahın israfının engellenmesi, saray çalışanları içinde tensikata gidilerek tasarruf yapılması isteniyordu. Risalede savunulan bir başka görüş de, Doğu illerinde yapılacak bir ıslahat ile Ermenilerin isyan çıkarmalarının engellenebileceğiydi (Birinci, 1998: 9-15).

Aslında bu eylemler bir ölçüde cemiyetin gizliliğini de sekteye uğratmış; üyelerinden birçoğu tutuklanmıştı. Abdullah Cevdet gibi tutuklanıp sürülenler dışında İshak Sükûti, Tunalı Hilmi, Refik Nevzat gibi birçok isim bu hadiseden sonra Paris'e veya Mısır'a kaçmıştı (Kuran, 2000:47). Uluslararası siyasette Ermeni Meselesinin hararetle şekilde tartışılmaya başlandığı her dönemde Jön Türkler'i farklı etkinlikler içinde de görmekteyiz. Tepki olarak tıpkı Ermeniler gibi büyük devletlerin kapısını çalan Jön Türkler, birçok kez onlara hitaben deklarasyonlar yayınlamışlar ve yapılacak bir ıslahatın, devletin tüm tebaasını kapsamaması gerektiğini ifade etmişlerdi (*The Times*, 28 Ocak 1897:5.). Bu eş zamanlılık nedeniyle dönemin basın kaynakları Osmanlı siyasal muhalefetinden söz ettiklerinde hoşnutsuz gruplar içinde Ermenilerle birlikte Jön Türkleri de anıyorlardı (*The Manchester Guardian*, 31 Ekim 1895:9).

İttihat Terakki'nin 1895'e kadarki gelişimi, ülke topraklarının giderek azalmasına ve baskıcı yönetime tahammül edemeyen gençlerin giriştiği bir hareket olarak telakki edilebilirdi. Ancak bu yıldan sonra cemiyet mensupları, kendi donanımlarının, ülkenin birçok şehrinde, neredeyse merkezdeki tüm yüksek okullarda ve yurt dışında genişleyen bu örgütü yönetmeye yeterli olmadığını görerek liderliği büyüklerine bıraktılar. Hacı Ahmed gibi bazı isimlerin katılımı üyelerin profilini değiştirdi. Cemiyet içerisinde 1895'ten sonra Birinci Ordu Kumandanı Kazım Paşa gibi üst düzey devlet

adamlarını da görmek mümkündür. Böylelikle cemiyet Osmanlı'daki ihtilâl hareketlerinde başvurulan en klasik merci olan ordu ile de temas etmeye başlamış oluyordu (Aslan, 2008:79-120).

Ali Birinci, cemiyetin 1895 yılındaki gelişimini göz önünde bulundurarak kuruluş tarihi olarak bu tarihi işaret etmektedir. Kendisine göre Tıbbiye'de olup bitenler siyasî sohbetlerden ibarettir ve Mülkiye merkez olmak üzere bu cemiyet ancak 1895 yılında kurulmuştur (Ali Birinci, 1988:17-22).

Bu itibarla 1895'ten itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde muhalefetin ağırlık merkezinin Tıbbiye'den Mülkiye Mektebi'ne kaydığı ya da en azından Mülkiye'nin bu anlamda güçlendiği söylenebilir. Muhalif hareketin Hukuk mektebini de içine alarak gelişmesi, bazı öğrencilerinin “efkâr-ı faside ashabından” şeklinde tanımlamalarla devlet kayıtlarına girmesine de neden olmuştu (BOA. MF. MKT. 298/74). Bu gençlerin daha eylemci hale gelmelerindeki sebeplerden bir tanesi de bu yıllar içerisinde Mülkiye'nin eğitim öğretim sürecinin artırılması dolayısıyla öğrenci sayısının artışıdır. Ayrıca bunda, 1895 itibariyle hareketi başlatan Tıbbiyelilerin çeşitli görevler almış olmaları ve Avrupa'ya geçmiş olmalarının da payı vardı. Örneğin cemiyetin 1/1 no'lu üyesi İbrahim Temo, dördüncü tutukluluğundan sonra Ergani'ye olmayan bir askerî birliğe tabip olarak tayin/sürgün olduğunu öğrenince Romanya'ya firar etmişti. Burada başladığı faaliyetlerle Köstence, Rusçuk, Dobruca, Şumnu, Filibe, Sofya, Kızanlık ve Vidin'de şubeler açılmasına ön ayak oldu (Erdoğan, 2000:166-316). Diğer taraftan Cemiyet Nizamnamesi hazırlanması söz konusu olduğunda Tıbbiyeliler hafiyelerin eline geçer veya zaman içerisinde karıştırlıklar yaratır endişesi içinde çekingen kalırken, Mülkiyeliler bu konuda daha atılgan davranıp vazifeyi üstlenmişlerdi. 1895 yılının Mayıs ayında yapılan bir toplantı ile nizamname hazırlama vazifesi Ali Münif²⁷ ve Mehmet Rauf'a verildi, Tıbbiyeliler başta hazırlanmasını istemedikleri nizamname için görüş belirtmekle yetindiler (Levsovikli Mehmet Rauf, 1997:29-31).

---

²⁷ Feroz Ahmad, biyografik ansiklopedi maddesinde Ali Münif Bey'in nizamnamenin yazarı olduğundan söz etmemekle birlikte İttihat ve Terakki içinde aktif olarak 1896'dan sonra yer aldığını belirtmektedir. Ahmad, 2002:321-322).

Otuz dokuz maddeli nizamnamedeki ifadeler bir yandan cemiyetin iyi niyetlerini, diğer yandan da hassasiyetleri göstermek arzusundadır. Beş bölümden oluşan nizamnamenin başlıklarından ilki olan “Cemiyet’in Esbab-ı Teşekkül ve Maksudı” kısmında cemiyetin, hükümetin adalet, eşitlik ve hürriyet gibi insan haklarını ihlâl ettiğinden bahisle idareyi ıslah ve vatandaşları ikaz amacıyla kurulduğu belirtilmektedir (MAD 1). Geniş bir Osmanlılık vurgusunun yanı sıra kadınların da cemiyetin üyeleri arasında olduğu ifade edilmektedir (MAD.2). Cemiyetin hedefinde “*Hükümet-i Hazıra*” vardır ve “necip” Osmanlı sülalesine karşıtlık söz konusu değildir. Ancak ilerlemenin kaynağı olarak görülen usul-i meşveret, idareye hâkim olmazsa onlar hakkında da şer’an lazım gelenin yapılacağı belirtilmektedir (MAD. 3-4). Maksatların anlatıldığı bu kısımda cemiyet kendisini iktidarın namzetleri arasında görmez, “*hürriyet ve terakki taraftarı*” bir hükümetin başlıca yardımcısının cemiyet olacağı ortaya konur. “*Cemiyet’in Suret-i Teşekkül ve İdaresi*” adlı ikinci başlıkta İstanbul merkez olmak üzere teşkilâtlanma şekli tarif edilmekte, üyelerin numaralandırılması gibi hususlardan bahsedilmektedir (MAD 6-10). Cemiyeti yöneten “*Meclis-i İdare*”nin oluşum şekli, hakları ve görevleri on birinci maddeden yirmi dördüncü maddeye kadar anlatılmaktadır. “*Meclis-i İdarenin Suret-i Teşekkülü*” ve “*Meclis-i İdarenin Hukuk ve Vezâifi*” başlıklarını kapsayan bu maddelerde halkı bilinçlendirmek için yapılacak faaliyetler, taşradaki şubeler ile ilgili düzenlemeler ve üyelerden biri tutuklandığında yapılacak işlerden söz edilmektedir. Son olarak “*Efrâdın Hukuk ve Vezâifi ve Cemiyete Duhul Şeraiti*” içerisinde cemiyet üyelerinin yükümlülükleri anlatılmaktadır. Üyeler, tüm imkânları ile (*nakden, kalemen, bedenen*) kendilerini cemiyete adamazlarsa vatan haini sayılacaklardı²⁸.

2.5.1. İstanbul’da Siyasî Muhalefet

1895 itibariyle İttihat ve Terakki’nin Tıbbiye kolu Askerî Okullar Nazırı Zeki Paşa’nın sıkı denetimi altındaydı. Hatıratlarda kendisinden “*mekâtib-i askeriyedeki mezâlim ve*

---

²⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi, Tarihsiz. Basım yeri ve yılı belirtilmemiş olan elimizdeki bu nizamname ile ilgili olarak Ali Birinci, bir makalesinde 1897’de Kahire’de basılan ilk nizamnameyi “kırmızıya yakın pelur kapaklı 30 sayfalık bir risale şeklinde basılmıştır ve 39 maddeden ibarettir.” şeklinde tarif etmektedir. Ayrıca Birinci’nin belirttiği gibi, maddelerin önce Türkçe sonra Arapça yazılmış olmasına ve fiziksel yönden tarife uygunluğuna istinaden elimizdeki nüshanın, Kahire 1897 nüshası olduğunu söyleyebiliriz. (Birinci, 1988:22). Otuz dokuz maddelik bu nizamname Ahmed Bedevi Kuran tarafından Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsüne verilen ve Tarık Zafer Tunaya ile paylaşılan el yazması nüsha ile birkaç kelime dışında mutabıktır.

tazyîkatı malum ve meşhur idi” şeklinde söz edilmektedir. Göreve gelir gelmez öğrencilere ait dolaplardaki muzır evrakı toplatıp dokuz öğrenciyi okuldan sürdürmüştü de birkaç ay hapisten sonra öğrenciler affedildiler (Demir, 1932:102). Öğrencilerin siyasî faaliyetlerinden haberdar olan Zeki Paşa'nın onlara hitaben söylediği şu sözler okullardan beklentisini ortaya koymaktaydı: “...Efendiler bize sizin ilminiz değil, yalnız uğur-ı humayûna sadakatınız matlubdur... Şimdiye kadar ahlaksız doktor çıkıyordu. Bundan böyle halûk etebbâ yetiştireceğiz...” (Hanioğlu, 1985:63). Ancak saraya okul talebelerinin “*hükümet aleyhinde efkâr*” besledikleri ve “*yakında bir fesâd çıkaracakları*” jurnaller gelmeye devam etti (Cevri, 1994:50).

Bu dönemde Harbiye öğrencileri arasında da gerek Ermeni olaylarına tepki olarak gerekse de diğer okullardaki duruma uygun olarak gelişen siyasî faaliyetler yayılmaktaydı (BOA. Y.A.HUS. 331/95; BOA. Y.A.HUS. 331/39). Bu eylemler karşısında sarayın tutumu giderek sertleşti ve bu yıl içerisinde gerçekleşen öğrenci isyanına katılan öğrenciler Fizan'a sürüldüler. Bu sürgünler 1895'ten itibaren cemiyetin öğrenci kolunu zayıflattı, Ali Fahri ve Mekkeli Sabri gibi birkaç isim dışındaki üyelerin çoğu ya Avrupa'ya firar etti ya da sürüldükleri menfalara gittiler (Kuran, 2000:48).

Bazı kaynaklara göre 1896 başında neredeyse İstanbul'da bir cemiyetten söz etmek mümkün değilken bilhassa Mekkeli Sabri Bey'in gayretleriyle örgüt yeniden toparlandı. Bu kritik dönemde Hacı Ahmed Bey, devreye girerek cemiyetin İstanbul merkezinin liderliğini üstlendi ve bir saray darbesi plânı hazırladı (Petrosyan, 1974:183).

1896 tarihli hal girişiminin içerisinde İstanbul şubesinin reisi Hacı Ahmed Bey dışında cemiyete yeni dâhil olmuş olan 1. Fırka Merkez Kumandanı Kazım Paşa, Serasker Rıza Paşa'nın yaveri Şefik ve Saray Muhafızı Hurşit Bey gibi asker üyeler bulunuyordu. Bunların dışındakiler Şeyh Naili gibi muhalif ulemaya liderlik edenler, memurlar ve eğitimcilerdi. Plâna göre Bab-ı Ali basılacak, Şeyhzade Reşat müsadere altına alınacak, ardından Şeyhülislâmın fetvası ile Sultan II. Abdülhamid tahtan indirilecekti. Yerine aklî melekeleri el veriyorsa V. Murad, mümkün olmazsa Şehzade Reşat geçecekti (Ramsaur, 2004:50). İstanbul'daki merkez komitesi tüm hazırlıkları

tamamladıktan sonra Paris Şubesi ile irtibata geçerek görüş istedi. Ancak yapılan yazışmalar, bu girişimin Paris’te bir heyecan yaratmadığını ya da ciddiye alınmadığını gösteriyordu. Cemiyetin Paris ve İstanbul şubeleri arasındaki derin bir görüş ayrılığı bu vak’a ile ortaya çıkmış oluyordu (Kan Demir, 1932:154). Aslında bu durum İstanbul ve Paris şubeleri arasındaki yaklaşım farkından kaynaklanmaktadır. Bilhassa Hacı Ahmed Bey’i takiben cemiyete dâhil olan askerler, meselenin çözümünü bir saray darbesinde görüyorlardı. Padişahı Kanun-ı Esasî’yi ilâna basın yayın faaliyetleri vasıtasıyla mecbur etmeyi hedefleyen Paris şubesinin yöntemleri şüphesiz daha mutedildi (Hanioğlu, 1985:214).

İstanbul merkezinin plânına, II. Abdülhamid’e suikast düzenlenmesinin dâhil olduğu da iddia edilmektedir. Ancak tüm hazırlıklar tamamlanmış olmasına rağmen bir gece önce olayın ortaya çıkması sonucu, hedefe ulaşılamamıştır. Rivayete göre fazlasıyla alkollü olan Nadir Bey²⁹ adındaki cemiyet üyesinin, Zülüflü İsmail Paşa’ya “yarın neler olacak bir bilsen” demesiyle her şey ortaya çıkmıştır. İddialar bir tarafa, saray içindeki muhafızları dahi içine alan bu hareketin başarısız olmasının ardından, iştiraki olan herkes o gece tutuklanmış; kısa süre sonra sürgün edilmişti. İlginç bir şekilde Kazım Paşa sadece rütbe tenzili cezası ile İşkodra’ya mutasarrıf olmuş; diğerleri Fizan, Bingazi ve Akka’ya sürülmüşlerdi (Akşin, 2006:47). II. Meşrutiyet’in ilanından sonra kaleme alınan İnkılab-ı Azim’de bu olaydan ve öneminden şu şekilde söz edilmektedir:

“Pâdişâh ile millet arasına giren havene-i zâlimeyi aradan kaldırmak, padişâh ile milleti anlaştırmak ve işte bugünkü muhabbet ve emniyet-i mütekâbileyi meydâna çıkarmak için bundan on iki, on üç sene evvel biraz nâ-be-mevsim isti’câl gösterildi. Derhâl kırmızı fesli canavarlar bir ipucu yakaladılar. Bugünkü muvaffakiyetin o zamanlar istihsâline çalışılmak mukarrer iken serasker yâverlerinden kaymakam Şefik ve Dersaâdet Mekteb-i Harbiyesi Fransızca mu’allimlerinden Binbaşı Ahmed ve Bâb-ı Seraskeri İnşâat Dairesi mümeyyizlerinden nâdirü’l-vücûd Hıfzı Beyler gibi, cem’iyyetin birçok erkân-ı mühimmesi elde edilerek işbu zaman-ı mukaddere kadar te’hîr etti”(Ahmet Refik, 1908:10).

26 Ağustos 1896’da Osmanlı Bankası basılması tüm Avrupa’nın dikkatini İstanbul’a çekti (*Documents Diplomatiques*, 1894:264). Daha sonra II. Meşrutiyet meclisine mebus olarak girecek olan Armen Garo önderliğinde gerçekleşen bu eylem, Abdülhamid devri içerisindeki önemli terör hareketlerinden biriydi. Meselenin örgütlü

²⁹ Nadir Bey’in Numune-i Terakki Mektebi eski müdürü olması nedeniyle hadise bazı kaynaklarda Numune-i Terakki Vak’ası olarak da anılmaktadır.

ve plânlı boyutunun yanı sıra şehirde Müslüman ve Gayrimüslim halk arasında bir çatışma da baş gösterdi (Bkz. Yavuz: 2009). Hükümet günlerce şehirdeki asayişî sağlamaya ve meselenin etkilerini ortadan kaldırmaya çalıştı (*Parliamentary Papers*, 1897:5).

Bu girişimin başarısızlığına rağmen İstanbul'da bazı muhalif hareketler vücut bulmaya devam etti. Hatıralarından anlaşıldığı kadarıyla 1896 yılında Ethem Ruhi Balkan ve arkadaşları, Harbiye Mektebi öğretmenlerinden Recep Bey'e ait olan Sultan II. Abdülhamid ile ilgili *Mahkeme-i Kübra* adlı kitabın taşbaskısını yapmışlar, 1897'de Yunan Savaşı'nın hemen ardından bazı siyasî bildirimlerin camilere dağıtılmasını sağlamışlardı (Balkan, 1962:366-367).

Namık Kemal ve arkadaşlarının 1870'lerin başında Avrupa'daki mücadelelerini bırakarak İstanbul'a dönmelerini sağlayan kararlarına benzer bir gelişme de Jön Türkler arasında 1897 yılında yaşandı. Jön Türkler'e ait kaynaklarda oldukça dramatik bir şekilde ele alınan bir başka gelişme de bu senenin ilk aylarında yaşandı. Kaynaklarda *Şeref Kurbanları* adıyla anılan³⁰ bu hadisenin merkezii uzun bir süreden beri zararlı sayılan bazı kitap ve gazetelerin yakalandığı ve Padişah tarafından "ihtilal yatağı" olarak görülen Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye idi (Topuzlu, 2004:70).

Harbiye Mektebi öğrencileri arasında, bu esnada Avrupa'da bulunan öğretmenleri Çürüksulu Ahmet Bey'in mektuplarındaki telkinleriyle, Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Paşa adlarını taşıyan iki öğrenci komitesi ortaya çıktı. Bu komiteler şehirde sokaklara bildirimler serpiştiriyor, ayrıca Yıldız'da büyük bir gösteri düzenlemeye hazırlanıyordu. 1896 yılındaki Nadir Bey vak'asından itibaren bu tür hareketlere karşı daha duyarlı olan hükümet kısa sürede bu girişimi ortaya çıkartarak ilgili şahısları tutukladı. Aralarında Askerî Tıbbiyelilerin de bulunduğu öğrenciler için Taşkışla'da bir divan-ı harb kuruldu ve sayıları seksenleri bulan bu öğrencilerin tamamı suçlu bulundular. Bazılarının idam olan cezaları, daha sonra müebbeden sürgüne çevrildi (Kan Demir, 1932:156). Mahkûmlar topluca Trablusgarb'a götürülecek, askerî

---

³⁰ Hadiseyi bu şekilde isimlendirenler arasında yaşanan olayın kahramanları arasında bulunan Ali Fahri'nin *Emel Yolunda* adlı eserini sayabiliriz. İlk olarak Cenevre'de basılan eser, 1962'de *Yakın Tarihimiz* dergisinde Şeref Kurbanları adı ile tefrika halinde basılmıştı. (Fahri, 1962:56-58).

hapishaneye konulacaklardı³¹. Onları götürecek olan vapurunun isminin Şeref Vapuru olması nedeniyle de bu Jön Türk kafilesi Şeref Yolcuları ya da Şeref Kurbanları gibi isimlerle hatırlanmaktadır (BOA. Y. MTV. 167 /32; BOA. Y. MTV. 167/47). Daha sonra saray ile Avrupa'daki Jön Türkler arasındaki görüşmeler sayesinde hapis koşulları kaldırılarak şehirde günlük yaşamlarını sürdürmelerine müsaade edilen Şeref Kurbanları'ndan bazıları kısa süre sonra firar ederek Mısır ve Avrupa'da muhalefete devam ettiler. Günlük hayata devam edebilme serbestisine erişen Trablusgarp sürgünleri “*fırar ederek Avrupa'da yayın-ı fâside ile iştilgal edenlere*” katılmayacaklarına dair yemin ettiler³².

1896 ve 1897'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı iki büyük öğrenci girişiminin çöküşünün yanı sıra Hacı Ahmed, Şeyh Naili gibi öncü isimler de İstanbul'dan uzaklaştırıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en büyük şubelerinden birine yaklaşık bir yıl liderlik eden Hacı Ahmed Bey bir daha hiçbir siyasî olayda yer almadı. Bu olayların ardından, 1895-1897 yılları arasında Jön Türk yayıncılığı ve hareketin fikrî alt yapısının gelişimi açısından önemli aşamalar, Osmanlı Devleti sınırları dışından cereyan etti.

2.5.2. İmparatorluk Dışında Jön Türk Faaliyetleri (1895-1897)

Sultan II. Abdülhamid'in uyguladığı, dönemin aydın ve bürokratlarını büyük ölçüde baskı altına alan yönetim anlayışı, muhalif kesimlerin geniş bir alana yayılmasını sağladı. Bu yayılımı kabaca İttihat ve Terakki şubelerinin bulunduğu tüm şehirlere yayıldı. Coğrafi olarak ise Mısır'dan çeşitli Avrupa ülkelerine kadar uzanan birçok kent işaret edilebilir. II. Abdülhamid'in kendisine ve yönetim anlayışına tehdit olarak kabul ettiği ya da yabancı devletlerin istismarına açık gördüğü siyasî kişilikleri sürgün politikası ile imparatorluk merkezinden çıkarması, dönemsel olarak bu fikirlerin yapılanmasını engellediyse de aslında “*hastalık olarak gördüğü fikirlerin*” yayılmasına doğrudan yardımcı olmuştu.

³¹ Her bir sürgüne yüz kuruş tahsis edildiği gibi bazı bilgiler için bkz. (The Manchester Guardian, 14 Eylül 1897:6)

³² Birçok kaynakta bu sürgünlerin isimlerinin uzunca bir listesi bulunabilir. İçlerinde Yusuf Akçura gibi Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinin önemli simaları mevcuttur. (Kuran, 2000:51).

Ahmed Rıza ve Murat Beyler de genel olarak Meşrutiyetçi olarak tarif edilebilecek bu fikirlerin Avrupa ve Mısır'daki temsilcileri oldular. Onların doğrudan başında olmadıkları küçük birer Jön Türk grubunun da Londra ve Cenevre'de bulunuyordu. Ali Şefkati'nin *İstikbâl*'i dışında ilk Jön Türk mizah dergisi *Hayal*, Eylül 1895'te Londra'da yayına başladı. Ali Şefkati, *Hayal* sayfalarında Hacivat-Karagöz'ü konuşturarak o yıllarda hasta olmasına rağmen politik-mizah yapmaktaydı (Tütengil, 1985:81). Cenevre'deki örgütün başında ise Çürüksulu Ahmed Bey vardı. Ancak Ahmed Rıza ve Mizancı Murat gibi liderlerin, yaşadıkları sürgünlerde Cenevre'ye sığınmaları nedeniyle dönemsel olarak hareketin merkezi de burası oldu. 1897 itibariyle Ahmed Rıza'dan uzaklaşan ve Cenevre'de Murad Bey etrafında toplanan Jön Türkler, içlerinde İshak Sukûti, Tunalı Hilmi gibi isimler de olmak kaydıyla yirmi beş kişi dolayındaydı (Göçmen, 1995:123-124). Çeşitli şehirlerde yayılan Jön Türkler, buldukları şehirlerin entelektüel/gazeteci gruplarıyla olumlu ilişkiler kuruyorlar, onların desteğini kazanıyorlardı. Bu sempati birçok basın organında doğrudan ifade ediliyor, Jön Türklerin Avrupalı gazetecilerin nezdinde geniş bir kredisi olduğundan söz ediliyordu (*The Observer*, 25 Ekim 1896:4). Fransız hükümetinin *Meşveret* gazetesi ve Ahmed Rıza üzerinde baskı kurduğu dönemlerde olduğu gibi diğer birçok hadisede de, yaşadıkları güçlükler karşısında Jön Türkler'in arkasında bu gazeteci grupların desteğini görmek mümkündür (BOA. HR. SYS. 36/77).

Diğer taraftan yurt dışında neşredilen ve ülke içine sokulan yayınlara karşı İstanbul'da sıkı bir takip söz konusuydu. Başta *Meşveret* olmak üzere Jön Türkler tarafından çıkarılan gazetelerin hepsinin hangi şehirlerde yayınlanıp, nerelere dağıtıldığı (BOA. Y.PRK. EŞA. 28/17), "Memâlik-i Şâhâneye" getirilmelerinin engellenmesi (BOA. Y. MTV. 286/118), hatta bu gazetelerdeki yazılar, farklı gazetelerde bu gazetelerden yapılan alıntılar gibi konular Yıldız Sarayı'nın ve Osmanlı Hariciyesi'nin günlük meseleleri haline gelmişti (BOA. HR. SYS. 37/27). Gümrüklerde ithal edilen ürünler arasında gazete kâğıtlarına sarılı olanlar (Kahve fincanı vb.) gazetelerin muzır neşriyat olabileceği ihtimaline binaen geri çevrilmeye başlandı (Koloğlu, 2005:441-442).

2.5.2.1. Ahmed Rıza Bey ve Meşveret

Ahmed Rıza Bey'in liderlik ettiği İttihat Terakki Cemiyeti Paris şubesi tarafından, düşüncelerin ifade edilmesi ve Cemiyetin yayın organı olması için *Meşveret* adlı bir

gazete çıkartılmasına karar verilmişti. Ahmed Rıza'nın müdürlüğünde çıkan *Meşveret*'te öne çıkan bir diğer isim ise Halil Ganem'di. Gazetenin çıkışı Avrupa'nın önde gelen gazetelerinde de duyuruldu (*The Times*, 16 Aralık 1895:5). Fransızca bir ek ile birlikte çıkan *Meşveret*'in yayın maksadı bir “*mukaddime*” ile anlatıldı. İlk sayıda daha mutedil bir üslup benimsenmişti. Fransızca ekinde pozitivist düsturu olan “*Düzen ve İlerleme/ordre et progress*” başlığın altında yer alırken, Osmanlıca baskının ilk sayısında bunun yerine Kur'an'dan bir ayet olan “*veşâvirhüm fi'l-emr*” yazmaktadır. Âl-i İmrân suresinde yer alan bu ayet, “*yapacağın işler hakkında onlara danış*” anlamına geliyordu. Bu ayet daha önce Namık Kemal ve arkadaşları tarafından da meşveret veya Meşrutiyet fikrine temel referans olarak gösterilmişti³³.

Gazetenin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayını olduğunu belirten satır ismin hemen altındadır (*Meşveret*, 1 Aralık 1895:1)³⁴.

Cemiyet'in Paris şubesi yeni firarlarla güçlenmiş gibi gözükse de aslında Ahmed Rıza'nın bir lider olarak ortaya çıkması İttihatçılar arasında ilk ayrılıkların da ortaya çıkmasına neden oldu. İlk kutuplaşmanın tarafları şöyleydi: Ahmed Rıza, Dr. Nazım, Bahaddin Şakir ve Şerif Bey; onlara karşılık Şefik Bey, Çürüksulu Ahmet Bey, İshak Sükûti, Süleyman Nazif, Dr. Şerafettin Mağmumi, Ali Kemal ve Murad Bey. Ahmed Rıza'ya yönelen muhalefetin temelinde onun pozitivist görüşleri yatmaktaydı. *Meşveret*'in adının altına *Ordre et Progres* yazan Ahmed Rıza, muhaliflerine göre gazeteyi İttihat Terakki'nin yayını olmaktan ziyade bu yöndeki görüşlerini yaymak için kullanmaktaydı. Pozitivistlik ve ateistlik çağrışımı üzerine yapılan tartışmalar Ahmed Rıza ve arkadaşlarını rahatsız ettiğinden “*ordre et progress*”, otuz üçüncü sayıdan itibaren başlıktan çıkarıldı (*Supplement Français Meşveret*, 15 Aralık 1897:1). Diğer taraftan *Meşveret*'in yayınlanacağı, Ahmed Rıza Bey'in ilişki içerisinde olduğu pozitivist dergi *La Revue Occidentale* tarafından duyurularak onun, kendilerinin dünya görüşüne uygun şekilde yayın yapacağı da ilân edildi (*La Revue*

³³ Ayet'in tamamı şöyledir: “*Allâh'ın rahmeti sebebiyledir ki, sen onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, çevrenden dağılır, giderlerdi. Öyleyse onlar (un kusurların) dan geç, onlar için mağfired dile. (Yapacağın) iş(ler) hakkında onlara danış, karar verince de artık Allâh'a dayan; çünkü Allâh kendine dayanıp güvenenleri sever.*” *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli*, Âl-i İmrân 3/159. Ayrıca Şûrâ suresi 38. ayette de inananların işlerini meşveret/danışma ile gördükleri anlatılmaktadır. *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli*, Şûrâ 42/38, (Tefsir: Süleyman Ateş).

³⁴ Bazı kaynaklarda bu sayının, sonrakilerden daha hafif olan eleştirel üslubu nedeniyle ortadan kaldırıldığına dair bir tahmin yer alsa da gazete, Milli Kütüphane koleksiyonları arasında mevcuttur

Occidentale, 1896:127). Ahmed Rıza, karakter yönünden de uzlaşılması güç biri olarak görülüyordu, Şerafettin Mağmumi bir mektubunda ondan “*Nazım’ın efendisi*” şeklinde söz ettikten sonra “...bir sultanın, bir halifenin elinden zincirimizi kurtarmaya çalışıyoruz. Daha kurtarmadan bir ucunu da Rıza Bey’in avucuna verecek değiliz” demektedir (Polat, 2002:34-35).

Diğer taraftan cemiyetin İstanbul merkezi de 1896 yılında plânlanan II. Abdülhamid’i tahttan indirme girişimine destek olmadığı için Ahmed Rıza’ya sırtını döndü. Hacı Ahmed Bey ve merkez komitesi toplanarak Ahmed Rıza’nın başkanlıktan ihracına, cemiyet ve *Meşveret* gazetesi ile olan ilişkisinin de kesilmesine karar verdi (Kan Demir, 1932:154). Bunu takiben Paris’te 1896’da gerçekleşen bir toplantı da Murad Bey ve Ahmed Rıza arasındaki çekişme iyice su yüzüne çıktı. Ahmed Rıza Bey’den açıkça *Meşveret*’i cemiyete terk etmesi istendi. Ancak gazetenin kendisi ile birlikte anıldığını ileri süren Ahmed Rıza, bunu geri çevirerek, gazetede çıkacak yazıların bir teftiş heyeti tarafından belirlenmesini kabul etti. (Ahmed Rıza, 1988:20).

Ahmed Rıza Bey, İttihat Terakki hareketinin hiçbir şekilde şiddete başvurmasını istemiyordu. Banka vak’asının Avrupa’da büyük ses getirmesi üzerine de Jön Türkler, kendilerinin bu tür şiddete dayalı teşebbüsleri olan bir hareket olmadıklarını anlatma ihtiyacı hissettiler. Bab-ı Ali’nin Jön Türklüğü anarşist bir hareket olarak gösterme arzusuna karşılık, Halil Ganem ve Emir Aslan’ın öncülük ettiği *Jeune Turquie* gazetesinde Ahmed Rıza ve arkadaşları, yürütmeye gayret ettikleri muhalefetin bombalardan, silahlardan uzak, yasal sınırlar dairesinde toplumu eğiterek tüm devleti dönüştürmeyi plânlayan bir yaklaşım olduğunu izah ediyorlardı (*The Times*, 5 Eylül 1896:3).

Ahmed Rıza Bey’i uğraştıran şeyler sadece cemiyet içindeki muhalefet değildi. *Meşveret*’in Osmanlı topraklarına sokulmasının engellenmesi ile ilgili gayretlerin yanı sıra Avrupa şehirlerinde yayınlanmasının da önüne geçilmeye çalışıldı (BOA. Y. MTV. 286/118). Fransız Hükümeti’nin ikna edilmesi üzerine Ahmed Rıza Paris’i terk ederek Cenevre’ye geçmek zorunda kaldı ve 29 Nisan 1896’dan itibaren *Meşveret*’i burada çıkarmaya devam etti. Fransız kanunlarına göre anadilde olmayan bir yayın engellenebiliyordu. Fakat Fransa basınında lehinde çıkan yazılar sayesinde Paris’te

yayın yapmasına yönelik kısıtlamalar ortadan kalkınca geri döndü (Ramsaur, 2004:54). Mısır'da yayımladığı *Mizan*'ın kısa zamanda ilgi ve kabul görmesinin ardından Murad Bey, Avrupa'ya geçti. Bunun üzerine Ahmed Rıza, *Meşveret*'in 3 Aralık 1896 tarihli yirmi üçüncü sayısında, "*Mizan'ın memleketimizde şöhreti ve Meşveret'e hakk-ı tekaddümü vardır. Türkçe Meşveret yerine bu aydan itibaren Mizan çıkacak, Meşveret'in Fransızca'sı yine devam edecektir*" deniyordu (Özcan, 2009:148).

1897 Temmuz'unda Osmanlı Paris Sefareti tarafından gazetesinde Padişah aleyhinde küçük düşürücü ifadeler kullandığı gerekçesi ile Ahmed Rıza hakkında dava açıldı (BOA. Y.PRK. PT. 12 /64). Mahkeme, 16 Frank gibi sembolik bir para cezasına hükmetti ve cezanın infazını da erteledi. Cenevre'de yayınlanan *Kafaro* gazetesinin yaptığı yoruma göre Avrupa kamuoyu büyük ölçüde II. Abdülhamid'in aleyhinde bulunuyordu (BOA. Y. PRK. DH. 10/15).

Murad Bey ve birçok İttihatçının 1897'de Saray'la uzlaşp muhalefeti bırakmaları üzerine Ahmed Rıza, bunu bir ihanet sayarak *Meşveret*'in Türkçesini yeniden yayınlamak üzere Brüksel'e geçti (BOA. Y.A. HUS. 377/11). Ancak tüm faaliyetleri sefirler vasıtasıyla izleniyor, önceden haber alınıyor ve engelleniyordu. Başta, Brüksel'de *Meşveret*'i yayınlamayacağı söylendi ise de ilginç bir gelişme yaşandı ve Belçika milletvekillerinden M. Laurent kendisini saraya karşı desteklemeye başladı (BOA. Y. MTV. 170/83). Bundan istifade ile Brüksel'de dört ay aralıkla iki sayı çıkartan Ahmed Rıza'ya, kısa bir süre sonra İstanbul'dan yapılan müdahalelerle ikamet engeli çıkartıldı ve Brüksel'de kalmasına izin verilmedi. *Meşveret*'in Osmanlıcası 6 Mayıs 1898 tarihine kadar otuz sayı, Fransızcası ise 1908'e kadar iki yüz iki sayı yayınlandı. Ahmed Rıza, Paris'te *Meşveret*'i yayınlamak için büyük mücadele içinde geçen günlerini anılarında en zor günleri olarak anlatmaktadır (Ahmed Rıza, 1988:17).

Ahmed Rıza Bey, Avrupa şehirleri arasında yer değiştirmeye mecbur kalırken cemiyet içindeki pozisyonunu kaybetti; 1896'dan itibaren cemiyetin Avrupa'daki liderliğini Murad Bey'e terk etti. Cemiyetin kurulduğu bu ilk yıllarda başlayan görüş ayrılıkları Meşrutiyetin ilânına değin sürdü. Yeni liderlerin ortaya çıkışında İttihat ve Terakki'ye atfedilen muhalefetin birden çok merkezden yürütülmesinin de payı vardır. Paris Şubesi'nin başında Ahmed Rıza, Kahire'de Hoca Kadri, Cenevre'de Abdullah Cevdet

ve İshak Sükuti ve Balkanlar'da İbrahim Temo gibi eylemci kişilikler dönem dönem lider olarak göze çarpmaktaydı (Tunaya, 1998:52).

Cemiyet'in İstanbul merkezinin başında ise 1895'te Hacı Ahmed Bey geçti. Ayrıca Şefik Bey yönetiminde bir komite Seraskerlik içerisinde, Şeyh Naili'nin öncülük ettiği ulemadan oluşan bir komite de Samatya'da teşkil edildi. Beyrut, Şam ve Rodos gibi merkezlerde de benzer örgütlenmeler mevcuttu (Fesch, 1999:342). Bu şehirler içerisinde Jön Türk hareketi için en önemli gelişmelerin yaşandığı şehir Paris'ti, Jön Türkler, 1895'ten sonra giderek önemi artan şehri “*Melce-i Hürriyetperveran/Hürriyetçilerin Sığınağı*” şeklinde anıyorlardı (Menteşe, 1986:7).

2.5.2.2. Mizancı Murat Bey ve Mizan

Paris'e giden İttihad ve Terakki mensupları içerisinde 1895-1897 yılları arasında en etkin kişilerden biri de Mizancı Murad Bey'di. Onun Jön Türk hareketine edimli olarak katılımı da, daha sonra muhalefeti bırakarak yurda dönüşü de İttihatçılar arasında derin bir etki yarattı.

1895'e kadar Saray'a karşı açık bir muhalefete girişmeyen, hatta hükümetle iyi ilişkiler yoluyla bazı hedeflere ulaşılabileceğini düşünen Murad Bey, birkaç kez kapatılsa da gazetesi *Mizan*'ı çıkarmaya devam etmişti (BOA. DH. MKT. 1470/2; BOA. Y.MTV. 27/68). Murat Bey 1893'den önce hürriyetçi gençlerle çeşitli temaslar kurmuş olmasına rağmen II. Abdülhamid yönetimi ile arasındaki bağı yitirmek istememişti. Belki bu nedenle belki de takip edilme endişesi ile 1893 yılında Londra'dan adresine gönderilen ve Selim Faris tarafından çıkartılan *Hürriyet* gazetesini Zaptiye Nezareti makamlarına teslim etmişti (Resimli Tarih Mecmuası, 1956:88-89).

Mülkiye'de tarih hocalığı yaparken öğrencileri arasında hatırı sayılır bir şöhrete kavuşan Murad Bey, Düyun-ı Umumiye İdaresi Komiserliği gibi görevlerde bulundu ve gazetesi saraydan maddî destek gördü (BOA. DH. MKT. 1888/26). Ayrıca Vambery'nin, İngiltere'nin Mısır'da yaşayacağı güçlüklerden söz ettiği *The Times*'taki yazısında Mizan'ı referans alması, Murat Bey'in gazetesinin bu dönemde de matbuat çevrelerinde bir ağırlığa sahip olduğunu düşündürülebilir (*The Times*, 28 Temmuz 1887:13). Diğer taraftan kaleme almış olduğu altı ciltlik *Tarih-i Umumî* ile bu

dönemde tahsil görmüş tüm gençlerin tarih bilgilerine katkılar yaparak, saygısını kazandı (Babinger, 1992:425).

II. Abdülhamid ile şahsen görüşen ve yarı Meşrutî bir idareden söz eden Murat Bey, çok ümitli ayrıldığı bu mülakatta söylediklerinin dikkate alınmadığını fark ettiğinde büyük bir hayal kırıklığı ile ülkeden ayrıldı. Önce kısa bir süre için memleketi Dağıstan'a, ardından da Paris'e giden Murat Bey birkaç ay daha İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmayarak bekledi, ancak Saray'dan ümidi kalmayınca cemiyet üyeleri ile görüşmeye başladı (İlgazi, 2009;108-133). Londra'da olduğu günlerde, Sultan II. Abdülhamid'e hitaben ülkesindeki hürriyeti genişletmesini talep eden, ayrıca yurtdışındaki faaliyetleri konusunda bilgiler içeren mektuplar kaleme aldı (*The Times*, 27 Kasım 1895, s. 5).

Tahsin Paşa'ya göre, Mabeyn dairesinde yapılan bazı tayinlerin ardından kendisinin de sürgüne gönderileceğinden endişe ederek Avrupa'ya firar etmişti. Bu tutuklanma endişesinin sebebi de İttihatçı öğrenciler ile olan ilişkileri olmalıdır (Tahsin Paşa, 1999:136). Londra'da Lord Sallisbury gibi bazı önemli siyasetçilerle Ermeni meselesi ve siyasî konularla ilgili görüşmeler yaptı. O tarihlerde Londra'da bulunan Selim Faris vasıtasıyla Ermeni komitecilerle de görüşen Murat Bey sonuçsuz kalan gayretleri ile ilgili olarak hatıralarında şöyle diyordu:

“Ermeni komitesi erkânıyla mülâkat ve müzâkerenin neticesi beni me'yus etti. Gördüm ki Ermeni gayretini ilân ile fedakârlık iddiasında bulunan adamların kısm-ı a'zamı muhâbbet-i millîye ile müteharrîk kalbe malîk değil... Komitelerin mesleği ise uzak istikbâli bile tehdîd ediyordu. Komiteler, Devlet-i Osmâniyye'nin yıkılmasını birinci derecede maksat biliyor, güya enkâzından Ermeni hükûmetinin zuhûr edeceğini me'mûl ediyorlardı” (Aslan, 2008:94).

1895'te Fransa'da Ahmed Rıza ile görüşen Murad Bey'in arzu ettiği ilgiyi görmemesi nedeniyle Kahire'ye geçerek *Mizan* gazetesini burada çıkarttığı söylenir. Bunun nedeni Murad Bey Paris'e geldiğinde Ahmed Rıza ve arkadaşlarının, kendisinin Saray tarafından gönderildiği vehmine kapılmaları olmalıdır. Kısa bir süre sonra Murad Bey'in Saray'ın casusu olmadığı anlaşıldıysa da, Ahmed Rıza ile birlikte çalışamayacak derecede görüş ayrılıklarına sahip olduğu belirgindi (Karabekir, 2009:290). Aslında İstanbul'da iken iyi ilişkilere sahip olan bu iki isimden Ahmed Rıza, Paris'e kaçmadan önce Murat Bey'i ziyaret etmiş, Murat Bey de onun firarı

münasebetiyle “...cidden yüreğime su serpildi, bir tek olsun memlekette vatansever olduğu ortaya çıktı...” demişti (Mizancı Murad, 1994:38).

Bu görüş ayrılığına rağmen *Meşveret*'in onuncu sayısında hükümetin Mısır politikası eleştirilirken *Mizan* gazetesinin çıkacağı ve artık Yıldız'a karşı hak ettiği üslupla daha şiddetli olmak üzere yayın faaliyetinde bulunulacağı ilân edilmekteydi (*Meşveret*, 1 Mayıs 1896:1). 21 Ocak 1896'da Kahire'de yeniden yayını başlayan *Mizan*'ın yayın hayatı üç dönemde ele alınabilir. Bunlardan ilki 1886'dan 1890'a kadar İstanbul dönemi, ikincisi 1896'dan 1897'ye değin Kahire, Paris ve Cenevre olmak üzere yurt dışı dönemi ve son olarak da II. Meşrutiyet'in ilânını takiben (30 Temmuz 1908) başlayıp 31 Mart Vak'ası'na (14 Nisan 1909) değin süren son yayın devresidir. Osmanlı basın hayatında kesintilerle de olsa yirmi üç yıl var olan *Mizan* toplamda üç yüz kırk sekiz sayı çıkmıştır (Uçman, *DİA* 2005, 212-213).

Murat Bey'in artık bir Jön Türk olarak yurtdışı gazetecilik dönemi, onun şöhretinin ve görüşlerinin daha da yayılmasını sağladı. Mizancı'nın eleştirdiği hususlar da başta tüm Jön Türkler gibi bürokrat-memur ve hükümet zümresiydi. Sultan II. Abdülhamid, yalnızca vazifelerini layıkıyla yerine getiremeyen bir baba gibiydi (Mardin, 2005:83). 5 Mart 1896 tarihli *Mizan*'da “*Müşavirlere*” başlığı ile yayınlanan ve memur-bürokrat sınıfın tez elden işten uzaklaştırılması gereken kimseler, Halifeninse aldatılan biri gibi tasvir edildiği yazı şöyledir:

“...Görüyorsunuz ki işin erbabı değilsiniz, Size adavet ve husumet etmekten ziyade aczinize merhamet etmek daha tabi geliyor. Ne olur? Yerden yükselen şu gönül yüceliğine siz de uyarak biçare millete, sahipsiz kalmış devlete, tehlikeye düşürülmüş İslam hilafetine acısanız da, işi erbabına en kısa zamanda bırakarak selamet kapısını buldursanız” (*Mizan*, 1896:2)³⁵.

II. Abdülhamid'e yönelik Jön Türk muhalefeti üslup bakımından dozunu 1896'dan itibaren artırmaya başladı. Bu manada Murat Bey'in İttihat Terakki hareketine öncülük ettiği ve *Mizan*'ı yayınladığı 1896-1897 dönemi onun en şiddetli muhalefet devresi sayılabilir. Ancak Şerif Mardin, onun muhalefetindeki seviyenin, yurtdışında olması ve sonsuz bir özgürlüğe sahip olmasına nispetle, takipçileri tarafından yetersiz

³⁵ Bu kısım, gazetede kullanılan üslup oldukça ağdalı olduğundan, Murat Bey'in *Mücadele-i Milliye* adlı eserinin sadeleştirilmiş halinden alıntılanmıştır.

görüldüğünü söylemektedir. (Mardin, 2005:82). Bununla birlikte Murat Bey'in beklediği etkiyi yarattığını da söylemeliyiz. *Standard* gibi önde gelen Avrupa gazetelerinin biri yorumlarında bunu şöyle açıklıyordu:

“Osmanlı'nın mevcut rejimi ne doğrudan Avrupalı güçler ne de Ermeniler tarafından yıkılacak gibi... Ancak öncülüğünü Kahire'de *Mizan*'ın çektiği Arabistan ve Suriye'deki hoşnutsuz Müslümanlar bunu başarabilirler. *Mizan*'da yayınlanan manifesto ise bu fırtınanın habercisi...” (The Manchester Guardian, 17 Şubat 1896:10).

Murat Bey'in görüşlerinin iki ucu vardı, biri neredeyse tüm çevresi gibi Meşrutiyetçilik diğer ucu ise İslam dünyasını birleştirme fikri idi. Mısır'da yayına başlayan *Mizan*, bu iki fikri meczederek beklenenden daha fazla ilgi uyandırdı. Yüz elli dokuz numaralı *Mizan*, Arapça bir mukaddime ile çıktı; başlığın hemen altına “haftada bir çıkan feryâd-ı hamiyettir” ibaresi kondu. Gazete kendisini okurlarına, “*Mizanımız sevgili vatandaşlarımızın bildiği belki de sevdiği mizandır*” şeklinde hatırlatıyordu (*Mizan*, 16 Ocak 1896:1)³⁶.

İngiliz işgalindeki Mısır'da Osmanlıca çıkan *Mizan* daha geniş kitlelerce okunabildiği için, yarattığı bu etki İstanbul'u endişeye sevk etti. (Aslan, 2008:94-96). Derhal İngiltere ve Mısır nezdinde *Mizan*'ın susturulması ve Mizancı'nın oradan çıkartılmasına çalışıldı (BOA. Y. PRK. A 10 /83; BOA. Y. EE. 128/90). Kendisi ile ilgili tutuklama haberini alan Murat Bey, *Mizan*'ın yüz altmışıncı sayısında, biraz meydan okur bir tavır ile tamamen adil ve şeffaf bir yargılama garantisi altında teslim olabileceğini duyuruyordu (*Mizan*, 24 Ocak 1896:1).

Diğer taraftan Murat Bey'in Panislamizm'e yatkın görüşleri, dava arkadaşları arasında da kolay algılanmasını ve destek görmesini sağlıyordu. Murat Bey gibi onu da her devrin muhalifleri arasında görebileceğimiz Ali Kemal Bey, Mizancı'ya derin bir

---

³⁶ Murat Bey *Mizan*'ın ilgi ile karşılandığı bu ilk günleri şöyle anlatıyordu: “*Kanun-ı Sâni*'nin dördüncü Perşembe günü, *Mizan*'ın ilk nüshâsı çıktı. İkinci, üçüncü nüsha derken kıyamet koptu. Ortalık karıştı. Muhtâr Paşa ile ilk görüştüğüm gün Mısır'a geldiğime itiraz etmişti. Medar-ı mazeret olarak Mısır'da çıkan *Mizan*'ın tesiri başka yerde çıkankinden fazla olacağını söylemişim. Paşa, buna inanmak istemedi. Mısır'da tek tük Yıldız politikası aleyhinde gazeteler çıktığı halde ehemmiyet verilmediğini söyledi. Lâkin ben aksinden emindim. Çünkü Mısır'ı İngiliz işgal edeli 'muteber rütbeli' jurnalciler için zemîn-i fesât olmuştu” (Mizancı Murad, 1994:116-117).

muhabbetle bağlıdır. Çoğu eski öğrencisi olan Paris'teki Jön Türkler'in ona olan bağlılığı da kısa sürede kendisini hareketin lideri haline getirdi. Murat Bey'e duyulan sempatiden üç fayda bekleniyordu. Bunlar; Kahire, Mısır, Paris ve hatta İstanbul'da dağınık haldeki hareketi bir araya toplaması, Sultan II. Abdülhamid'e yönelik muhalefeti yeniden organize etmesi ve Avrupa'daki Jön Türkler'in büyük çoğunlukla bir türlü uzlaşamadığı Ahmed Rıza Bey'e karşı liderliği ele almasıydı. Onun bu mevkiî Kasım 1896 itibariyle elde ettiği söylenebilir (Emil, 1982:11).

Jön Türkler'in lideri sıfatıyla Murat Bey, Viyana gazetelerinden birine verdiği mülakatta padişaha ve vezirlerine yüklendi. Ülkenin yirmi yıldır içine düştüğü bunalımın ve tüm kötülüklerin sorumlusu olarak bu zümreyi görüyor, Saray'ı toplumdaki tüm bozuklukların, şiddet ve suiistimalin merkezi olarak tarif ediyordu (*The Times*, 14 Ekim 1896:3).

Aynı yıl içerisinde Murat Bey, Yıldız Sarayı'nın en fazla rahatsızlık duyduğu şahıs haline geldi. Mısır'a giden neredeyse tüm üst düzey devlet görevlileri onu başlamış olduğu basın yayın faaliyetinden vazgeçirmeye çalışıyorlardı (BOA. Y. PRK. MK. 7/18; BOA. Y. PRK. BŞK. 49/51). Ayrıca 1896 yılı içerisinde görülen mahkemesi neticesinde siyasî faaliyetleri ve “*Mizan* Gazetesinin mündericatından” dolayı Murat Bey idam cezasına çarptırıldı (BOA. YEE. 128/90). Daha sonra Avrupa'ya geçtiğinde boynunda taşıdığı bu idamlık yaftası onun uluslararası mahfillerde daha fazla ilgi görmesini de sağladı. Avrupa basınında Murat Bey, önce idama mahkûm edilen fakat sonra padişahın kendisine af önermesine rağmen idealleri uğruna bu teklifi geri çeviren bir dava adamı olarak boy göstermeye başladı (*The Times*, 28 Şubat 1896:5).

Ancak Murat Bey'in ön plâna çıkması ve cemiyetin liderliğini ele alması daha önce de sözünü ettiğimiz iki grubu yol ayrımına getirdi. Jön Türkler arasında çıkan bu anlaşmazlıklardan Ahmed Rıza Bey “*aramızda nifak çıktı*” diyerek bahsetmektedir (Ahmed Rıza, 1988:20). Ahmed Rıza Bey'in Fransız basınına verdiği mülakata bakılırsa Jön Türkler arasındaki düşünce ayrılığının nedeni kendisinin laik, diğer Jön Türkler'in ise daha muhafazakâr çizgide olmasıdır. Kendisi yirmi üç milyonluk Osmanlı nüfusunun yedi milyonunu teşkil eden gayrimüslimlerle eşitlik prensibine

inanırken, cemiyeti “*bağnazlık akımına çekmek isteyen bir grup*” bunun aksine inanmaktadır (Fesch, 1999:350).

Murat Bey ve Ahmed Rıza Bey etrafında iki Jön Türk grubunun kümelenmesinin temel nedeninin, dinî-politik tutum farklılığı olması mümkündür. Fakat *Mizan* gazetesinin sayfalarına yansıyan ilk tartışmalar İttihat Terakki'nin programı ile ilgilidir. Murat Bey cemiyetin bir programdan yoksun olmasını *Mizan*'ın ilk sayısında eleştirmişti. Esas itibariyle cemiyetin bir nizamnamesi de programı da vardı. Ahmed Rıza Bey, 1895'te “*Notre Programme/Programımız*” başlığı ile Fransızca yayınlamıştı (*Supplement Français Mechveret*, 1 Aralık 1895:1).

Murat Bey'in önerdiği program da bir tür Kanun-ı Esasî'ydi. Ahmed Rıza Bey, bu tartışmanın gazete sütunlarından değil, hususî mektuplar aracılığı ile yapılmasının daha uygun olacağını Murat Bey'e bildirmesine rağmen bu iki isim arasındaki fikir tartışmaları, Murat Bey'in İstanbul'a dönüşüne kadar sürüp gitti (Mizancı Murad, 1994:130-134). Uzlaşamamalarında çevrelerindeki kişilerin de etkisi olduğu açıktı, Kahire'den Paris'e gelmeden önce aldığı mektuplar nedeniyle Murat Bey, Ahmed Rıza Bey'e karşı bilenmiş bir vaziyette geldi. Ayrıca bu mektuplar ve gördükleri ona kısa sürede Jön Türk hareketi içerisindeki ilişkilerin pek güvene dayalı yürümediğini de gösterdi (Emil, 1982:18).

Mizan'ın Cenevre'deki muhalefetine genel hatlarıyla bakacak olursak Murat Bey'in bir muhalif kimliğiyle sesinin en fazla yükseldiği dönemdi. Burada kaleme aldığı yazılarda, cemiyetin 18.000 üyesi olan bir ordu haline geldiğini belirterek halkın cahil kalması da dâhil olmak üzere ülkedeki tüm felaketlerin sorumluluğunu önce vükelaya daha sonra da asıl sorumlu olarak padişaha yüklüyordu. II. Abdülhamid'e yönelik, *uğursuz, pinti Hamid, katil-i ekber, cani-i azam* gibi ağır hakaretler *Mizan* sütunlarından eksik olmadı (Göçmen, 1995:171-173).

Onun Avrupa'da fikir önderi olarak öne çıkması, kendisine birçok kez II. Abdülhamid tarafından affedilmek vaadiyle İstanbul'a dönüş fırsatı sunulmasını sağladı. Bu maksatla kayın biraderi Padişah taraftarı olarak bilinen Sabit Efendi, Murat Bey'i dönmeye ikna etmesi için Paris'e gönderildi. Ancak Murat Bey, en azından 1896 yılı itibariyle Avrupa'da mücadele kararlılığında idi (*The Times*, 28 Şubat 1896:9; *The*

Times, 29 Şubat 1896:7). Bu kararlılık içerisinde Murat Bey *Mizan* gazetesinin on sekiz sayısını daha Paris’te, on bir sayısını da Cenevre’de yayınladı. Başlığının hemen altında “*İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin Vasıta-i Neşriyâtıdır*” ifadesi yer alan *Mizan*, 1897 Mayıs’ına gelindiğinde başta Bulgaristan-Yunanistan meseleleri olmak üzere birçok konuda muhalefetini sürdürdü (*Mizan*, 31 Mayıs 1895:1).

Diğer taraftan Murat Bey ve Ahmed Rıza Bey arasında ortaya çıkan liderlik mücadelesi hareketin beklenen etkiyi yapamamasına neden oldu. *Pester Lloyd*’da Jön Türkler ile ilgili çıkan bir makalede, etkili bir liderden yoksun olan hareketin, Osmanlı ülkesinde popüler bir destek bulamadığı gibi Avrupa elitlerinin dikkatini *-Ermeniler kadar bile-* çekebilecek heyecanı yaratmadığı ifade edilmekteydi (*The Times*, 14 Ekim 1896:3).

2.6. Cemiyet’in 1897 Mağlubiyeti

Jön Türk hareketi için 1897, büyük çözümlerin yaşandığı bir yıl oldu. Hareket öylesine güç kaybetmişti ki, 1896 yılında numune-i terakki/Nadir Bey vak’ası ile İstanbul şubesinin yok olma raddesine gelmesine eşdeğer bir şekilde Avrupa’daki etkinliğinin de neredeyse bittiğine hükmedilebilirdi. İttihat Terakki’nin düşüş ivmesine girmesinin yanı sıra Kanun-ı Esasî’nin yeniden ihyası konusunda köşeye sıkıştırmaya çalıştıkları Sultan II. Abdülhamid de Osmanlı-Yunan Savaşı’nda³⁷ elde ettiği askerî zaferle saltanatını güçlendirdi.

Yaşananlar II. Abdülhamid’e, uzun bir süredir askerî başarılarla hasret duyan tebaası arasında büyük bir prestij kazandırdı. Ancak bu askerî başarı, büyük devletlerin teşebbüsleri ile kısa sürede tüm değerini yitirdi. Zira İstanbul’da toplanan konferans neticesinde Osmanlı Devleti’nin aldığı tüm yerleri iade etmesine karar verildi. Üstelik

---

³⁷ 21 Şubat 1897’de II. Abdülhamid *Le Petit Journal*’in resimli Pazar ekinde akıllı, bilgili, sağduyulu bir sultan olarak tasvir edilmiş; beliren savaş ihtimallerine karşı barış dileklerinde bulunulmuştu (*Le Petit Journal*, 21 Şubat 1897). Başlangıcından itibaren savaş Avrupa’da büyük bir heyecana neden olmuş ve Avrupa basını tarafından takip edilmişti (*Journal De Débats*, 18-21 Nisan 1897). 1897 Şubat’ından itibaren Girit sorunu da oldukça hararetle bir evreye girmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti’nin 1877-1878 Osmanlı Rus-Savaşı’ndan büyük kayıplarla ayrılması, Yunanistan’ı Epir ve Teselya konusunda cesaretlendirdi. Büyük devletlerin de desteğiyle 1881’de Teselya Yunanistan’a verildi (Ölmez, 2009:81-88). Bu tarihten sonra Epir bölgesinde Yunanlıların sınır tecavüzleri 1897’ye kadar sürdü. Şubat ayından itibaren ise büyük devletlerin Girit’e asker çıkarmaları gibi önemli diplomatik krizler yaşandı. 18 Nisan’da başlayan savaş 20 Mayıs’a kadar sürdü; Teselya tekrar Osmanlı topraklarına dâhil edildi (Hülagü, 2001:102-116).

1897 sonunda Girit önce özerk hale geldi; bir yıl sonra da Yunanistan'a ilhak edildi. Bu gelişmeler büyük ölçüde Osmanlı halkından gizli tutulmaya çalışıldı ise de halk zaman içerisinde kayıplardan haberdar oldu. Ancak onların nezdinde de Rus savaşlarında kırılan devlet onurunun yeniden tesis edilmesi daha önemliydi (*Documents Diplomatiques*, 1898:1-11)³⁸.

II. Abdülhamid'in Yunan zaferinden, elde edilen savaş tazminatı dışında iki konuda daha siyasî kazanç sağladığı söylenebilir. Bunlardan ilki Şeref Kurbanları vak'asıydı, bu olayda 1897 başlarında bilhassa Harbiye gibi askerî okullardaki İttihat Terakki mensubu öğrenciler tutuklanmışlardı. 1897 Ağustos ayında Taşkılla'ya sevk edilen tutukluların sayısı seksene ulaştı. Bu İstanbul'daki İttihat Terakki şubesinin neredeyse tamamen yok edilmesi demektir. Geriye kalanlar da uzunca bir süre sessiz kaldılar (Ali Fahri, 1962:119-121).

II. Abdülhamid'in Osmanlı-Yunan Savaşı zaferinin ardından elde ettiği kazançlardan en önemlisi ise Jön Türkler etkinliğinin iyice azalması idi. Jön Türkler'i büyük bir ayrılığa sürükleyecek olan son tartışma da bu savaş esnasında cereyan etti. Savaşın ilk günlerinde Ahmet Mithat Efendi, Paris gazetelerinden *Journal De Débats*'ta vatanperverane bir makale yayınlattı. *Mizan*'da bunu yayınlayan Murat Bey, Ahmed Rıza Bey'den Fransızca *Meşveret*'te de bunu yayınlamasını istedi (Mardin, 2005:111). Ahmed Rıza Bey bu isteği yerine getirmediği gibi "G. Umid" takma adıyla yazılar yazan Aristidi adlı bir Rum'un makalesine *Meşveret*'te yer verdi. Aristidi makalesinde bir yandan Ahmet Mithat'a sataşıyor, bir taraftan II. Abdülhamid'e çatıyor, bir yandan da Girit meselesinde Rumları haklı göstermeye gayret ediyordu (*Supplement Français Meşveret*, 15 Mayıs 1897:1). Aristidi'nin makalesi Çürüksulu Ahmet Bey'in tabiriyle tüm Jön Türkler'in sınırlarını ayaklandırmıştı. Bir yandan Çürüksulu Ahmet Bey'in, diğer yandan hem Ahmed Rıza'ya kızan hem de liderliği sıkı bir şekilde ele almadığı için Murat Bey'e sinirlenen Şerafettin (Mağmumi) Bey'in mektupları, cemiyetin karar organlarını harekete geçirdi (Mizancı Murad, 1994:203-206).

---

³⁸ Girit'in bağımsız hale gelmesinin ardından 1899 yılı içerisinde adada bazı anayasal gelişmeler de yaşandı. Hazırlanan taslak anayasa İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin kapitülasyon taleplerine göre düzenlenmiş ve değerlendirilmelerine sunulmuştu (Parliamentary Papers, 1901:9-10).

Murat Bey ve arkadaşlarının yazıyı tekzip etmesi yönündeki baskıları da sonuçsuz kalınca³⁹, Ahmed Rıza Bey cemiyetten ihraç edildi. Fakat bunun da ötesinde, yaşanan olayların geriliminden dolayı, Murat Bey de başkanlığı yürütmek istemiyordu. İstifasını verdiyse de kabul edilmedi, başkanlık kendisinin uhdesinde bırakılmak üzere idarî işler Ahmet, Reşid ve Şerafettin Beylerden oluşan bir heyete devredildi (Hanioğlu, 1985:234-235).

Yıldız için bu tartışmalar ve kopmalar aranan fırsatlardı. Daha önce de Jön Türkler'i faaliyetlerinden vazgeçirmek için aracılık edecek bazı şahısların Avrupa'ya gönderilmesi denenmişti. Ancak Ebuzziya Tevfik Bey'in de Yusuf Ziya Paşa'nın da bu maksatlı seyahatleri boşa çıkmıştı. II. Abdülhamid aracılık işini yürütebilecek kişinin, Çerkez tarihi yazma fikrinden dolayı ev hapsinde tutulan Ahmet Celalettin Paşa olduğunu düşünüyordu. Bu fikir tartışıldıktan kısa bir süre sonra huzura kabul edilen Paşa, Paris'e gönderildi (Kuran, 2000:61-62).

Aslında 1896'dan itibaren Paris Sefiri olan Salih Münir Paşa türlü politik baskılarla Jön Türkler'in faaliyetlerini engellemeye çalışmaktaydı. Onun gayretleri genellikle Saray'ın talimatları doğrultusunda Jön Türkler'i İsviçre'den ve Fransa'dan çıkartmaya çalışmak yönündeydi. Fakat Salih Münir Paşa'nın kardeşi Aziz Esenbel'in, ağabeyinin yıllar sonra yayınladığı mektuplarından Padişahın onun çalışmalarından memnun olmadığı anlaşılmaktadır. Kimi zaman bazı Jön Türkler'i himaye ettiği de anlaşılan Paşa'nın gayretleri yeterli görülmediğinden bazı görevlerde Necip ve Selim Melhame Paşalar görevlendirilmiş; ancak onlar da harekete ciddî darbeler vuramamışlardı (Esenbel, 1950:683-686).

Padişah'ın serhafiyesi Ahmet Celalettin Paşa, Paris'teki Ahmed Rıza ve grubu ile fazla vakit kaybetmeden, bu dönemde daha etkin olan Murad Bey'in de bulunduğu Cenevre'deki Jön Türkler'e yöneldi. Yıldız, Ahmed Rıza Bey ile zaten bu günlerde Fransız mahkemelerinde hakaret davasında hesaplaşıyordu (*The Times*, 5 Ağustos 1897, Perşembe s. 5). Celalettin Paşa'nın girişiminin işe yarayacağını ilk habercisi, Ubeydullah Bey'in henüz resmî bir duyuru olmamasına rağmen İstanbul'a dönmeye

³⁹ Bu makalenin tekzip edilmeyeceğini anlayan Murat Bey *Mizan*'da "İlân-ı Mahsus" başlığı ile yayınladığı yazıda, *Meşveret*'te "Umid" imzasıyla çıkan yazının bir yanlışlık eseri olduğunu ve bunun "biraderimiz" dediği Ahmed Rıza'nın da dikkatinden kaçarak yayımlandığını belirtmiş; durumu kurtarmaya çalışmıştı (Göçmen, 1995:168).

karar vermesi oldu. Ardından 22 Temmuz 1897’de Paris Sefareti’nden bir ilân-ı resmî yapıldı. Buna göre Avrupa’da “*muızır*” faaliyette bulunanlar Padişah tarafından affediliyorlar, dönmek isteyenlere ise para ve pasaport verilmesi öngörülüyordu. Dönüş eğiliminde olan Jön Türkler paşa ile pazarlığa girişmek istedilerse de bu, padişahın “*azamet-i şâhânesine*” dokunacağı gerekçesiyle reddedildi ya da çerçevesi oldukça dar tutuldu (Akşin, 2006:57).

II. Abdülhamid’in taahhütlerini içeren ilân-ı resmî şöyleydi: İttihat ve Terakki, neşriyatını tatil ederse Padişah umumî af ilân edecek, Avrupa’dan ve sürgünden yurda dönenlere liyakatlerine göre memuriyet verecek, tedricî olarak ıslahata başlayacak, Avrupa’daki talebelerin tahsillerini tamamlayabilmeleri için maaş bağlayacak, Avrupa’da kalacak olanlara ise elçiliklerde görev verecekti. Bu teklifleri kabul etmeyip hükümet ve Padişah’a karşı hareket edenler, Osmanlı tabiiyetinden çıkarılacaktı (Karal, 1995:518). Ahmed Rıza Bey, *Meşveret*’in birinci sayfasında “*Genel Af/Amnistie*” başlıklı yazısında Jön Türklere yapılan bu tekliften söz ederek şiddetli tepkiler gösterdi. Ona göre öne sürülen vaatler, sadece hareketi bölmek ve sekteye uğratmak içindi, ne Jön Türkler için ne de reformlar için hiçbir garanti içermiyordu (Ahmed Rıza, 1897:1).

Şükrü Hanioglu’nun aktardığı Şerafettin Mağmumi’ye ait bir mektup Celalettin Paşa geldiğinde Jön Türkler’in içinde bulunduğu maddî ve manevi güçlükleri özetlemektedir. Mektupta, İstanbul’da hareketin neredeyse yok olması, oradan gönderilen yardımların ortadan kalkması ve kendi aralarındaki çekişmelerle artık muhalefeti sürdürmenin güçlüğü ortaya konuyordu. Ancak mektupta yine de teslim olmak yerine, Ahmet Celalettin Paşa vasıtasıyla Padişah’ı aldatmak ve ondan para sızdırarak yayınları sürdürmek teklif ediliyordu (Hanioglu, 1985:265). Çünkü tüm imkânsızlıklara rağmen Jön Türkler hala idealist, hala iyimserlerdi. Hele Murad Bey’in mücadeleyi terk edeceğini hiç ummuyorlardı. Bu ruh hali Mithat Şükrü Bey’in satırlarına şöyle yansımıştı:

“Kızıl Sultan Meşrutiyet idaresini kurmamak yolundaki direnmesini daha ne kadar sürdürebilirdi? Her şeye rağmen ve biraz da gençliğin, iyimserliğin etkisiyle Kanun-ı Esasî’nin bugün yarın ilân edilmesini bekleyenlerimiz bile vardı aramızda. Ne yazık ki ümitlerimizin hakikatin amansız yumruğu ile bir anda dağılması mukaddermiş” (Bleda, 1979:17).

Murat Bey'in Jön Türklerce unutulmayan ve ihanet olarak algılanan mücadeleyi bırakma kararı, onun hatıralarına göre birkaç kez Ahmet Celalettin Paşa'yı reddetmesiyle başlıyordu. Fakat birkaç kişinin aracılığıyla İsviçre'ye yakın bir Fransız şehri olan Contrexéville'de gerçekleşen görüşmelere katılmaya razı oldu. Jön Türkler'le Ahmet Celalettin Paşa arasındaki antlaşma bu şehrin adına izafeten Contrexéville Antlaşması olarak anılmaktadır. Aslen Dağıstanlı olan Murat Bey ile Çerkes Ahmet Celalettin Paşa'nın arasındaki anlaşmanın sağlanması mizaçları itibariyle çok güç olmadı. Bu iki isim arasında samimi sayılabilecek bir üslupla bazı pazarlıklar da yapıldı (Mizancı Murad, 1994:234-245). Ahmed Rıza Bey, Ahmet Celalettin Paşa ile görüşenlerden söz ederken, daha *Meşveret*'e gönderdikleri yazılarda tüm hafiyelerin öldürülmesi gerektiğini savunanların, serhafiye ile görüşmek için sıraya girdiğini söylemektedir (Ahmed Rıza, 1998:21). Rıza Bey ve Albert Fua pazarlıkların sürdüğü günlerde *Meşveret*'te, Ahmet Celalettin Paşa'nın geliş amacı ve Padişah'ın amaçlarını şiddetli bir şekilde eleştiren yazılar yayınlamışlardı (*Supplement Français Mechveret*, 15 Ağustos 1897:3-4).

The Times'ta Murat Bey'e ait olduğu iddia edilen sözlere bakılırsa, kendisi için bir mevki peşinde olmadığını, amacının siyasî tutuklular için af ilân edilmesini ve halkın genel arzusunun yerine getirilmesini temin etmek olduğunu söylüyordu (*The Times*, 10 Eylül 1897:3). Ancak ölen Jön Türkler'in ailelerine yardım, öğrenci ve görevli olarak kalacak olanların durumları, yayını duracak olan gazetelerinin ekipmanlarına karşılık alınacak para gibi birçok husus pazarlık konusu oldu. Cemiyet üyelerinin birçoğunun görüşmelerin içeriğinden tam olarak haberi yoktu. Murat Bey için en zoru şüphesiz davayı neden bıraktığını, ona güvenip Ahmed Rıza Bey'e cephe alan arkadaşlarına izah etmekte (Hanioğlu, 1985:240-241).

İttihat ve Terakki Cemiyeti liderinin hareketten ayrıldığını açıkladığı o anın meşhur tasvirini yapan Mithat Şükrü Bey, arkadaşlarıyla ne yapacaklarını tartışırken içeri Murat Bey'in yüzünün soluk, sesinin titrek olduğunu anlatıyordu. Kararını şöyle açıklamıştı:

“Arkadaşlar... Celalettin Paşa ile yaptığımız temaslar bana şu kanaati verdi; aleyhinde neşriyat yapmakla, Padişah'ı Kanun-ı Esasî'yi ilâna zorlamamız imkânsızdır. Bizler Saray'a karşı yumuşak bir tavır takınıp İstanbul'a dönmeye

razı olduk. Sizler de bizlere katılırsanız Abdülhamid kendiliğinden milletin arzusuna uyacaktır. Celalettin Paşa bu hususta kat'î teminat verdi”.

Onun bu sözlerinin üzerlerinde yarattığı şoku ilk atlatan Dr. Akil Muhtar Bey yerinden fırlayarak Murat Bey'in yakasına yapışarak *“Bu ne sebatsızlık... Bu ne samimiyetsizlik”* diye haykırmıştı (Bleda, 1979:18-19). Murat Bey ise yukarıdaki sözlerine devamla etrafındakilere şunları tavsiye etmişti:

“Üç beş gencin Avrupa’da çalışmasıyla neticenin alınması mümkün değildir. Buna inansam ben de buralarda kalırdım, İstanbul’a gidip beklemekten başka çare yoktur. Çocuklar bakın benim tecrübelerim sizden fazladır, bu inattan fayda gelmez, Padişah’ın vaatlerini beklemekten başka çaremiz de yoktur” (Sorgun, 2003:19).

Murat Bey'in bu sözlerinin ve ufak arbedenin ardından birkaç gün içinde Jön Türkler'in birçoğu Murat Bey gibi dönüş kararı aldılar. Ahmed Rıza Contrexéville Antlaşmasıyla hareketi terk edenleri *“Nazım Efendi'den maadası aylığa geçerek benden ayrıldılar”* sözleriyle anlatmaktadır (Cumhuriyet, 28 Ocak 1950:2). Ancak, Jön Türk hareketini terk edip İstanbul'a dönenler, hatıralarında bu dönüşleri ile ilgili olarak türlü nedenler öne sürdüler. Genel anlamda tüm mücadele gayretlerini yitirmiş bu idealist insanların hepsi dönüş için bir makam elde etmedi. Ama dönüş, akıllarını meşgul eden bir soruydu. Örneğin *“babasının rahatsızlığı nedeniyle”* dönmesi gereken Mithat Şükrü Bey, *“...dönecektim, evet dönmem gerekiyordu ama nasıl? Memlekete kaçak mı girecektim? Hayır, Paris’e gidip Sefir Münir Paşa’dan diğer affedilenler gibi ve onların arasında muntazam bir pasaportla dönecektim”* diyordu (Bleda, 1979:20). Halil Menteşe de *“kardeşinin vefatı”* nedeniyle dönmeye mecbur oldu; Meşrutiyet'in ilânına kadar Milas'ta çiftlik hayatı yaşadı (Menteşe, 1986:114). Gazete haberlerine göre Murat Bey'in dönüş süreci oldukça hızlı cereyan etmiş ya da Jön Türk şubeleri arasında yeterli bilgi alışverişi sağlanamamıştı. Zira kendisinin döndüğü tarihlerde *The Times*'a başvuran bazı Jön Türkler, Murat Bey'in nerede olduğunun bir süredir belirsiz olduğunu söylüyorlardı (*The Times*, 10 Eylül 1897:3).

Davayı terk etme ve geri dönüş konusunda en güç durumda olan şüphesiz Murat Bey'di. İbrahim Temo'ya İstanbul'dan gönderilen bir mektupta, Murat Bey'e dönüşü nedeniyle hakaretler ediliyor, dönüş için İstanbul yerine memleketi Dağıstan'a gitmesinin daha uygun olacağı söyleniyordu (Temo, 1939:77). Ancak Murat Bey ailesinin de bulunduğu İstanbul'a dönerek Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'ne atandı.

Devlet memuriyetine geçmesine rağmen uzun yıllar hem halkın hem de devlet ricalinin gözünde sakıncalı kişi olarak, Saray'ın gözetimi altında kaldı (*The Times*, 25 Eylül 1897:5)⁴⁰.

Murat Bey'in gidişi, kısa bir süre için geri plâna itilen Ahmed Rıza Bey ve Paris'teki *Meşveret* grubuna büyük bir koz verdi. Albert Fua, “*Bir Türkiye Dostu/ Un Ami de la Turquie*” isimli bir makale yazmış ve “*Murat Bey'e Açık Mektup*” başlığı ile onu Ahmet Celalettin Paşa ile görüşmesi ve diğer meselelerle ilgili olarak eleştirdi (Albert Fua, 1897:6). Ancak Murat Bey ve çevresindekilerin fiili hareketi anlaşarak bırakmalarının ardından, kaldığı yerden (yirmi dördüncü sayıdan) çıkarmaya devam etme kararı aldıkları Türkçe *Meşveret*'te yazdıkları, bu eleştirinin çok ötesinde ağır ifadeler taşıyordu. Bunlarda, Padişah'ın, Avrupa'da yayıncılığı kendi menfaati için yapanların cüzî bir miktar para veya makamla kandırılabilenlerinin sözlerine kanarak Kanun-ı Esasî'yi iade etmeyeceğini söylüyor, devamında ise “...önüne bir kemik atıveriyor. Bu kemiği kapan, yalayan alçakların rezilâne harekâtı Sultan Abdülhamid'e ma'teessüf hak verdiriyor” diyordu (Hanioğlu, 1985:274; *Supplement Français Meşveret*, 1 Eylül 1897:5).

Ahmed Rıza Bey'in yıldızının parlamasına neden olan hadise sadece Contrexéville Antlaşması karşısında görece, doğru sayılabilecek bir tutum benimsemesi değildi. Bunun yanı sıra Fransa'da o ve Halil Ganem hakkında açılan “yabancı *bir ülkenin hükümdarına hakaret*” davası da lehine neticelenmişti (BOA. Y. PRK. PT. 12/64). Ahmed Rıza Bey bu dava öncesinde Georges Clemenceau gibi birçok Fransız gazeteci ile temasa geçerek onların desteğini kazanmayı başarmıştı. Mahkeme, Ahmed Rıza ve Halil Ganem'in gazetelerinde kullandıkları lisanın Fransa ve İngiltere'de birçok gazetede mevcut olduğuna, bunun yanında kısa bir süre önce İstanbul'da bulunan bir tanığın ifadesine dayanarak gazetede yapılan tespitlerin gerçeği yansıttığına hükmetmişti (*The Times*, 5 Ağustos 1897:5). *Meşveret*'in Türkçe'sinin Fransa'daki dağıtımı yasaklanmıştı, zaten cemiyet içi gelişmeler nedeniyle bu günlerde yalnızca Fransızca *Meşveret* çıkıyordu (BOA. Y.A.HUS. 351/61). Davanın olumlu neticelenmesi ve ona Avrupa basın ve siyaset çevrelerinin ilgisi *Meşveret* gazetesinde

---

⁴⁰ Halk arasında kendisiyle ilgili şüphe öylesine derindi ki, Tahsin Paşa bir keresinde kızı hastalandığında doktorların bile evine gitmekten çekindiklerini anlatmaktadır (Tahsin Paşa, 1999:136).

bir zafer havası yarattı. Ahmed Rıza ve Albert Fua, Fransız adaleti ve sağduyusuna duydukları minneti ifade eden coşkulu yazılar yazdılar (Albert Fua, 1897:5). Dava sürerken diğer ülkelerde de Ahmed Rıza'yı destekleyen yazılar yayınlandı. Alman basınından Frankfurter Zeitung, Jön Türkler'in programlarını sayfalarında basarak Fransız hükümetini davadan dolayı kınadı (BOA. HR. SYS. 36/77; BOA. HR. SYS. 37/27).

Afla İstanbul'a dönenler Celalettin Paşa'nın vaatlerinde yer alan ıslahatların yavaş yavaş hayata geçirilmediğini gördükleri gibi, Murat Bey'in pazarlık konusu ettiği Taşkılla Mahkemesi'nde suçlu bulunan öğrenciler de affedilmeyerek 9 Eylül 1897'de Şeref Vapuru ile Trablusgarp'a gönderildiler. Contrexéville Antlaşması böylece bir fiyaskoya dönüşüyordu. Anlaşmanın kahramanlarından Ahmet Celalettin Paşa bile vaatlerin yerine getirilmediğini görünce Jön Türkler'in arasına katıldı. Ahmed Rıza gerek beraat ettiği (cüzî bir para cezasında çarptırılmıştı) davanın ona sağladığı prestij gerekse Jön Türk hareketini terk etmeyerek gösterdiği idealist tavırla yeniden Jön Türk hareketinin lideri konumuna geldi. Ahmed Rıza'ya karşı daha önceden cephe alan Şerafettin Mağmumi gibi bazı kişiler de ya muhalefetten uzak kaldılar ya da Kahire gibi farklı merkezlere çekildiler (Polat, 2002:51).

Contrexéville Antlaşması ile Ahmet Celalettin Paşa'nın yurda dönmeye ikna ettiği Jön Türkler, eğer siyaseten bir sınıflandırma yapmak gerekirse, muhalefetin muhafazakâr kesimiydi. Mizancı Murat Bey ve arkadaşları, şahsî yazışmalarında kimi zaman “*sahte patriyot*” diyerek yeterince vatansever bulmadıkları Ahmed Rıza Bey'i pozitivist harekete bağlılığı nedeniyle dinî inançlar yönünden de eleştiriyorlardı. Öte yandan Ahmet Celalettin Paşa'nın taşıdığı padişahın sözleri olduğundan, onun sözüne veya bunları tutmayacağına inanmamak çok da kabil değildir. Kaynaklardaki genel kanı, Murat Bey'in Padişah'ın “*vaatlerine aldanmasını*” anlaşılabilir bulmak ve Ahmed Rıza Bey'in tuzağa düşmemesini takdirle karşılamak yönündedir (Kuran, 2000:80-81). Ancak yine de Murat Bey'i İttihatçılar uzun yıllar affetmediler, 1906 yılında Bahaeddin Şakir yeni kurulan şubelerden birine gönderdiği mektupta cemiyetin gelişiminden söz ederken ondan ve dönüşünün yarattığı etkiden şöyle söz ediyor (OİTCMMK, 1906:55): “*Murat Bey gibi birkaç mesleksizin hükümet-i ümumiyeye iltiması ile bir müddet için vatandaşlarımız gözünde rağbetini yitiren cemiyetimiz...*”

1897 yılının cemiyet açısından genel görünümüne bakılacak olursa, Cenevre ve İstanbul şubelerinin bu yıl içerisinde yok olma derecesine geldiği ve muhalefetin Paris'te de zayıfladığı görülür. Ancak olanlar Ahmed Rıza'ya, İttihat ve Terakki hareketi içerisinde, Meşrutiyetin ikinci kez ilân edilmesinden sonra bile devam edecek bir itibar ve mevki kazandırdı. 1897 mağlubiyeti ile muhalefetin üslubu daha da sertleşti; bu tarihten 1908'e değin padişah daha açık bir şekilde eleştirilerin hedefi oldu. Takip eden birkaç yıl içerisinde Cemiyet, üslubun değişmesinin yanında yeni darbe plânları ve yabancı müdahalesi gibi oldukça derin tartışmalar içerisine de girecekti. Bu değişime Jön Türkler arasına yeni katılanları da eklemek gerekir. Abdullah Cevdet gibi aslında çok önceden beri Cemiyet ile ilişkili olanların yanı sıra, Damad Mahmud Celalettin Paşa ve oğlu Sabahattin Bey gibi yeni isimler muhalefete geçtiler (*The Times*, 21 Aralık 1899:6).

BÖLÜM 3: MUHALEFETİN KONGRELER VE EYLEM DÖNEMİ

Jön Türk muhalefeti, 1902 yılına değin çeşitli kesintiler yaşadıysa da yayıncılar vasıtasıyla kendisine özgü bir kamuoyu ve etki alanı yaratmayı başardı. Başından beri II. Abdülhamid'e karşı muhalefete girişen bu grubun faaliyetleri Avrupa'da ilgi ile karşılandı ve görece himaye gördü. 1897 yılında kısmi çöküşe rağmen hızla toparlanmaya gayret eden Jön Türk hareketi, takip eden yıllar içerisinde ortaya çıkan yeni muhalifler ve gruplar sayesinde tekrar ivme kazandı. Harekete katılan yeni yüzler, hareketin daha organize ve eylemli bir safhaya girmesi için gerekli tartışmaları da başlattılar.

3.1. İlk Jön Türk Kongresi Öncesinde Muhalefet

1897 yazında, Jön Türk hareketi içerisinde yeni oluşumlar filizlenmeye başladı. Jön Türk hareketinin liderliğini yeniden ele geçiren Ahmed Rıza Bey, hareketi canlandırmak için yazılar kaleme alarak Jön Türk akımının yıllardır, ne tür imkânsızlıklar içerisinde sürdürüldüğü anlatıyordu (Ahmed Rıza, 1897:3). *Meşveret*'in yanı sıra 1897 Aralık ayı başında *Osmanlı* adında yeni bir gazete daha çıkarılmaya başlandı. İshak Sükûti, Cenevre'de daha önce tatil edilen yayıncı faaliyetini yeniden canlandırmak için Mısır'a geçerek Ahmet Celaleddin Paşa ile bir anlaşma imzaladı. Buna göre Mısır şubesi kapatılacak, Kanun-ı Esasî gazetesi nüshaları ve baskı harfleri karşılığında “*bin İngiliz Lirası*” alınacaktı. En uzun soluklu Jön Türk yayıncılarından biri olan ve öncülleri gibi birçok farklı şehirde yayınlanan *Osmanlı*, yüz kırk iki sayı çıktı. İlerleyen dönemlerde İngilizce ve Fransızca ekler de yayımlayan gazetenin diğer Jön Türk gazetelerinden farkı, oldukça düzenli bir şekilde çıkması ve matbaasının kendisine ait olmasıydı. İshak Sükûti, Tunalı Hilmi, Abdullah Cevdet, Şefik Bey ve Çürüksulu Ahmet Bey gazetede dikkat çeken isimler oldular (Göçmen, 1995:176-181). Bu enerjik Jön Türk topluluğu Avrupa kamuoyunun desteğini yeniden kazanmak için, bir yıl önce sekteye uğrayan hareketin son bulmadığını ve yeniden faaliyete geçtiklerini yabancı elçiliklere ve gazetelere gönderdikleri bir mektupla duyurdular (*The Manchester Guardian*, 2 Şubat 1898:4). *Osmanlı* gazetesi 1900-1903 yılları

arasında İngiltere’de Folkston’da, daha sonra bir süreliğine Kahire’de ve son olarak yine Cenevre’de basıldı (Tütengil, 1985:88)¹.

Şerif Mardin, *Osmanlı* ile birlikte muhalefetin daha sert ve eylemci bir evreye girdiğini kaydederek, bu gazetenin yazarlarının da tıpkı Murat Bey gibi işe Padişah’a hitaben ıslahat layihaları yazarak başladıklarını söyler. Başta saygılı olan üsluptan zamanla eser kalmaz, padişahın canı şeklinde söz edilir. Bu arada gazetenin önemli destekçilerinden Tunalı Hilmi Bey’in 1896 yılında kurduğu Osmanlı İhtilâl Fırkası’nın faaliyetlerinin en önemli yanı, genellikle Jön Türk yayınları içinde görülmeyen, doğrudan halka hitaben yayınlar yapmasıdır. Tunalı Hilmi Bey bu maksatla hutbeler kaleme almış; Şerafettin Mağmumi gibi isimler de bunların dağıtımını üstlenmişlerdi (Mardin, 2005:145). Petrosyan, Jön Türklerin benimsedikleri eylemci tutumu bir adım daha ileri götürerek, Osmanlı İhtilâl Fırkası’nı Şefik Bey’in kurduğunu ve Ermeni komiteleri ile temasa geçerek onlardan bomba temin etmeye çalıştığını kaydeder (Petrosyan, 1974:204).

Cenevre’deki Jön Türkler 1898 yılı içerisinde -yayın aralıkları düzensiz olsa da- bir mizah dergisi de çıkarmışlardı. *Beberuhi* adlı bu dergide Hacivat-Karagöz ve orta oyunu karakterlerinin dilinden sert bir muhalefet ortaya çıktı². Karikatürleri ve yazıları Tunalı Hilmi ve Akil Muhtar’a ait olduğu düşünülen *Beberuhi* dışında 1901 yılında bir başka mizah dergisi olan *Tokmak* da Cenevre’de yayınlandı (Göçmen, 1995:238)³.

---

¹ 1884 yılında İstanbul’da çıkan, daha çok şehir ve ekonomi haberlerine yer veren bir *Osmanlı Gazetesi* daha bulunmaktadır (*Osmanlı Gazetesi*, 24 Haziran 1884).

² Derginin başlıca karakteri olan *Beberuhi*’nin bayram tebriği ve temennileri bize bu günlerde Cenevre’deki muhalefetin sertliği konusunda fikir verir:

“Bayram için temenni ederim: Abdülhamid’in bir kilo dinamite çarpılmasını, Sadrazam Rifat Paşa’ya bir çuval saman, Bahriye Nazırı Hasan Paşa’nın bir deli katırın kuyruğuna bağlanıp dağlarda parçalanmasını, Şeyhülislâma din iman, Serasker Tulumbacı Rıza Paşa’nın Tırhala’da mühimmatsızlık, doktorsuzluk, açlık ile vefatlarına sebebiyet verdiği şebâb-ı vatanın analarının babalarının kardeşlerinin ailelerinin dest-i intikamına düşmesini, Hariciye Nazırı Tefik Paşa’nın biraz ecnebi politikası öğrenmek için cehenneme tahsile gönderilmesini (Avrupa diplomatları hep orada imişler!!), Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa’nın açlıktan ölen biçare milletin sopası altında can vermesini, Adliye Nazırına adalet, Maarif Nazırına iki kulak, Şehremini Rıdvan Paşa’ya İstanbul sokaklarındaki çomar kümelerinden birinde boğulmak, Lütfi Ağa’ya yevmiye bir kilo arpa... Ebülhüda Paşa’nın başının dibekte ezilmesi, Saray halkına süpürge sopası, Devâir-i hükümete (Allah ıslah eylesin) baştan başa tecdîd, Milllete akıl fikir... Bana da insaf temenni eylerim” (*Beberuhi*, 1 Mart 1898:1).

³ Batılı mizah dergileri de, özellikle Ermeni olaylarının batıda yarattığı akisler nedeniyle II. Abdülhamid’e çatmaktaydı. Bu dergilerden biri olan L’Assiette Au Beurre’de oldukça karanlık bir figür olarak tasvir edilen padişah, sürekli ölüm teması ve korku temalarıyla resmedilmişti (Mattei, 1993:48). Anarşist karikatüristler tarafından çıkartılan bu derginin 31 Ekim 1903 tarihli kapağında Abdülhamid’in

Bu günlerde Paris'teki Jön Türkler ise, geride kalan muhalif bakiyeyi harekete geçirmeye çalışarak, Avrupa kamuoyunun dikkatini çekme gayretindeydi. *The Times* Jön Türklerin altı büyük devlete hitaben yazdığı bir bildiriye kısaca özetlerken, Murat Bey'in İstanbul'da hücreden biraz daha iyi koşullarda tutulduğunu anlatarak, hem sözünü tutmayan Padişah'ı kötülüyor hem de Jön Türkleri canlandırmaya çalışıyordu. Ancak gazetenin bu bildirin tamamlamını yayınlamayı birkaç satırla özetlemesi Avrupa basınının Jön Türklere olan ilgisinin azaldığını da düşündürebilir (*The Times*, 30 Nisan 1898:7).

1899 yılına ait önemli gelişmelerden birisi de Contrexéville Antlaşması'nın bir benzerinin tekrar yaşanması oldu. Yeni antlaşma için Paris sefiri Münir Bey elçilik etti, *Osmanlı Gazetesi*'nde giderek sertleşen muhalefetleri dikkat çeken Abdullah Cevdet ve İshak Sukûti onunla uzlaştı. Abdullah Cevdet, çıkartılan birkaç gazete ile hareketin bir neticeye varamayacağını düşündüğü ve maddî güçlüklerle boğuştuğu bu sırada gelen teklifi kabul etti. *Osmanlı*'daki yayını askıya alma karşılığında Trablusgarp'taki mahkûmlar serbest bırakılacaktı. Kendi tabirleri ile sayıları yüzü geçmeyen bir okuyucu kitlesine hitaben bir şeyler yazmaya uğraşmak yerine, bir çok güzide siyasî şahsiyetin serbest kalmasını temin etmeyi tercih etmişlerdi (Çavdar, 2004:75). Ayrıca antlaşma karşılığında Abdullah Cevdet Viyana, İshak Sukûti⁴ Roma ve Tunalı Hilmi Madrid Sefareti'nde görev aldılar. Fakat II. Abdülhamid taahhüdünü kısmen yerine getirerek, mahkûmların sadece şehir içinde serbest olmalarını sağladı. Anlaşmayı kabul edenler de sözlerini kısmen tuttular. Çok geçmeden ya muhalefete geri döndüler ya da çeşitli yollarla muhalefeti desteklediler (Ramsaur, 2004:82).

Sultan II. Abdülhamid de, bazı Jön Türk önderlerini muhalefetten vazgeçirmenin, bazılarını da imparatorluğun uzak şehirlerine sürmüş olmanın ve uluslararası siyasette Almanya gibi devletlerle iyi ilişkiler kurmanın verdiği rahatlıkla Meşrutiyetin yeniden

---

resminin yanında "Otuz Yıl Boyunca Cinayet/Trente ans d'assassinats" yazısı yer almaktadır (Bkz. Ek 21 L'Assiette Au Beure, 31 Ekim 1903). Diğer sayılarına baktığımızda çizerlerinin felsefelerine uygun bir şekilde hey şeye karşı görünen bu dergi bir başka sayısında da II. Abdülhamid'e benzer bir erkeği elleri kanlar içinde cinayetler işlerken resmetmişti. Fransız kamuoyu üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu tahmin edilse de bazı çevrelerde Abdülhamid karşıtlığının Türk karşıtlığı ile özdeşleştiği düşünülebilir (Bkz. 22 L'Assiette Au Beure, 16 Ağustos 1906).

⁴ İshak Sükûti 1902 yılında San Remo'da öldükten sonra Jön Türklerce uzun yıllar ilk hürriyet şehitleri arasında anılmaya devam etti. 2 Haziran 1910'da çıkan *Selamet-i Umumiye* gazetesinin ilk sayısının başsayfası onun fotoğrafı, biyografisi, Abdullah Cevdet gibi dava arkadaşlarının yazdığı methiyelere ayrıldı (*Selamet-i Umumiye*, 2 Haziran 1910:1).

ihyası fikrinden uzaklaştı. Görüş istediği ulema da ona bu yönde telkinlerde bulunuyordu. Meşrutiyet idaresi, Jön Türkler ve Kanun-ı Esasî hakkında fikri sorulan isimlerden bir olan Mehmet Abdullah'ın ifadelerinden bazı kısımlar şöyledir:

“Parlamento usulü şer’a da muvâfık değildir, akla da muvâfık değildir, tecrübeye de muvâfık değildir.

Şer’a muvâfık değildir, çünkü saltanat-ı seniyye-i Osmaniye hilafet-i mu’azzama-i İslamiyeyi de haizdir, hilafet-i İslamiyeyi haiz olan bir devlet ise yalnız devlet-i İslamiye olmak lazım gelir. Şu halde meclis-i mebusân açılmak iktiza etse memâlik-i şâhânelerinde İslam’dan gayri olan anâsır da meclis-i mezkûrda a’zâ olabileceğine göre saltanat-ı seniyyeleri devlet-i İslamiye halinden çıkup edyanı muhtelife asha’bından mürekkep bir halkın dinsiz hükümeti olur ki (Jön Türk) denilen erazilin (rezillerin) istedikleri de budur. Hatta Fransızca mesel-i sair-i hükmünde olan (L’etat n’a pas de religion-devletin dinî yoktur) sözü hazele-i (alçaklar) merkümenin dillerinde dairdir. Jön Türklerin istedikleri bu olduğu gibi Avrupalıların istedikleri de budur. Çünkü Avrupalılar saltanat-ı seniyyelerinin bütün dünyaya karşı mukavemeti yalnız İslamiyet kuvveti ile olduğunu bildiklerinden o kuvveti muhtelit meclis-i mebusân küşadiyla zayi ettirerek şu heyet muazzamayı mahv ve muzmahil etmek için devlet-i âliyelerini devlet-i İslamiye halinden çıkarıp Saltanat-ı seniyye-i Osmaniye’yi umum ehl-i İslam nazarında hilafet-i celile makamından düşürmek isterler. Binanenaleyh şu müşkül zamanda usul-i Meşrutiyet veya tabir-i diğerle Kanun-ı Esasî’yi tekrar vaz’ ve tesis etmek veya meclis-i Mebusân küşad eylemek, saltanat-ı seniyyelerini bir anda gayya-yı izmihlalin ka’r-ı nâ-yabına ika edeceğinde hiç şüphe olunmamalı.” Jön Türkler hakkında böyle ağır ifadeler kullanılmasının yanı sıra metnin ilerleyen sayfalarında Padişah’ı, Meclis-i Mebusan’ın açılması halinde mebusların “falan işi niçin böyle yaptınız, falan işi niçin şöyle yaptınız, bizden sormayarak niçin kendi kendinize yaptınız?” diyerek işine karışacağı yönünde uyarıyordu (BOA. Y.EE. 71/32).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere padişahın etrafındaki bir zümreye göre Jön Türkler, padişahı hilafetten, ülkesini de dinden uzaklaştırmaya çalışırken 1898’de İstanbul’a resmî ziyarette bulunan Alman İmparatoru II. Wilhelm, ayrıca ziyaret ettiği Suriye ve Filistin’de II. Abdülhamid’i dünya Müslümanlarının başı olarak nitelemiş; onun hilafet siyasetini desteklemişti. Osmanlı-Alman yakınlaşmasının temellerinin atıldığı bu günlerde yüzünü Almanya’ya çeviren yalnız Osmanlı Padişahı da değildir (Akşin, 2000:176).

Cenevre’deki Jön Türkler de bu dönemde daha önce hiç müracaat edilmeyen bu Avrupa Devleti ile ilişki kurmaya çalıştı. İlber Ortaylı, Jön Türklerin 28 Nisan 1898’de Alman İmparatoru II. Wilhelm’e başvurarak V. Murat’ı yeniden tahta çıkartmak için yardım istediklerini nakleder. Şüphesiz bu, Alman İmparatoru tarafından çok ciddiye alınacak bir talep değildir. Bunun da ötesinde aynı Jön Türk grubunun, yayınlarını

Almanca olarak yayınlama talebi de görmezden gelindi (Ortaylı, 1983:56). Bir yıl sonra *Cologne Gazette*'de yayınlanan “*Almanya ve Genç Türkler*” başlıklı haberde de, Alman İmparatoru'nun İstanbul ziyaretleri öncesinde Jön Türklerin konsolos Marschall von Bieberstein'a imparatorluğun durumu ile ilgili bazı raporlar sundukları; ancak bunlardan bekledikleri sonuçları alamadıkları yazılıyordu (*The Times*, 3 Mayıs 1899:15).

Belki de bu nedenle, 1898 yılının önemli hadiselerinden biri olan Alman İmparatoru Kaiser II. Wilhelm'in İstanbul ziyareti öncesinde, Jön Türklerin şehirde şiddete dayalı bir eylem gerçekleştirmelerinden endişe edilmişti. Bu iddiaya dayanarak bazı Jön Türklerin tutuklanmaları İstanbul'da da yeniden muhalif bir hareketlenmenin ipuçlarını vermektedir (*The Times*, 4 Ekim 1898:3). Bu günlerde, Tıbbiye'de Müştak Vasfi adlı bir öğrencinin öncülüğünde *Mebus* isimli bir gazete, Vasfi'nin yakalanıp Rodos'a sürülmesine dek, on nüsha kadar çıkarılabildi. Onun dışında, otuz kadar genç padişah aleyhinde faaliyette bulunmak ve halkı isyana teşvik etmek suçlarından sürgün ve hapis cezaları aldılar (Kuran, 2000:81). Ayrıca henüz 1898 yılı başlarında Ermeni, Jön Türk ve Hıristiyanların çıkarları önünde Rus politikasını en büyük engel olarak gören bir grup, konsolosluklara Rus siyaseti aleyhinde tehdit mektupları gönderdi (*The Times*, 11 Ocak 1898:3)⁵.

1899 yılında, Avrupa'da yayın faaliyetinin devam etmesi, Mısır şubesinin yeniden örgütlenerek *Hak* adında yeni bir gazetenin yayına başlaması gibi Jön Türkler adına bazı olumlu gelişmeler olduysa da cemiyet bu seneye kadar sürekli bir çözülme içerisinde geldi.

3.1.1. Mahmud Celaleddin Paşa ve Oğullarının Avrupa'ya Geçişi

1895-1897 yılları arasındaki etkinliğinden oldukça uzak bir görüntü çizen Jön Türk hareketine yeniden ivme kazandıran gelişme, 1899 yılının Aralık ayında gerçekleşti. Padişahın kayınbiraderi olan Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğulları ile birlikte Jön Türkler safına katıldı. Bu firar, II. Abdülhamid ve Damat Mahmut Celaleddin Paşa

⁵ Bu dönemde İstanbul'da, 1890'dan itibaren yayın yapan *Servet-i Fünun* dergisi etrafında daha ziyade edebiyat ile ilgilenen bir entelektüel zümre belirmiş ve dergi, her ne kadar siyasî düşüncelerle ilgili bazı Fransız düşünürlerini sayfalarında tanıtsa da siyasî bir yapılanma içine girmemiştir. Derginin yazar kadrosuna siyasî kimliği belirginleşecek olan Hüseyin Cahit Yalçın gibi isimler 1897 yılında katılmışlardı (Yöntem, 1962:385-386).

arasında uzunca bir süredir devam eden kırgınlığa dayanmaktadır. Daha önce sözü edilen Scalieri-Aziz Bey vakasına eşi Seniha Sultan ve kâhyası Hacı Bekir'in adının karışması nedeniyle o dönemde yürütmekte olduğu Adalet Nazırlığı'ndan azledilen Damat Mahmut Celaleddin Paşa, yıllarca kendi halinde bir hayat yaşadı (Uzunçarşılı, 1944:260-328). Bu süre zarfında kendisini çocuklarının eğitimine verdi; bahsi geçen vaka ile bir ilişkisi olmadığı anlaşıldığında Padişah tarafından Evkaf Nezareti kendisine teklif edildiyse de kabul etmedi⁶.

Kendisinin de ifade ettiği üzere nazırlığı döneminde II. Abdülhamid'in güvenini kazandı ve arkadaşlığını temin etti. İlerleyen yıllarda ilişkileri bozulmasına rağmen Padişah'a devlet meseleleri hakkında bazı layihalar sunmaktan da geri durmadı. Ancak bunlardan birine verdiği cevapta II. Abdülhamid, önce kayınbiraderinin devlet işlerinde kendisini yalnız bırakmasına sitem ettikten sonra, "*senelerden beri kendisi devlet işlerinden uzakta bulunduğu için bugünkü siyasî ihtiyaçları bilmezler ve anlamazlar. Onun için evlerinde otursunlar ve bir daha benim işime karışmasınlar*" demişti (Ege, 1977:20).

Aralarındaki son derin görüş ayrılığı ise demiryolu imtiyazı meselesine dayanmaktaydı. Oğullarının piyano öğretmenleri (Çeza Heke) vasıtasıyla kendisiyle iletişim kuran bazı İngilizler, kuruluşlarını Padişah nezdinde temsil etmesini istemişlerdi. Bunu kabul eden Paşa demiryolu imtiyazı ile ilgili layihalar kaleme almaya başladı. İmtiyazın İngiltere'ye verilmesi halinde İngilizlerin politik desteğinin de temin edileceğini düşünen Paşa, layihalarında demiryolu imtiyazının İngilizlere verilmesinin uygunluğunu savundu (BOA. Y. EE. 84 /39, BOA. Y.EE. 84/39).

Ahmet Bedevi Kuran'a göre, talep ve önerileri II. Abdülhamid tarafından geri çevirilen Paşa, demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesinin ülkenin genel siyasetini çok olumsuz etkileyeceğini düşündüğü için yurtdışına çekilip padişahı oradan etkilemeyi uygun bulmuştu (Kuran, 2000:86-87). Ancak bu konuda Hanioğlu'nun ulaştığı bilgi ve belgeler, Mahmud Paşa'nın mücadeleye safdilâne bir şekilde atılmadığını gösterir niteliktedir. Bu bilgiye göre, Osmanlı'nın kurtuluşu için zorunlu gördüğü İngiliz taraftarlığını desteklemesi ve bu siyaseti Avrupa'da sürdürebilmesi için İngiliz

---

⁶ *The Times* gazetesinin bir haberinde de Damat Mahmut Paşa, 1895 yılında Dâhiliye Nezareti için düşünülen namzetler arasında gösterilmektedir (*The Times*, 12 Ocak 1895:5).

makamlarından İstanbul'daki mal varlığına karşılık on iki bin sterlin dolayında bir para talep etmişti. Bunun kendi çıkarlarına zarar vereceğini sezen Almanlar endişeye kapılarak Bab-ı Ali'ye başvurmuşlardı. Bu nedenle Osmanlı yönetimi, gerek İngiltere, gerekse parlak tekliflerle sefaretler nezdinde girişimlerle paşanın faaliyetlerine engel olmaya çalıştılar (Hanioğlu, 1985:344-345)⁷. Diğer taraftan Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın İstanbul'dan ayrıldığı günlerde demiryolu meselesi oldukça hararetli bir şekilde tartışılıyor, Almanya bir yandan Konya-Basra demiryolunu, Rusya ise Kars-Erzurum demiryolunu yapmak için imtiyaz istiyordu (*The Times*, 19 Aralık 1899:5).

Bu iç politik meselelerin yanı sıra Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın Jön Türkler açısından önemi, onun hareketin zayıfladığı bir dönemde ortaya çıkmasıydı. Henüz hangi istikamete gittikleri bile belli değilken Damat Mahmut Celaleddin Paşa ve oğullarının İngiliz pasaportlarıyla bir anda İstanbul'u terk etmeleri Avrupa'da büyük bir ilgi uyandırdı (*Journal Des Debats*, 18 Aralık 1899:2; *The Times*, 21 Aralık 1899:6). Kendisi henüz yolda iken firarı ile ilgili başlayan siyaset ve basın çevrelerindeki dedikodular, Marsilya'da karaya çıktığında da sürmüştü. Oğulları ve İstanbul'dan ayrılmasına ön ayak olanlardan biri olan M. Charlier ile gazetecilerin karşısına geçen Paşa, Fransa'nın özgür bir ülke olmasına rağmen, II. Abdülhamid ile ilişkilerinin bozulmasını göze alamayacağını tahmin ettiği için burada fazla kalmayacağını beyan etti. Gelir gelmez kendisine İstanbul'a dönmesini teklif eden sefiri de açıkça reddettiğini söylüyordu (*Le Figaro*, 21 Aralık 1899:1). Paşa'nın Marsilya'daki ilk faaliyetleri ve verdiği mülakat da İstanbul'a süratle bildirildi. Marsilya Başşehbenderliği tarafından sürekli teftiş edilerek gözlem altında tutulan Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın Fransız Hükümeti'nce tutuklanarak iade edilmesi talebi de reddedildi (BOA. Y. EE. 56/3). Bazı kaynaklara göre, Fransız Hükümeti'nin Paşa'yı iade etmesini sağlamak için Bab-ı Ali tarafından hakkında, eşine ait mücevherleri çaldığına, aklî dengesinin yerinde olmadığına ve oğullarını da zorla alıkoyduğuna dair şayialar yayılmıştı. Bu nedenle onu karşılarında gören Fransız gazetecilerin ilk dikkat ettikleri şey aklî melekeleri ve oğullarının tutumu oldu; Paşa, birikimi ile gazetecileri etkilemişti (Ramsaur, 2004:85). Kısa bir süre sonra da maceralı kaçış hikâyesi gazetelerde yer almaya başladı; haberlere göre Damat Mahmut

⁷ İlber Ortaylı da demiryolu imtiyazı meselesinden söz ederken Damat Mahmut Paşa adlı birinin bir İngiliz şirketine layihalar yoluyla temsilcilik ettiğini kaydeder (Ortaylı, 1983:109-110).

Celaleddin Paşa'nın eşinden bile gizlediği firarını geç haber alan Padişah, engel olmak için elinden geleni yaptıysa da başarılı olamamıştı (*The Times*, 25 Aralık 1899:4).

Mahmut Celaleddin Paşa'nın, Jön Türklerin, "*harekât-ı necibane*" dedikleri firarının Marsilya'dan sonraki ilk durağı Paris oldu. İlk iş olarak Padişah'a hitaben bir mektup kaleme aldı. Oldukça sert bir üslubu havi olan mektupta Damat Mahmut Celaleddin Paşa, Sultan II. Abdülhamid'e:

"vatanın sebep-i felâketi, bunca denaet ve cinayetlerin sebep-i hakikîsi sizsiniz. Döktüğünüz kanlar, söndürdüğünüz hân-mânlar ve uydurduğunuz yalanlar herkesçe malumdur. İslam ve Hristiyan binlerce nev'i beşer mahvoldu..." diyordu (Tütengil, 1954:18).

İstanbul'da ise devlet yazışmalarında, Paşa ve oğullarının izleyeceği yol ve takip edecekleri siyasetin neler olabileceğine dair tartışmalar yaşanmaktaydı. İngiliz himayesine sığınacağı tahmin edilen firarîlerin, İngiliz siyasetinin nasıl istifade edebileceğine dair mütalaalar Padişah'a sunuldu (BOA. Y.PRK.TKM. 43 /22; BOA. Y. EE. 56/5). Saray'ın endişeleri büyük ölçüde haklıydı, zira onların gelişi gerek Avrupa şehirlerindeki Jön Türklerde, gerekse siyasî çevrelerde oldukça heyecan yarattı (*The Times*, 19 Aralık 1899:5).

İlk olarak Ahmed Rıza Bey ile temas kuran Damat Mahmut Celaleddin Paşa ona, "*bu vatan belki de asırlardır sizin kadar faziletli bir evlada sahip olmadı*" gibi methiyelerle dolu bir mektup yazdı. Ahmed Rıza'nın cevabı da ondan aşağı kalır gibi değildi. Böylelikle o günlerin en önemli iki muhalifi uzlaşmış görünüyorlardı (Ramsaur, 2004:88). Damat Mahmut Celaleddin Paşa, Paris'te verdiği ilk röportajlarda da, padişahı ağır bir dille eleştirmekten geri durmadı. II. Abdülhamid'in, V. Murat'tan en alt seviyedeki ulemaya varıncaya kadar herkese bir hapis hayatı yaşattığını söylüyordu. İmparatorluğun Hıristiyan tebaasının sürekli olarak elçiliklerin koruması altında olmasına rağmen, Müslüman halkın Padişah'a karşı tamamen korumasız bir durumda olduğunun altını çizmekteydi (*The Times*, 16 Ocak 1900:13).

Kısa süre sonra bir başka devlet adamı daha tıpkı Damat Celaleddin Mahmut Paşa gibi oğulları ile birlikte Avrupa'ya kaçtı. Bu isim uzun yıllar üst düzey görevlerde bulunmuş olan ve ilerleyen yıllarda Arnavut bağımsızlık hareketinin kahramanlarından biri olacak olan İsmail Kemal Bey'di. İngiliz taraftarlığı nedeniyle merkezden

uzaklaştırılmak amacıyla Trablusgarp'a vali olarak atandığında İngiliz sefaretine sığınarak ülkeyi terk etmişti. İshak Sukûti, İsmail Kemal Bey Paris'e geldiğinde İttihat Terakki reisliği için onu düşünmüş; ancak Kemal Bey'in ileri derecede İngiliz dostluğu ve Arnavut milliyetçiliği onu bu fikrinden caydırmıştı (Birecikli, 2009:95-123). Saray tarafından bu firarın cezalandırılması gecikmedi. Bir yıl sonra neticelenen mahkemesinde İsmail Kemal Bey, ömür boyu hapse mahkûm edildi (*The Washington Post*, 10 Nisan 1901:6). Saray'ın hışmına uğrama endişesi benzer bir şekilde, Dr. Bahaeddin Şakir ve Sezai Beylerin de Paris'e kaçmalarına neden oldu. Bahaeddin Bey de, ilerleyen yıllarda muhalefete önemli katkılar yapan bir isim oldu, Sezai Bey de yayına başlayacak olan *Şura-yı Ümmet*'in başına geçti. Bu dönemde, İttihat ve Terakki içerisinde en fazla öne çıkan isim Ahmed Rıza gibi gözükse de, Jön Türkler arasında Bahaeddin Şakir ve Sezai Beyler birleştirici bir rol oynadılar (Ramsaur, 2004:162). İlerleyen yıllarda bu iki isim cemiyetin tüm şubelerindeki Jön Türkler ile irtibat kurma ve yazışma görevini üstlendi. Cemiyet içerisindeki iş bölümünün anlatıldığı bir mektupta bahsedilen bu görev, onları cemiyetin en çok tanınan isimleri haline getirdi (OİTCMMK⁸, 1906:45).

Damat Celaleddin Mahmut Paşa bu tarihten sonra Jön Türklerin tüm şubelerini ziyaret ederek neredeyse tamamıyla temas kurdu. Önce Paris'ten Cenevre'ye, oradan Londra'ya geçti. Daha sonra Kahire'ye giden Paşa, buradan dönüşünde Korfu'ya gitti. Kısa bir süre de Roma'da kaldıktan sonra vefat ettiği Brüksel'e geçti. Cenevre'ye gittiğinde İshak Sukûti'nin güçlkle yürüttüğü *Osmanlı Gazetesi*'ni devralarak önce Londra'da sonra Folkstone'da neşriyata başladıysa da, gazetecilikle çok fazla ilgilenmeyip, Kahire'ye Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın yanına gitti. Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın bu ziyaretten itibaren yaptığı görüşmelerden, bu harekete giriştiği için bir pişmanlık duyduğu ve geri dönüş havasına girdiği anlaşılmaktadır (Akşın, 2006:65). *Osmanlı Gazetesi*'nin yayınına İngiltere'de devam etmesi, Jön Türk yayıncılığının merkezini de buraya kaydırıldı. Paris sefiri Münir Paşa, 20 Ocak 1901 tarihli şifre telgrafında yaklaşık yedi aydır *Meşveret*'in yayınlanmadığını, Paris'te yayınlanmakta olduğunu öğrendiği *Liberal Ottoman* gazetesini de takip etmekte olduğunu, “*yeni yeni melanetkeranenin*” yayın yerinin İngiltere olduğunu yazıyordu

---

⁸ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezinin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası.

(BOA. Y. PRK. EŞA. 37/27). Münir Paşa'nın bahsettiği *Le Liberal Ottoman* gazetesi Abdülhalim Memduh ve Necmettin Kemali tarafından Paris'te çıkıyordu. Gazete, Jön Türklerle ilişki içerisinde olmalarına rağmen, İttihat ve Terakki'nin değil Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti'nin yayın organıydı. Başlığın altındaki dövizde “*Hak arayan Osmanlıların yayın organı*” yazıyordu. 15 Şubat 1901 tarihli nüshasındaki ilkyazı da Münir Paşa'nın Fransız polisi nezdindeki bu girişimleriyle ilgiliydi (*Le Liberal Ottoman*, 15 Şubat 1901:1).

Damat Mahmut Celaleddin Paşa ile Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın görüşmelerinin en önemli iki konusu Abbas Hilmi Paşa'nın Jön Türklere desteği ve Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın geri dönüş meseleleriydi. Hidiv, Paşa'ya geri dönmesini ısrarla tavsiye ederken Paşa, Padişah'ın göstereceği şiddetli tepkiden endişeliydi⁹. Damat Mahmut Celaleddin Paşa, geri dönüş meselesini birden çok büyük devlet nezdinde, sürgün edilmeyeceğine veya başına başka fenalıklar gelmeyeceğine dair bir padişah güvencesine bağlamak istiyordu. Görüşmelerin seyrinden, arzu ettiği düzeyde bir garantiyi temin edemediği anlaşılmaktadır (Bayur, 1991:257). Paşa'yı geri döndürme çalışmaları böylece bitmedi ve ölüm döşeğinde olduğu son günlere değin sürdü. Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın Kahire'den sonra İstanbul'a döneceği yolunda kesinlik taşımayan bilgiler, Cenevre Baş Şehbenderi Kara Todori Paşa'ya da ulaşmış, onun tarafından da araştırılmaya başlanmıştı (BOA. Y. EE. 56/6).

Onun, mücadeleyi bırakmak istemesinin altında ilerlemiş olan yaşı, ölümcül bir hastalığa tutulmuş olması, Avrupa'da yürütülen bu faaliyetlerle arzu edilen sonuçların temin edilemeyeceğini düşünmüş olması gibi temel nedenlerin olduğu düşünülebilir. Onun İstanbul'a döneceğine dair düşünceler zaman zaman basını da yanıltmıştı. Bir *Washington Post* haberine göre Mahmut Celaleddin Paşa, İstanbul'a, “*kendisine yapılan bir şeyi affetmeyecek ya da unutmayacak biri olan kayınbiraderinin*” yanına dönüyordu (Fontenoy, 22 Nisan 1901:6). Kısa bir süre sonra Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın dönmediği anlaşıldı. Onun Mısır seyahati Hidiv ile II. Abdülhamid'in ilişkilerini bozduğu gibi, sonraki durağı olan Korfu'da bulunması da

---

⁹ Hidiv'in Damat Mahmut Paşa'yı geri döndürme gayretleri sık sık devlet yazışmalarına konu olmuştu (BOA. Y. EE. 15/122; BOA. Y. EE. 87/59).

Yunan Kralı ile Padişah arasında da diplomatik gerginliğe neden oldu (Fontenoy, 1 Ocak 1902:6).

Yıldız, Damat Celaleddin Mahmut Paşa'yı geri döndürmek için eldeki en tecrübeli isim olan Contrexéville Antlaşması kahramanı Ahmet Celaleddin Paşa görevlendirdi. Ancak Damat Mahmut Celaleddin Paşa onu da geri çevirdi (*The Times*, 26 Nisan 1900, Perşembe:6). 1897'deki başarısını tekrarlayacağını düşünen Ahmet Celaleddin Paşa, büyük ölçüde başarısız oldu, Jön Türkler arasında etkin olmayan bazı isimler dışında kimse onun teklifine itibar etmedi. Bunda Contrexéville Antlaşması ile geri dönenlerin uğradığı hayal kırıklığı müteessir olmalıdır (*The Manchester Guardian*, 26 Ağustos 1899:4).

Ancak yine de bu af müzakereleri esnasında Damat Mahmut Celaleddin Paşa refakatinde bulunan Hüseyin Daniş Bey gibi bazı isimlerin İstanbul'a dönmeyi tercih ettiklerini de belirtmek gerekir (BOA. Y. EE. 87/58). Hüseyin Daniş Bey'in boşluğunu, pek çok siyasî girişimde Damat Paşa ve oğulları ile birlikte hareket eden İsmail Kemal'in doldurdu. Bu isimleri 1902 yılında Şehzade Reşad ile temas kurma girişimlerinde yine birada görmekteyiz (Hanioğlu, 1995:172). Sonuç vermeyen bu girişim batı basınına bakılırsa Şehzade Reşad'ın tutuklanmasıyla neticelenmişti. Şüphesiz bu tutuklama, ancak şehzadenin gözetim koşullarının biraz daha sıklaştırılması şeklinde olabilir (*The Washington Post*, 14 Ağustos 1902:6).

Damat Mahmut Calaleddin Paşa, geri dönmeye her meylettiğinde birileri tarafından bu fikrinden vazgeçiriliyordu. Bunların içinde İngiltere'nin, 1900 yılında Mahmut Paşa'nın dönmeyi düşündüğünü haber alarak Sir Smith Bartlet vasıtasıyla müdahale etmesi, muhalefetin beslendiği kaynaklar bakımından ilgi çekicidir, zira İngilizler onun ve oğullarının dönmesine hiçbir zaman sıcak bakmamışlardı (Akşin, 2006:66). Aynı yıl içerisinde birkaç kez onu ikna etmeye çalışan Paris Sefiri Münir Paşa buna ancak Paşa ölüm döşeğinde iken muvaffak olabildi (*The Times*, 23 Nisan 1900:6). Ne var ki bu sefer de ölmek üzere olan Mahmut Paşa'yı oğlu Sabahattin Bey'in, davaları başarıya ulaşmadan dönmemesi için ikna etmesiyle neticeye ulaşamadı. Oğlunun ısrarını kabul eden Paşa, birkaç gün sonra hayata gözlerini yumdu (Ege, 1977:30).

Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın Jön Türk hareketine katılımı ve idaresini üzerine aldığı *Osmanlı Gazetesi*'nden yaptığı şiddetli muhalefet, kritik bir evreden geçen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yeniden heyecan kazandırmıştı. Paşa, hem kariyer itibarıyla hem de saraya yakın biri olarak, Jön Türkler içerisinde doğal bir lider portresi çizdi. Jön Türklerin kümelendiği Avrupa şehirlerinin neredeyse tümüne yaptığı seyahatler heyecanını yitirmiş hareketi gayrete getirmişse de Jön Türkler onunla tam anlamıyla bir güven ilişkisi kuramadılar. Bunda II. Abdülhamid'e çok yakın olduğu ve onun kabinesinde bulunduğu yıllarda Meşrutiyet'e taraftar olmayışı ve İngiliz taraftarlığı etkili olmuş olabilir (Karal, 1995:520).

Damat Mahmut Celaleddin Paşa firarda olduğu dönem boyunca Jön Türklerin lideri gibi gözükse de işlerin yönetimini örgüt içerisinde sevilen bir şahsiyet olan Ethem Ruhi Bey'e bıraktı. Böylelikle harekete riyaset etmesinden doğabilecek eleştirilerden de korunmuş oluyordu. Fakat Jön Türkler bu süre zarfında onu, harekete itibar ve maddî kaynak sağlayan bir isim olarak değerlendirmekteydi. Bu, Jön Türklüğün artık, on yılı aşkın süredir faaliyet gösteren ve kendine has geleneği olan bir yapı olmasıyla açıklanabilir (Hanioglu, 1985:350). Ancak Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın firarı ile Jön Türk muhalefeti, harekete dışarıdan bakan biri için açıkça anlam değiştirerek, sadece bazı entelektüel ya da devlet görevlilerinin karşıtlığı olmaktan çıktı.

Damat Mahmut Celaleddin Paşa ve oğullarının bu şekilde muhalefete geçmesi, yukarıda bahsedilen yadsınamayacak sonuçları doğurduysa da, hareketin Kanun-ı Esasî'nin ihyası ya da Meşrutiyet'e geri dönülmesi gibi nihai hedeflerine ulaşmasını sağlayamadı. Esas itibarıyla Damat Mahmut Celaleddin Paşa ve diğer Jön Türklerin mutabakat halinde olduğu tek konu da bunlardan ziyade II. Abdülhamid'in hâl edilmesiydi. Onun muhalefete geçmesi, Jön Türkler içinde yeni bir kimliğin ortaya çıkmasını temellendirdi ve bu akıma oğlu Prens Sabahattin Bey gibi enerjik bir ismi kazandırdı.

3.1.2. Prens Sabahattin

Saraya damat olmuş bir babanın oğlu olan bu siyaset ve düşünce adamının "prens" unvanını kullanması bazı kaynaklarda söz edildiği gibi batı tarafından daha kolay algılanmak ve kabul görmek için kendi tercihi olabileceği gibi (Berkes, 2004:396)

Avrupa'ya gittiklerinde firarlarına ilgi duyan gazetelerin onu ve kardeşini bu unvan ile anması nedeniyle de olabilir. Zaten batı dünyasında da kendisinin prens unvanını kullanmasına rağmen tahtın varislerinden biri olmadığı bilinmektedir (Fontenoy, 1908:6).

Sabahattin Bey, Avrupa'ya firarına değin babası Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın gözetiminde kardeşi Lütfullah ile birlikte adeta "özel bir üniversiteye" dönüşen evlerinde özel hocalardan dersler alarak eğitim gördü. Piyanodan pozitif bilimlere varıncaya kadar oldukça nitelikli bir eğitim gören Sabahattin Bey, kimya, biyoloji ve tıbbın yanı sıra beşerî bilimlere de ilgi duymaktaydı. Paris'te bulunduğu yıllarda Sorbonne'da bu alanlardaki derslere iştirak etti (Durukan, 2003:142-155). Ancak esas ilgi alanı sosyolojyidi. Bu dönem Fransız düşünce hayatının önemli isimlerinden olan Frederic Le Play'in ekolünü sürdüren *Science Social/toplum bilimi* topluluğu Prens Sabahattin'i de etkiledi¹⁰. Bu düşünce grubunun kurucusu olan Demolins ile arkadaşlık tesis eden Prens Sabahattin, onun fikirlerinin sosyolojik anlamda temsilcisi olduğu gibi bazı politik görüşlerinde de bu düşünürün tesiri altında kaldı. Edmond M. Demolins'in kaleme aldığı *Anglosaksonların Üstünlüğü Neye Dayanıyor* adlı kitap hali hazırda İngiliz taraftarı olan Sabahattin Bey'in fikir altyapısına da uygundu¹¹.

Bu fikir atmosferinde, Osmanlı Devleti'ndeki sorunların derin toplumsal tahliller yapmakla çözüleceğini düşünmeye başlayan Sabahattin Bey, fikrî yönden etkilendiği yukarıda adı geçen isimlerin düşüncelerine paralel olarak bireyin yeteneklerini geliştirerek toplumu yükseltmeyi hedefleyen anlayışı, fikirlerinin dayanak noktası

---

¹⁰ Science Social, Le Play'in takipçilerinden Edmond M. Demolins'in gözlem metoduna dayalı olarak toplumsal meselelere çözümler bulunabileceğini iddia eden bir gruptu. Le Play'in geliştirdiği metod kendisinden sonra birçok düşünce adamını etkilemişti. Bu grup, Le Play'in hayatını, yöntemini ve doktrinini kitaplaştırılarak sürdürmeye çalıştı (Auburtin, Paris 1906). Tıpkı Le Play gibi Henri Tourville'i de kendilerine öncü kabul ederek *La Science Social* adlı dergiyi önce "Le Play'in Metodunun Devamı" daha sonra "Le Play ve Tourville'in Metodunun Devamı" adlarıyla 1885'ten itibaren uzun yıllar çıkarmayı sürdürdüler. *La Science Sociale, Suivant la Méthode de F. Le Play.* (Haz.) M. Edmond Demolins, Yıl: 3, Cilt: 5, Paris 1888. *La Science Sociale, Suivant la Méthode D'Observation, La Science Sociale D'Après Le Play et de Tourville,* (haz.) Philippe Champault, yıl: 28, sayı: 109, Paris 1913.

¹¹ Demolins'in çıkarımlarına göre, *La Science Social*'in de önermelerinden birisi olan, coğrafyanın insan üzerindeki etkisine bağlı olarak bir ada devletinin vatandaşları olan İngiliz halkı, daha bireyci ve girişimci yetişiyorlar, bu da onlara bir üstünlük sağlıyordu. Demolins eserinde İngiliz, Fransız ve Alman eğitim sistemlerini karşılaştırarak, çocukların nasıl yetiştirilmesi gerektiğini tartışmıştı. (Demolins, Paris:Tarihsiz). Eser, Sabahattin Bey dışında Müslüman devletlerin geri kalmışlık problemleri üzerine çalışan birçok İslam düşünürü üzerinde etkiler yaptı. Ahmad Fathi Zaglül, bunlardan biri olarak eserin Arapça'ya tercümesini yapmıştı (Adams, 1968:213).

haline getirdi. Bunu gerçekleştiren İngiltere ve Amerika'nın yükselişini bu şekilde açıklıyor, buna kısmen Avrupa'yı da dâhil ederek bunun dışındaki coğrafyayı az gelişmişliğin merkezi olarak görüyordu. Toplumları infiradi/bireyci ve kamucu/iştiraki olarak sınıflayarak ikincisinde –bunun daha ziyade doğuya özgü olduğunu belirterek- ortaya çıkan ve rağbet edilen memur tipinin devletin ekonomik yönden zayıflamasına neden olduğunu belirtiyordu (Mardin, 2005:296). Teşebbüs-i Şahsî fikrinin kolay algılanması için o da bildik bir yöntemle başvurdu; Kur'an'daki Necm suresinden “İnsan için kendi çalıştığından başkası yoktur” ayetini referans göstermişti. Görüşlerinin diğer ucu ise yine İngiliz tarzına uygun olarak Adem-i Merkeziyet fikrine dayanıyordu. Bu görüşe göre Meşrutiyet'in de, istibdadı tek başına ortadan kaldırmayacağı düşüncesinden hareketle, yerinden yönetim anlayışı ile idarî inisiyatif yerel güçlere aktarılarak merkezî yönetime son verilmesi öngörülüyordu. Onun anlaşılması ve kabul görmesindeki en büyük güçlük tespit ettiği sosyolojik problemleri bir siyasal program olarak sunmasında yatmaktaydı¹².

Abdullah Cevdet'te de karşılaştığımız, tüm sorunların temelini toplumun yapısında gören anlayış, bir tür eğitim seferberliği ile halkı kapsamlı bir şekilde dönüştürme arzusu Sabahattin Bey'de de seziliyordu. Onlar, Said Halim Paşa'nın *Fikir Buhranlarımız* adlı eserinde tarif ettiği, devlet sorunlarının mevcut cemiyet yapısı ile çözümünü imkânsız gören, bu yapı yerine batıya özgü eğitim anlayışıyla terbiye edilmiş yeni bir cemiyet ortaya çıkarma arzusunda olan entelektüel tiplere benzetilebilir (Said Halim Paşa, 2003:462-464).

Yurtdışında bulunduğu ilk yıllarda daha çok babası Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın gölgesinde kaldı ve bu süre zarfında yukarıda sözünü ettiğimiz sosyoloji ile ilgili eğitim ve yayın faaliyetleri ile ilgilendi. Ancak bu günlerde de gerek Ahmet Bedevi Kuran'ın, gerek Jön Türklerin yaşadıkları şehirlere bir seyahat gerçekleştiren Süleyman Şükrü'nün belirttiği üzere, Prens Sabahattin çevresinde saygı uyandıran bir kişidir. Süleyman Şükrü, *Seyahat-i Kübrâ* adlı eserinde, diğer Jön Türkleri küfür ve alayla karışık bir üslup ile yererken, Damat Paşa ve oğullarının kendilerine gösterilen sahte iltifatlarla madden ve manen istismar edildikleri görüşündedir (Şahin, 1993:298-

---

¹² M. Sabahattin, *Teşebbüs-i Şahsî ve Tevzi Mezuniyet Hakkında Bir İzah*, İstanbul 1908.

305). Kendisinin Avrupa'ya seyahat ettiği 1901 senesinde henüz Sabahattin ve Ahmed Rıza Bey grupları arasında fikrî çatışma dönemi başlamamıştı.

1900 yılından itibaren Sabahattin Bey'in gayesi, bir Jön Türk kongresi gerçekleştirerek harekete ortak bir eylem plânı kazandırmaktı. Ancak gerek maddî yokluklar gerek Jön Türklerin dağınıklığı göz önünde bulundurulduğunda bu oldukça zor bir işti. Maddî güçlüklerle boğuşan Jön Türklerin kongre için çalışmalar başladıktan sonraki halleri ve birer muhalif olarak enerjilerini ne denli yitirmiş oldukları, bir Jön Türk'ün Trablusgarb'tan İshak Sükûti'ye gönderdiği mektuba şöyle yansımaktaydı:

“Bizim maksadı takip edenler azaldı. Şimdi fiil katiyen kalmadı. Hep dertleşmekten ibarettir. Eskiden hiç olmazsa biraz nevale olsun toplayabilirdik. Şimdi o da kalktı. Yerine müdhiş bir uyuşukluk kaim oldu. Sizlerden hiç haber aldığımız veyahud aldığım yoktur. Bir kongre meselesi vardı, noldu?”
(Hanioğlu, 1985:364).

Fakat yine de, İttihat Terakki tarafından Padişah'ın tahta çıkışının yirmi beşinci yılının protesto edilmesi gibi münferit sayılabilecek olaylara rastlamak mümkündür (*The Times*, 31 Ağustos 1900:3).

Sabahattin Bey'in görüş ve eylemlerinin dikkat çekici yanı ise onun, düşünce ve siyaset tarihimizde az görülür bir siyasî ve fikri kutuplaşmanın tarafı olmasıydı. Bu kutuplaşma, en yalın haliyle I. Jön Türk Kongresi denen geniş katılımlı toplantı ile su yüzüne çıktı.

3.2. Osmanlı Muhalefetinin İlk Kongresi

Jön Türk muhalefeti içerisinde karşıt grupların belirginleşmesine neden olan ve yeni mücadele eğilimlerini ortaya çıkaran bu kongre, 4 Şubat 1902'de toplandı¹³. Yapıldığı dönemde Jön Türkler arasında Osmanlı Hürriyetperveran Kongresi olarak anılan bu toplantı, yabancı kaynaklarda Congress of Ottoman Liberals, Congress of Young Turks/Jön Türkler Kongresi, Osmanlı Liberalleri Kongresi olarak anıldığından, tercümelere uygun olarak bazı kaynaklara da kongrenin adı bu şekilde geçti¹⁴. Birinci

¹³ Esas itibarıyla daha önce Tunalı Hilmi'nin çabaları ile Korfu ya da Brindizi'de bir kongre toplama girişimleri olmuş ancak bu gerçekleştirilememişti (Hanioğlu, 1981:44).

¹⁴ Kongreden bir ölçüde hayal kırıklığı ile ayrılan Ahmed Rıza Bey *Meşveret*'te, kongrenin Jön Türk Kongresi olarak değil Osmanlı Liberalleri Kongresi şeklinde anılmasının daha uygun olacağı görüşünü belirtmişti (*The Times*, 22 Şubat 1902, Cumartesi, s.7. In Foreign Lands, *The New York Times*, 3 Mart 1902, s. 8).

Jön Türk Kongresi ifadesi bilhassa, 1907 yılında ikincisi yapıldıktan sonra kaleme alınan eserlere aittir. Ancak katılımcıların bir kısmının Ermeni, Rum, Arnavut gibi farklı Osmanlı topluluklarının temsilcileri olması ya da tamamının Jön Türk olmaması göz önünde bulundurulduğunda Şükrü Hanioglu'nun Osmanlı Muhalefetine İlk Kongresi tabirini kullanmak daha isabetli gözükmetedir (Hanioglu, 1995:173).

Prens Sabahattin ve Lütfullah Bey, 1900 senesinin Mayıs ayında "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza" başlığı altında yayınladıkları bildiri ile ilk kongre tekliflerini Jön Türk camiasına sundular (Akşin, 2006:66). Ali Haydar Mithat, 1901 yılında İsmail Kemal ile aralarındaki bir mektuplaşma vasıtasıyla kongreden haberdar oldu; ilerleyen süreçte kongrede Arnavut ve Ermeni ayrılıkçı kesimlerinin de bulunacağını duyunca katılmak istemese de, daha sonra bu konuda ikna edildi (Ali Haydar Mithat, 1946:167). Ali Haydar Midhat, Midhat Paşa'nın oğlu olmasının da avantajıyla Avrupa gazetelerinde yazdığı yazılarla kongre öncesindeki en etkili muhaliflerden biri haline geldi. O da yazılarında devletin durumuyla ilgili tek sorumlunun Padişah'ın çevresini saran "maceracı" devlet adamlarının olduğunu söylüyordu (*The Manchester Guardian*, 7 Eylül 1901:8).

Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın oğullarının, muhalefet hareketinin genel durumu hakkındaki tespiti, hareketin birbirinden bağımsız bir şekilde, yalnızca yayın faaliyetlerine odaklanarak Padişah üzerinde hiçbir tesir yaratmadığı, dolayısıyla da etkisiz kaldığı yönündeydi. Bu düşünceye yer vererek hazırladıkları genel çağrının ardından kongreye davet edilecek delegeleri tespit ettiler. Kongre, din ve ırk ayrımı yapmaksızın tüm Osmanlı milletlerini göreve çağırıyordu (Akkaya, 2005:24).

Kongrenin toplanması ile ilgili iki büyük güçlük belirdi; bunlardan birincisi Jön Türklerin içine düşmüş oldukları malî sıkıntılar, ikincisi ise Osmanlı Hükümeti'nin Avrupa devletlerine yönelik Jön Türklerle ilgili baskıları nedeniyle Fransız Hükümeti'nin izni meselesiydi¹⁵. Bu itibarla kongrenin engellenmesi için Fransa'nın ilk girişimleri Bab-ı Ali'de sevinçle karşılandı (*The New York Times*, 3 Mart 1902:8). İsmail Kemal'in kongreyle ilgili ilk yazışmalarında "parası olan kongreye gelir,

¹⁵ Kongrenin Paris'te toplanması konusunda bir güçlük karşışmayı, hele hele 40 kadar Jön Türk bu şehirde toplanmışken, beklemeyen Sabahattin ve Lütfullah Bey, bu konudaki şaşkınlıklarını her fırsatta belirtmişler, protestolarını ortaya koymuşlardı. Bu konuda yaptıkları konuşmalarda Fransız İhtilâli'nin temel ilkelerinden biri olan özgürlüğe bol bol vurgu yapmışlardı (*The Times*, 27 Ocak 1902, s. 5).

olmayan gelemez” demesine rağmen, Jön Türklerin içinde oldukları durum göz önünde bulundurulduğunda masrafların karşılanması zorunluluk haline geldi (Ali Haydar Mithat, 1946:166). Kongre delegelerinin yol ve konaklama masrafları için Sabahattin Bey kişisel bir borçlanmaya girişerek, gerekli harcırahlar kongre davetiyesi ile birlikte Jön Türklere gönderildi. İzin meselesi ise önce dönemin ünlü gazetecisi Clemenceau’nun yazıları ve ardından Fransız senato üyelerinden Antonin Leferve Pontalis’in ev sahipliği ile çözüme kavuşturuldu (Ege, 1977:25-26). İngiliz basını da kongrenin gerçekleşmesini engelleme yolundaki girişimlerin, adada tepkiyle karşılandığını yazmaktaydı (*The Times*, 8 Şubat 1902:7). Kaynaklarda, maddî kaynağın nasıl temin edildiği konusunda fazla ayrıntıya rastlanmasa da bu tarihlerde Osmanlı Devleti ile Kuveyt’in statüsü konusunda pazarlıklara girişmiş olan İngiltere’nin Damat Mahmut Celaleddin Paşa ve oğullarını muhalefette tutmaya gayret ettiği, bu nedenle de maddî destek verebileceği ihtimaller dâhilindedir (*Journal Des Debats*, 10 Şubat 1902, s. 2). Kongrenin akabinde Osmanlı Hükümeti’nin, Credit Banque Lyonnais ve Osmanlı Bankası’nın müşteri hesapları üzerinden Jön Türkler hakkında bir inceleme başlattığına dair yabancı basındaki söylentiler belki de Sabahattin Bey’in bahsi geçen bu borçlanması nedeniyle (The Times, 24 Nisan 1902).

Kongreye katılan delege sayısı ise kaynaklarda muhtelifdir. Yetmiş yakın sayılar telaffuz edilse de genel görüş, kırk dolayında olduğu yönündedir. Ayrıca ilk olarak kongrenin 15 Ocak 1902 tarihinde toplanması düşünülmüş, Ermeni delegelerin gecikmeleri nedeniyle ertelenmişti. İkincisi erteleme ise yaklaşık beş gün sonra, yukarıda değinilen Fransız polisinin izin konusunda çıkardığı güçlükler nedeniyle yaşandı (Hanioglu, 1995:176). Aslında esas kriz, kongre esnasında Prens Sabahattin’in ve Ahmed Rıza Bey’in etrafında gruplaşan delegeler arasında yaşandı.

11 Ocak 1902’de yapılan kongre öncesi toplantılardan birinde, kongreye katılacak Müslümanların ve gayrimüslimlerin (takriben yirmi beşe on beş) sayısı, kongrenin dilinin Türkçe olması, Kanun-ı Esasî’ye bağlılık gibi konularda mutabakat sağlandı. 31 Ocak 1902 tarihli bir başka birleşimde ise bugün birçok kaynakta kongrede alınan kararlanmış gibi gösterilen dört madde üzerinde uzlaşıldı. Bunlardan, birinci ve ikinci madde, padişahın istibdadına karşı hepsinin ortak bir zeminde birleştiğini ve ortak

mücadele kararlılığını ifade etmekteydi. Üçüncü madde üzerinde Ahmed Rıza Bey ve grubunun ısrarı ile imparatorluğun bütünlük ve bölünmezliğine, Kanun-ı Esasî'nin yeniden ihyasına vurgu yapıldı. Dördüncü maddede ise daha ziyade Ermeni komitelerinin isteklerine matuf olarak Berlin Antlaşması'na bağlılıktan söz ediliyordu. Bu dört maddeyi karara bağlayan Jön Türk sayısı dokuzdu¹⁶.

İsmail Kemal, Ali Haydar, Yusuf Akçura, İbrahim Temo, Ali Fahri, Ahmed Rıza, Halil Ganem gibi dönemin önemli şahsiyetlerinin katıldığı kongrede, Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın rahatsızlığı nedeniyle Sabahattin Bey'in reisliği, oybirliği ile kabul edildi ve Rum delegelerden M. Sathas ve Ermeni delegelerden M. Sisian yardımcılıklarını yürüttüler (*The Times*, 11 Şubat 1902:5). Kongre, henüz 26 yaşında olan Sabahattin Bey'in II. Abdülhamid rejimini yeren nutkuyla açıldı. Beş gün süren kongrenin sonunda iki maddelik bir bildiri kabul edildi. Bu bildiride, Kanun-ı Esasî'nin ve uluslararası antlaşmalarda elde edilen hakların imparatorluğun bütününde uygulanması için birlik içinde çalışmaktan söz ediliyordu (Fesch, 1999:382). Kongrede oluşan grupların taleplerini karşılamak için metin içerisinde bazı düzenlemeler ve eklemeler yapıldı. Ermeniler, kongre reisi olan Sabahattin Bey'e yazılı bir şekilde müracaat ederek Ermeni taleplerinin karar metinlerinde yer almasını istediler (*The Times*, 22 Şubat 1902:7). Karar metninin 61. maddesinde, Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasını öngören Berlin Antlaşması'na saygı duyulmasından ve anlaşmanın uygulanmasının sağlanması için gösterilecek gayretten söz edilmişti (Fesch, 1999:380). Kongre delegesi Ermeniler bu maddeyle tatmin olmayarak, Ermenilerin, Türk liberalleri ile çalışmaya hazır olduğunu ancak bu faaliyetlerle yetinmeyip kendi eylemlerine devam edeceklerini, Berlin Antlaşması ve Osmanlı Devleti'ne 1895 yılında sunulan memorandumların hayata geçirilmesi için çalışacaklarını anlatan bir bildiri daha hazırladılar. İbrahim Temo'nun ifadesine göre bu talepler Arap, Türk, Arnavut ve Rum aza tarafından reddedilmişti¹⁷. Ermeni meselesi ile ilgili gelişmeleri sıkı bir şekilde takip eden Avrupa basınında Berlin Antlaşması'nın kongrede bu

---

¹⁶ Aslı Fransızca olan bu belgeye imza koyan isimler, Musurus Gikis, Ahmed Rıza, İsmail Kemal, Ali Haydar Mithat, İsmail Hakkı, Siret Bey, Sabahattin Bey, Halil Ganem, Hüseyin Tosun (İlhan, 1992:210-211).

¹⁷ Temo ayrıca, kongrede toplanan heyetin Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti adını aldığını belirtmektedir. Doktor İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılâbı Milliye Dair Hatıratım*, Romanya Mecidiye 1939, s. 160.

şekilde anılması ilgi ile karşılandı. *The Times* haberinde, kongrenin reform meselesini tartışmaktan çok, milliyetçi delegelerle Ermeni delegeler arasındaki tartışmalarla geçtiğini ilave ediyordu (*The Times*, 8 Şubat 1902:7).

Karar metninin sonuç bahsinde kongreye damgasını vuran tartışmaların ipuçları ortaya çıktı. Burada büyük devletler açıkça gerek uluslararası antlaşmaların uygulanması gerekse reformların yapılabilmesi için muğlak bir şekilde de olsa göreve çağrıldı. Bununla ilgili tartışmanın ilk ayağı yapılacak bir ihtilâlde askerî güçlerin kullanılması meselesiydi. Ahmed Rıza Bey ve arkadaşları muhalefetin hedefine ulaşması için silaha başvurulmaması, propaganda faaliyetleri ve uluslararası kamuoyunda padişah üzerinde bir baskı yaratılması taraftarıydılar. Bu minvaldeki tartışma, metinlerde kullanılan genel ifadeler nedeniyle çok fazla büyümedi (Ramsaur, 2004:100-101).

Ancak asıl tartışma, ülkede bir ihtilâl gerçekleştirilmesi için büyük bir devletin müdahalesini sağlamak fikri üzerine yaşandı. Sabahattin Bey ve İsmail Kemal tarafından savunulan bu görüşe göre ihtilâl esnasında büyük bir karışıklık ortaya çıkabilir, bazı devletler de bunu fırsat bilip ülkeye zarar verebilirdi. Bu nedenle çıkarları Osmanlı ile uyuşan (kastedilen büyük olasılıkla İngiltere ve Fransa olmalıdır) büyük bir devletten bu yolda yardım alınmasıydı. Nitekim İsmail Kemal anılarında, kongre fikri “genç prensler” tarafından ona ilk söylendiğinde bundan iki tür fayda çıkarmayı plânladığından bahsediyordu. Bunlardan ilki, II. Abdülhamid karşıtlığının niteliğinin ortaya çıkması, ikincisi ise büyük devletleri müdahaleye ikna edecek bir iradenin ortaya konmasıydı (İsmail Kemal, 1920:306). Ahmed Rıza grubunun karşı tezi ise gerçekleşecek bir ihtilâlin Osmanlı ulusları tarafından gerçekleştirilmesi yönündeydi. Böylelikle biri Sabahattin Bey ve çevresi olmak üzere “*müdahaleciler*”, diğeri Ahmed Rıza grubundan oluşan “*Adem-i müdahaleciler*” grupları kongre boyunca sürekli çatıştılar (Bayur, 1991:298). Sonuç metnine müdahaleden yana bir paragraf eklemesi üzerine Ahmed Rıza Bey, genel olarak mutabık olmadığı Ermeni taleplerini de göz önünde bulundurarak, kongre tutanaklarına geçmesi için bir bildiri hazırladı. Bu metinde büyük umutlarla geldiği kongrenin kendisi için bir hayal kırıklığı olduğunu ifade ettikten sonra Avrupa karşıtı olmamasına rağmen, Avrupa’ya özgü bir vatanseverlik duygusuyla müdahale fikrine karşı olduğunu beyan ediyordu. Altını çizdiği fikir, büyük devletler denen Avrupa güçlerinin doğal olarak kendi

menfaatlerinin doğrultusunda hareket ettiği ve bunun da Osmanlı Devleti'nin menfaatleri ile örtüşmeyebileceğiydi. Böylelikle Ahmed Rıza Bey bir kez daha Jön Türkler arasında inandığı değerler uğrunda uzlaşmaz bir karakter haline geldi (Fesch, 1999:384).

Müdahale fikrinin kaynağının Ermeniler olduğunu belirten İsmail Kemal Bey hatıralarında, Ahmed Rıza ve arkadaşlarının Osmanlıcılık düşüncelerindeki samimiyeti bu tartışmalar üzerinden sorgulamaktadır. Ona göre Ahmed Rıza Bey'in bu görüşleri ileri yıllarda İttihat ve Terakki'nin benimseyeceği merkezîyetçi ve Türk milliyetçiliğine dayalı idarî anlayışın çekirdeğini teşkil etmekteydi (İsmail Kemal, 1920:307). Aslında Ahmed Rıza, önceki yıllarda, bazı Avrupa devletlerinin Abdülhamid'in şahsına yönelik karşıtlıklarından memnun olduğunu ve bu çerçevede Jön Türkleri desteklemelerinden memnun olduğunu belirtmişti. O yalnızca, bu nedenlerle sempati duyduğu sürgün ülkelerinin Jön Türk davasına doğrudan askeri yöntemlerle müdahalesini doğru bulmamaktaydı (The Manchester Guardian, 24 Ağustos 1901:4).

Ancak kongreden elde edilen sonuçlar ve muhalif eylemlerin gidişatı açısından ortak programların tatbik edildiğinden söz etmek oldukça güçtür. Osmanlı muhaliflerinin ilk kongresi, gerek kurumsal anlamda gerekse eylemler bakımından Jön Türkler için tam bir yol ayrımı oldu. Prens Sabahattin, bir süre kongrede ortaya çıkan Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti ismini benimsedi ve *Osmanlı Gazetesi* de –bir süre sonra İttihat Terakki'nin resmi yayını konumuna geri dönmesine rağmen- bu cemiyetin organı olduğunu, başlığının altında duyurdu¹⁸.

Kongrenin başarısızlığa uğramasının ardından Paris sefiri Münir Paşa'nın girişimleri ile *Le Figaro*'da “*Mahmud Paşa'nın Gerçek Hikâyesi*” başlıklı bir yazı yayınlandı. Firarından itibaren tüm faaliyetlerinin anlatıldığı yazıda Paşa'nın birtakım maddî menfaatler peşinde koştuğu anlatılıyordu (*Le Figaro*, 17 Mart 1902:2). Paşa'nın oğullarının bu yazıya cevabı gecikmedi, gazetenin editörüne hitaben oldukça sert bir üslupla, iddiaları reddeden bir mektup gönderdiler (*Le Figaro*, 20 Mart 1902:2).

---

¹⁸ 16 Nisan 1902 tarihinde çıkan 104. sayıdan itibaren yer alan ifade “Hürriyetperveran Fırkası Cemiyeti Merkeziyesi'nin Neşriyatı” şeklindedir. (Tütengil, 1985:89).

Kongreden umulan birleşme sağlanamadığı gibi bölünme daha net bir şekilde su yüzüne çıkmaya başladı. Ahmed Rıza Bey kendisini bu zümreden soyutlamak adına cemiyetin adını “Terakki ve İttihat Cemiyeti” olarak değiştirdi. Bu günlerde hala mevcut olan *Meşveret*’in yanı sıra Nisan ayından itibaren *Şura-yı Ümmet* adında yeni bir gazete çıkmaya başladı. *Şura-yı Ümmet*’in çıktığı haberi gazetenin bir nüshası ile birlikte derhal İstanbul’a bildirildi (BOA. Y. PRK. A. 12/81). Terakki ve İttihat grubunun üyeleri arasında Bahaattin Şakir, Samipaşazade Sezai, Dr. Nazım, Ahmet Saip gibi isimler bulunuyordu. Prens Sabahattin ile birlikte hareket edenler ise İsmail Kemal ve Sabahattin Bey’in sütkardeşi Ahmet Fazlı gibi isimlerdi. Bunlar bir süre sonra “Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti”ni teşkil eden isimlerdi. Bu iki akım arasındaki ayrılık, felsefî manada da Auguste Comte taraftarı pozitivist Ahmed Rıza grubu ve Science Sociale taraftarı Prens Sabahattin olarak iki farklı karakterde kendisini gösteriyordu. Ancak aralarındaki gerçek ayrım, kongrede de ortaya çıktığı üzere mücadele yöntemleri ve mücadelelerini dayandıracakları güçlerle ilgiliydi (Tunaya, 1998:52).

Kongrenin kısa vadede pratik sonuçlar yarattığını söylemek güçse de, önemli bir değişim olarak artık muhaliflerin yayın faaliyeti dışında harekete geçmeleri fikri telaffuz edilmeye başlandı.

3.2.1. Bir Müdahale Girişimi ve Prens Sabahattin

Yabancı bir büyük devletin müdahalesinin yoğun olarak tartışıldığı kongrenin ardından İsmail Kemal Bey’in anlatımına bakılırsa tüm Jön Türk grupları tekrar kabuğuna çekildi. Prens Sabahattin ve İsmail Kemal çevrelerindeki dava arkadaşlarıyla yalnızca ümit ettikleri reformlar üzerine tartışmalar yürütmekteydi. Ancak bu şekilde amaca ulaşamayacağını düşünen İsmail Kemal Bey bir saray darbesi plânını arkadaşlarına kabul ettirmeyi başardı (İsmail Kemal, 1920:308). Kongrede müdahaleye karşı sert bir tutum benimseyen Ahmed Rıza Bey grubu ya da yeni adıyla Terakki ve İttihat Cemiyeti üyeleri ise bu plânlardan habersiz bulunuyordu. Ahmed Rıza Bey’in müdahale konusundaki tutumunu biraz incelemek gerekirse bunun içerisinde bazı küçük çelişkiler dikkat çekebilir. Zira 1897’de *Meşveret*’te Avrupa devletlerinin iyi niyetli bir müdahalesinin gerekliliğinden söz eden yazılar da kaleme almıştı. Ancak

bunlarda da yapılacak müdahalenin, Osmanlı Devleti'ni daha adil ve demokratik bir rejime kavuşturma niyeti taşıması gerektiğinin altını çiziyordu (*Meşveret*, 15 Mayıs 1897). Böylesi bir iyi niyet beklemediği Avrupa devletlerinin bu süre zarfında Osmanlı Devleti ile ilgili takipçi olduğu konuların sadece Hıristiyan azınlıklara yönelik konular ve Fransız bankerlerle ilgili alacak problemleri gibi maddî meseleler olduğunu biliyordu (Akşin, 2006:69)¹⁹. 1901 yılında pozitivist dergisi *La Revue Occidentale*'deki Türkiye Bülteni'nde Osmanlı ve Fransa arasındaki maddî ve politik problemler üzerine bu minvalde bir yazı kaleme aldı (Ahmed Rıza, 1901:204-206)²⁰.

Tartışmanın diğer tarafında bulunanlar ise 1902 yılı içerisinde yine sonuca ulaşamayan bir girişimle, kongrede savundukları müdahale fikrini hayata geçirmeye çalışmışlardı. Hazırladıkları müdahale plânı genel hatlarıyla şöyleydi: İsmail Kemal Bey, Trablusgarp kumandanı -kendisi de bir Arnavut olan- Müşir Recep Paşa'yı askerleri ile birlikte bu darbe plânına katılmaya ikna edecekti. Ona bağlı askerler Sert'ten, manevra bahanesiyle gemilere bindirilerek Selanik ya da Saros körfezindeki Bolayır'a çıkarma yapacaklardı. Bu arada İngiliz donanması da Çanakkale'deki Beşike Körfezi'nde bulunacaktı²¹. Bu hareket Avrupa'nın desteğini kazandıracak ve Padişah, üzerinde oluşan baskıyla Meşrutiyet'i yeniden ilân edecekti. İsmail Kemal bunun için İngiliz

---

¹⁹ Bahsedilen bankerler meselesi, aslında Sultan Abdülaziz döneminden kalma bir alacak meselesinin 1897'den itibaren yoğunlukla tartışılan bir mesele haline gelmesiydi. 1875 yılında Tubini ve Lorando adlı iki bankerden alınan borçlar yıllarca, II. Abdülhamid tarafından amcasının tahtan indirilmesinde kullanılan maddî kaynaklar olduğu gerekçesiyle birikmiş; faizleriyle oldukça yüklü bir meblağ (750 bin Osmanlı altını dolayında) haline gelmişti (Yorulmaz, 2000:697-768). 1897'den sonra bu paranın peşine düşen Fransa'nın, Osmanlı Devleti ile giriştiği pazarlıklar, 1901 yılı sonlarına değin sürmüştü; Bu paranın alınması İstanbul'daki Fransız elçiliğinin başlıca vazifeleri arasına yer almış ve bu vakanın akisleri¹⁹ geniş bir şekilde tartışılmış, hatta Fransa bu sebepten, Midilli adasına asker bile çıkarmıştı (*Document Diplomatiques*, Paris 1902)

²⁰ Ahmed Rıza Bey'in içinde olduğu dönem itibariyle onun düşüncelerinin bu noktaya gelmesine neden olan siyasî vakalardan bazıları Girit, Makedonya ve Ermeni meselelerinde bilhassa müdahalesi arzu edilen Fransa ve İngiltere'nin yanlı tutumlarıydı²⁰. Dönemin büyük devletlerinin Şark Meselesi'ne bakışının idraki içerisinde olan Ahmed Rıza ve müdahale karşıtlarının tezi, bu alt yapı üzerine inşa edilmişti. Kongreden bir yıl kadar sonra bir yazısında Ahmed Rıza, ülkesinde gerçekleşecek bir ihtilâlin, şiddetin herhangi bir türüne dayalı olmasına karşı çıkarak Ermeni ve Rumların silahlı devrim fikirlerine karşı çıktığı (Ahmed Rıza, 1899:91-98).

²¹ Sina Akşin, Recep Paşa'nın askerlerini Arnavutluk'a çıkarmayı düşündüğünü, ancak dış müdahaleye açık kalması gerekçesiyle Şevket Bey'in kendisini Dedeağaç'a ikna ettiğini yazmaktadır. Daha sonra Sabahattin Bey'in isteği üzerine gemilerin boğazdan geçirilip Ahırkapı'da karaya çıkarılmasına karar verildiğini aktarmaktadır. Ancak Akşin, bu konuda kaynaklarını okuyucu ile paylaşmasa da Ali Haydar Mithat da Ahırkapı'dan söz etmektedir. Bu noktada plânın hazırlayıcılarından biri olan İsmail Kemal Bey'in harekât planı ile ilgili verdiği bilgilere kani olmak burada daha akılcı gözüküyor (Akşin, 2006:70; Ali Haydar Mithat, 1946:170).

hükümetiyle temas kurduğundan ve onların desteğini kazandığından söz etmektedir (İsmail Kemal, 1920:309-310).

Ancak Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın 18 Ocak 1903 tarihindeki vefatı her şeyi değiştirdi (*The Times*, 24 Ocak 1903, Cumartesi: 11). İsmail Kemal Bey de Kahire'de Hidiv Abbas Hilmi ile görüşerek ondan operasyon için bir miktar para temin ettikten sonra Paris'e dönerken bu vefat haberini aldı. Üzüntülerine rağmen Sabahattin ve Lütfullah Bey, giriştikleri harekete maddî kaynak bulmak üzere Londra'ya gittiler (Ramsaur, 2004:108). Burada Ali Haydar Mithat, Londra sefaretî başkâtibi Reşid Sadi, Hüseyin Tosun ve Musurus Paşa gibi isimlerle plân üzerine bir toplantı yapıldı. Banker Sir Ernest Cassel'den 10.000 altın temin edilerek maddî destek sağlanmış oldu (Ali Haydar Mithat, 1946:170). İsmail Kemal'in arkadaşı Cafer Brejdani de Recep Paşa'yla görüşmeye gönderildi. Bu arada İsmail Kemal Bey de, Sabahattin Bey'in daha önce ayarlamış olduğu çıkarma gemilerini Trablusgarp'a göndermek üzere Atina'ya gitti. Ancak oraya vardığında burada böyle bir hazırlığın olmadığını gördü. Bu arada zaman kaybedilmiş; Recep Paşa'nın birliklerini herhangi bir manevra için şehirden çıkarabilmesi için bir bahane de kalmamıştı. İsmail Kemal karşılaştığı maddî güçlükleri ortadan kaldırmak için Yunan Kralı'na da başvurdu ise de bir netice alınamadı. Bunun da ötesinde Cafer Brejdani ile görüştüğünde, Recep Paşa'nın bu harekâta girişmemek yönündeki gerçek hislerini öğrendi ve plânın suya düştüğünü anlayıp bir süre Napoli'de istirahata çekildi (İsmail Kemal, 1920:311).

Cavit Orhan Tütengil ve Nezahat Nurettin Özege gibi Prens Sabahattin ile ilgili eserler kaleme alan yazarların bahsetmediği bu hadise ile ilgili olarak Ahmed Bedevi Kuran, akim kalan bu girişimin başarısızlık nedenini, İsmail Kemal'in para temin etme tutkusu ve karasızlığına bağlar (Kuran, 2000:203)²². Bu girişimle ilgili bilgilere bakılırsa, Recep Paşa'nın İsmail Kemal'in darbe plânına hiç ikna olmamış olması muhtemel

---

²² Bu girişimin hayata geçirilmeye çalışıldığı günlerde Trablusgarp'ta binbaşı rütbesiyle bulunan Cemil Cahit Conk, konuyla ilgili ilginç detaylar vermektedir. Conk, Müşir Recep Paşa ve Şevket Bey'in Jön Türkler arasında hürriyetçi kimseler olarak bilindiğini belirtmekle birlikte, kendisi de bir darbe tasarlamıştı. Onun plânı Meşrutiyet'i, Niyazi ve Enver Bey'in 1908'deki girişimine çok benzer bir şekilde, Trablusgarp'ta Recep Paşa vasıtasıyla ilân etmek şeklindeydi. Recep Bey ile kurdukları kişisel dostluk içinde II. Abdülhamid'ten Bedros diye söz eden Cemil Bey, tasarısını paşa ile paylaştığında "*ben hükümete Mısır'dakiler gibi asi olmaktan korkarım*" cevabını aldı. Bu fikri üzerine Şevket Bey'le yaptığı görüşmelerde de "*Recep Paşa ile iş yapılmaz, onunla yapamazsınız... Gel birader bizimle ol*" dediğini aktarır. Cemil Bey, Şevket Bey'in içinde olduğu Sabahattin ve İsmail Kemal'in Çanakkale'yi geçme plânını akılcı/mümkün bulmadığından bu eyleme katılmadı (Conk, 1963:373-375).

görülmektedir. Recep Paşa'nın daha sonra Trablusgarp valiliğine atanması Padişah'a karşı dost sohbetlerinin ötesinde hiçbir zaman muhalif bir eyleme girişmediğini düşündürebilir Ali Haydar Mithat da Recep Paşa'nın İsmail Kemal Bey'in teklifini reddettiğini teyit etmektedir (Ali Haydar Mithat, 1946:172). Belki de, Sabahattin Bey ve İsmail Kemal'i bu derece heyecanlandıran ve sonra kendisi de bu heyecana mağlup olarak felç geçiren, sadece Şevket Bey'dir (Akşin, 2006:71).

Sabahattin ve Lütfullah Beylerin 1902 yılındaki bu girişimlerine kadar, muhalif olarak görülmelerine rağmen devlet yazışmalarında onlarla ilgili ölçülü bir üslup kullanılagelmişti. Ancak kongre ve darbe girişimlerinden sonra Saray onlara karşı da tutumunu sertleştirdi; bir belgede kendilerinden "bey" hitabıyla söz edilmemesi salık verilmişti. Bu tarihten sonraki sayısız belgede kendilerinden bey şeklinde bahsedilmişse de bu onlara yönelik tutumun göstergesi sayılabilir (BOA. İ. HUS. 98/1320/Ra 059).

3.3. Yurt Dışında Jön Türk Hareketini Etkileyen Olaylar (1902-1908)

XX. yüzyıl başında Avrupa'nın büyük bir kısmı monarşi ve otokrasi ile yönetilirken doğuda görece daha demokratik bir yönetim biçimi olan Meşrutiyet idaresi devrimci-aydın grupların çabalarıyla ortaya çıkmaya başladı. Birbirine sınır komşusu olan Rusya, İran ve Osmanlı bu ihtilallerin yaşandığı ülkelerdi. Bu üç ülkede anayasal muhalif hareketler eş zamanlılık gösterdikleri gibi bir birlerine de esin kaynağı oldular (Acar, Divan 2008:80).

Japonya'nın 1905 yılında Port-Arthur'da Ruslara karşı elde ettiği zafer bütün doğu ülkelerini heyecanlandırdı. Bundan bir süre önce Meşrutî idareye geçen Japonlar hızlı bir gelişim sergilemiş; Rusya gibi bir gücü mağlup etmeyi başarmıştı. Savaşın mağlup generallerinden biri olan Kuropatkin (Bkz. Yazıcı ve Çelik,2008) savaşta başarısızlığı, Japonların askerî gelişimi arkasında aramaktaydı (Kuropatkin, 1909:199). Ancak Japonya'dan kıta Avrupa'sına kadar birçok ülkenin entelektüelleri bu zaferi Japon modernleşmesine bağlıyorlardı, üstelik onlara göre Japonlar bunu geleneklerini yok etmeden yapmışlardı; Japonlar gelişmenin önündeki bazı ananevi engelleri kaldıran doğulu bir milletin, nasıl medenî güç olabileceğini göstermişti (Knight, 1909:59).

Bir Japon tarihçi, Meiji Anayasası'nın oluşumunu, “popüler düşüncüyü, Konfüçyüs ve Alman muhafazakârlığının bir karışımıyla kontrol etme düşüncesi” şeklinde izah etmektedir (Kazuhiro, 2008:151). Osmanlı'daki İslamcı entelektüeller de Japonya'yı, manevî değerlerini yitirmeden gelişen bir modernleşme modeli olarak görüyor, daha seküler bir algılama içinde olanlar ise batı Avrupa yörüngesinde gelişen bir millî modernleşme olarak takdir ediyorlardı. Bu düşünceler *Malumat*, *Meşveret* ve *Şura-yı Ümmet* gibi Osmanlı gazetelerinde birçok kez dile getirildi. Jön Türkler, batının hasta adam etiketi yerine “yakın doğunun Japonya'sı” ifadesini kendilerine daha yakın buldular (Worringer, 2004:208)²³.

3.3.1. İran ve Rusya'daki Devrim ve Meşrutiyet Olayları

Japonya'nın Jön Türkler için esin kaynağı olmasının yanı sıra Rusya'ya karşı elde ettiği zafer bir başka Meşrutî idarenin ortaya çıkmasını hızlandırdı. Savaşın getirdiği ekonomik güçlükler ve ağır vergiler neticesinde meşrutiyet talebiyle ortaya çıkan Rus Köylüler Birliği'nin ardından Potemkin zırhlısında askerlerin isyanı, 1905 Ekim grevi gibi olaylar Çar'ı Duma'nın açılmasına ikna etti. Ancak Rusya'da anayasal hareketler yönünden ilk siyasal gelişmeler 1890'lardan itibaren görülmeye başlamıştı. Ortaya çıkan siyasi toplulukları 1903 yılında “Özgürlük Birliği (Soyuz Osvobojdienie)” adlı liberal bir topluluk aynı çatı altında topladı. Bu birliğin bürokrasiye ve kısmen otokrasiye muhalefetinin yanı sıra meşrutiyet ve sivil hakların tanınması talepleri orta kesimin de desteği ile bir burjuva-liberal devrimi ortaya çıkarttı (Acar, 2008:86).

Bu gelişmeler tüm çevre ülkelerde yankılar uyandırdı. Türk siyasî tarihini kaleme alan birçok kaynak 1905-1907 arasında Anadolu'daki kalkışma hareketlerini 1905 Rus İhtilâli'nin tesirleri olarak ele almaktadır. Bu tesir açısından Jön Türkler ve Rus Devrimciler arasındaki bazı mektuplaşmalar da dikkat çekicidir (Çavdar, 2004:90). Jön Türk gazetelerinde de Rus İhtilâli ilgiyle karşılanmış; ihtilâlcilerin ordularıyla birlikte verdiği hürriyet mücadelesi “Rus Ordusu ve İhtilâlciler” başlığıyla *Terakki* gazetesinin ilk sayfalarında anlatıldı (*Terakki*, 1907:1).

---

²³ Meşrutiyet'in ilânından sonra da Japonya'ya duyulan ilgi devam etmişti, *Tanin*'de “Japonya Misali” başlıklı yazılar göze çarparken, Ahmet Fazlı Bey de 1910 yılında Japonya ile ilgili bir kitap kaleme alarak Tokyo'dan göndermişti (BOA. HR. T.O. 403/29).

Bilhassa Doğu Anadolu'daki olayları bir halk/köylü ihtilâli olarak inceleyen Petrosyan, Sultan II. Abdülhamid'in endişeleri arasında, Jön Türklere sempati duyan Osmanlı Bahriye subayları ile Rus Donanmasının birleşmesi ihtimalinden söz etmektedir (Petrosyan, 1974:231). Tahsin Paşa da, gerek isyan eden askerlerin ele geçirdiği Rus zırhlısı Potemkin'in boğaza ilerleme olasılığından, gerek Osmanlı ordusundaki askerlerin bu ihtilâlcî hareketlerle uzlaşmasından duyulan endişeleri doğruluyordu (Tahsin Paşa, 1999:237). Doğu Anadolu'daki Rus konsolosluklarının raporlarında da Padişah'ın, Rus İhtilâli'nin etkilerinin yayılmasını önlemek amacıyla, bölgeden Rusya'ya gerçekleşen her türlü giriş çıkışı kısıtladığını ve pasaport ve geçiş engelleri çıkartılmasını emrettiğini yazıyordu (Valuyskiy, 1956:134). Bakü ve Tiflis'te çıkan *İrşad* gibi bazı gazetelerin de içeriğinin muzır olduğuna hükmeden Bab-ı Ali, Kafkasya'dan gelen gazete ve dergilerin dağıtımını yasakladı (BOA. Y.A. HUS. 513/17). Osmanlı entelektüelleri arasında yayılan meşrutiyet hareketi ve Jön Türklük, Rus Müslümanlarınca XIX. yüzyılın sonlarından itibaren ilgi ile izleniyordu. Bu tarihlerden itibaren İstanbul ve Rus Müslümanları arasında gerek hac gerekse münferit ziyaretler vesilesiyle bilgi alışverişi gelişmişti. 1908 öncesinde Yusuf Akçura gibi birçok Müslüman aydın Jön Türk hareketine katkı sağladı; Meşrutiyet'ten sonra Ahmet Ağaoğlu gibi isimler de İstanbul basınında boy gösterdiler (Kanlıdere, 2009:512).

Bu dönemde, Japonya ve Rusya'ya oranla ilişkilerin doğrudan yaşandığı İran'da da bir Meşrutiyet devrimi yaşandı. Tıpkı Osmanlı Devleti gibi köklü monarşi geleneğine dayanan İran ve Osmanlı Devleti reformcuları arasındaki etkileşim esas itibariyle daha erken bir dönemde başlamaktadır. Her iki devletin Batı ve Rusya karşısında yitirdikleri kuvvetlerini, daha çok bürokratik reform ve modernleşme hareketleri ile geri kazanmaya gayret ettikleri, Tanzimat devri (1839-1878), bu ilişkinin ilk aşamasını teşkil etmektedir. Bu dönemde her iki ülkenin entelektüelleri batı düşüncesinden etkilenmeye başlamışlardı. Osmanlı anayasanın ortaya çıkışı ve tatil edilmesinin ardından ise paralellik gösteren siyasal eğilimler yeni bir safhaya girdi. Bazı İran entelektüelleri de tıpkı Jön Türkler gibi, ülke dışında basın-yayın ve siyaset mücadelesine giriştiler. İstanbul da, onların başlıca hareket üslerinden biriydi. İranlı reform taraftarları II. Abdülhamit'in izniyle 1878'den 1891'e kadar İstanbul "*Ahter*" adında farsça bir gazete çıkardılar. Gizlice İran içlerine de gönderilen gazete, bu topluluğun düşüncelerini

yaymak konusunda başlıca vasıtalarından biriydi. II. Abdülhamit de, Cemalettin Afgani'nin de tesiriyle gazetede savunulan Sünni-Şii ayrımı gözetmeksizin Müslümanların halifenin buyruğu altında birleşmesi fikri nedeniyle, onlara ülkelerindeki sansürden etkilenmeyecekleri geniş bir yayın hürriyeti tanıdı (Zarınnebağ, 2008:52).

Kaçar hanedanından Nasıreddin Şah döneminde (1848-1896) gerek İranlı entelektüellerin Avrupa ile temasları, gerek ekonomik bozulmalar yüzünden rahatsızlıklar su yüzüne çıkmaya başladı (Kılıç, 2002:146). Ekonomik sorunlar arasında başta yabancı tüccarlara verilen imtiyazlar geliyordu. İngiliz Jolious De Royter adlı bir ticaret adamı, ülkenin bankacılık, madencilik ve demiryolu gibi imtiyazlarını ele geçirdi. 1890 yılında tütün imtiyazının elli yıllığına satılması, ekim ve üretiminin kısıtlanması büyük bir ayaklanmaya neden oldu. Tütüncüler, Tebriz, Meşhet, İsfahan, Yezd gibi şehirlerde İran tarihinde Reji Ayaklanması olarak anılan kalkışmayı başlattılar, özellikle gerçekleştirdikleri tütün boykotu, Şah'a geri adım attırdı (Tabriz, 2004:60-94). Ülke içinde Avrupa'da eğitim görmüş bazı aydın gruplar da Rusların, yargı sistemi, İngilizlerin ise devlet maliyesi üzerindeki etkilerine karşı bir hareket başlattılar (Hone-Dickinson, 1910:53).

İran anayasa hareketine düşünce önderliği yapan isimler, Nasıreddin Şah'ın 1890'dan sonra entelektüeller üzerinde kurduğu baskı sonucunda ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar. İslam dünyasında batıya karşı bir birlik kurulması düşüncesi ile birçok girişim ve tartışma içerisinde olan Cemalettin Afgani de 1892'de Avrupa'ya gitti. Burada batılı düşünce adamları ile giriştiği fikir tartışmalarının ardından, Afgani (Bkz. Özcan, 1995), daha sonra yeniden İstanbul'a geldiğinde Mirza Ağa Han Kermani, Ahmad Ruhi gibi siyasî muhalifleri tekrar etrafında toplamaya başladı. Ayrıca bu dönemde Mirza Hüseyin Han gibi yüksek eğitimini de İstanbul'da alan bazı İran sefirleri, Osmanlı devlet örgütünün yapılanmasından etkilendiler ve İran reformu için referans aldılar (Bayat, 1991:23-38).

Bu muhalif grubun üyelerinden Mirza Ağa Han Kermani'nin İran hükümdarı Nasıreddin Şah'ı bir Cuma günü öldürmesinin ardından tahta geçen Muzafereddin Şah döneminde, İran ekonomisinin kapıları yabancı sermayeye iyice açıldı (*Le Figaro*, 9

Mayıs 1896:3). Muhalif hareketler hız kazandı ve farklı politik topluluklar oluşmaya başladı. Bunlar arasında Tebriz’de yayına başlayan *Gencîne-i Fünun* gazetesinin yanı sıra, Ademiyyet Derneği, İran Uyanma Lejyonu ve Terakki Ocağı’nı sayabiliriz. Öte yandan Japonya’nın Meşrutî gelişimi ve askerî başarıları ile 1905 Rus Devrimi ve Jön Türklerin faaliyetleri İran’daki siyasî hareketlere canlılık getiren dış etkenler arasındaydı (Tabriz, 2004:92). İran, Rus ve Osmanlı Meşrutiyet hareketleri üzerine karşılaştırmalı bir doktora tezi hazırlayan Nader Sohrabi İstanbul’u, Londra, Kalküta ve Kahire gibi ihtilâlcilerin yasaklanmış gazeteleri ve muhalif hutbelerini yayınladıkları merkezler arasında göstermektedir (Sohrabi, 1996:30).

Ekonomik güçlüklerle boğuşan halk 1905’te Tahran’da ayaklandı. Ulema Kum şehrine çekilerek sadrazama, isteklerinin kabul edilmesini istediklerini, aksi takdirde daha büyük olayların çıkacağını anlatan bir mektup gönderdiler. Artan baskılar sonucunda Muzafereddin Şah, daha fazla dayanamayarak 5 Ağustos 1906’da, Kanun-ı Esasî’yi ve Meşrutiyet’i ilân etti (Browne, 1910:107-115). Elli bir maddelik İran anayasası, Muzafereddin Şah ve veliaht Muhammed Ali Şah imzalarını taşımaktaydı. Şah, kısa süre içerisinde meclisin açılacağını, devlet erkânı içerisinde herkesin görev ve sorumluluklarını belirleyen bu anayasa ile ülkelerine zenginliğin geleceğine dair inancını halkına duyurdu (*The Times*, 9 Mart 1907:13).

İran’ın Meşrutiyet süreci birkaç yıl daha çeşitli sorunlar içerisinde geçti. Bu mücadeleler sırasında Ömer Naci Bey gibi bazı İttihatçılar da İranlı ihtilâlcilerle birlikte çalıştı. İran ve Osmanlı Meşrutiyetçi hareketleri arasındaki ilişki İran İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin varlığından anlaşılmaktadır (Hanioglu, 2001:188-317). 1907’de Jöntürkler, ikinci kongrelerini topladıklarında karar metninin tamamlanmasının ardından İran Meclis-i Mebusan reisine, Osmanlı muhaliflerinin iyi dileklerini arz eden ve “*Yaşasın İran Meclisi*” diye biten bir telgraf gönderdiler (Kuran: 2000:296).

Hatta bu dönemin Meşrutî hareketleri, hem oluşum hem de kurumsal etkileşim bakımından İran ve Türk muhaliflerinin ihtilâlcî kanatlarıyla da sınırlı değildi. İran’da devlet müesseselerinin Osmanlı modelinde düzenlenmesi ve Osmanlı Kanun-i Esasî’sinin İran anayasası üzerindeki derin etkisi ile İran’da olanlar Sultan II. Abdülhamid’i de etkiledi. II. Abdülhamid, Rusya’nın ardından İran’da da anayasal

rejimin ihdası üzerine, Osmanlı ülkesi için de Meşrutiyet'i yeniden düşünmeye başladı. Sultan II Abdülhamid, başta Almanya olmak üzere birçok Avrupa ülkesinin anayasalarını getirterek tercüme ettirdi ve bizzat inceledi. Ancak vehimleri aklına hep aynı soruyu getiriyordu: *Kanun-ı Esasî Türk'ün Menfaatine mi?* (Tahsin Paşa, 1999:336).

3.3.2. Jön Türk Hareketi'nde Avrupa'daki Bazı Gelişmeler

1902-1908 yılları arasında dış faktörler ve iç dinamikler, Osmanlı Devleti'nin bir ihtilâl iklimi içersinde olduğunu gösteriyordu. Jön Türklük, 1902'den sonra farklı yapılar ve koalisyonlar halinde ortaya çıkmaya başladı. 1902 yılında gerçekleşen Osmanlı muhalefetinin ilk kongresinde sağlanan nispî bir birleşme ile muhalifler farklı kamplar altında birlikler kurdular. Ahmed Rıza Bey etrafında örgütlenen grup, kendisini diğerlerinden Terakki ve İttihat şeklinde ayırdı, Prens Sabahattin ise çevresini Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyetiyle örgütledi. Belki de bunun en açık göstergelerinden bir tanesi, 1903 yılında Paris'e gelen Abdullah Cevdet'i Ahmed Rıza ve arkadaşlarının aralarına almak istemeyişleriydi. Cevdet de bu tutum karşısında ilerleyen birkaç zarfında Adem-i Merkeziyetçi diğer gruba yakınlığı (Hanioglu, 1981:48). Bu gruplar, eylem ve yöntem olarak birbirinden farklı tutumlar benimsediler. Kongreden sonra ortaya çıkan kliklerin temel tartışma konularından biri, yabancı karşıtlığı ve taraftarlığı meselesiydi. Bunlardan ilki Ahmed Rıza Bey tarafından temsil ediliyordu. Terakki ve İttihat grubu, Sabahattin Bey karşıtlığı ile dönemin büyük devletlerine karşı şüpheli ya da açık şekilde ifade edilmese de karşıt tutumunu birleştirdi. *Meşveret* sürekli olarak Bulgar ve Ermeni meselelerinde İngiltere ve Fransa'yı taraflı olmakla suçluyor, Müslümanların bunu açıkça gördüğünü duyuruyordu (Ünal, 1996:32). İttihatçılar, bu düşünceyi gazetelerinde daha nitelikli bir şekilde işlemek için bir bilgi ağı da kurmaya çalıştılar. Bahaeddin Şakir Bey, Mustafa Refik'ten Alman basınında çıkan haberlerin toplanıp tercüme edilerek Paris'e gönderilmesini, Cambridge'te dersler veren Halil Halid'den de İngiliz basınına takip etmesini istedi (Hanioglu, 2001, 166).

Turcophobia, İngiltere'de Gladstone'un tesiriyle bu dönem Avrupa'sında oldukça geniş boyutlara ulaştı. Avrupa'da, Jön Türkler içinde kendisine yer edinen isimlerden

Halil Halid²⁴, Türk karşıtı bu söylemlerle mücadele edenlerdendi. En önemli çalışmalarından biri olan *A Study in English Turcophobia* da diğer birçok Jön Türk gibi Türklere karşı yapılan karalamalara karşı çıktı ve Abdülhamid idaresi ile Türklüğün birbirinden ayrı şeyler olduğunu savundu (Halid, 1904:163). Prens Sabahattin de 1905 yılında *Le Revue* dergisinde yayınladığı “*Türklerin Medeniyet Âleminde Kaydettikleri Terakkiler*” başlıklı yazıda, benzer bir çabayı sergilemekteydi (Ege, 1997:57). Sabahattin Bey, babasının ölümü ve kardeşi Lütfullah Bey’in İstanbul’a gizlice girmeye çalışırken tutuklanmasının ardından uzunca bir süre kendisini ilmî faaliyetlere verdi. Bu arada *Le Matin* gibi Fransız gazetelerine yazılar yazarak konferanslar düzenledi ve bir yandan Sultan II. Abdülhamid’i ağır şekilde eleştirmesine rağmen Fransa’da bir Osmanlı sempatisi ortaya çıkarmaya çalıştı (Akşin, 2006:86). Prens Sabahattin, Meşrutiyet’in ilanına değin imkanları ölçüsünde yazılarına ve Londra gibi Avrupa’nın önemli merkezlerinde verdiği konferanslarına devam etti (BOA. Y. A. HUS. 920/118). Prens Sabahattin ve Ahmed Rıza Beyler gibi bazı şahısların basın, yayın ve konferans faaliyetlerine engel olmaya çalışmak ve Galata postanelerine gelen yabancı gazetelerini takibe almak bir süre daha Yıldız’ın uğraşları oldu (BOA. Y. MTV. 299/142).

3.4. Muhalefetin Birleşme Girişimleri ve Ayrışması

Jön Türkler, Türk karşıtlığı gibi meselelerde doğal olarak aynı safta yer almalarına rağmen, bilhassa kongreden sonra birçok tartışmayla farklı gruplara ayrıldılar. Bu tartışmaların başlıcaları müdahale meselesi ve Adem-i Merkeziyet’ti. Doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir’in 1905’te Paris’e gelişinden itibaren yeni bir ivme kazanan muhalif hareket, gruplaşmalara son vermek üzere bir toplantı daha yapılmasına karar verdi. Hangi esaslar etrafında birleşileceği konusunda Prens Sabahattin’den bir program hazırlaması istendi (Kuran, 2000:212). Sabahattin Bey, Demolins’in düşüncelerinden etkilenerek takipçisi olduğu Adem-i Merkeziyet fikrini, hazırladığı programa koymaktan çekinmedi. Ona göre, Kanun-ı Esasî’nin 108. maddesinde sözü edilen, vilayetlere “*tevzi-i mezuniyet*” verilmesi onun bu fikrinin karşılığıydı. Tevzi-i Mezuniyet’in Fransızca karşılığı “*decentralisation*”du ki bu da ona göre adem-i merkeziyet demektir. Ancak bunu anlatmaya çalıştığı kitle az ya da çok muhtariyet

²⁴ Eserleri ve biyografik bilgi için bkz. (Uzun, *DİA* 1997; Wasti, 1993)

verilen tüm Osmanlı topraklarının kaybedildiğini bilen ve buna karşı çıkan Ahmed Rıza Bey ve arkadaşlarıydı. Onlara göre Sabahattin Bey, Osmanlı gerçeklerinden habersizdi (Akşin, 1973:544). Bu gruba göre adem-i merkezîyet “*merkez yok*” ya da merkezîsizlik demekti ki merkezîsiz bir devlet var olamazdı. Jön Türk grupları temel meseleler üzerinde bile anlaşamıyorlardı. İlk toplantıda adem-i merkezîyet uzun uzadıya tartışıldıktan sonra meselenin halli ikinci bir toplantıya bırakıldıysa da, böyle bir toplantı bir daha gerçekleşmedi. Ali Haydar Mithat 1906 senesinde Paris’e gelerek Ahmed Rıza’ya birleşme konusunu açmış; idealist ittihatçı da kendisine cemiyet nizamnamesini göndererek “...arkadaşlarınıza lütfen gösteriniz... Mündericatını harfiyen kabul edenler bizimle birleşmiş sayılır” cevabını vermişti. Ali Haydar da birleşmeden böylece ümidi kesti (Ali Haydar Mithat, 1946:181). Birleşme girişimlerinin başarısızlığı Balkanlar’da da duyuldu, Jön Türklerin Bulgar komiteleri ile ittifak yapacağı dedikoduları ile ilgili olarak bir Makedonya gazetesi, kendi aralarında ittifak kuramayan Jön Türklerin başka bir grupla ittifakını mümkün görmüyordu (BOA. Y.A.HUS. 493 /106).

Prens Sabahattin, muhalefetin birleşememe sorununun açıkça ortaya çıkmasının ardından, 1906 yılında Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti’ni resmen kurarak bu yılın Temmuzunda bir program yayınladı. On maddelik cemiyet programı, Adem-i Merkezîyet ve Tevzi-i Mezuniyet’i izah ediyor, yerel idarecilerin seçimle işbaşına gelmelerini ön görüyor, uluslararası antlaşmalara bağlılık vaad ediyordu (Ege, 1977:71-72). Terakki ve İttihatçılar bu programı *Şura-yı Ümmet*’te yayınlamaktan çekinmediler, ancak elbette ayrı bir yazıda bu programa katılmadıklarını açıkça belirttiler (Akaya, 2005:34). Bu tarihten sonra cemiyetlerin ve muhalif kliklerin ayrılığı resmileşti. “*Hükümet-i Meşrûta ve Islahat-ı Umumiye Taraftarlarının Vasıta-i Neşriyatıdır*” (*Şura-yı Ümmet*, 15 Nisan 1906:1) dökümanı ile çıkan *Şura-yı Ümmet* bunu terk ederek, “*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti’nin Vasıta-i Neşriyatıdır*” ibaresini kullanmaya başladı (Mardin, 2006:286). Kâtib-i umumîliğini Ahmet Fazlı Bey’in yaptığı *Terakki* gazetesinin alt başlığı ise Sabahattin Bey’in düşüncelerinin özeti gibidir: “*Fenn-i İctima ve Adem-i Merkezîyet Taraftarlarının Mürevvic-i Efkârıdır*” (Durukan, 2003:144). Bu iki gazete 1906-1908 yılları arasında yurt içinde dağıtımına

azamî ölçüde engel olunmaya çalışılan yayınlardı, bunlar dışında *Lak Lak* gibi mizah dergileri de takibata uğruyordu (BOA. Y. MTV. 298/105).

Paris Sefareti'nin ifadesine göre *Terakki*'yi çıkartan bu grup, Ahmet Fazlı, Prens Sabahattin ve bir de Bahriye'den tard edilmiş Rıza isminde birisiydi ve yayına engel olmak için sefaretçe polis takibatı başlatılmıştı (BOA. Y. MTV. 287/40). Ancak sefaret, Jön Türklerin yaşadığı şehirler arasındaki yayın akışını takip edemez haldeydi. Örneğin 1906 senesinde Kahire'den Paris'e sürekli yayınlar gönderiliyordu, Paris sefareti geniş bilgi alınması için Mısır'a bir memur gönderilmesini talep etti (BOA. Y.A. HUS. 507/4).

Prens Sabahattin'in Adem-i Merkeziyet fikrinin derin bir bölücülük şüphesiyle karşılanması ve müdahale tartışmalarından gelen bakış açılarının millî hassasiyetleri ne derece yansıttığı meseleleri, onu siyasal yaşamı boyunca ilmî müdafaalar yapmak zorunda bıraktı. Sultan'ın hilâfeti kötüye kullanma biçimi olarak gördüğü Panislamizm ve uzlaşma yoluyla çözüleceğine inandığı Ermeni meselesi konusundaki düşüncelerini *The Times*'ta "*The Sultan and Pan-Islamic Movement*" başlıklı uzunca bir makalede anlattı (*The Times*, 13 Ağustos 1906:6). Onun II. Abdülhamid'in hilâfet siyasetini eleştiren yazıları, tam da İngilizlerin Hindistan siyasetine uygun bir şekilde halifenin meşruiyetinin sorgulanması gerektiğine dair bir tartışmaya uygun düşüyordu (*The Times*, 28 Ağustos 1906:6).

Diğer taraftan sarayın onu İstanbul'a geri döndürme gayretleri de sürmekteydi. 1906 senesinde kardeşi Lütfullah Bey onu geri döndürmek için Paris'e gönderildiyse de başarılı olamadı. Aynı tutumu yaklaşık bir yıl sonra Necip Melhame vasıtasıyla yapılan geri dönüş teklifinde de sergiledi. Kardeşine yazdığı mektup, imparatorluk içinde ve dışında yaşanan gelişmelerden duyduğu heyecanı ve davaya olan bağlılığını ortaya kayacak niteliktedir²⁵.

---

²⁵ "*Berlin Sokağı Numara 8 /Paris*

Azizim Birader,

Geçen gün sefaretin başkâtibi bizim idarehaneye gelerek Fazlı Bey'e, bana okutmak üzere resmî bir telgraf göstermiş ve sefaretin Necip Melhame Paşa ile birlikte bize tebliğe memur olduğunu bildirmiş. Taraf-ı şâhânedan vuku bulan bu tebligatın Necip Melhame gibi Tunus Hapishanesi'nden çıkma eski bir hırsız vasıtasıyla vukuu bulmasına nihayet derece teessüf ettim. Emin ol ki ben Necip Melhame gibi adamların ne suretlerini görür ne de sadalarını

Sabahattin Bey'i tarif eden kaynaklar –bilhassa ona taraftarlığı ile bilinen Paul Fesch ve Ahmet Bedevi Kuran gibi- genellikle onun sosyal ve siyasî meselelere olan vukufu üzerine dikkat çekerler. Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî Cemiyeti ve daha sonra kurulan Ahrar Fırkası onun yörüngesinde olmasına rağmen o, liderliği üstlenmedi ve resmî görevler almadı. Bu durumdan Sabahattin Bey'in daha büyük mevkiler arzu ettiği yönünde yorumlar da yapılmıştı. Bu görüşü güçlendiren nedenlerden bir tanesi devlet ya da Padişah ile ilgili buhranlı dönemlerde daha fazla öne çıkma gayretiydi. Bunlardan bir tanesi II. Abdülhamid'in 1906 yazında geçirdiği rahatsızlıktı (*The Times*, 13 Ağustos 1906:3-8). Padişah'ın sağlık sorunları batıda olası bir hükümdar değişikliği konusunda Türkiye'ye olan ilgiyi artırdı. Şark meselesi konusundaki tartışmaların hararetlenmesi üzerine Sabahattin Bey, büyük devletlere hitaben bir memorandum hazırladı ve bu metin *Le Matin* gibi Avrupa'nın belli başlı gazetelerinde yayınlandı (BOA. Y.A. HUS. 508/101). Eylül 1906'da Paris'te Sabahattin Bey tarafından kaleme alınan, *Türk Liberallerinin Şark Meselesi Konusundaki Memorandum'u* başlıklı yazı, reformların geçmişte neden başarısız olduğunu, gelecekte nasıl başarılabilirliğini ve Osmanlı toplumunun sosyal

---

işitirdim. Namus ve haysiyet nazarında her şeye tefevvuk ettiği için haysiyetsiz eşhâs ile münasebette bulunmak mesleğime külliyyen mugayirdir. Bir sırası düştüğü zaman bu ciheti devlet ve milletimize karşı olan sadakatimizle birlikte arz et. Bütüen erbâb-ı namus nazarında olduğu gibi bizim nazarımızda da padişahla milletin menafî'i birbirinden ayırlamaz. Padişah milleti için çalışır millet de bundan dolayı kendisine şükran ve muhabbetle merbut olur bize de bugün milletimizin menfaatine çalışanlar meyânında bulunduğumuz için aynı hissiyat ile mütehasıs olmaları iktiza eden zat-ı hazreti padişahının mazhar-ı takdirâtı seniyeleleri olmaktığımızı temenni ederiz. Çünkü kelimenin en hakikî manasıyla en sadık tebalarındanız gariptir bir taraftan Necib Melhame gibi hissiyât-ı âliyye-i beşeriye namına her ne var ise cümlesinden mahrum olan bir şaki vasıtasıyla İstanbul'a davet edilirken diğer taraftan vazife-i vatan perveranemizi ikmale çalışmak emel-i meşruıyla neşriyatımızı tevşâ çalışıyorduk! Birçok dostlarımız Terakki'nin Türkçe'den maada İngiliz, Fransız ve Arapça'da da neşrini çoktan beri arzu ettikleri ve bunun husule getireceği tesirin menfaat-i milliyemize ciddî faidesi dokunacağına kani olduklarından vukuu bulan müracaatlarını nazarı dikkate alıp neşriyatı hayırhanemize bu üç lisanda da bir cereyan vermeyi tahtı karara aldık. Bugün millette büyük bir heyecan var. Rumeli ve Anadolu'nun her tarafı alt üst oluyor. Zaman, istirahatımızı düşünecek zamanlardan değil, efkâr-ı milliyeye üzerinde büyük bir tesiri olan neşriyatı büyüterek vicdanları doğru bir yola sevk etmek lazım. Bilirim ki bu faaliyet-i cedîdemizden hoşlanmayacaksınız fakat vazife-yi vicdaniyemizi ifaya çalıştığımızdan dolayı bize güvenmemekliğini sureti mahsusada rica ederim. Şayet mabeyn-i hümayun tarafından isticvab edilersen vatanlarının iyiliğinden başka hiçbir maksada, hiç kimsenin şahsına hizmet etmiş adamların istiklâl ve haysiyet-i vataniyeyi temin vazifesiyle mükellef olan devletin de düşmanı olamayacaklarını arz etmekte tehir etme. Cevabına intizar eder ve efradı ailemizin cümlesine ayrı ayrı hissiyât-ı muhabbetkârânemi takdime delaletini rica ederim azizim.

23 Teşrin-i Sani 1907

Sabahaddin" (BOA. Y.EE. 14/140).

evriminin ileri bir noktaya gitmekte olduğunu izaha çalışıyordu (*The Times*, 02 Ocak 1907:13).

Sabahattin Bey'in uzlaşmadığı cephenin başındaki Ahmed Rıza Bey'in avantajı ise kendisini Jön Türkler dışında bir başka zümreye kabul ettirmiş olmasıydı. Auguste Comte'un pozitivist takipçileri, içlerinden biri olarak gördükleri Ahmed Rıza'yı her şekilde destekliyorlardı. Örneğin 1996'da *Meşveret*'in Fransa'daki dolaşımına sınırlama getirildiğinde *La Revue Occidentale* dergisinde arkadaşları ona destek yazıları kaleme aldılar (*La Revue Occidentale*, 1896:343-344). 1906'da ise aynı dergide o güne kadar kaleme aldığı yazılar listelendi (*La Revue Occidentale*, 1906:263). Genel olarak uzlaşılması güç birisi olarak tarif edilse de artık Jön Türkler tarafından anlaşılmıştı. *Turkey and Eastern Question* adlı eserde Ahmed Rıza'dan "*Hayalperest Rıza*", "*Münzevi Rıza*" diye söz edilmektedir. Aslında bu tabirler onun Parisli arkadaşlarının ifadeleri idi, her sözünün başında hem Müslüman hem de gayrimüslimler için dertlenen kelimeler bulunurdu. Yazar onun en büyük düşünün, Osmanlı uyruklarını tek bir millet halinde görebilmek olduğunu kaydetmektedir (Macdonalds, 1912:54). Ramsaur da, eserinin birçok yerinde Ahmed Rıza'nın Osmanlıcılığına ve şiddete başvurmadan sonuca ulaşma arzusuna dikkat çekmektedir (Ramsaur, 2004:188).

Ahmed Rıza Bey ile ilgili ilginç bir hususiyet ise savunduğu fikirlerin giderek Sultan II. Abdülhamid'in siyasetine benzemeye başlamasıydı. Sabahattin Bey'in Adem-i Merkeziyet fikrine karşı, merkezî devleti savunduğunda, bir ihtilâl ya da şiddete dayalı kalkışma hareketi yerine halkın eğitilerek belli bir seviyeye ulaştırılması gerektiğini öne sürdüğünde, hatta Ermeni ve Bulgar meseleleri gibi Hıristiyanlarla ilgili konulardaki düşünceleri göz önüne alındığında, Padişah ile mutabık olduğu söylenebilir. Bu mutabakattan Padişah da habersiz olsa da, Piere Qillard'ın bir gün Ahmed Rıza Bey'e "*sizin siyasî fikirlerinizle Abdülhamid'in siyasî fikirleri arasında zerre kadar fark yoktur*" demesi bundandı (Yahya Kemal, 2008:180).

Muhalefet içerisindeki bölünme, harekete yeni katılanların şevkini kırarak düzeydeydi. Ahmed Rıza ve Sabahattin Beylerin "*imtiyazına kalan*" Jön Türklüğü 1903 yılında gözlemleyen Yahya Kemal, yurtdışında bir şey yapamayan muhalefetin, dışarıda da

ahlâksızlık ve açlık yüzünden dağılmakta olduğuna kanat getirmişti (Yahya Kemal, 2008:198).

Bu iki grubun bir çizgide buluşamamasının altındaki nedenler arasında başlarında böylesine iki fazlaca idealist ismin bulunması gösterilebilir. Sosyal bilimlere ilgi duyan bu iki düşünür, farklı ekollerin baskın bir şekilde etkisi altındaydı. Diğer Jön Türkler arasında onlar kadar derinlikli bir muhalefet anlayışına sahip olanların sayısı pek azdır. Elbette Abdullah Cevdet, Beşir Fuad gibi felsefeyle ilgilenmiş Jön Türkler'i unutmamak gerekir, ancak Ahmed Rıza ve Sabahattin Bey onlardan farklı olarak, tahayyül ettikleri ihtilâl ile felsefî birikimleri arasında doktrinler bir ilişki kurmaya gayret etmişlerdi.

3.5. II. Muhalif Osmanlı Partileri Kongresi ve Bazı Tartışmalar

Jön Türk hareketi kendi içerisinde iki kez şiddetli bir tartışma ve kamplaşma sürecine girdi. Bunlardan ilki Mizancı Murad Bey ve Ahmed Rıza arasında, ikincisi ise Ahmed Rıza ve Prens Sabahattin arasında gelişti. Bunlar dışında 1904 yılında başlayan bir tartışma da Yusuf Akçura'nın "*Üç Tarz-ı Siyaset*" makalesiyle gelişti. Burada ortaya atılan tez, kongredeki müdahale gibi günlük siyaset ya da devlet kurumlarının organizasyonu bakımından "adem-i merkezîyet" mi "merkezi devlet" mi tartışmalarının da ötesindeydi. Akçura, batılıların Şark Meselesi dediği Osmanlı Devleti'nin çözülme sürecine girdiği bu yıllarda, takip edilecek temel siyaseti tartışıyordu. Osmanlı Devleti'nin tüm politikalarına yön verecek bakış açısı Osmanlılık mı, İslamcılık mı yoksa Türkçülük müydü? Aslında ilk ikisi tartışıla gelmişti. Osmanlılık ya da İttihad-ı Anâsır düşüncesi Osmanlı Devleti'nin vazgeçilmez devlet ideolojileriydi (Akçura, 1999:9).

Jön Türkler arasında da Ahmed Rıza, Prens Sabahattin ve Mizancı Murad'ın ortak görüşlerinden biri Osmanlılıktı. Onların nesli Osmanlı unsurlarının bir arada sorunsuz bir şekilde yaşayabileceğini ve yaşatılması gerektiğini samimi bir şekilde savunan muhtemelen de son kuşaktı. Cemiyet'in, Bahaeddin Şakir tarafından 1906-1907 yıllarında gerçekleştirilen yazışmalarında da "*din ve mezhep ve kavmiyet ayırmaksızın el birliği ile çalışma*" düsturunun altı sık sık çiziliyordu (ÖİTCMMK, 1906:30).

Akçura'nın makalesi bu siyasetin artık güdülemeyeceğini ortaya atan ya da bunu söylemeye cesaret eden ilk çalışmalardan olması bakımından önemlidir. Makalesinin İttihad-ı Etrak dediği Türkçülük ile ilgili kısmı, önce Osmanlı içerisinde Türklüğün tanınması sonra Anadolu'dan Orta Asya'ya uzanan Türklüğün uyandırılması gibi daha önce derli toplu bir şekilde öne sürülmemiş tezleri haizdi, onun da söylediği gibi Türkçülük diye bir şey o tarihlere kadar zaten yoktu. Ele aldığı üç tarz-ı siyasetin her birinin tatbikinden doğacak faydalar aşikârdı; ancak Akçura, bu siyasetlerin yaratacağı mahzurları da ortaya koymaktan çekinmedi. İslamcılık, Osmanlı içinde mezhep çatışması çıkartabileceği gibi tebaaları içinde Müslüman nüfus bulunan Rusya ve İngiltere'nin düşmanlığını da çekebilirdi. Bu ikincisi, Türklüğün uyandırılması fikri için de riskliydi. Osmanlıcılığı ise artık ne Türkler ne Müslümanlar, ne de gayrimüslimler istiyordu (Akçura, 1999:28-34).

Buna rağmen Osmanlıcılık kendisini son kez II. Jön Türk kongresinde ve II. Meşrutiyet'in ilânında sınamıştı. İdealist İttihatçılar, II. Meşrutiyet'in ilânını takiben Osmanlıcılığın ya da İttihad-ı Anâsır'ın tatlı bir düş olduğunu gösteren birçok olaya rağmen bir süre daha bu düşünceyle ülkenin karışıklıklardan korunabileceğine ve eski güçlü günlerine dönebileceğine inandılar. Bu amaçla 1909'da kurulan İttihad-ı Anâsır-ı Osmaniye Heyeti, tüm yurttaşlara din ve ırk ayrımı gözetmeden “*yek-vücut*” olmayı öğütleyen bir beyanname hazırladı. Neredeyse tüm Osmanlı dillerine çevrilen beyanname Osmanlılar arasında “*ayrılık gayrilik yoktur*” temasını işliyordu (Kurşun, 2008:693).

Osmanlı unsurlarını ortak hedefler etrafında birleştirecek bir kongre fikri Ahmet Bedevi Kuran'a göre, 1905 yılında, Padişah'a karşı düzenledikleri bombalı saldırının ve komitelerinin gerçekleştirdiği silahlı faaliyetlerin Sultan II. Abdülhamid'i ortadan kaldırmaya yetmediğini gören Ermenilerden gelmişti (Kuran, 2000:287). Fakat Bayur, İttihatçı liderlerin yazışmalarına dayanarak kongrenin fikir babasının Ahmed Rıza olduğunu söylemektedir (Bayur, I/I 1991:385).

Kongre fikrinin olgunlaşmasında bazı dış politik etkenlerin de katkısı oldu. Bunların ilki, menfaatleri geleneksel olarak Orta Asya, Tibet, İran ve Afganistan meselelerinde çakışan İngiltere ve Rusya arasında bir antlaşma zemininin oluşması olmuştu (Hughes,

2000:511). Baltık Denizi kıyısındaki Baltık'ta önce Rus ve İngiliz diplomatlar, ardından Çar ve Kral bir araya geldiler. Üzerinde uzlaşacakları temel konu Almanya'ya karşı bir ittifaktı, bunun dışında Makedonya meselesi de gündemlerindeydi. Bu konu başlığında, Makedonya'nın görünürde bir Osmanlı toprağı olması; ancak üzerinde yabancı kontrolünün sağlanması karara bağlandı. Fakat Makedonya'ya ulaşan bilgiler bu iki devletin Osmanlı'yı paylaşmak konusunda uzlaştıkları yönündeydi (Zürcher, 2001:135). Gerek bu bölgede bulunan ve gerekse Avrupa'daki Jön Türkler eyleme geçmeyi, bir tür meşru müdafaa olarak görmeye başladılar. Dolayısıyla, kongrenin toplanması için de Reval'deki Rus-İngiliz yakınlaşmasından duyulan kaygılar müessirdi (Knight, 1909:134).

Terakki ve İttihat'ın Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile 1907 yılında Bahaeddin Şakir tarafından kaleme alınan bir program çerçevesinde birleşmesinin sağlanmasıyla örgüt, 1908 İhtilâli'nden önceki son adlandırmayla İttihat ve Terakki Cemiyeti ismini benimsedi ve geniş bir koalisyona dönüştü. İkinci adım ise diğer muhalif gruplarla birleşmekti. Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile Ermeni Taşnaksütyun Cemiyeti bunların başında geliyordu. Bahaeddin Şakir Bey'in mektuplarından anlaşıldığına göre, Ermeniler kimi zaman Jön Türkleri maddî imkânlarıyla destekliyordu (Kuran, 2000:258). Ancak bu bir ittifaktan çok muhalifler arasındaki yardımlaşmaya örnek gösterilebilir. Bunu bir ittifaka dönüştürmenin en iyi yolu da ortak bir programın belirleneceğı bir kongre organize etmektir. Bu kongre 1902'deki ilkinden farklı olarak cemiyetlerin temsil edileceğı bir yapı arz edecekti. Bu nedenle kongreden Hanioglu gibi "Osmanlı Muhalif Partileri Kongresi" şeklinde söz etmek doğru olacaktır (Hanioglu, 2001:191).

Muhalif güçlerin birleşmenin sağlanmasında en istekli taraflardan biri Ermenilerdi, zira gerçekleştirdikleri eylemlerin hiç birinin bir büyük devletin müdahalesine neden olmadığını artık kabul etmişlerdi. Malumyan önderliğindeki Taşnaksütyun örgütü üyeleri de Ermenilerin çok arzu ettikleri reformlar meselesinin çözümünü diğer muhalif kesimlerle gidilecek bir işbirliğinde görmüşlerdi (Bedikian, 1908:10827). Kongrenin tarafları yalnızca istedikleri hür rejime ulaşamayan Jön Türkler ya da bahsettiğimiz Ermeni grupları değildi, II. Abdülhamid'ten istediklerini alamayan bazı Osmanlı unsurları da kongrede temsil edileceklerdi. Bunlar içerisinde Ermenileri, İsrail

meselesinde Abdülhamid'le uzlaşamayan Yahudileri ve bazı muhalif Arap gruplarını sayabiliriz. Bulgarlar ve Arnavutlar davetli olmalarına rağmen kongreye ilgi göstermediler, Rumlar ise zaten çağrılmamıştı (Akşin, 2006:100).

Kongrede ağırlığı teşkil edenler, İttihatçılar, Teşebbüs-i Şahsî grubu ve Ermenilerdi. Bunlar, yapılan hazırlıklar içinde bir ön toplantı yaparak, kongreye katılım için bazı yeterlilikler de belirlemişlerdi. Şart-ı İçtima denen bu koşullar içinde Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve bütünlüğünü korumak, mevcut idarenin değiştirilmesini sağlamak ve Meşrutiyet idaresini kabul etmek bulunuyordu. Ayrıca bireysel katılım olmayacak, cemiyetler tarafından akredite edilen isimler kongreye katılabileceklerdi (Bayur, 1991:393).

Kongreye Ahmed Rıza, Prens Sabahattin ve Malumyan Efendi birer gün olmak üzere eş başkan olmuşlardı. 27 Aralık 1907'de Paris'te başlayan kongre ile ilgili basında fazla bilgi bulunmamaktadır. İlkine oranla daha büyük bir gizlilik içinde tertip edildiği anlaşılan kongrenin takibini güçleştirmek için Cenevre'de yapılacağına dair bazı şayialar da çıkartılmıştı (Bedikian, 1908:10827). Önceden yapılan görüşmeler kongrede doğabilecek kısır çekişmeleri önlediyse de, Ahmed Rıza'nın hilâfet ve saltanatın devamlılığının tartışma dışı kalmasının bir an evvel kayda geçirilmesi talebi, bir gerginlik yarattı. Ermeniler de dâhil olmak üzere, tarafların bu iki makama en azından karşı olmadıklarını beyan etmeleri üzerine üstü kapanan meselenin ardından kongre bildirisi hazırlandı. Kongre'de üç ortak hedef tespit edildi: Sultan II. Abdülhamid'i tahttan feragate zorlamak, mevcut yönetimin değiştirilmesi ve Meşrutiyet idaresinin tesisi. Bunun için başvurulacak yöntemlere gelince bunlarda bir ölçüde, Anadolu'da yaşanan halk hareketlerinden esinlenilmişti: Hükümete karşı silahlı ve silahsız direniş, vergi vermemek, ordular içinde propaganda ve genel ayaklanma. “*Yaşasın Kuvve-i İhtilâliyenin İctimai*” şeklinde biten bu beyanname, kongreye katılan cemiyetlerin yayın organlarının sıralanması ile bitirildi. Bu gazeteler: İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan *Meşveret* ve *Şura-yı Ümmet*, Taşnaksütyun'un gazetesi *Druşak*, Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi yayın organı olan *Lavara*, yayın heyeti ile temsil edilen *Hilâfet* gazetesi, diğer Ermeni gazeteleri *Razmik*, *Hayrenik*, Ahdi Osmani Cemiyeti, Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti yayın organı *Terakki* (Kuran, 2000:291-296).

Osmanlı muhaliflerinin daha geniş bir ittifakla ikinci toplanışından altı ay kadar sonra II. Meşrutiyet'in ilân edilmesi, kongrede alınan kararların önemini ortaya koymaktadır. Ahmed Rıza önderliğinde yıllarca şiddete dayalı hareketlerden uzak duran İttihatçılar artık mukaddes saydıkları emellerine ulaşmak için halk ayaklanmaları da dâhil her türlü vasıtayı mubah sayıyorlardı.

3.6. Anadolu'da Muhalif Hareketler ve Vergi Ayaklanmaları

Jön Türk hareketinin 1902 yılından 1908'e değin gelişimi içinde, farklı coğrafyalarda birbiri ile ilişkili farklı eylem türleri de ortaya çıkmıştır. Bunların arasında, Anadolu'da gelişen olaylar oluş biçimleri bakımından müstesna bir yere sahipti. Çünkü bunlar, Meşrutiyet'in ikinci kez ilânına zemin hazırlayan hadiseler içinde halk yığınlarına dayanan sosyal olaylardı. Bilhassa 1904'ten itibaren imparatorluğun pek çok başlayan hareketler başlıca iki ekonomik kaynaktan besleniyordu. Birincisi yüzyıl başında tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik kriz, ikincisi ise giderek artan vergilerdi.

Hayata geçirilen yeni vergiler bir tarafa, mevcut vergiler ve vergi toplama ile ilgili uygulamalar yanında *Temettü* gibi Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren toplanan bir tür kazanç vergisine tepkiler ilk olarak İzmir ve çevresinde 1904 yılında kendisini gösterdi. Verginin toplanmasında yaşanan güçlükler, vergi toplanmasının süresiz olarak askıya alınmasına neden olmuştu. 1905'te Midilli'deki Rumlardan da bu yönde bir itiraz yükseldi. Arşiv belgelerinde bu ilk tepkilerin arkasında başta Yunan konsolosluğu olmak üzere diğer yabancı konsoloslukların bulunduğu ve bunlara karşı tedbir alınması gerektiği kaydedilmişti (BOA. Y. EE. KP 21/2052; BOA. Y. EE. KP. 22/2130). 1905 yılına ait belgelerde hükümet yetkililerinin, *The Times*, *Daily Telegraf* gibi Avrupa gazetelerinde taşra muhabirlerinden gelen kötü haberlerden yakındıkları göze çarpmaktadır (BOA. Y. A. HUS. 493/64; BOA. Y.A. HUS. 494/8). Diğer taraftan İngiliz raporları İzmir ve çevresinde halkın hoşnutsuzluğunu dair bilgileri doğrulamaktadır. Konsoloslar, 1903 yılından itibaren halkın can ve mal güvenliğinin tehdit altında olduğundan ve vergilerin toplanabilmesi için halkın üzerinde yoğun bir baskı bulunduğundan söz etmektedir²⁶.

---

²⁶ F.O. 424/208, Konsolos Cunberbatch'tan Sir Nicholas O'Conor, İzmir, 28 Mart 1905, PRO.

1906 yılına gelene kadar *Ağnam* vergisi adı altında çiftlik hayvanları ile ilgili bir vergi toplanmaktaydı. Tepkiler, bu verginin 1903'ten itibaren tüm ehli hayvanları kapsayacak şekilde *Hayvanat-ı Ehliye* vergisi adı altında genişletilmesi ile görülmeye başladı. Buna, daha önceki *Temettü* vergisinin yerine getirilen *Rüsum-ı Şahsîye* de denen, *Vergi-yi Şahsi* eklenince halkın içinde bulunduğu ekonomik güçlük daha derin bir hal aldı (Kırmızı, 2007:172; BOA. İ. HUS. 108/1321 Ca 038). Toplanması askıya alınan *Temettü* vergisinin yerine *Şahsî* verginin konması bütçenin dengelenmesi açısından bir zorunluluk olarak değerlendirilse de vergilerin layıkıyla kullanılmadığını düşünen özellikle imparatorluğun merkeze yakın vilayetlerindeki halk, tepkiler göstermeye başladı (BOA. İ. HUS. 108/1321 Ca 039). *Hayvanat-ı Ehliye* vergisinin kaldırılması için merkeze 25 Mart 1905'te İşkodra'dan, 13 Nisan 1905'te Basra'dan, 28 Haziran 1905'te Trablusgarp'tan telgraflar gönderilmişti. Bu tepkileri bölgesel olarak değerlendirmek mümkün değildi (Kansu, 1995:38-39). Ayrıca olaylar kimi zaman öyle noktalara varmıştı ki, konsoloslar yoksul halkın başvuracakları eylemlerden endişe ederek vergilerin ertelenmesi için arabulucu olmaya çalışmışlardı. 1905 Nisanı itibariyle Van'daki durum buna örnek gösterilebilir²⁷.

Erzurum, Diyarbakır, Ankara, Trabzon gibi vergi ayaklanmalarına sahne olan şehirlerle ilgili ekonomik göstergeler iç karartıcıydı. Ülkenin genelinde de durum çok farklı değildi, şehirlerdeki ticaretin gayrimüslimler tarafından yürütüldüğü göz önünde bulundurulursa ekonomik güçlükler altında daha ziyade ezilen kesimin Müslümanlar olduğu da açıktı²⁸. İngiliz Konsolosunun Van ve çevresindeki Ermenilerin durumunu anlatan raporuna göre: Vergi yükünü kaldıramayan Ermeniler Kürt toptancılar ve tefecilerinden yüksek faizle borç alarak ya da arazilerini onlara kiralayarak, madden mağdur oluyorlardı (F.O. 424/210: No'92).

Tahsin Paşa'nın, "*bir tarafta kapitülasyon 'belası' diğer yanda ise Düyûn-ı Umûmiyye, gelir giderden fazla ve bütçe diye bir şey yok*" demesi dönemin hazinesi hakkında da fikir vermektedir (Tahsin Paşa, 1999:336). Ortaya çıkan bu durumun temelini de XX. yüzyıl başlarındaki ekonomik güçlükler vardı. Odun, kömür, et ve ekmek fiyatlarının misliyle artmasının üzerine, bahsettiğimiz vergiler eklenmişti (Quataert, 1979:1150).

²⁷ F.O. 424/208, Tyrell'dan Sir N. O'Connor, Van, 20 Mart 1905, PRO.

²⁸ Georges Charles tarafından hazırlanan ve Osmanlı şehirlerindeki ithalat ve ihracatı gösteren tablolarda dışa bağımlılığın ortalama 1/3 seviyesinde olduğu görülmektedir (Charles, 1906:19-24).

Üstelik özellikle Müslüman halk vergi tahsildarının keyfî uygulamalarının yanında, tehdit ve cebriyle sürekli yüz yüzeydi. Vergi sisteminin tüm adaletsizliğine rağmen Müslüman halkın, vergi ayaklanmalarının büyük bir yaygınlık gösterdiği bu devreye kadar ciddî bir tepki göstermediği de ayrıca söylenebilir (Knight, 1909:54).

Ancak 1905 yılının Ağustos ayından itibaren, “telgrafhane işgali” şeklinde yeni bir protesto türü ile karşılaşıldı. Bu tepkinin ortaya çıkmasında ise bilhassa Diyarbakır ve çevresinde etkili olan Hamidiye Alayları’nın payı vardı. Bölgenin güvenlik kuvveti olan, genelini Milli Aşiretinin oluşturduğu Hamidiye Alayı ve başındaki İbrahim Paşa (aynı zamanda aşiret reisi), “yağma ve zorbalık” ile şehrin başına dert olmuştu. Halk, Diyarbakır’da postaneyi işgal ederek Bab-ı Ali’ye telgraflar gönderdi. Bu hareketin ortaya çıkışında Ziya Gökalp²⁹ ile Attarzade Hakkı ve arkadaşları öne çıkan kişilerdi. Bu grup kendisini 1908’den sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Şubesi olarak tanımlamıştı (Kars, 1984:47). Haziran 1905’te Diyarbakır’da halk, toplanan vergilere karşı direnişler göstermeye başladı ve vergi memurları yanlarında yüz kadar süvari ile birlikte gittikleri yerlerden kovuldu³⁰.

Halkın şikâyetlerinin merkezinde, Milli İbrahim adlı aşiret reisine paşalık verildikten sonra bu aşiretin gerçekleştirdiği “yağma ve çapulculuk” hareketleri vardı. 1905 Ağustos’unda cereyan eden olaylarda postane önünde toplanan kalabalık, bu daireyi işgal ederek saraya aşiretten duydukları şikâyeti dile getiren telgraflar gönderdiler. Vali yardımcısı ve müftü de yapılan gösterileri destekledi ve Bab-ı Ali’ye halkın isteklerini dile getiren telgraflar gönderdiler. İbrahim Paşa’ya karşı ciddî bir tedbir alınmayınca halk, Ekim ayında tekrar aynı yola başvurdu. Bu sefer hükümet olayların araştırılmasına hükmetti (Hanioğlu, 2001:107).

Benzer olaylar, Aralık 1905’ten itibaren Sinop’ta ve bağlı bulunduğu Kastamonu’da da görüldü. İki binin üzerinde Müslüman ve gayrimüslim şehir meydanında toplanarak Kaymakamlığa doğru yürüyüşe geçti. Kaymakam (Kadri Bey) ve oğullarından şikâyet eden halk, Kastamonu Valiliğine telgraflar gönderdi. Kastamonu’da da durum farklı

---

²⁹ Ziya Gökalp’i İttihat ve Terakki’ye kaydeden kişi, 1894 Kasımında kolera salgını nedeniyle Diyarbakır’a doktor olarak gelen Abdullah Cevdet’ti. Cevdet’in Trablusgarp sürgünü de buradaki siyasi faaliyetleri nedeniyle gerçekleşti (Hanioğlu, 1981:30).

³⁰ F.O. 424/208, N. O’Conor’dan Markiz Landsome’a, Further Correspondance Respecting Asiatic Turkey, 6 Haziran 1905, İstanbul, no. 392, s. 54, PRO.

değildi (Hanioglu, 2001:104). Halk burada da *Şahsî* vergiden şikâyet ile üst rütbeli memurların bundan muaf tutulmasını protesto ediyordu. Bu çerçevede 6 Ocak 1906'da sadrazama telgraflar gönderdiler ve 14 Ocak'ta belediye seçimlerini boykot ettiler. 21 Ocak'ta ise daha büyük bir kalabalık yeni protesto geleneğine katılarak telgrafhaneyi işgal etti. Talepleri karşılıksız kalınca on gün sonra yeniden bir araya gelen halk, telgrafhane binasının önünde toplanarak Vali Enis Paşa ve defterdarın azli ile birlikte vergilerin kaldırılmasını istedi. Kalabalığa destek vermek amacıyla esnaf dükkânlarını kapattı. Hâkim Esad Efendi ve Kumandan Ali Rıza Paşa olaylara destek verenler arasındaydı (Kansu, 1995:41). Kastamonu'da başlayan hareket Anadolu'nun dört yanını sardı. Yabancı basın, yaşanan olayları bir devrim ya da önemli değişimlerin habercisi olarak niteledi. Valilik önünde Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan halk Bab-ı Ali'den gelecek telgrafi beklerken her saat başında "*Padişahım çok yaşa*" diye bağıırıyordu (Basmadjian, 1908:821).

Bu arada Balkanlarda da bir hareketlilik gözlenmekteydi. Bölgede, Yeni Pazar gibi bazı yerlerin Avusturya tarafından işgal edildiği, hatta Avusturya'nın Hıristiyan halka işgal için silah dağıttığı rivayetleri dolaşmaktaydı (BOA. Y.A. HUS. 493/64). Kalkandelen'de Hayvanat-ı Ehliye Vergisi'ne tepkiler artmış, halk silahlanarak hükümet konağına gitmişti. Kızgın halk, askerlere bir süre karşı geldikten sonra nasihatlerle sakinleştirildi (BOA. Y. MTV. 640/281).

Hükümet uzun bir süre, vergiler konusunda geri adım atmak istemedi. Konsolos raporlarında, Bağdat gibi birçok yerde verginin toplanması için kaba kuvvete başvurulduğunu ölümler ve ağır yaralanmalar görüldüğü belirtilmektedir³¹. Bir yandan toplanacak verginin tam bilinmesi için ehli hayvan sayımı yapılıyor, diğer taraftan da güçlük çıkartanların bertaraf edilmesine gayret ediliyordu (BOA. Y. MTV. 2244/261, BOA. Y. MTV. 1047/284). Belediyeler de verginin, bilhassa zengin kimselerden düzenli bir şekilde toplanabilmesi için komisyonlar oluşturdular (BOA. İ. HUS. 111/1321 Ş 042; BOA. İ. HUS. 112/1321 L 094). Bu noktada, II. Abdülhamid devrine özgü teşvik biçimi olan ödül usulüne başvuruldu ve *Hayvanat-ı Ehliye* rüsumunun

---

³¹ F.O. 424/210, Newmarc'dan O'Conor'a, Correspondance Respecting Asiatic Turkey 1906, 30 Kasım 1905, Bağdat, no. 8, s. 7, PRO.

toplanmasında yararlılıkları görülen maliye memurları taltif edildiler (BOA. Y. MTV. 4894/277).

Vergilere karşı çıkan olayların ilki, Ocak 1906'da Musul'da yaşandı. Ardından 27 Ocak 1906'da, Diyarbakır'da yeni eylemler başladı. Bu sefer katılımcılar arasında şeyhler, ulema, tüccar, ayan olmak üzere her kesimden insan vardı. Diyarbakır'daki bu gelişmelerin arka plânında şehrin saygın insanları -Pirinççizade Arif Bey gibi bulunuyordu. Ziya Gökalp de bu isimlerden biriydi. Onların Diyarbakır'daki mücadelesi 1907 yılına değin sürdü. Şehirdeki gösterilerin son bulması İbrahim Paşa'nın buradan sürülmesi ile gerçekleşebilmişti (Heyd, 1950:30). Diyarbakır tarihinin önemli tanıklarından Mustafa Akif Tütenk, Millî Aşireti'nin böyle pervasız hareket etmesinin arkasında aşiretin Padişah'a her yıl gönderdiği kervanlar dolusu Arap yağlarının ve altının olduğunu kaydetmektedir (Tütenk, 1960:320). *The Times* gazetesi bir haberinde, Millî Aşireti ile Hıristiyan azınlık arasında bir sorun olmadığını belirttikten sonra, şehirde yaşananların, İbrahim Paşa ile Diyarbakır'ın soylu aileleri arasında uzunca bir süredir devam eden anlaşmazlıktan kaynaklandığını yazmaktadır (*The Times*, 06 Aralık 1907:9). 1906 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Bitlis'te yaşanan olaylarda ise kan dökülmüş; bir polis komiseri ölmüş ve vali yaralandıktan sonra şehirden sürülmüştü (*The Times*, 04 Eylül 1907:6).

Anadolu'da benzer karakterli bu olaylar birbirini izledi. 1 Şubat 1906'da Kastamonu Valisi Enis Paşa azledildi³². Ali Rıza Paşa vekâleten göreve atandıysa da bir süre sonra kendi isteğiyle görevden ayrıldı. Sinop'ta ise aynı günlerde, iki bin civarında kişi toplanarak vergilerin kaldırılması için gösteri yaptı, telgrafhaneyi işgal etti ve kaymakamı İstanbul'a giden bir gemiye zorla bindirdi (Kansu, 1995:38-39).

3.6.1. 1904-1908 Dönemi Halk Hareketleri İçerisinde Jön Türkler

Vergi ayaklanmaları içerisinde en dikkat çekici olanı Erzurum hadisesiydi. İngiliz belgelerinde, daha birkaç yıl öncesine kadar bölgenin en sakin ve Padişah'a bağlılığı ile meşhur şehirlerden biri olarak Erzurum'u (Parliamentary Papers, 1904:1) bu denli

---

³² Vali Enis Paşa azledildiğinde zaten halk tarafından birkaç devlet görevlisi ile birlikte şehirden sürülmüştü. F.O. 424/210, O'Conor'dan Edward Grey'e, Correspondance Respecting Asiatic Turkey 1906, İstanbul, 13 Şubat 1906, No: 9, s. 8.

hareketlendiren gelişmelere geçmeden önce, Jön Türk hareketinin bu vakaya ne şekilde tesir ettiğini ve yön verdiğini tespit etmeye çalışmak yerinde olacaktır.

1902 kongresinde muhalefetin iki isim etrafında kümelen gruplar ortak hareket etmediğine göre Anadolu'daki hareketliliğin arkasında kim vardı? Arşiv belgeleri arasında olaylarla ilgili olarak Jön Türklerin kışkırtıcılığına dikkat çekilenler mevcuttur (BOA. Y. EE. KP. 24/2303). Bu noktada tam bir isimlendirme yapmak güçtür. Ancak Prens Sabahattin'in 1906'da kurulan Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti bu anlamda daha ağırlıklı görünmektedir. Sina Akşin'in Terakki ve İttihat'ın ilişkili olduğu bölgeler için Jön Türklerin yazışma adreslerinden hareketle sıraladığı yerler arasında Trabzon ve İzmir gibi vergi ayaklanmalarına konu olan iller vardır. Ancak bu şehirlerin daha ziyade gazete-dergi gibi yayınların gönderildiği şehirler arasında olduğu anlaşılmaktadır (Akşin, 2006:37). Bir İttihatçı mektubundan anlaşıldığına göre 1906 yılında, yurt içinde ve dışında on yedi Terakki ve İttihat şubesi bulunmaktaydı (Bayur, I/1, 1991:312-313). Bir arşiv vesikasında da olayla ilgisi bulunanlardan bahsedilirken genellikle İttihat ve Terakki'nin örgütlendiği askerî okullardan atılan kişiler üzerinde durulması, olaylardaki İttihatçı etkisini de gündeme getirebilir. Bu belgede:

“... esasen iki senedir Erzurum'da bir fikrî fesadın uyandığı ve Mekteb-i Tıbbiye ile Mekteb-i Harbiye vesairenden tardıyla ikamete memur edilen bazı eşhâsın ve bilhassa Kosova'da birkaç sene muallimlik etmiş olan Erzurum Müftüsü'nün tahrîkâtı bu fesâdın esasını teşkil eylediği ve alenen idare-yi umumîyeyi devlet aleyhine efkâr-ı ahaliyi tesmim eylemek istenildiği cihetle...” deniyordu (BOA. Y.A. HUS. 507/20).

Prens Sabahattin grubunun olaylarla ilgisine gelince bu nispeten daha derin bir ilişkiler ağı içermektedir. Olayların çıktığı şehirlerin genellikle Osmanlı'nın sürgün şehirleri olduğunu da belirtmek gerekir. Sabahattin Bey, *The Times*'a verdiği bir mülakatta, abartılı görünen sayılarla, Padişah'ın, imparatorluğun dört bir yanına gönderdiği -yüz bin civarındaki- yeni düşünce savunucularının sayesinde kendi sonunu hazırladığını belirtmişti. (*The Times*, 02 Ocak 1907:7). Ancak burada bahsedilmek istenen, bu şehirlerdeki sürgünlerden ziyade dışarıdan yönetilen ya da oluşuma dışarıdan katılan Jön Türklerin etkisidir. Avrupa'da sürgün hayatı yaşayanların birçoğunun zihninde, yalnızca yayın faaliyeti yürüterek bir sonuca varılamayacağı fikri belirmeye başlamıştı. Bu düşünceyi benimseyenlerden biri olan Hüseyin Tosun Bey, Niyazi Bey'in birkaç

yıl sonra göstereceği atılganlığın bir benzerini göstererek Kafkasya üzerinden Anadolu'ya girdi ve kısa sürede çevresinde etkileyebileceği bir kesim yarattı (Ali Haydar Midhat, 1946:178). Erzurum olayları için birçok kaynak onun ismini zikretse de, olayların arkasındaki “Can Veren/Canverir” teşkilâtı daha ziyade, burada ikamete mecbur olan askerî tıbbiye öğrencileri ile sürgünlerden oluşmuştu. Hüseyin Tosun ise askerler üzerinde etkili olmaya çalışarak bir askerî isyan hazırlama gayreti içerisindeydi (Alkan, 2009:165).

1905'e değin Prens Sabahattin ve onun düşüncesine bağlananların Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bir örgütlenmeye sahip olduklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu tarihten itibaren başta İstanbul olmak üzere, Karadeniz'in kıyı şehirlerinde ve Doğu Anadolu'da şubeler ortaya çıktı. Harbiye öğrencileri arasında kurulan Cemiyet-i İnkılâbiye önce Terakki ve İttihat ile daha sonra da Prens Sabahattin ile ilişki kurdu. Bu günlerde Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, kurulacak şubelerin yapılarını ve hedeflerini düzenlemek için bir program hazırlayarak, bunları Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti tarafından Sinop gibi bazı merkezlere gönderdi. Program, başta Erzurum olmak üzere vergi ayaklanmalarının yaşandığı tüm şehirlerdeki eylemcileri, hedef ve yöntemler açısından etkiledi (Hanioğlu, 2001:91-92).

Ahmed Fazlı³³ tarafından kaleme alınan programın maddeleri bir ihtilâl hazırlığı izlenimi veriyordu. Ortaya çıkan bu programın belirlediği yöntemler içinde *Terakki* gazetesinin dağıtımının sağlanması, devlete vergi verilmemesi, Kanun-ı Esasî'nin halka anlatılması gibi konular öne çıkmaktaydı. Esas nokta ise halkın durumunun ve ihtiyaçlarının tespitinin yapılarak onlar üzerinden hareket edilmesi fikri idi ki, Jön Türkler arasında daha önce böylesine halka dayanan bir hareket görülmemişti. Yeni örgütlenme etkisini, hızlı bir şekilde batıdan doğuya birçok Anadolu şehrinde gösterdi (Fesch, 1909:58). Diyarbakır dışında Anadolu'da örgütü olduğu şüpheli olan Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne oranla Teşebbüs-i Şahsî, olayların merkezine daha yakın gözüküyordu. Bir arşiv belgesine göre Van'da, önce bir çocuğun üzerinde sonra da bir ev aramasında ele geçirilen gazeteler arasında hem *Terakki*, hem de *Şura-yı Osmanî*

---

³³ Ahmet Fazlı Bey'in devlet hayatında aldığı görevler ve faaliyetleri ile ilgili bazı arşiv belgeleri şunlardır: BOA. İR. AS. 6/1316 Ş 20, BOA. İ. DH. 48/557, BOA. HR. TO. 405 /42.

gazeteleri mevcuttu. Gazetelerin bir Ermeni'nin evinde bulunmuş olması, bunların dağıtımında Ermenilerle işbirliği yapılmış olabileceğine işaret etmektedir (BOA. Y. MTV. 229/30). Sabahattin Bey'in birçok yazısında, başta Erzurum şehrindeki olaylar olmak üzere vergi ayaklanmalarından söz etmesi, onun duruma olan ilgisinin takdir etmenin ötesinde olduğunu göstermektedir (Akaya, 2005:38). Öte yandan örneğin Kastamonu'da vergilere isyan eden halkın talepleri arasında belediye hesaplarının halk tarafından denetlenmesi ve yapılan işlerin şehirden bir komisyon tarafından takip edilmesi gibi konular olduğunu göz önünde bulunduracak olursak, Sabahattin Bey'in "yerinden yönetim" fikirlerinin bir akis yarattığı da akla gelebilir (*Türk*, 8 Mart 1906:1). Bazı kaynaklarda, Sabahattin Bey'in bu isyanlar öncesinde yöresel liderlerle ilişki kurduğu (Finkel, 2007:450), İngiliz konsoloslarının raporlarında da Erzurum ve çevresinde dağıtılan ihtilalci bildirimlerin basım yerlerinin Avrupa'da olduğu zikredilmektedir³⁴.

Sabahattin Bey'in fikirlerinin etkisi olmasa bile teşkilâtının en fazla yankı bulduğu şehir ise Erzurum'du. Tsovikyan, bu etkinin ortaya çıkmasında en büyük pay sahibi olarak, Ermeni komitelerinin yardımıyla Rusya'dan Anadolu'ya geçen Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin kurucularından Hüseyin Tosun Bey'i gösterir (Tsovikyan, 1945:123). *Terakki* de Anadolu'daki hareketliliği en yakından izleyen gazeteler arasındadır. "*Anadolu Kıyamları*" başlıklı yazıda *Terakki*, Namık Kemal'in görüşlerinin Osmanlı aydınlarını harekete geçirmesi gibi Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin faaliyetlerinin de halkı harekete geçirdiğini yazıyordu (*Terakki*, 1906: no.11).

Anadolu böylesine karışmışken İstanbul'da da dikkate değer hadiseler yaşanmaktaydı. Örneğin, İstanbul Belediye Reisi Rıdvan Paşa, Göztepe'de bir yol yapımı meselesinden dolayı öldürülmüştü (BOA. ZB. 591/2)³⁵. 1907 yılı başlarında İstanbul sokaklarına asılan bildirimler de genel hoşnutsuzluğun örnekleri arasında kabul edilebilir. Zira bu bildirimlerde II. Abdülhamid'in 30 yıllık iktidarında ülkeyi bir harabeye çevirdiğinden söz edilerek, padişahın sadece kendi iktidarını sağlamlaştırmak

---

³⁴ F.O. 424/212, O'Conor'dan Edward Grey'e, Further Correspondance Respecting Asiatic Turkey 1907, Erzurum, 15 Şubat 1907, No: 35, s. 44, PRO.

³⁵ Bununla ilgili bir haber için bkz. *Le Figaro*, 13 Haziran 1906:3.

için uğraşarak tüm kurumları ihmal ettiği, halkın ümitlerini tükettiği yazılıyordu (*The Manchester Guardian*, 5 Ocak 1907:9).

Osmanlı hükümetlerinin taşrada yaşanan gelişmeler karşısında ürettiği çözümler, vergilerin uzun süren pazarlıklar sonucunda kaldırılması ve daha da ilginç, valilerin sorun yaşanan şehirlerde adeta bir rotasyona tabi tutulması olmuştu. 1906'da Erzurum'da Nazım Paşa'nın yerine Diyarbakır Valisi Ata Bey geçti (Kırmızı, 2007:173). Halkın şehirden sürdüğü Bitlis valisi Ferid Paşa'nın Trabzon'a (*The Times*, 5 Ağustos 1907:15), Van Valisi Tahir Paşa'nın da Bitlis'e atanması buna örnek gösterilebilir (Kansu, 1995:77).

3.6.1. Erzurum Vakası

Olaylar 1906 yılının Şubat ayında, Erzurum'da ağır vergi yükünden şikâyet eden halkın, Şahsî Vergi ve Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü'nun "Mazhar-ı Umumî" adı verilen bir tür toplu dilekçe ile kaldırılmasını istemeleri ile başladı. Dilekçede, İstanbul'a vergi ya da ne adla olursa olsun herhangi bir paranın gönderilmeyeceğini belirten halk, bu iki vergiden muaf tutulmayı istedi. Halk, Vali Nazım Paşa'nın toplanan vergilerin dörtte birini İstanbul'a gönderdiğini, kalanıyla da şehrin ihtiyaçlarını karşılamadığını düşünüyordu. Mart ayı içerisindeki iki dilekçe girişimi daha sonuçsuz kaldı (Kansu, 1995:44). Erzurum'un kazalarından Yusufeli'nde³⁶ de kaymakamın belirttiğine göre, iltizam sahiplerinin vilayet merkezindeki destekçilerinden güç alarak, düşük fiyata aldıkları iltizam karşılığında çok fazlasını halktan zulümle topladığını belirtiliyordu (Ulusalkul, 1937:9). Olayların bundan sonraki gelişiminde ise şehrin örgütlü gruplarının etkileri görülmeye başladı. Sabahattin Bey'in Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet örgütü ve Ermeni Taşnaklar, halkının iktisadi koşullar nedeniyle hoşnutsuz oldukları şehri, ideal muhalefet sahası olarak görüyorlardı (Hanioğlu, 2001:109).

IV. Orduya bağlı askerlerde de genel bir hoşnutsuzluk hâkimdi ve bu hoşnutsuzluk, ayaklanmanın başlamasından kısa bir süre önce kendisini gösterdi. Knight, ordunun son yirmi yıl içerisindeki durumunu tarif ederken, sınır boylarında imkânsızlıklar içinde mücadele etmelerinden, hiçbir zaman maaşlarını ve terfilerini zamanında alamadıklarından söz eder (Knight, 1909:55). 1907 yılında Yemen'de geçirdikleri

---

³⁶ Daha sonra Artvin'e bağlanmıştır.

sekiz yılın ardından evlerine gönderilen askerlerin Beyrut'ta karaya çıkarak alacaklarını temin edene kadar gerçekleştirdikleri sessiz eylem de buna bir örnek olabilir (*The Times*, 4 Eylül 1907:6).

1906 Mart'ında Erzurum'daki bir başka önemli oluşum da "Can Veren" adı bir grubun ortaya çıkarak şehirdeki harekete öncülük etmeye başlaması oldu. Can Veren grubu ilk olarak 13 Mart'ta halkın telgrafhaneyi işgaline ön ayak oldu. Vali, müftüden olayları yatıştırmasını istedi ise de müftü halkın haklılığını kabul ederek onların safında yer aldı. Askerler de isyanı bastırmak için harekete geçmiyorlardı. 28 Mart'a değin Erzurum telgrafhanesi defalarca işgal edildi ve Bab-ı Ali'ye dilekçeler gönderildi. Ancak hükümet vergilerin toplanması konusunda kararlıydı, Bab-ı Ali'den gelen cevapta valiye bir yolunu bulup vergileri toplaması emredildi. Hükümetin bu kanaatinde Vali Nazım Paşa'nın hükümete ayaklananların biraz nasihat veya biraz cebir ile yola getirilebileceğine dair telgrafları da etkiliydi (Demirel, 2000:28). Şehirdeki Hıristiyanlar, isyancılarla mutabık olmakla birlikte, olaya biraz daha ihtiyatlı yaklaşarak, taleplerin Vali Nazım Paşa'ya birkaç kez daha dilekçelerle iletilmesini öğütüyorlardı. Müslüman halk, başta buna sıcak baktıysa da daha sonra fikir değiştirerek Saraya doğrudan telgraf çekerek ve duvar ilanlarıyla taleplerini tüm kesimlere iletme yolunu seçtiler³⁷.

İsyancılar 28 Mart'tan sonra, şiddet kullanmaya başladılar. Erzurum olaylarını Meşrutiyet hareketinin ilk kıvılcımı sayan Mehmet Nusret yazdığı kısa Erzurum tarihçesindeki anlatımına göre, Vali konağını ablukaya alan halk, telgrafhaneyi işgal ederek önünde sabahlamışlardı. Telgraf Müdürü Suphi Bey'in, hattın bir ucunun Nazım Paşa'nın konağına bağlı olduğunu ve valinin saray ile konağından haberleştiğini halka açıklaması üzerine bu hat da kesildi (Nusret, 1922:89). Nihayet İstanbul, olaylar karşısında yumuşamaya başladı. Hükümet, vergilerin tahsili için kimseye zor kullanılmaması ve içinde olunan yıl itibariyle Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü'nun alınmaması gibi bazı geri adımlar attı (BOA. Y.A. HUS. 501/123). Diğer yandan Sadrazam'ın 4 Nisan 1906 tarihli yazısında, "*erbâb-ı muhalefete karşı cihet'i askeriyece*" yapılması gerekenler belirtilmişti. Ancak aynı belge içerisinde askerlerin

---

³⁷ F.O. 424/210, Shipley'den O'Conor'a, Correspondance Respecting Asiatic Turkey 1906, Erzurum, 20 Mart 1906, No: 100, s. 135, PRO.

halkla birlikte hareket ettiklerinden de bahsediliyordu, hadisenin soruşturulması için bir komisyon kurulacak ve mesele bir şekilde halledilecekti (BOA. Y.A. HUS. 501/72). Hadiselerin ciddiyetini kavrayan hükümet Nazım Paşa'yı azlederek Kastamonu'ya gönderdi. Yerine geçecek olan Diyarbakır Valisi Ata Bey, şehre gelinceye kadar Erzurum Redif Kumandanı Vekili Neşet Paşa'nın vekâleti uygun görüldü (BOA. Y.A. HUS. 501/92). Olaylar, İstanbul'dan yapılması istenen vali değişikliğinin gerçekleşmesi ve halkın dükkânlarını açarak işleri ile meşgul olması çağrılılarıyla normale dönmeye başladı (BOA. Y.A. HUS. 501/102; BOA. Y.A. HUS. 501 /111).

Ata Bey, ödenmeyen maaşları derhal ödedi; valilikte rüşvet alan memurları da uzaklaştırarak halkın güvenini kazandı. Ancak halk, kısa süre sonra Ata Bey'in vergilerin tahsili konusunda farklı bir tutum içerisinde olmadığını, tahkikatın neticelenmesini beklediğini fark etti (Nusret, 1922:88). Nitekim 1906 Ekim'inde son bulan soruşturma neticesinde, olaylar sırasında halka nasihatçi olarak gönderilen ve daha sonra da halkın yanında yer alan Müftü Lütfullah Efendi ve Can Veren Örgütü'nün lideri Durak Bey de dâhil olmak üzere çok sayıda kişinin tutuklanıp şehirden çıkarılmasına hükmedildi. Ata Bey hızla tutuklama emirlerinin tatbikine giriştiğinde olaylar daha şiddetli bir şekilde yeniden başladı, aynı gece tutuklananların sayısı altmış civarındaydı (Kansu, 1995:56). Tutuklanılardan Hacı Akif Ağa'nın zaptiyeler tarafından alınırken direniş göstermesi üzerine şehir halkı ayaklanarak vali konağını sardı. Halk tutuklananların şehre geri getirilmelerinin ve serbest bırakılmalarının yanında, şehirle ilgili işlerde idareye katılmayı da istiyordu (Hanioglu, 2001:112). 23 Ekim 1906 tarihli bir telgraf durumu şöyle anlatmaktadır:

“Erzincan Mutasarıflığı'ndan gelen şifreli telgrafnamenin sureti

Gayet müstaceldir

Erzurum hadise-i sabıkasından dolayı tebitlerine irade-i seniyyeyi hilafet penahi istihsal olunan eşhasın sevklerine kıyam edilmesinden naşi bu gece saat dokuzda ahali vali beyefendinin konağına hücum etmiş ve müşarünileyh hazretlerini İbrahim Paşa Camii şerifine götürerek orada cerh ile beraber hali mevkufunda bulundurdıkları haber alınması üzerine fırka kumandanı asker ile mahal-i vakaya gitmek istediği halde, yalnızca kendisini kabul edeceklerini ahalinin söylemesi üzerine, kumandan paşa mezkur camiye gitmiş ve vali bey efendiyi mecruh olduğu halde görmüş ve fakat derece-i cerhi henüz anlayamamış olduğu gibi eşhası merkûmeden tebid olan üç kişinin hemen

iadeleri için vali müşarünileyhe cebren telgraf yazdırdıkları, kumandanlık-ı mezkurdan şimdi müşiriyet-i celileye gelen açık bir telgrafta bildirilmiş ve müşiriyet-i müşarünileyhten icabı vech ile tebligat-ı cevabiye ifa kılınmış olduğu berayı malumat maruzdur.

Fi 10 Teşrinevvel 322

Erzincan Mutasarrıfı Mehmet Arif' (BOA. Y.A. HUS. 507/12).

Bu arada şehirdeki dükkânlarını günlerce kapalı tutan tüccarlar da olayları desteklediler. Şehirde tansiyonun düşmesi ve bir ölçüde asayişin normalleşmesi ancak sürgün edilenlerin geri gelmeleri ile mümkün olabildi. Dükkânlar geri gelen müftünün isteğiyle yeniden açıldı³⁸.

Ekim ayında Erzurum'un yeniden karışmasına değin, Ankara, Bitlis, Trabzon, Samsun Sinop, Kastamonu, Nacid ve Basra'da³⁹ başlayan olaylarda birçok kişi yaşamını kaybetti. Vergi isyanları, en başından itibaren Müslüman ve gayrimüslimlerin ortak hareketi ile geliyordu. 27 Ekim tarihli bir arşiv belgesinde telgrafhanedekiler de dâhil olmak üzere şehirdeki memurların hizmetlerini terk ettikleri, Rus sefaretinin yazışmalarından edinilen bilgiye göre de hareketin Hıristiyanları değil, devlet idaresini hedef aldığı belirtiliyordu. Bu belgeye göre isyancılarla birlikte hareket eden bazı askerlerin de bir an evvel şehirden çıkartılması gerekiyordu. Böyle bir şehre vali göndermek de kolay değildi, çevre illerdeki valilerin hiç biri de buna gönüllü olmadılar (BOA. Y.A. HUS. 507/20). Aynı durum yaklaşık bir yıl sonra da kendisini gösterdi; Ankara Valisi Erzurum'a gitmek istemedi (*The Times*, 15 Ekim 1907:5).

Ekim ayında şehir öylesine karıştı ki, Kasım ayında Sadrazam, şehirde resmî dairelerin, jandarma ve polis teşkilâtının yeniden faaliyete geçmesi için gerekli meblağın Trabzon'dan nakledilmesini istedi. (BOA. Y.A. HUS. 507/71). Valuyskiy'nin Rus arşivine dayalı çalışmalarında, şehre hâkim olan Can Veren örgütü, içerisinde sivillerin ve askerlerin bulunduğu bir tüccar birliği olarak tarif edilmekteydi.

³⁸ F.O. 424/210, Barclay'dan Grey'e, Correspondance Respecting Asiatic Turkey 1906, Beyoğlu, 25 Ekim 1906, No: 100, s. 135, PRO.

³⁹ Basra'da El Haccam aşireti vergilerin ödenmesine karşı şiddetli bir muhalefet sergilemişti. Mart ve Nisan ayları boyunca aşiret mensupları askerle çatışmış, ölü sayısı 100'ü aşmıştı. Hükümet bölgeye Nasriye ve Amara gibi yakın bölgelerden 700 civarında asker göndererek olayları kontrol altına alabilmişti. F.O. 424/210, O'Conor'dan Edward Grey'e, Correspondance Respecting Asiatic Turkey 1906, İstanbul, 3 Nisan 1906, No. 20, s. 17 ve Konsolos Crow'dan O'Conor'a, Correspondance Respecting Asiatic Turkey 1906, Basra, 5 Mart 1906, No:21, s. 18, , PRO.

Rus Konsolos Skryabin'in raporlarına göre valilik binasını kendisine üs edinen Can Veren, şehirdeki güvenliği Dadaşlar vasıtası ile sağlıyor ve örnek bir yönetim sergiliyordu (Valuyskiy, 1958:139).

29 Ekim 1906 itibariyle Ata Bey azledildi; onun yerini ise Elazığ valisi Nuri Bey aldı. Önceki valilerin akıbetini bilen Nuri Bey, ihtilâl komitesi ile iyi ilişkiler kurma yoluna gitti. Mehmet Nusret, Nuri Bey'den hürriyetperver bir zat şeklinde söz etmektedir (Nusret, 1922:93). Yeni Vali Nuri Bey'in müspet tavrından istifade ile şehirdeki kontrolü artıran ihtilâl komitesi, askerlere ve halka hitaben bildirimler yayınlamaktaydı. Askerlere hitaben hazırlanan bildiriye, askerlerin içinde olduğu maddî güçlüklerden dem vurulmuş ve olası bir kargaşada askerlerin kendilerine silah doğrultmamasını istemişlerdi. Diğer bir bildiri ise daha ziyade Müslümanlara hitaben yazılmıştı ve "Ey İhvân-ı din" hitabıyla başlıyordu. Bu bildiriye açıkça Meşrutiyet'in iadesi talep edilmekteydi (Valuyskiy, 1956:128-129).

Nuri Bey'in, meydanı ihtilâl komitesine bırakması da olayların son bulmasını sağlamadı. 1907 Mart ayı itibariyle Saray'ın ihtilâlcileri affetmesi ve vergileri düşürmesine rağmen şehirde olaylar devam etti. Hükümetin ikinci girişimi vergilerin tamamen kaldırılması olduğunda, Erzurum'dan Meşrutiyet'in yeniden ilân edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılması talebi ortaya çıktı. Bütün Jön Türk camiası olayların gelişimini ilgiyle izliyor, Avrupa'daki gazetelerde destek yazıları yayınlıyordu. Olayların bitmemesi üzerine hükümet, askerî tedbirleri yeniden devreye sokmak istediye de, Müşir Zeki Paşa, ihtilâlcilerin üzerine gitmeyi kabul etmedi (Kars, 1984:38). Vergi meselesi çözüldükten sonra artan hububat fiyatları nedeniyle ekmek fiyatlarının yükselmesi sonucunda, şehirdeki bazı karaborsacı tüccarlar öldürüldü. Hükümet, 1907 sonlarında tekrar harekete geçti, ihtilâlcilerin dağıttıkları bildirimler bahane edilerek bir tutuklama kararı çıkartıldı. Vergiler kaldırıldığından, arkalarındaki halk desteğini büyük ölçüde yitiren doksan iki ihtilâlcisi tutuklandı. Bunların içinde seksen kadar tüccar ile olaylara öncülük eden Hacı Akif Ağa, Durak Bey ve Hüseyin Tosun Bey bulunuyordu (Demirel, 1990:40-48). Bu tarihe kadar kimliğini gizleyen Hüseyin Tosun Bey gördüğü işkence karşısında ismini itiraf edince İstanbul'a gönderildi; Ali Haydar Mithat onun Fransa nezdinde serbest bırakılmasına uğraşmışsa da mahkûmiyetine engel olamadı (Ali Haydar Mithat, 1946:178).

Böylelikle son bulan olaylar 1904-1908 döneminin siyasal hayatında derin izler bıraktı. Toplumun bütün kesimlerinden bir araya gelen halk ilk defa, görülmeyen türden bir kalkışma hareketi içinde Meşrutiyet taraftarlarının yanında yer aldı. Sürgündeki Jön Türkler de gücünü halktan alan bir Meşrutiyet ihtilâlinin imkânsız olmadığını görmüş oldular. Anadolu'da gelişen isyan hareketlerinin Jön Türkler üzerinde yarattığı tesiri Niyazi Bey 3 Temmuz 1908'de Resne dağlarına çıktığında Yıldız Sarayına gönderdiği ilk beyannamede görüyoruz: “*Erzurum'da icra kılınan mezalim, milleti korkutmamıştır. Belki daha ziyade teşvik ve teşci etmiştir*” (Ahmet Niyazi: 1908:83).

3.7. Yurtiçinde Yeni Muhalif Örgütlenmeler

1906'tan 1908'e kadar Jön Türk hareketi içerisinde öne atılanları Avrupa'daki muhaliflerle sınırlamak mümkün değildir. Hatta yıllar süren muhalefeti sonuca ulaştıran gelişmeler onlar arasından değil yurt içinden gelmişti. Bu gelişimin ilk örgütlenmesi Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ydi. 1906 Eylül'ünde Selanik'te kurulan cemiyetin üyeleri ağırlıklı olarak III. Ordu subayları ve birkaç sivilden oluşuyordu. Muhalefet artık Avrupa'daki üyeleri gibi yetişkin çevreler arasında yayılmaya başladı, bundan böyle ihtilâlcilerden bir öğrenci girişimi şeklinde söz etmek mümkün değildi. Cemiyet'in kurucularından Kazım Nami, Paris'teki İttihatçılardan haberdar olduklarını, ancak yurt dışından yapılan yayınlarla “*kutsal amaçların istihsal edilemeyeceğini*” düşündüklerini, bu nedenle yurt içinde yeni bir harekete kalkıştıklarını yazmaktadır (Duru, 1957:9). Cemiyeti kuran on üye şöyledir: Yarbay Bursalı Mehmet Tahir, Binbaşı Naki Bey ve yüzbaşılardan Edip Servet, Kazım Nami, Ömer Naci, İsmail Canbolat, Hakkı Baha Bey. Sivil üyeler Posta Telgraf İdaresi Başkanlığı Mehmet Talat, Selanik gençlerinden Rahmi ve Okul Müdürü Mithat Şükrü Bey (Tunaya, 1998:54).

Ramsaur, Cemiyet'in kurucularının birkaçı dışında tamamının mason olmalarına dikkat çekerken mason cemiyetlerinin hareketin gelişiminde itici bir vasfı olmadığına dikkat çekmektedir. Onun anlatımından Cemiyet'in toplantıları için, faaliyetlerini kendileri gibi gizli bir şekilde yürüten mason cemiyetlerini seçtikleri ve yöntem bakımından onlardan istifade ettikleri sonucu çıkmaktadır (Ramsaur, 2004:145). Yusuf

Hikmet Bayur, Cemiyet'in toplantılarını mason localarında yaptığından söz ediyorsa da Mithat Şükrü, toplantı adresi olarak evini gösterir (Bayur, I/I 1991:197;Bleda, 1979:23)⁴⁰.

Kuruculardan Mithat Şükrü Bey, Cemiyet'in kurulması fikrinin bu grubun meyhane ve çeşitli meclislerdeki sohbetlerine dayandığını anlatmaktadır. Kurucu olarak harekete geçen ilk isim ise Mehmet Talat Bey'dir. Mehmet Talat Bey ilk konuşmaları yaptıktan sonra bir tüzük hazırlandı. Faaliyetleri şüphe uyandıran Talat Bey, bir süre sonra Posta İdaresi'nde geri plâna itildi. Kendi isteği üzerine posta dağıtıcılığına alınmasıyla cemiyetin yurtdışı ile irtibatı meselesi de bir ölçüde halledilmiş oldu (Bleda, 1979:24). Kur'an ve tabanca üzerine el basarak edilen meşhur ittihatçı yemini de aslında bu cemiyete dayanmaktaydı. Buxton, *Turkey in Revolution* adlı eserinde bazen bir evde bazen bir mağarada gerçekleşen bu gizli ritüeli anlattıktan sonra, yemin eden üyelerin bir süre daha gözlem altında tutuldukları acemilik devresini geçmek zorunda olduklarından bahsetmektedir. Yeni üye, kendi rehberi ve birkaç üyeden fazlasını tanıyamazdı, daha önce de sözü edilen Klasik Karbonari örgütlenme biçimi burada da geçerliydi (Buxton, 1909:45). Cemiyet, yeni açılacak şubelerde de üye sayısının kontrol edilemeyecek kadar çok olması yerine gizlilik içerisinde aktif görevler alabilecek cesur gençlerin katılımını yeterli görüyordu (OİTCMMK, 1906:227).

Cemiyet, genişleme bakımından böylesine temkinli hareket etmesine rağmen, Manastır'da büyük ölçüde Enver Bey'in tesiriyle, Ohri'de, Kesriye'de ve Kosova'da hızlı bir yayılma sergiledi. Vergi ayaklanmalarının yaşandığı Erzurum'dan Ferid Bey adında birisinin, cemiyetin sivil üyelerinin çoğunlukta olduğu Yanya'ya gelerek buradaki Jön Türk hareketi hakkında bilgi alması, Anadolu ve Balkanlar arasındaki Jön Türk ağı hakkında fikir verebilir (Tokay, 1996: 150-151). Cemiyet'in gizliliğe bu denli önem vermesinin nedeni bu tarihlerde Mürtzeg ve Reval görüşmelerinin yapılmış olması ve büyük devletlerin neredeyse tüm Balkan şehirlerine jandarma gücü olarak kendi askerlerini yerleştirmesiydi. Bir taraftan da II. Abdülhamid'in hafiyeleri tüm siyâsî oluşumları izlemeye çalışmaktaydı (Tokay, 1996:74-84).

---

⁴⁰ Kazım Nami Duru, toplantılardan bazılarının cemiyet mensuplarının evlerinde yapılmasının dikkat çekeceği endişesiyle mason localarında yapıldığını, hatta kimi zaman masonların da münakaşalara katıldığını yazmaktadır. Bir başka buluşma yeri de Yonyo Gazinosu'dur (Duru, 1957:14).

Ayrıca Cemiyet'in Bulgaristan'da oldukça faal bir şubeye sahip olduğu dâhilî yazışmalardan anlaşılıyordu (OİTCMMK, 1906:314). Bu arada Balkanlar'da faaliyet gösteren İsmail Kemal de tekrar Saray'ın gündemine girmişti. Oğulları ile birlikte Atina'ya gidişinin ardından, orada görüştüğü kişiler ve faaliyetleri takibe alındı (BOA. Y.A. HUS. 508/12). Osmanlı Devleti'nin hassasiyetini fark eden Yunanlılar bir diplomatik krizi önlemek için onu Atina'dan çıkarmaya gayret ettiler (BOA. Y.A. HUS. 508/10). Çok geçmeden İsmail Kemal'in Jön Türk hareketi ile alakalı olmayıp tamamen Arnavut bağımsızlığı için Yunanistan'da destek aradığı anlaşıldı. Burada yayınladığı bir bildiriye Yunan-Arnavut kardeşlik bağlarından söz ederek Yunan-Arnavut Cemiyet-i İttihadiye'si kurmaya çalıştıktan sonra da Napoli'ye geçti (BOA. Y.A. HUS. 512/18).

Bunların dışında bir girişim de Mustafa Kemal'den geldi. 1905'te⁴¹ Erkân-ı Harb Mektebi'ni bitirmiş, 1905'te istibdat karşıtı bazı eylemlere giriştiği şüphesiyle kısa bir tutukluluk yaşamıştı. Bu nedenle “*vesaiti sehile (kolaylıkla) ile memleketine gidemeyeceği bir yere gönderilmesi*”ne karar verilerek, Şam'a tayin edildi (Bayur, I/I 1991:196). Şam'a geldiğinde burada bir kısmı ordudan daha önce uzaklaştırılmış, bir kısmı da hali hazırda V. Ordu mensubu bir grubun kurduğu Vatan Cemiyeti'ne katıldı. Selanik'e izinsiz olarak gitti ve arkadaşı Ömer Naci ile burada cemiyetinin bir şubesini daha kurdu. Suriye görevi sona erdikten sonra geldiği Selanik'te, arkadaşı Ali Fethi rehberliğinde silah ve Kur'an üzerine yemin ederek 322 sıra numarasıyla Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kaydoldu (Unat, 1962:341-342). Ancak, Mustafa Kemal ile İttihatçı liderler arasındaki görüş ayrılığı Meşrutiyet dönemi de dahil olmak üzere uzun yıllar devam etti (Yalçın, 2002:247).

Bu manadaki en önemli gelişme Nazım Bey'in Rum komitecileri muavenetiyle Selanik'e gelişi ile yaşandı. Tebdil-i kıyafet ile Selanik'e gelen Nazım, cemiyetleri birleştirmeyi başardı ve Cemiyet'in adının da özüne uygun bir şekilde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olmasına karar verildi. Cemiyet bu birleşmeden sonra hızlı bir

---

⁴¹ Mustafa Kemal'in Erkân-ı Harp Mektebi'nden mezuniyet tarihi ile ilgili farklı tarihler öne sürülmektedir. Yusuf Hikmet Bayur 1903, Erik İan Zürcher 1904 tarihini öne sürmektedir. Kara Kuvvetleri Komutanlığı, Atatürk'ün Özlük Dosya'sında “ 11 Ocak 1905 tarihinde Erkân-ı Harp Yüzbaşılığı ile mektepten neşet ederek sunuf-ı selâsede bölük idare ve kumanda etmek üzere atık 5'inci Orduya memur olmuştur” ibaresi yer almaktadır. Nakleden (Yalçın, 2002:259)

gelişim sergiledi, Manyasizade Refik Bey, Resneli Niyazi, Enver Bey, Eyüp Sabri, Necip Draga gibi isimlerin yanı sıra Manastır Valisi Hıfzı Paşa Cemiyet'e katılmışlardı. Vali doğal olarak diğerleri kadar eylemci değildi ise de en azından cemiyet üyelerinin bazı faaliyetlerine göz yumuyor, sarayın gözünü boyuyordu. Cemiyet, bu tarihten sonra birçok siyasî cinayet ve eylemle sesini duyurmaya başladı (Bleda, 1979:30-35).

Ortaya çıkan bu birleşmeler Avrupa'daki muhalefeti de harekete geçirdi. Yıllardır süren fikir tartışmaları, kaleme alınan kitaplar ve çıkarılan gazeteler, bir ihtilâlin fikrînin alt yapısını oluşturacak düzeydeydi. Bu birikim, muhalifleri ikinci kez yeni bir muhalifler kongresi toplayacak ortak akla ulaştırdı. Beklenen hareket Rumeli'den gelmişti, bu nedenle Victor Berard, *La Mort De Stamboul* adlı eserinde II. Meşrutiyet'in ilanını hazırlayan eylemler için “*Abdülhamid Rejimi Makedonya'da öldü*” demektedir (Berard, 1913:259).

3.7.1. II. Meşrutiyet'in İlanını Hazırlayan Eylemler

Meşrutiyet'in yeniden ilanının önde gelen savunucuları yıllarca Avrupa ve Mısır sürgülerinde yaşamış, bu ihtilal ruhunu ayakta tutmaya çalışmışlardı. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşu öncesinde de rejim muhalefetine temsilcileri hep bu isimlerden oldu ve hareketin başarılması da sadece onlardan beklendi.

Ocak 1908 tarihinden önceki altı ay boyunca Osmanlı Devleti üzerindeki Makedonya reformu meselesi ile ilgili dış baskı da giderek arttı. Aynı senenin başlarından itibaren de mesele, tartışılmaya devam ederek devrin büyük devletleri İngiltere ve Rusya Osmanlı Devleti'ni bu reformlardan elde edeceği avantajlar konusunda iknaya çalıştı (*The Times*, 4 Ocak 1908:3). Makedonya ile ilgili Osmanlı'nın tek sorunu siyasi dış baskılar değildi, bölge halkı da imparatorluk genelindeki yoksulluk ve idari sorunlardan rahatsızdı. 1902-1903 yıllarında bölgedeki halk, geçim kaynaklarının yetersizliği, topraksızlık gibi nedenlerle ayaklanmıştı (Petrosyan, 1974:72). Giderek daha büyük bir sıkıntı haline gelen çetecilik ile ilgili olarak Arnavut *Kombi* gazetesi, hükümetin çetelere karşı halkı koruyamadığını yazıyordu. Bunun da ötesinde bölgedeki insanların, yabancı devletlerin müdahalelerine rağmen Osmanlı hükümetinin alacağı tedbirlerin sorunlarını çözeceğine dair bir ümitleri yoktu (*Kombi*, 20 Aralık

1907:2). Başta Bulgarlar olmak üzere neredeyse tüm Balkanlarda çetecilik de oldukça ileri bir seviyedeydi, bu nedenle Osmanlı Ordusunun önemli bir bölümü ve iyi yetişmiş subayları burada bulunuyordu. Çetelere karşı verdikleri bitmek bilmeyen mücadele, alamadıkları maaşlar ve İttihatçıların propagandaları bu dönemde balkanlardaki askerlerin hoşnutsuzluklarını giderek artırdı (Tokay, 1996:155). Makedonya'ya yerleştirilen ve başına İtalyan bir komutan getirilen Avrupa devletlerinin askerlerinden oluşan jandarmaların varlığı, bölgedeki Jön Türk subayların ve Müslüman halkın tepkisini çekmekteydi. Bu tepkilerin nedeni halkın, şehirlerinde yabancı bir askeri gücün varlığını aşağılayıcı bulmaları ve bu güçlerin şehirleri işgal edeceklerine dair endişelerdi (Youssof Fehmi, 1911:8). Bu endişe Sarayı da sarmış olmalıdır ki, 1908 başında Selanik'e İstanbul ve İzmir'den 3.500 dolayında acemi ve redif asker sevk edilmişti (F.O. 193/2297).

Makedonya'daki Müslüman halkın hâkim unsur olma vasfını yitirme endişesi bölgedeki İttihatçılara da yansdı. Victor Berard, Müslümanlar ve ordunun Makedonya'da isyan edişini, "padişahın tiranlığından", sarayın hafiyelerinden kurtulmak ve bölgelerinde Türk hâkimiyetini tesis etmek gibi bazı nedenlerle temellendirmektedir (Berard, 1913:261). II. Meşrutiyet dönemi yayınlarında Makedonya meselesi, Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesini sağlayan olayların sebepleri arasındadır: "*Avrupalılar evvel be-evvel vilâyât-ı selâsenin mu'âmelât-ı mâliyesiyle, jandarmasının tensikine teşmîr-i sâkk-ı ihtimâm ettiler: Himmetleri var olsun, çünkü hürriyet-i milliyemizi istirdâda başlıca sebep bunlar oldular*" (Ahmet Refik, 1908:15).

Makedonya'nın Osmanlı toprağı olarak kalmasını hayati bir konu olarak addeden ordudaki orta seviyeli Osmanlı Subayları, İstanbul'daki I. Ordu'nun sahip olduğu haklardan yararlanamamanın da etkisiyle iyice muhalefete kaydılar. Çetelerle mücadele eden askerin terhisleri ertelendiği gibi iki ayda bir ödenen aylıkları aksamaktaydı (Akşin, 2006:107)⁴². 1908 başından itibaren Makedonya garnizonlarından İstanbul'a gelen raporlarda askerler arasındaki genel hoşnutsuzluğun ihtilalci bir karaktere büründüğünü bildirmekteydi. Ordu içerisinde bu durum, sarayın

---

⁴² Ödenmeyen maaşlara ek olarak bazı askeri birliklerin kimi ihtiyaçları yerel olanaklarla karşılamıyordu. Pirlepe Kaymakamı kış aylarında askerler için halktan giysi toplamıştı (Kombi, 3 Ocak 1908:3).

endişelerini artırmış, bölgedeki hafiyelerin sayısı artırılmıştı (Knight, 1909:134-135). Üçüncü Ordu'ya bağlı zabitlerin yiyecek-giyecek yardımlarından faydalanamadıkları ve maaşlarını alamadıkları yönündeki şikâyetleri Rumeli Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın da evraklarına yansımaktaydı (İSAM. HHP. 98/2). Diğer taraftan üç büyük devlet, Makedonya'da mali denetim için kendilerine bağlı finansal komisyonlar kurulması konusunda Osmanlı Devleti'ne üçlü bir nota verdiler (*The Times*, 14 Ocak 1908:4)⁴³.

Cemiyetin faal isimlerinden Dr. Bahaeddin Şakir de ihtilalden hemen önce Kelekyan efendinin yardımıyla İstanbul'a gidip gelmişti. Bu cesareti gösteren bir başka isim de Dr. Nazım'dı. Dr. Nazım, 1907 yılında cemiyetin ortak kararıyla İzmir'e gönderilmişti. Osmanlı'nın gıyabi mahkemesinde idama mahkûm ettiği Dr. Nazım'ın bu hareketi, İttihatçıların ihtilal planlarını yaklaşık bir yıl öncesinden eyleme geçirmeye başladıklarını gösteriyordu. İzmir'de bir tütüncü dükkânında çalışmaya başlayan Nazım Bey, burada eski muhalifleri bularak subay ve askerlerle temas kurdu (Ahmed Rıza, 1998:67-68). Görüştüğü eski dava arkadaşları arasında Halil Menteşe de vardı. Bir yandan da Yakup takma adıyla uygun gördüğü asker ve sivillere propaganda yapıyordu. İzmir kolordusundaki zabitlerin birçoğu onun sayesinde cemiyet üyesi oldular. Kâtipliğini üstlendiği bu işyerinin işlerini takip etmek üzere birçok şehre gidip gelmesi farklı yerlerden yüzlerce kişiyi cemiyete kazandırmasını sağladı. Manastır'dan Bursalı Mehmet Tahir Bey de Anadolu şehirlerindeki kütüphanelerde araştırma yapmak bahanesiyle çıktığı yurt gezilerinde Nazım Bey gibi çalışmıştı. Dr. Nazım, Meşrutiyet'in ilanına kadar yaklaşık bir yıl İzmir'de kaldı (Menteşe, 1986:120).

Avrupa'da, Prens Sabahattin'in din-ırk ayrımı gözetmeden tüm Osmanlı vatandaşlarının ortak hedefinin mevcut idareye karşı harekete geçmesi gerektiği yönündeki görüşleri ilgi görüyordu (*The Times*, 18 Mart 1908:17). Aynı zamanda Jön Türkler yurt dışındaki klasik Jön Türk merkezlerinde genel bir ittifak halindeydi. Avrupa'daki Jön Türk grupları arasındaki iletişim ve işbirliğinden, nispeten

---

⁴³ Bu notadan önce, 25 Nisan 1907, İstanbul'da imzalanan bir anlaşma ile Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Almanya'nın ödediği gümrük bedellerinin artırılması karşılığında Rumeli'de büyük devletlerce yapılacak mali düzenlemeler ve askeri harcamaları karşılamayı kabul etmişti. (1909)Treaty Series No:1, Protocol Between The United Kingdom, Austria-Hungary, France, Germany, Italy, Russia and Turkey Respecting Custom Duties, Signed at Constantinople, April 25 1907, Londra.

Balkanlardaki İttihat ve Terakki şubeleri için de söz edebiliriz. Ancak Balkan şehirlerindeki yapılanma daha önceki tüm Jön Türk organizasyonlarından daha derin içerik bir ihtiva etmekteydi. Ohri’de, Selanik’te ve Manastır’daki İttihat ve Terakki şubeleri hem gizliliği hem de yayılmayı ustalıkla başarabilmişlerdi. Buxton’ın “*yemin etmiş üyelerden bir ihanet geldiğine dair bir kanıt yoktur*” ifadesinde de göreceğimiz bu içtenlik belki de Balkanlardan doğan ihtilâlin gizli sırrıydı (Buxton, 1909:48). Enver Bey gibi bazı isimlerin Jön Türk hareketi içindeki eylemleri ancak fedakârlık⁴⁴ gibi bazı kavramlarla açıklanabilir⁴⁵.

Enver Bey’in ilk fedakârlığı, İttihat ve Terakki üyelerinin faaliyetlerini saraya bildiren eniştesi Nazım Paşa’ya suikast düzenlemesinde rıza göstermesiydi. Mithat Şükrü Bleda, Padişahın koyu taraftarlarından biri olan Selanik Merkez Kumandanı Nazım Paşa, İttihatçıların planlarından haberdar olmuştu ve bunları saraya bildirmeye hazırlanmaktaydı. Ona karşı bir eyleme girişme fikri kayınbiraderi Enver Bey’e sorulduğunda ise tereddüt etmeden vurulmasını önerdi (Bleda, 1979:34).

İttihat Terakkinin işlediği siyasal cinayetlerin nedenleri arasında, Balkan şehirlerinde artan hafiyelik ve faaliyetleri nedeniyle, cemiyet faaliyetlerinin ve üyelerinin ortaya çıkartılması endişesi bulunuyordu, öte yandan bu şehirlere ulaşan gazeteler de halkı İttihatçılara karşı kışkırtmaktaydı. Bu nedenle, kısa bir süre sonra hürriyet kahramanı olacak Resneli Niyazi Bey, hatıratında “bu mikropları temizlemeye” karar verdiklerini yazmaktadır (Ahmet Niyazi, 1908:50).

Ancak içinde Enver Bey, İsmail Canbolat ve fedai Mustafa Necip’in olduğu suikast planı, beklendiği gibi yürümedi, 9 Haziran 1908’de Nazım Paşa ve İsmail Canbolat’ın yaralanması ile sonuçlandı. Daha da kötüsü bir gün sonra yaralı halde İstanbul’a giden Paşa’nın saraya aktardığı bilgiler, bölgeye yeni hafiyeler ve tahkikat komisyonlarının

---

⁴⁴ Tepedelenlioğlu Nizamaettin Nazif, Feda tabirinin “Rum dostluğunun bağı budur” anlamına gelen, Rum komitecilerin yüzüklerine kazıdıkları “Filiyas Elinikiz Desmos Antos” cümlesinin baş harflerinden doğduğunu, sanıldığı gibi Farsçadan dilimize girmediğini anlatıyor. Ancak burada tabir “olası tüm kayıpları ve ölümü göze almak” anlamında kullanılmaktadır (Nizamaettin Nazif, 1978:46).

⁴⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının balkanlardaki siyasi suikast teşebbüs ve eylemlerinde bu ruhu görmek güç değildir. Enver Bey’in hayatı ile ilgili bir çalışma kaleme alan Şevket Süreyya Aydemir gibi birçok çalışmada bu kahramanlık ruhu hikâye edilmektedir (Bkz. Aydemir, 1995).

yollanmasına neden oldu. Daha önce Bulgar ve Rum çetelerinin peşinde olan hükümet şimdi İttihatçı çetelerinin ortadan kaldırılması işine koyuldu (Duru, 1957:22)⁴⁶.

Cemiyetin 1908'in ilk yarısında aldığı bu hal, aslında İttihat Terakki'nin 1907 yazışmalarında tarif edilmekteydi. Paris'ten, Beyrut'ta adı belirsiz birine gönderilen mektupta, "...biz mazinin bu yare-i hatasını tesviye etmeye uğraşıyoruz; neşriyattan ziyade teşkilata atf-ı ehemmiyet ediyoruz. Teşkilat, işte azizim bizi kurtaracak kuvvet! Yare-i vatanın devası silah ve baruttur" denilmektedir (Bayur, 1991 I/I:404). Cemiyet artık kutsal gördüğü gayesi için her türlü yola başvuruyor, kendisine zarar vereceğinden şüphe duyduğu her şeyi ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Eskiden beri Saray'a jurnaller gönderdiği düşünülen Manastır Müftüsü de bu çerçevede işlenen cinayetlerden biriydi. Cemiyet artık gücünü iyiden iyiye hissettirmeye başladı, Saray olayların sorumlusu olarak gördüğü Talat Bey'i görevinden azledip Anadolu'da bir yere sürülmesini istediğinde, o, Rumeli Müfettiş-i Umumisi Hüseyin Hilmi Paşa'nın karşısına çıkıp kendisinin sürülmesi halinde çıkacak olaylar konusunda Paşa'yı tehdit etti. Ona bu cesareti veren cemiyetin 1908'in ilk altı ayı içerisinde gelmiş olduğu nokta olmalıdır. Bu devre içindeki en gizemli olaylardan bir tanesi ise Talat Bey ve Emanuel Karasu'nun üç gün süren İstanbul ziyaretleridir. İstanbul'a gelişleri ilgi çekmiş, hafiyelerce takip edilmişler hatta Emanuel Karasu bu konuda sorgulanmıştı. Ancak her ikisinin de bazı mason cemiyeti mensupları ve ilmiyeden bazı şahıslarla görüştikleri dışında bir şey öğrenilemedi (Bleda, 1979:39-40).

Cemiyetin muhalefetini açıkça ortaya koymaya başlamasına neden olan olayların başında hükümetin ve büyük devletlerin Makedonya politikaları geliyordu. *The Times* neredeyse her gün sütunlarında Balkan Meselesine yer vermekteydi (*The Times*, 3 Şubat 1908:4). Balkanlardaki subaylar bu gelişmeleri endişe ile izliyorlar, hükümetin büyük devletlere karşı pasif kaldığını düşünüyorlardı. Onların bu endişelerinin üzerine 10 Haziran 1908'de gerçekleşen Rus Çarı ve İngiliz Kralının Reval buluşması eklenmişti. Görüşmelerin neticesi açık bir şekilde kamuoyuna duyurulmadı, ancak iki

---

⁴⁶ Olaydan yıllar sonra Enver Bey ile ilgili bir habere yer veren Amerikan gazetesine göre, Enver Bey kız kardeşini bile hürriyet mücadelesi yolunda eşinin öldürülmesine ikna etmişti. İddiaya göre Hasene Hanım, Nazım Paşa'nın misafir ağırladığı odanın perdesini kapatmamış, arkasına güçlü bir ışık yerleştirmişti. Ancak dışarıdan ateş eden Mustafa Necip hedefi tam olarak bulamamıştı (*The Washington Post*, 7 Eylül 1914:9).

büyük ülke aralarındaki ihtilafları gidermişlerdi, ihtilaflı konulardan biri de Makedonya meselesiydi. Zaten uzunca bir süredir üzerinde uluslar arası denetimin olacağı bir bölge valisi düşünülmekteydi (Kurat, 1990:138). Ancak Jön Türkler bu buluşmadan Balkanların paylaşıldığı sonucunu çıkardılar. Onlarda bu kanaatin oluşmasında Alman ve Avusturya gazetelerinde bu yönde haberler çıkmasının payı olmalıdır (BOA. HR. SYS. 199/68). Bir an evvel harekete geçme düşüncelerinin nedenlerini anlatırken Niyazi Bey,

“Alemler hayretlere giriftar eden şu inkılab-ı azimin müsaraten (süratli şekilde) icrasını istilzam eden (lüzumlu hale getiren) sebep Bulgarların şiddet ve gayretinden ziyade gündün günde ziyadeleşen ve Reval’de karargir olan müdahalat-ı ecnebiyeye karşı hükümetin süküt ve muvafakati, alçak politikası olmuştur” diyordu (Ahmet Niyazi, 1908:32).

Reval görüşmelerinden sonra Balkanlardaki ilk sıra dışılık Enver Bey ve birkaç kişinin daha ortadan kaybolması oldu. Enver Paşa, 12-13 Haziran itibariyle kılık değiştirerek Manastır’ı terk etti. Onun bu hareketinde, yaralı halde İstanbul’a giden eniştesinin vereceği bilgilerden endişe etmesinin de payı vardır (Ahmet Refik, 1908:36). Bir süre çeşitli isimlerle Tikveş gibi bazı şehirlerde dolaşarak başlattığı hareketi genişletmeye gayret etti. Bu arada Mustafa Kemal, kendisine, cemiyetin onu, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Rumeli Müfettiş-i Umumisi” ilan ettiğini bildiren bir mektup getirdi. Enver Bey, o günlerde hazırladığı bir ihtilal beyannamesi ile sahip olduğu her şeyden istibdada karşı mücadele etmek uğruna feragat ederek isyan ettiğini ilan etti (Aydemir, 1995 I/I:528). Enver Bey, isyana kalkıştıktan sonra cemiyetin siyasi cinayetleri öylesine arttı ki yabancı basında onun da Jön Türklerin kurbanları arasında olduğuna dair dedikodular çıktı. Bu haberler üzerine Enver Bey, böyle bir şey olmadığını, yanındaki firari arkadaşları ile dağlarda “zalim bir hükümdara karşı meşrutiyet mücadelesi içinde olduğunu” bu basın kaynaklarına bildirdi (*The Times*, 16 Temmuz 1908:9).

Enver ve Niyazi Bey gibi bazı isimlerin öne çıkmasına rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Selanik Merkezinde karar alma mekanizmasının Talat Bey’in görüşleri çerçevesinde işlediğini gösteren birçok delil bulunabilir. Bu devrin adamları hatıralarında Talat Bey’in cemiyet mensupları üzerindeki baskın etkisini açıkça ifade etmektedirler. Bunlara Mithat Şükrü ve Mustafa Ragıp’ı örnek gösterebiliriz (Bleda,

1979:39;Mustafa Ragıp, 2007:56). Ancak bu tarihlerden sonra giriştikleri kalkışma hareketleri farklı şehirlere yayılan muhalefetin -belki hücre düzeninde yapılanma nedeniyle-, farklı merkezlerde kendi kararlarıyla hareket ettiğini, cemiyetin bunlara uyum sağladığını göstermektedir. Türk siyasi tarihinin neticeleri itibariyle en önemli ayaklanma hareketlerinden birisi olan Kolağası Ahmet Niyazi'nin Resne dağlarına çıkışı da bunun örnekleri arasındadır. Niyazi Bey, 28 Haziran 1908'de çete kurma fikrini ilk olarak "*ihvan-ı cemiyetten*" dediği Resne Belediye Reisi Cemal Efendi ve Polis Komiseri Tahir Efendiye açmış, cemiyet merkezinden girişeceği hareket için onay almıştı (Alkan, 2009:180).

Niyazi Bey, hatıratında ilk kıvılcımı yakma isteğini izah ederken bütün cemiyet ve milletin meşrutiyet bilincine eriştiğini ve genel bir ayaklanma için ciddi bir teşebbüs beklediğini söylüyordu (Ahmet Niyazi, 1908:63). Ancak Feroz Ahmad, alay müftüsünün Manastır'daki cemiyete sızdığının anlaşılması üzerine, Niyazi Bey'in de açığa çıkma endişesiyle girişimini hızlandırdığına dikkat çekmektedir (Ahmad, 1995:19). Çete kurma kararı verildikten sonra her şey en ince ayrıntısına kadar planlandı, öncelikle kışlaya girerek gerekli silahların alınması gerekiyordu. 3 Temmuz Cuma günü, namaz saatinde kışla büyük ölçüde boş iken içeri girilecek, Bulgar cemiyetlerinin bazı saldırılarda bulunduğu şeklinde sahte bir ihbarla görevli asker ve zabıtlar farklı bir yöne gönderilecekti. Niyazi Bey de bu çeteye farklı bir noktadan müdahale etmek bahanesiyle aldığı silahlarla diğer yönde uzaklaşarak Resne'de dağa çekilecekti. Presbe Müfrezesi Kumandanı Kobençeli Osman Cevdet Efendi gibi birçok arkadaşı ona katılmayı kabul etmişlerdi (BOA. Y.EE. 71/97). 3 Temmuz'da hareket başladığında ona katılmayı vaad eden askerlerin hepsi yerlerini aldılar. Bu sayı Osman Cevdet'in otuz civarındaki askeri ile birlikte toplam yüz seksen dolayındaydı. Kışlanın depolarından bir miktar para ve askerlerinin taşıyabileceği kadar mühimmat alındı (Mustafa Ragıp, 2007:164-172; BOA. Y. MTV. 312/45)⁴⁷.

Saray, Kolağası Niyazi Bey'in dağa çıktığını haber aldığı anda derhal Metroviçe'de bulunan Ferik Şemsi Paşa'yı bölgeye gitmekle görevlendirdi. Askerleri arasında kontrolü kaybeden ve Jön Türk yapılanmasını engelleyemeyen Esat Paşa görevinden

---

⁴⁷ F.O. 193/2297, G. Barclay'den Majetelerinin Hariciye Nazırına, İstanbul, 5 Temmuz 1908, PRO.

azledildi ve yerine III. Ordu Kumandanı olarak İbrahim Paşa atandı⁴⁸. Ancak bu günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti fedaileri de örgütlenmişlerdi. Siyasi muhalefetin, siyasi cinayetler ya da teşebbüslerle ifade edildiği 1908'deki Osmanlı Makedonya'sında “Serez Komitesi” ya da “Serez Heyet-i Cinaiyesi” adıyla anılan bir fedailer grubu kuruldu. Komite ya da çetenin işlediği cinayetler arasında Manastır Polis Müfettişi Sami Bey ve Topçu Alayı İmamının öldürmesi de bulunmaktaydı. Ancak 1908 öncesindeki en önemli eylem Şemsi Paşa cinayeti idi (Alkan, 2006:77). 7 Temmuz'da Niyazi Bey ile ilgili soruşturmaya başlayan Şemsi Paşa, burada yeterli bilgi elde edemeyince Resne'ye geçme kararı almış bunu saraya bildirmek için telgrafhaneye gitmişti. Buradan çıkışta sonraları Çanakkale mebusluğu yapacak olan Atıf (Kamçıl) Bey tarafından vurularak öldürüldü (Uzunçarşılı, 2003:15)⁴⁹. Bir paşanın öldürülmesi, Niyazi ve Enver Bey'in giriştiği hareketin ciddiyetinin ülke dışında da anlaşılmasını sağladı. Bu cinayetin ardından batı basını Jön Türklerin meşrutiyet talebiyle ayaklandığını satırlarına taşımaya başladı (*The Times*, 10 Temmuz 1908:7; 11 Temmuz 1908:9). 10 Temmuz'da cemiyet daha da ileri giderek, İstanbul'a gitmek üzere Manastır'dan Selanik'e gelen ve İttihatçıların faaliyetleri ile ilgili bilgiler taşıdığı düşünülen Manastır Alay Müftüsünü öldürttü⁵⁰.

L'Echo De Paris Gazetesi, III. Ordu'daki ayaklanmanın Jön Türklerin programları çerçevesinde gerçekleştiğine dikkat çekmekteydi. Gazeteye göre askerler arasındaki hareketin hız kazanmasının nedeni Osmanlı Devleti ve Avusturya arasında Balkanlarda çıkabilecek bir isyan karşısında askeri ittifak yapılmasıydı. Gazetenin haberi bir İtalyan gazetesinden iktibasen verdiği düşünülürse bu ittifakın Selanik ve çevresindeki Jön Türklerce bilinmesi de muhtemeldi (*L'Echo De Paris*, 16 Temmuz 1908:1). *Le Matin* gazetesi de olayların önemini fark ederek “*Jön Türklerin Planı – Türk İsyanı*” başlıklı bir yazı yayınladı. Gazete olanların, İttihat ve Terakki, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet ve Ermeni Cemiyetlerinin bir yıl önceki muhalifler kongresinde kabul ettikleri ortak eylem planlarının bir sonucu olduğunu yazıyordu (*Le Matin*, 17 Temmuz 1908:1).

⁴⁸ House of Commons Parliamentary Papers, G. Barclay'den Edward Grey'e, Tarabya, 7 Temmuz 1908, No:1, PRO.

⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey, Belleten, Cilt: XIII, Ankara 1949, s. 307-329.

⁵⁰ F.O. 193/2297, Selanik Konsolosluğundan G. Barclay'e, Selanik, 5 Temmuz 1908, PRO.

Balkanlardaki hadiselerin ciddiyetinin farkına varan yalnızca batı basını değildi, Sultan II. Abdülhamid de olayların gelişiminden ciddi endişeler duymaktaydı. Makedonya'daki kaynaşmadan padişah ilk olarak Görice'den gelen birkaç kişinin jurnalleri dolayısıyla haberdar oldu. Hatta bunlar üzerine Serasker Rıza Paşa'ya Rumeli'de hürriyet cereyanları ile fikrini sordurmuş, “*ceza kanunu mucibince muamele*” cevabını almıştı. Ancak II. Abdülhamid'in istediği Balkanlardaki ve bilhassa ordudaki gelişmelerin içeriğini etraflıca tahkik etmekte. Bunun için III. Ordu mensubu iki zabitanın İstanbul'a gönderilmesini istedi. Gönderilen kişiler, Erkân-ı Harb Miralayı Ali Rıza ve Topçu Miralayı Hasan Rıza Beylerdi. Bağlı oldukları kuvvet komutanlığında olup bitenler onlara sorulduğunda hiçbir tatmin edici cevap alınamamıştı. Tahsin Paşa'nın “*dünyadan habersiz görünen iki miralay*” şeklinde söz ettiği, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi bu iki şahıs, cemiyet tarafından soruşturmayı yanlış yönlendirmek için seçilmişlerdi. Bu gerçek, miralayların hiçbir şey bilmediklerine kanaat getirildiği sırada, cemiyetin, bu iki ismin tutuklandığı zehabına kapılıp, salıverilmeleri aksi halde istenmeyen olaylar yaşanacağı tehdidini içeren telgrafıyla ortaya çıktı (Tahsin Paşa, 1999:359).

Bu noktadan sonra Saray, mahallinde yapılacak tahkikatlara ağırlık vermeye başladı. Esas itibariyle mahiyeti gayet açık olan Balkanlardaki meşrutiyet mücadelesinin devlet, ordu ve toplumsal yaşam içersinde hangi kesimler arasında ne kadar yaygınlık gösterdiği ve hangi kaynaklardan beslendiği bu tahkikatların konusunu teşkil etmekteydi. Ancak 1908 yılında Osmanlı Makedonya'sında böyle bir tahkikatı yürütmek oldukça güçtü. Zira burası, ordu içersinde orta düzeyli subayların büyük kısmının ve birçok üst rütbeli askerin, taşra bürokrasisinde belediye reislerinden valilere pek çok memurun, günlük yaşamda ise genç sivillerden tüccarlara halk yığınlarının İttihat ve Terakki mensubu olduğu bir coğrafya idi. Vehimleriyle tanınan Padişah da bu tahkikat işini sadece bir kişi ya da ekibe vermedi. İsmail Mahir ve Yusuf Paşalar bir ekip halinde, ayrıca birbirlerinden bağımsız olmak üzere Şehremaneti azasından Hacı İsmail Hakkı Bey ve Hacı Osman Nuri, Musa Kazım ve Hasan Fehmi de bu cemiyet hakkında tahkikata memur edildiler. Ancak kısa süre sonra bu ekipler kendi aralarında çekişme ve mücadeleye başladılar. Belki de İstanbul için en doğrusu, Hüseyin Hilmi Paşa'nın kendisinden “*başka cemiyete girmemiş hiç kimse kalmadığını*”

işaret eden sözlerini kabul etmesiydi (Tahsin Paşa, 1999:361). Gerçi Hüseyin Hilmi Paşa'nın da İttihat ve Terakki sempatzanı olduğu ve tahkikatları bir nevi engellediği, bazı kaynaklarda telaffuz edilse de burada yapılması gereken tespit artık Padişah'ın güvenebileceği isimlerin azlığıdır (Ünal, 1993:236)⁵¹.

Enver ve Niyazi Bey'lerin dağa çıkışı batı dünyasında başta münferit bir hadise olarak algılandı. Ancak bundan sonra ardı ardına gelen siyasi cinayetler nedeniyle büyük devletler de gözlerini bu bölgeye çevirdiler. Halkta halen daha genel bir ayaklanma hareketi olmaması nedeniyle eylemlerin başarıya ulaşabileceği düşünülüyordu, fakat bölgedeki yabancı temsilcilikler için ilgi çekici olan Jön Türklerin ordu içindeki yapılanması ve etkisiydi⁵².

Bu arada öldürülen Şemsi Paşa'nın yerini Tatar Osman Paşa aldı, saray, buradaki birliklerle isyanın bastırılmayacağını anladığından İzmir'den asker sevkine başlandı. İzmir'den gelecek askerlere bel bağlayan hükümet, yaklaşık bir yıldır burada ikamet eden Tütüncü Yakup Bey faktöründen habersizdi ya da daha bilinen adıyla Dr. Nazım Bey. İzmir'deki askeri birlikler ve orta seviyeli subaylarla ilişki kuran Dr. Nazım, onları cemiyetin mukaddes saydığı amaçlarına ikna etti. Askerler bölgeye gitmek konusunda direnmediler ancak Manastır'a vardıklarında onları Niyazi Bey'in üzerine göndermek isteyen Tatar Osman Paşa'nın emrine de boğun eğmediler. Askerler isyancılara karşı silah kullanmayı reddediyorlardı (Uzunçarşılı, 2003:19).

İttihatçı fedailer, 17 Temmuz'da Manastır'da, saraydan gelen ve halka sükûnet tembih eden telgrafı okurken Osman Hidayet Paşa'yı öldürdüler. Niyazi Bey, bölge kaymakamlarına bunun, Kanun-ı Esasiyi geri getirmek için girişilen bir hareket olduğunu ve kendilerine engel olmaya çalışan herkesle harbe hazır olduğunu anlattığı telgraflar gönderdi⁵³. Niyazi Bey, isyanını başlattığı ilk günden itibaren çeşitli bildirimler yayınladı. Bunlardan, 3 Temmuz'da Yıldız Başkitabetine hitaben yazdığı ilkinde harekete girişme sebebini, kararlılığını ve Kanun-ı Esasi'nin meriyete/yürürlüğe

---

⁵¹ Ancak yine de Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Namık Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı döneminde kendisinin tahrirat müdürlüğünde bulunduğunu, onun bütün kitaplarını okuyup etkilendiğini ve Abdurrahman Şeref'in onun için "Namık Kemal'in çömezi" dediğini belirtmek faydalı olabilir (İSAM. HHP. Kataloğu, 2006:9).

⁵² House of Commons Parliamentary Papers, G. Barclay'den Edward Grey'e, Tarabya, 9 Temmuz 1908, No:2, PRO.

⁵³ Parliamentary Papers, G. Barclay'den Edward Grey'e, Tarabya, 17 Temmuz 1908, No:3, PRO.

konması talebini ifade etti. Bu çerçevede yayınladığı birçok bildirisinin yanı sıra saray taraftarı saydığı bazı kuvvet komutanlarına yazdığı “*Ey Vatan Haini*” ve “*A Hain*” başlıklı beyannameleri de bulunmaktadır. Diğer Beyannamelerinde ise depolarını boşalttığı Resne taburu kumandanına ve yerel halka iyi niyetlerini anlatmaya gayret etti. Bunlar içerisinde Hıristiyan köylerini de ihmal etmedi ve hatta beyannamelerinden birini Bulgarca yayınladı (Ahmet Niyazi, 1908:83-104). Bu esnada Niyazi Bey, daha önce mücadele ettiği bazı çetelerle de iletişime geçti. Bunlardan birisi de Yanya ve çevresinde kardeşiyle birlikte eşkıyalık yapan Cercis’ti (BOA. ZB. 323/95). Niyazi Bey, onu ortak mücadele çağırdığı mektubuna “*Aziz Cercis*” diye başlıyordu (Ahmet Niyazi, 1908:95).

Niyazi Bey’in ardından başka çetelerin de teşkil edilmesine karar verildi, Florine’den Osman Bey’in, Serfiçe’den Naşid Bey’in ve Ohri’den Eyüp Sabri’nin idaresinde kurulan birlikler onu takviye edeceklerdi (Mustafa Ragıp, 2007:362). Diğer taraftan hükümet de isyanı bastırarak birlikleri organize etmeye çalışıyordu. Anadolu’dan getirilen sekiz bin dolayında asker Selanik’e vardı, ancak isyancılara karşı silah kullanmayı reddediyordu. Diğer taraftan, İttihat ve Terakki’nin Selanik merkezi, halkın kendilerine duyduğu sempatinin farkındaydı, fakat tüm kesimlerin desteğini kazanmak için bildirimler yayınlamaya devam ettiler⁵⁴. 19 Temmuz 1908 itibarıyla şehirlerden, Kozana gibi küçük yerleşimlere varıncaya kadar birçok yerden, sokaklara, İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında bildirimler asıldığına dair haberler geliyordu (İSAM. HHP. 219/4;264/5).

II. Meşrutiyet’in ilan edilmesini ya da II. Abdülhamid’in pes etmesini sağlayan önemli olaylardan bir tanesi de Firzovik olaylarıydı. Üstelik olaylar padişahın sadakatlerine çok güvendiği Arnavutlar arasında yayılmıştı (Ünal, 1993:44). Olaylar, Haziran ayı başlarında, bir gayrimüslim okulunun tertip edeceği piknik için Üsküp Firzovik arasında bir mahalde bazı barakalar ve anfi tiyatro inşa etmesi üzerine çıkan dedikodulara dayanıyordu. Yayılan dedikodulara göre bu hazırlıklar Avusturya’nın bölgeyi işgali içindi (Skendi, 1967:343). Diğer taraftan aslında halk arasında yayılan ilk şayia tertip edilecek bu piknikte sahnelenecek tiyatro oyunun içeriğinin Arnavut

---

⁵⁴ Parliamentary Papers, Konsolos Heathcote’dan G. Barclay, Manastır, 13 Temmuz 1908, No:13, PRO.

milli değerlerine aykırılığı meselesiydi. Bununla ilgili camilerde yapılan konuşmalar, halkı iyice coşturdu (Alkan, 2006:216).

Arnavutlar, bu haberler üzerine yapılan inşaatları tahrip ettiler, bunları haber alan saray da olayları tahkik için bölgeye Galip Paşa'yı gönderdi. İttihat ve Terakki üyesi olan Galip Paşa, şehirde, duydukları habere tepki duyan, sayıları çeşitli kaynaklarda altı ile otuz bin arasında telaffuz edilen bir isyancı kalabalığı ile karşılaştı (Külçe, 1944:55). Galip Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin durumdan haberdar olmasını sağladığı gibi bir yandan da olaydan faydalanmanın yollarını aramaya başladı. Bu arada Hacı Şaban adında bölgede sevilen ve İttihatçılara sempati besleyen bir Arnavut'u cemiyet etkisi altına aldı. Ayrıca Necip Draga, Arnavutların milliyetçi yönünü iyi bildiğinden işgal dedikodularını ön plana çıkarmaya çalıştı. Cami konuşmalarının konusu ise meşveret usulünün İslam dinine uygunluğu üzerineydi. Böylelikle İttihatçılar, Firzovik'te başlayan olayları istedikleri yöne çekmeyi başardılar (Çelik, 2004:101). 21 Temmuz 1908'de yüz doksan dört imzalı bir telgrafla bir an evvel Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilan edilmesi talep edildi⁵⁵.

Şemsi Paşa'nın öldürülmesinden sonra bölgeye gönderilen Tatar Osman Paşa, Niyazi Bey ve diğer çetecilerin önlerindeki en önemli engel haline geldi. Cemiyet merkezi ise bir sonraki aşama olarak şehirlerde kontrolün sağlanması eğilimindeydi. 21 Haziran'da cemiyet merkezinden bu emri alan Niyazi Bey, iki gün içerisinde kendisine katılan birliklerle, güçlerini Kolağası Eyüp Sabri Bey ile birleştirdi. Cemiyet, Paşa'nın kaçırılması ve ikna edilmesi için bir plan hazırladı. Bu plan öncelikle Niyazi Bey'e bir mektupla izah edildi; bir başka mektup da Tatar Osman Paşa'ya cemiyetin "ulvi maksatlarını" anlatmak için kaleme alındı (Ahmet Niyazi, 2003:346). Başta itiraz ettiyse de fazla bir direniş gösteremeyen Manastır Fevkalade Kumandanı Müşir Osman Fevzi Paşa, Kolağası Eyüp Sabri ve Niyazi Beyler tarafından Resne'ye götürüldü (BOA. Y. EE: 71/53).

Hükümet, genel olarak Balkanlarda kontrolü yitirdiği gibi Drama'da şehrin tüm kontrolü İttihat ve Terakki'ye bağlı askerlerin eline geçti (F.O. 195/2301). Askerler firar etmeye devam ediyorlardı, biri binbaşı olmak üzere Manastır'da üç orta rütbeli

---

⁵⁵ Parliamentary Papers, G. Barclay'den Edward Grey'e, İstanbul, 21 Temmuz 1908, No:8, PRO.

asker ve Debre mutasarrıfı öldürüldü. Bir taraftan askerler isyancılara karşı savaşmayı reddediyor, diğer taraftan Manastır Valisi, Saray, isyancıların taleplerini karşılamadığı için istifa ediyordu. Bölgede kontrolü elinde tutan İttihatçılar, 23 Temmuz'da Manastır'da Meşrutiyeti ilan ettiler (Parliamentary Papers, 1909:7-10). Yanyalı Vehib Bey, halkın ve Manastır Valisinin de bulunduğu geniş bir kalabalığa hitaben yaptığı konuşmasında derin bir Osmanlılık vurgusuyla ve “*ya Kanun-ı Esasi ya ölüm*” nidalarıyla meşrutiyeti ilan eden bir konuşma yaptı (Ahmet Refik, 1908:84). Selanik'te de, 23 Temmuz sabahı Talat Paşanın teklifiyle, Ali Fethi Bey tarafından yazılan bir bildiri sokaklara asıldı. Bildiride önce ülkede doğru işlemeyen kurumlardan söz edildikten sonra halka “*sıkılmıyor musunuz? İnsanlığınıza ağır gelmiyor mu?*” soruları soruluyordu (Balkaya, 2009:332).

Otoritesini tamamen kaybeden Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa görevinden azledildi. Amerikan ve İngiliz basını, Arnavut olan Ferid Paşa'nın azli ile Jön Türkler içindeki Arnavutlar arasında bir ilişki olduğuna dikkat çekmektedir. Bu iddianın gerçekliği tartışmaya açık olsa da en azından Paşa'nın hemşerileri üzerinde sarayın istediği türden bir kontrol sağlayamadığı açıktı (*The Times*, 24 Temmuz 1908; *New York Times*, 26 Temmuz 1908).

Makedonya'da başlayan hareketin ilk başarısı da bir hükümet krizi yaratmak oldu. Kimse sadaret de dâhil, görev almak istemiyordu. Ömer Rüştü Paşa, seraskerlik görevini Ferid Paşa ile çalışamayacağı gerekçesi ile geri çevirdi. Kamil ve Said Paşalar da görevi birbirlerinin üzerine yıkmaya çalışıyordu (Tahsin Paşa, 1999:361). II. Abdülhamid bu iki deneyimli devlet adamından Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesi konusunda fikirlerini sormuş ilk izlenimleri olumsuz gözükmişti. Padişah'a Kanun-ı Esasinin meriyetini tavsiye eden devlet adamı Berlin Sefiri Tevfik Paşa'ydı. Mizancı Murat, sadrazam ve seraskerin değiştirilmesini, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler* adlı eserinde, Ferid ve Rıza paşaların III. Ordu'da yaşanan gelişmelere sempati ile bakmalarına bağlamaktadır (Mizancı Murad, 1977:163).

Nihayet ikna edilen Said Paşa, 23 Temmuz'da sadrazam, Ömer Rüştü Paşa serasker, Kamil Paşa da Meclis-i Vükela azası oldu (*The Times*, 23 Temmuz 1908:7). Ancak içinde olunan kriz birkaç üst düzey devlet adamının görevinden alınarak çözülebileceği

türden değildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, ulti­matom gibi beyannameler yayınlıyordu. Manastır Kumandan vekili Mirliva Taki Bey'in muhtıra dediği 23 Temmuz çarşamba tarihli belgede, Pazar gününe kadar Meclis-i Mebusan'ın toplanması için ferman çıkarılmadığı takdirde tüm Rumeli'nin padişah aleyhinde bir harekete başlayacağı bildirilmekteydi (BOA. Y. EE. 71/51).

BÖLÜM 4: II. MEŞRUTİYET VE MUHALEFET

Temmuz 1908 öncesinde ve sonrasında, Osmanlı Devleti'nde siyasi muhalefetin gelişimi genel hatlarla önemli farklar göstermektedir. Bu tarihlere kadar II. Abdülhamid'e ve rejimine yönelik Jön Türk muhalefeti, yasadışı olduğu gibi ülke içerisinde de varlığını, ayaklanmalar gibi hukuk dışı yollarla sergileyebiliyor, görüşlerini de büyük bir gizlilik içerisinde yaymaya çalışıyordu. Bu iki dönem arasındaki temel fark muhalefetin, her ne kadar iktidara gelmesi mümkün olmamışsa da, meşrulaşması ve hürleşmesi olmuştu. Yasaklı siyasi kişilikler, siyasi suçlardan sürgün cezası almış entelektüel ve memurlar, meşrutiyetin hürriyet koşullarından yararlanmak için İstanbul'a döndüler. Meşrutiyet öncesinin yer altı örgütleri de dönemin fırkaları olmuşlardı. Döneme İttihat ve Terakki açısından bakacak olursak, cemiyetin iktidarı ele geçireceği siyasi zeminin ilk safhası Meşrutiyet'in ilan edildiği bu tarihlerde başlamış oluyordu.

4.1. II. Meşrutiyet'in İlanı

1908 yılının ilk altı ayındaki gelişmelerin ve on yıllara dayanan Jön Türk muhalefetinin onu bu fikre yaklaştırdığını da düşünebiliriz. 24 Temmuz öncesinde yakın çevresindeki birçok kişiye bu konuda fikir danışması onu bu konuda yüreklendirecek birilerini aradığına da delalet edebilir. Ancak çevresindeki tüm devlet adamı ve ulema doğal olarak onun karşısında meşrutiyet taraftarı durumuna düşmeyi istemezdi. Tahsin Paşa, Meclis-i Vükela'nın, Makedonya'dan gelen telgrafları inceleyerek Kanun-ı Esasi'nin ilanı konusundaki mütalaasını hazırladığı toplantıda, kanaatin genel olarak olumsuz olduğunu yazmaktadır. Ancak Padişah'ın Kanun-ı Esasi'nin ilanı için bir mazbata hazırlanmasına dair emri, İzzet Paşa vasıtasıyla Meclis-i Vükela'ya bildirilince oradaki tüm hava da değişti (Tahsin Paşa, 1999:374). Rumeli'den gelen telgraflar ve haberlere kayıtsız kalmak, bir iç savaşı ya da isyancıların İstanbul'a yürüyerek bir veliahda biat etmeleri riskini göze almak anlamına gelebilirdi. Padişahın fikrinin ne yönde olduğunu anlayan Meclis-i Mahsus-ı Vükela, mazbatasında, yukarıda bahsettiğimiz siyasal olaylara istinaden, Kanun-ı Esasi'nin zaten hali hazırda yürürlükte olduğundan, yabancı müdahalesine engel olmak için Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanması için gerekenlerin yapılmasının zaruri

görüldüğünü bildirilmekteydi (Düstur, II/I:1). Ancak halka duyurulan bundan farklıydı.

23 Temmuz'da İttihatçılar meşrutiyeti Manastır'da ilan ettiler. 24 Temmuz'da Serez şehri de farklı dini ve etnik toplulukların katılımı ile Meşrutiyet'i ilan ederek Manastır şehrinin yolunu izledi¹. Ancak İstanbul halkı gibi imparatorluk nüfusunun büyük kısmı bu ayaklanmadan habersizdi, Bab-ı Ali'de okunan, Meşrutiyeti ilan eden hattı hümayunda da doğal olarak isyandan söz edilmiyordu. Bu metinde, II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat-İslahat Fermanları ve 1876'da (Mithat Paşa'nın adını anmaksızın) Kanun-ı Esasi'nin kabulü gibi inkılâp basamaklarını birbiri ardına sıralamış, “memleketin idare-i meşrutaya kabiliyeti meşhut” olduğuna kanaat getirildiğini belirtmişti (Düstur, II/I:11). Balkanlarda olan bitenden habersiz İstanbul ahalisi de haberi şaşkınlıkla karşıladı ve bunun tam olarak ne tür hürriyetleri içerdiğini bilmediğinden ilk gün tepkisiz kaldı (Akşin, 2006:126). Ancak 25 Temmuz'da *İkdam*, büyük puntolarla “*Padişahım Çok Yaşa*” başlığı ile çıktığında halk elde ettiği şeyin büyüklüğünü de fark etmeye başladı. *İkdam* da her şeyi padişahın bir lütfu gibi anlatıyordu (*İkdam*, 25 Temmuz 1908:1).

Yabancı basın içerisinde Türkiye'deki gelişmeleri yakından izleyen *The Times* gibi basın organları haberi normal karşılamışlar, sadece büyük vakalarda Türkiye haberlerine yer veren gazeteler ise ayrıca önem atfetmişlerdi (*The Times*, 25 Temmuz 1908:7). Fransız gazetesi *Le Figaro* ise olanların yıllardır devam eden Jön Türk muhalefetinin bir sonucu mu yoksa devlet hayatı içerisinde yaşanan olağan bir değişim mi, olduğunu tartışırken, “*Evrım mi Devrim mi?*” başlığını atmıştı. Yazı da devamla, yıllardır işlerin çok yavaş ilerlediği imparatorlukta, II. Abdülhamid'in, bir gün içinde adeta bir mucize gerçekleştirerek ülkenin tüm rejimini değiştirdiğinin altı çiziliyordu. Gazeteye göre, İstanbul'da olan biteni iyi anlamak için yakın tarihte olan İran devrimine bakmak gerekmekteydi, zira aynı bölgede İran gibi Rusya'da meşrutiyet idaresini seçmişti (*Le Figaro*, 25 Temmuz 1908:1). Çoğunlukla balkanlardaki gelişmelerden habersiz bir görüntü çizen yabancı basın büyük ölçüde Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilanını büyük değişimlerin habercisi olarak algılamıştı (*La Presse*, 26 Temmuz 1908:1).

---

¹ Parliamentary Papers, G. Barclay'den Edward Grey'e, İstanbul, 24 Temmuz 1908, No:15, s.10, PRO.

İstanbul'da haberler ilk yayılmaya başladığında halk arasında hükümetin Rumeli'deki ayaklanma karşısında zaman kazanmak² için meşrutiyeti ilan ettiği yaygın olarak konuşuluyor, gayrimüslimler, olayların içeriğini anlamak için konsoloslara danışıyorlardı. Bir gün önce şehirde sadece birkaç Rum tüccar kapılarına tedirginlik içerisinde bayrak asmışlar, hafiyeler onları hemen kaydetmişlerdi. Ancak ertesi gün şehrin her yerinde üzerlerinde hürriyet, adalet, müsavat ve uhuvvet yazan bayrak ve dövizler satılmaya başlandı (Dwight, 1915:403-407). İlk tedirginliği üzerinden atan kalabalıklar giderek sokakları doldurmaya başladı, gruplar halinde nezaretler önünde ve Yıldız Sarayı yakınlarında kutlamalar yapılmaya başlandı. Bir arşiv belgesinde bir grup ahali ve memurun gece saat dört buçukta (günümüz saat uygulamalarıyla 22:00 civarında olmalı) hariciye nezaretine giderek kutlamalar yapması heyecanın geç saatlere kadar devam ettiğini gösteriyordu (BOA. Y.A. HUS. 523/170).

İngiliz Konsolosu, 25 Temmuz sabahından itibaren sokakları süslemeye başlayan insanların gösterilerindeki ana temanın devlete bağlılık olduğunu rapor etmekteydi³. İstanbul da uzun yıllardır görünmeyen bu kutlamalar, II. Abdülhamid'i, olayların varabileceği noktalar konusunda tedirgin etti. Bir grup öğrenci, Yıldız Sarayının önünde "*Padişahım çok yaşa*" tezahüratları yaparak ve Padişahı görmek istediler. Padişah teşekkür ederek gitmelerini istemişse de onlar orada oturup bekleyerek dualar ettiler. Bu sırada II. Abdülhamid, kendisine teşekkür yazısını bizzat sunmak isteyen Şeyhülislâm Cemalettin Efendi'ye, "*sizin karşınızda nutuk atanlar, bunu biraderin parasıyla yapanlardır. Bunlar hep kıskırtma sonucu olan şeylerdir*" demekteydi. Tecrübeli Şeyhülislâm, padişahı kutlamaların halkın samimi hislerinin eseri olduğuna güçlkle ikna etti (Cemalettin Efendi, 2005:7). Selanik, kutlamaların en yoğun olduğu yerler arasındaydı. Kazım Nami Bey hatıralarında, Olimpos Meydanı başta olmak üzere şehrin her yerinde ayrı kutlamalar yapıldığını, birden bire onlarca hatibin ortaya çıktığını yazmaktadır (Duru, 1957:30). Kutlamaların ilginç adreslerinden biri de Marsilya şehriydi, buradaki Osmanlı vatandaşları önce nümayışlerle gelen haberleri kutlamışlar sonra da şehbenderliğe giderek tebriklerini sunmuşlardı (BOA. Y.A. HUS. 524/108). Paris sefareti ise eski alışkanlığını sürdürerek 25 Temmuz tarihli

---

² Cemil Topuzlu, hatıralarında bazı arkadaşlarının meşrutiyet haberlerine şüphe yaklaştığını bunun Sultan II. Abdülhamid'in bir oyunu olduğunu ileri sürdüklerini anlatmaktadır (Topuzlu, 2004:88).

³ Parliamentary Papers, G. Barclay'den Edward Grey'e, İstanbul, 25 Temmuz 1908, No:18, s.11, PRO.

gazetelerde, meclisin açılması ile ilgili “bedhavahane” makaleler yer aldığını duyurmaktaydı (BOA. Y.A. HUS. 523/190). Sefirin bahsettiği yazılar devrimin kalıcılığına duyulan şüphelerden kaynaklanıyordu. *Le Figaro*, birkaç gün sonra Padişah’ın Kanun-ı Esasi’ye bağlı kalacağına dair ettiği yeminden sonra bu tereddütlerle dolu havanın dağıldığına sütunlarında yer verdi (*Le Figaro*, 29 Temmuz 1908:1).

Devlet görevlileri arasında başlayan tebrik ve teşekkür yazıları adeta birbiri ile yarışır haldeydi. Buna bir anda başkente yakın taşra vilayetleri de katıldı. Uzak vilayetlerde ise kutlamalar biraz daha geç başladı⁴. Hatta 12 Ağustos 1908 tarihli *Le Figaro*’ya göre, Erzurum, Yemen, Van ve Bitlis gibi şehirlerde halk olan bitenden tümden habersizdi (*Le Figaro*, 12 Ağustos 1908:2).

Kutlamalar toplumun tüm kesimlerini içine alıyordu. Meclisin toplanmaya daveti nedeniyle, Rum, Ermeni ve Museviler, cemaatlerinin tüm üst düzey üyelerinin imzaladığı bir tebrik bildirisini sadarete göndermişlerdi (BOA. Y.A. HUS. 523/178)⁵. Meşrutiyet’in yarattığı coşku aralarında husumet olan Gayrimüslim cemaatleri de barıştırmıştı. Serez’deki Bulgar ve Rum cemaatleri ruhanileri Kanun-ı Esasi’yi birlikte kutlamışlardı (BOA. Y.A. HUS. 523/168). İngiliz belgelerinde de bu iki cemaat önderinin Serez mutasarrıfının önerisiyle kucaklaştığından ve bunun bölgedeki mutluluğun en mühim örneklerinden biri olduğundan söz etmektedir⁶.

Dönemi anlatan birçok kaynağa istinaden şehirdeki kutlama havasının çeşitli vesilelerle Eylül ayı başlarına kadar sürdüğü söylenebilir. Bu festival havası ağustos sonunda başlayan II. Abdülhamid’in tahta çıkış yıldönümü kutlamalarının ardından ancak son buldu. Jön Türklerle Paris sürgünü sırasında ilişkili bir isim olan Mısır Yahudilerinden James Sanua, “*Union et Progress*” logolu *L’Abou Naddara* adlı

⁴ İçerik olarak birbirine çok benzeyen Kanun-ı Esasi’nin ilanı, meşrutiyetin kabulü ve Meclis-i Mebusan’ın toplantıya çağrılmasını kutlayan telgraf ve yazıların bir kısmı şu arşiv gömlelerinde görülebilir. Kırklareli (BOA. Y.A. HUS. 524/60), Kosova ve Üsküp (BOA. Y.A. HUS. 523/169), Mersin, Yanya, Trablusgarb, Sivas, Metroviçe (BOA. Y.A. HUS. 523/183; BOA. Y.A. HUS. 523/182), İpek, Perşembe ve Sancak (BOA. Y.A. HUS. 523/167), Trabzon, Bağdat, Suriye, Kastamonu, Adana, Çatalca, Kosova, Ankara, Bahrişefid, Edirne (BOA. Y.A. HUS. 523/178), Karaferye (BOA. Y.A. HUS. 523/177).

⁵ İstanbul’daki cemaat merkezlerinin yanı sıra, taşradaki Gayrimüslim cemaat temsilcileri de ayrı ayrı kutlama telgrafları göndermişlerdi. Bir örnek için bkz. Edirne Musevi cemaatinin mesajı (BOA. Y.A. HUS. 523/179).

⁶ Parliamentary Papers, G. Barclay’dan Edward Grey’e, İstanbul, 26 Temmuz 1908, No:19, s.12, PRO.

gazetesinden İstanbul seyahatini ve kutlamaların son günlerini naklederken, farklı din ve kesimlerin Meşrutiyet kutlamalarını tasvir eden resimlere ve Kanun-ı Esasi şiiirlerine yer vermektedir (*L'Abou Naddara*, No.5 Eylül 1908:1)⁷.

Meşrutiyet'in ilanı batıda genel olarak olumlu bir tesir yarattı. Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasının içinde olduğu koşullarla, bulunduğu her vasıta ile ilgilenen Avrupalılar, bunu olumlu bir gelişme olarak algılıyordu. (BOA. Y.A. HUS. 524/42). Avrupa basınındaki karikatürlerde artık Osmanlı iyileşmiş ya da "kendisini iyi hisseden hasta adam" olarak tasvir ediliyordu. Yine bu karikatürlerden birinde Prusya gibi birçok ülkede özgürlüğü temsil eden kadın figürü hapisken, Padişah onu serbest bırakıyordu (Alkan, 2006:243-247). Bu ilk günlerde Avrupa'dan gelen gazeteciler de böylesine büyük değişim sürecinde şehirlerdeki asayişin hayranlık uyandırdığını belirtiyorlardı (*İkdam*, 4 Ağustos 1908)⁸.

1908 yılının dış politik gelişmeleri meşrutiyetin ilk kez ilan edildiği 1876 yılının tartışmaları ile benzerlikler göstermektedir. Bu benzerliklerden en ilginç olanı, 1876'da batı devletlerinin, Rusya'nın Balkan Meselesine müdahalesini tartışıyor olması ve Osmanlı Devleti'ne Rumeli vilayetlerine yönelik bir reform paketini kabul ettirmeye çalışıyor olmalarıydı. Devrin Hariciye Nazırı Saffet Paşa Tersane Konferansı'nda, konuşmasını bölen top sesleri üzerine, meşrutiyetin ilan edildiğini ve Rumeli reformunun artık kurulacak meclisin meselesi olduğunu söylemişti. 1908 yılında da dönemin büyük devletleri Makedonya'ya yönelik bir ıslahat paketini Sultan II. Abdülhamid'e kabule çalışıyorlardı, hatta bu konuda önemli ölçüde yol almışlardı. Ancak bir Berlin gazetesine verilen Padişah ve Said Paşa'nın mülakatında dendiği gibi bu mesele artık yeni kurulacak Meclis-i Mebusan'ın işleri arasındaydı (Berard, 1913:268). Meşrutiyet, iki kez, Osmanlı, Balkanlarda kontrolü kaybetmek üzere iken gelmişti.

İttihatçıların dış politikadaki öncelikli hedefi İngiliz dostluğunu kazanmaktı, bu düşünce halka da yansımış ya da halk da bu şekilde yönlendirilmiş olmalı ki,

---

⁷ Gazete Arapça bir ek ile birlikte Fransızca olarak çıkmaktaydı (BOA. Y. EE. KP. 86-33/3230).

⁸ Verjine Svazlıan adlı Ermeni etnolog, dönemin tanıklarının ifadelerinden oluşturduğu kitabında, Harputlu Sargis Khaçatryan'ın, II. Meşrutiyetin ilanından sonra Ermenilerin, sokaklarda aşağıdaki nidaları attıkları şeklindeki ifadelerine yer vermektedir: *Kalkın, hey vatandaşlar! Sevinelim yoldaşlar! İşte size hürriyet, Yaşasın Osmanlılar!* [Http://www.ermeni.org/turkce/ kitaplar.htm](http://www.ermeni.org/turkce/kitaplar.htm) (21.07.2010).

İstanbul'a gelen Sefir John Lowther'ın arabasının atları sökülerek Karaköy'den Beyoğlu'na kadar halk tarafından itilerek ilginç bir dostluk gösterisi sergilenmişti (Yalman, 1970:83). II. Abdülhamid de söylemlerinde bu arzudaydı. Balkan Komitesi yetkililerini Aralık 1908'de kabul ettiğinde Noel Buxton'a, Jön Türklerin liberal politikalarının İngiliz dostluğunun temininde yeterli olmasını umduğunu söylemişti (*The Manchester Guardian*, 2 Aralık 1908:8). Edwin Pears da, Meşrutiyet'in ilanından birkaç yıl sonra II. Abdülhamid'in hayatını anlattığı eserinde İttihatçıların ve Padişah'ın bu niyetlerinden söz ettikten sonra Osmanlı İngiliz ilişkilerinin eski haline dönmesinin, Girit, Makedonya ve Ermeni Meselelerinde reformlar bekleyen İngilizler için imkânsız hale geldiğine dikkat çekmektedir (Pears, 1917:326). Fakat buna rağmen batıda basın, Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesinin taşıdığı anlam tartışıyordu.

Bu tartışmaların odak noktasında Şark Meselesinin alacağı hal bulunmaktaydı. Onlara göre II. Meşrutiyet'in ilanı Jön Türklerin sandığı gibi sorunların çözülmesi değil Şark Meselesinin farklı bir boyut kazanması demekti (*Le Figaro*, 30 Temmuz 1908:1). İttihatçılar cephesinde, daima politik söylemler itibariyle bir İngiliz taraftarlığı görmek mümkündü, ancak bunun pratikteki yansımaları bir ölçüde farklıydı. İttihatçılar 1908 Eylül'ünden itibaren, ortaya çıkmaya başlayan Ahrar Fırkası gibi yeni siyasal oluşumlara daha yakın gözükken İngiltere'ye karşı daha temkinli bir tutum benimsemişlerdi. Bundan, daha ziyade içten içe ortaya çıkan bir güven bunalımı olarak söz edebiliriz. Avrupa devletlerine yönelik bu güvensizliğin göstergelerinden biri yapısal değişimlere muhtaç Osmanlı kurumlarının ıslahı söz konusu olduğunda İttihatçıların Avrupalı uzmanlar yerine Japonya'dan uzman getirtmesini önermeleriydi. Japon uzman getirtmenin gerekçeleri bu ruh halini tarif edebilir: 1- Japonların henüz devrim yapmış olması ve reorganizasyon konusunda tecrübelerini taze olması 2-Japonya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin Ertuğrul kazası nedeniyle iyi olması 3- Japonların Avrupalılara göre ülke içerisindeki kurumları ve şahısları ülkeleri menfaatine daha az şekillendirme eğiliminde olacakları... (F.O. 371/559 6 Eylül 1908)

4.2. II. Meşrutiyet'in Anlamı ve Muhalefete Kazandırdıkları

1908 yılında Osmanlı şehirlerini bayram havasına çeviren Meşrutiyet ilanı, halkın daha kolay anlayabileceği şekilde "Hürriyet'in İlanı" olarak tesmiye edilmişti. Bu durumda,

Meşrutiyet kavramını eğitimsiz halka bir anda anlatmak ve benimsetmenin güçlüğü etken olmuş olmalıdır. Zira kopan fırtına içinde İstanbul’da en çok merak edilen soru, Padişah’ın iradesinin ve ilan edilenlerin gerçek mahiyetiydi. Yusuf Kemal Tengirşek, bu ilk günlere dair hatıralarında, herkesin hürriyetin ilanından söz ettiğini ancak kimsenin anlamını bilmediğini yazmaktadır (Tengirşek, 2001:125). Hürriyeti ya da en azından sınırlarını bilmeyen birçok kişi de devlet kurumlarını ve şehirleri birbirine katmıştı. Alaşehir, Akhisar gibi bazı kazalardan asker ve halktan insanların mahkemeler ve bazı devlet dairelerini basıp burada evrak ve kayıt defterlerini yaktıkları haberleri geliyordu. Bunların yeni düzenle birlikte yeni bir sicile sahip olmak isteyen kişiler olması muhtemeldir (BOA. DH. MUI. 55-1/7).

Ancak kısa süre sonra hürriyet kelimesi daha berrak bir anlam kazanmaya başladı. Meşrutiyet’in ilanını takip eden ilk altı ay, birçok yönüyle “özgürlükler” dönemidir. İlk gelişme sansürün kaldırılmasıydı. Yıllarca basımdan önce denetlenen, gerektiğinde sayfalarındaki muzır haberler karartılan gazeteler 25 Temmuz’dan itibaren basın özgürlüğünden yararlanmaya başlamıştı⁹. Devrin *İkdam* ve *Sabah* gibi önde gelen gazetelerinin muhabirleri, Meşrutiyet’in ilanını takiben hemen bir toplantı yaparak Osmanlı Matbuat Cemiyeti kurmuşlardı. Alınan ilk karar sansüre karşı direnmektir. Muhabirler gazetelerin kapısında sansür memurlarının gelişini beklediler. Devrin gazetecilerinden biri, memurların her zaman azametli tavırlarıyla değil süklüm püklüm gelerek, gazetelere giremeyecekleri kendilerine tebliğ edildiğinde de sessizce savuşup gittiklerini anlatmaktadır (Yalman, 1970:62). Ancak çok geçmeden yabancı basında Jön Türklerin hürriyet sarhoşu olduklarına dair yazılar da görünmeye başlamıştı. Eylül başında *The Washington Post*’un haberine bakılırsa, “bir Jön Türk’ten alınan bilgilere göre” bir ay içerisinde yeni rejime karşı her hangi bir düşmanlık göstermemesine rağmen eski rejimi temsil eden II. Abdülhamid tahttan indirilecekti. Gazetenin yorumuna göre, genç ve deneyimsiz Jön Türklerin elinde hürriyet “tehlikeli bir silaha” dönüşmüştü (*The Washington Post*, 9 Eylül 1908:6).

Sansürün ortadan kalkması II. Meşrutiyet’in en mühim muhalefet aracı olan basının hürleşmesi anlamına geliyordu. Selanik’teki İttihatçılar zaman kaybetmeden daha önce yurda girişi yasak olan gazetelerin de serbest bırakılmasını talep ettiler (BOA. Y.A.

⁹ Parliamentary Papers, G. Barclay’den Edward Grey’e, İstanbul, 25 Temmuz 1908, No:17, s.11, PRO.

HUS. 520/184). Kısa sürede yurt dışında çıkan Jön Türk gazetesi kalmayacağından bu talep daha ziyade yasaklı yabancı gazetelerle ilgiliydi¹⁰.

Bu özgürlük ortamı içerisinde herkes gazeteciliğe soyunmuş, halk “zincirlerinden boşalmış” gibi ifade özgürlüğünden istifade etme sevdasına düşmüştü. İstanbul’daki ruhsatlı süreli yayın sayısı¹¹ çok geçmeden 353’e ulaştı (Odyakmaz, 2003, 224)¹². Meşrutiyet’in ilan edildiği bir ay içerisinde yüzlerce, gazete kurmak için gerekli olan ruhsat talebi, Zaptiye Nezareti’ne ulaştı. Rum cemaatinden Kozmidi Efendi’nin çıkardığı Apolisi gazetesi gibi cemaatler de hem anadillerinde ve hem de Türkçe olarak yayınlanacak gazeteler kurmuşlardı (BOA. ZB. 324/99). Gazete sayısı ile birlikte tirajlar da büyük bir artış gösterdi. 24 Temmuz öncesinde İstanbul’un iki büyük gazetesinin tirajı on iki ile on beş bin dolayında iken, bundan sonra bu sayı altmış bin dolayına tırmandı (Quataert, 2005:172). Önceden var olan birçok dergi de üslup ve şekil değişikliklerine uğramıştı. 1901-1908 yıllarında Çocuk Bahçesi adıyla yayımlanırken Meşrutiyet’in ilanı ile Bahçe adını alan dergi buna örnek olabilir. II. Abdülhamid döneminde çocuk dergisi ya da edebi tartışmaların yürütüldüğü bir dergi görüntüsünde olan Çocuk Bahçesi, Meşrutiyetin ilanı ile bir misyonu tamamladığını ilan edip, kadrosuna Ömer Naci gibi ittihatçıları da katarak siyasi-edebi, fenni musavver bir dergiye dönüşüyordu. “Kari ve Kari’elerimize” başlıklı yazıda *Çocuk Bahçesi*’nin neden kapatıldığı anlatılarak derginin artık çocukluktan kurtulup bir “Osmanlı delikanlısı” olduğu söyleniyordu (Aslan, 2008:171-172).

---

¹⁰ Muammer Göçmen, yasaklı yabancı gazetelere örnek olabilecek 1894-1899 yılları arasına ait on dört gazetenin isminin yer aldığı bir liste vermektedir. Bunlar içerisinde Pall Mall Gazette, Nineteenth Century, *The Times*, Punch gibi yayın organları yer almaktadır (Göçmen, 2002:668).

¹¹ Yayın sayılarındaki bu artış sadece siyasete ısınan Müslüman Osmanlılarla ilgili değildi. Ortaya çıkan yeni siyasal koşullar birçok Avrupa devletinde siyasal kamuoyu üzerindeki etkilerini güçlendirme eğilimi yaratmıştı. Örneğin Almanya, yıllardır Osmanlı topraklarında elde ettiği ticari etkinliğe rağmen basın yönünden, İngiliz ve Fransızların oldukça gerisinde kalmıştı. Almanya bu eksikliği Meşrutiyet’in ilanını takip eden birkaç ay sonra çıkarmaya başladıkları “Lloyd Ottoman” ile doldurmaya çalışmıştı. Gazete’nin genel tutumu itibarıyla, Jön Türk-Alman yakınlaşmasına da hizmet ettiği söylenebilir (Jacobsen, 1992:146). Yine bu basın yayın hürriyeti birçok gayrimüslim cemaati de harekete geçirmişti. Kudüs’te Yahudi yerleşimi ve Filistin meselesinin daha yoğun tartışılmaya başlandığı meşrutiyet yıllarında Hamevasser adlı bir Yahudi gazetesi de yayına başlamıştı (Landau, 1992:43).

¹² II. Abdülhamid’in saltanatı zarfında çıkan gazete sayısının onlarla ifade edilecek düzeyde, yurt dışındaki Jön Türk gazeteciliğinin on beş yıllık birikiminin 150 dolayında olduğu düşünülürse 353 rakamın azameti daha iyi anlaşılabilir (Göçmen, 2002:670).

İstanbul'da meşrutiyetin hürriyet çağrışımı yapmasına neden olan bir başka gelişme de 28 Temmuz tarihinde genel af ilan edilmesiydi. Af, Rumeli'de Kanun-ı Esasi'nin ilanı için isyan edenler, daha önce siyasi suçlardan hüküm giymiş ve adî suçlardan da cezasının üçte ikisini çekmiş olanlar için düşünülmüştü (Kargın, 1957:165). Siyasi sürgünleri ve firarileri de içine alan bu af talebinin 26 Temmuz 1908'de İttihat Terakki Cemiyeti'nden geldiğini de belirtmek gerekir. Sadrazam, İttihatçılardan gelen talebi neredeyse aynı cümlelerle kabul edip onayladı (BOA. Y. A. HUS. 523/173).

Siyasi suçluların hapisanelerden salıverilmeye başlaması üzerine adî suçlardan hapis olan mahkûmlar da isyan ederek af istediler. Meşrutiyet yemini ettirilerek serbest bırakılan mahkûmlarla, genel olarak asayişin bozulmadığı kansız ihtilal üzerine ilk şüpheleri uyandırmaya başladı (Akşin, 2006:128). İstanbul sokaklarının klasiği haline gelmiş olan dilenciler ve serseriler yığına bir de sabıkalıları eklenmişti, bir yıl geçmeden sokaklardaki düzenin sağlanması için Serseri Nizamnamesi adı verilen düzenlemeye gidildi (Özbek, 1999:34)¹³. Ancak yıllardır hürriyet mücadelesi veren siyasi mahkûmların özgürlüğü sevinç yaratmıştı, yurt dışında olanlar bir bir geri dönmeye başladılar. İçlerinde en son dönenler arasında Ahmed Rıza Bey bulunuyordu. Prens Sabahattin, Müşir Fuad Paşa¹⁴ gibi meşhur sürgünler büyük merasimlerle karşılanmıştı (Ahmed Rıza, Cumhuriyet 26 Ocak 1956:2). Aftan istifade edenler içerisinde gayrimüslim siyasi hükümlüler de bulunuyordu. Bunlar içerisinde komite faaliyetleri içerisinde bulunan Ermenilerin sayısı hayli fazlaydı. Yaklaşık 400 kadar Ermeni, Patrikhane tarafından kilise ve kahvehaneler gibi çeşitli yerlerde bir süre ağırlandı. Patrikhanenin başvurusu üzerine bunların memleketlerine dönebilmeleri

---

¹³ İstanbul'da dilenciler, serseriler ve yankesicilerle ilgili sorunlar yaklaşık 1900 başlarından itibaren ileri seviyeye ulaşmıştı. Darülaceze'nin kuruluşu ile çözüleceği düşünülen sorunlar ortadan kalkmadığı gibi artmıştı. 20 Mart 1900 tarihli Sabah gazetesi bunlardan söz eder (Özbek, 1999:34). Yankesicilerin resimlenmesi gibi tedbirler ise 1868'den itibaren düşünülmüştü. II. Meşrutiyet devrinde bu uygulamaya devam edilerek sabıkalıların fotoğraflarından oluşan albümler hazırlanmaya devam edilmişti (Karakışla, 1999:44).

¹⁴ Müşir Fuat Paşa, yıllar önce İzzet Paşa'nın çabaları ile merkezden uzaklaştırıldıktan sonra sürgünler içerisinde sembol isimlerden biri haline gelmişti. Bu nedenle Paşa'nın sürgünden dönüşü de oldukça görkemli olmuş, Beyrut'tan Şam'a geldiğinde yaklaşık yirmi bin kişi tarafından karşılanmıştı (The Manchester Guardian, 19 Ağustos 1908:7).

için bütçeden tahsisat yapılarak gemi ve trenlerle şehirden gönderilmişlerdi (BOA. ZB. 331/43)¹⁵.

Meşrutiyetle gelen hürleşme içerisinde kölelerin azat edilmesi de söz konusuydu. Bir Meclis-i Vükela kararında da belirtildiği üzere “Memalik-i Osmaniye’de esaret kanunen yasak ise de...” birçok kişinin daha önce çeşitli şekillerde köle edildiği anlaşılıyordu. Ancak meşrutiyetle birlikte bu köleler de hürriyetlerine kavuşacaklardı. Artık özgür birer vatandaş olduklarına göre askerlik hizmetini yapmalarında da artık bir engel kalmamıştı dolayısıyla orduya alınmalarına karar verildi (BOA. MV. 141/70).

Devrin muhaliflerinin elini kolunu bağlayan müesseselerden biri de hafiyelikti. Meşrutiyet’in ilanı ile hafiyeler bir İngiliz belgesinde de söylendiği üzere birden ortadan kayboldular¹⁶. Çok geçmeden, Ağustos başında hafiyeliğin ilgasına dair bir Meclis-i Vükela kararı Padişah’a sunuldu. Ancak bu kararın istihbarat müessesesinin ilgası, anlamına gelmediğini belirtmek gerekir. Kastedilen, herkesin hafiyelik peşinde olduğu ve jurnaller verdiği güvensiz koşulları ortadan kaldırmaktı. Karar metninde bu konuda bir uzmanlaşmaya işaret edilmişti: “Diğer devletlerde mevcut olan usul dahilinde zabıta sırlarına vasıta olacak memurlar istihdam olunacak ve kanunen selahiyeti olmayan hiçbir daire ve şahıs buna tavassut etmemek üzere hafiyeliğin ilga olunduğu...” (Kargın, 1957:167).

---

¹⁵ Arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre bu iş için önce iki bin liralık daha sonra da on beş bin kuruşluk iki ayrı tahsisat yapılmıştır (BOA. MV. 136/20). İstanbul’a dönen Ermenilerin gönderilmek için harekete geçilmesinde gelenlerin şehirdeki asayişini bozacaklarına dair endişeler de etkiliydi. Bundan bahseden bir arşiv belgesi şöyledir: “17 Şubat sene [1]324 tarihli ve 1256 numaralı tezkire-i behiyyeleri cevâbıdır. Memâlik-i Osmâniyye ahâlîsinden ve Ermeni milletinden olup i’lân-ı meşrûtiyetden sonra diyâr-ı ecnebiyyeden Dersa’âdetle avdetle Patrikhâne kilisesinde ve hâl-i zarûretde bulunan üçyüzellibeş kişinin Dersa’âdet’de kaldıkça bazı nâ-münâsib ahvâle tasaddî etmeleri ihtimâli Kumkapı’daki harekât-ı vâkı’alarından anlaşılmaqda olmasına ve bunların acezeden buldukları cihetle masârif-ı seferiyyelerini tesviye edemeyecekleri anlaşılmasına binâ’en memleketlerine i’zâmları için talep olunan masârif-ı nakliye vesâ’irenin tesviyesi zarûfî görüldüğünden masârif-ı mezkûrenin sevk tertîbinden tesviyesiyle hemen memleketlerine sevkleri zımnında nezâret-i behiyyelerine tebliğât icrâ ve Ermeni Patrikliği Kaymakamlığı’na ma’lûmât i’tâ ettirilmesi Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ’ca tezekkür olunarak keyfiyetin Adliye ve Mezâhib Nezâret-i Celîlesine tebliğ edildiği şeref-vârid olan 3 Mart sene [1]325 tarihli tezkire-i sâmiye-i cevâbiyede izbâr buyurulmakla nezâret-i behiyyelerince de ber-vech-i muharrer ifâ-yı muktezâsı husûsuna himmet buyurulmak bâbında irâde efendim hazretlerindir. Fî 28 Safer sene 327 ve Fî 8 Mart sene 325” (BOA. ZB. 331/43).

¹⁶ Parliamentary Papers, G. Barclay’den Edward Grey’e, İstanbul, 25 Temmuz 1908, No:18, s.11, PRO.

Hafiyelik sistemi böylelikle ortadan kalkmasa da oldukça geri plana itildiği gibi Yıldız'da bulunan evrakı da Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti döneminde yakılmıştı. Bu nedenle Yıldız'a bağlı hafiyelik teşkilatı ile ilgili bilgiler daha ziyade Jön Türklerin hatıralarına dayalı mitlerle doludur. Osmanlı'da istihbarat birkaç yıl içerisinde İttihat Terakki'nin bir uzantısı haline gelen Teşkilatı Mahsusa'ya dönüşmüştü (Pehlivanlı, 2002:661). II. Meşrutiyet karikatürlerinde Abdülhamid her ne kadar "tövbeliyim" diyerek yeni gelen karikatürleri geri çevirirken resmedilse de, bu alışkanlığın tümden yok olmadığı açıktır (Çeviker, 1989:33). II. Meşrutiyet döneminde istibdat devrinin sorumluları arasında görülen isimlerden Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesi azası Tayyar Bey'in Ahrar Fırkası ve Mevlanzade jurnalleri buna örnek gösterilebilir (BOA. Y. EE. 141/10)¹⁷.

Elbette önce Tayyar Bey ve bir grup üst düzey idareci olmak üzere eski devrin kudretli simaları bir bir pozisyonlarını yitirmeye başladılar. Meşrutiyet'in ilanı ile akla gelen ilk sorulardan biri şuydu: "İstibdat idaresine sadakatle, millete hıyanetle rüşvetler alarak hizmet etmiş memurların istihdamına devam edilecek miydi" ve yaptıkları yanlarına kâr mı kalacaktı? Tehlikeyi ilk sezen, Arap İzzet Paşa ve Selim Melhame kaçmışlardı. Eski idarecilerin yönetimden el çektilmesi ve İstanbul'dan uzaklaştırılmaları, batıda meşrutiyetin kendi hoşnutsuz zümrelerini yaratmaya başladığı yorumlarına neden olmuştu (*The Times*, 9 Ağustos 1908:2). Ancak tensikat kaçınılmazdı, Padişah'ı tahttan indirmeyen İttihatçılar, "etrafındakiler kuramına"

---

¹⁷ Buna benzer birçok ilginç jurnal vakasını da içine alarak hafiye teşkilatı konusunda aydınlatıcı veriler ihtiva eden iki makalesinde İlknur Haydaroğlu iki bölüm olarak Mahmut adlı bir müellifin 1909'da yayınladığı risalesine yer vermektedir. Risalenin birinci cüzünde 988 hafiyeden söz edilmektedir. Mahmut, dört sınıfa ayırdığı hafiyeleri şöyle tarif etmektedir: 1- "...tabaka-i balayani saray erkânından mürekkep hafiye ve ürtekiplerdir ki maksat ve arzularını doğrudan doğruya ba-jurnal veya sifihen padişaha arzederler. Şu kadar ki bu göreve ufak tefek menfaati nazar-ı dikkate almayıp iki şeye hasr-ı nazar-ı ehemmiyet ederler. Birincisi sadık görülmek, ikincisi külçelerle altın menabn elde etmek...2- Bu kısım-ı eşirra birinci sınıfın taht-ı nüfuzunda olup halka karşı bir hınzır şeklinde ibraz-ı vahşet eden bu heriflerin ekserisi amirlerinin yani birinci sınıf evbaşının yanlarına girince munis bir köpek gibi vaz alırlar. Birinci sınıftakiler bunları imaye eder...3- Bu kısım ekseri devlet ve milletin polis tahsisatından maaş aldıkları ve resmen Ayastefanos ve Beşiktaş ve Uskudar vesair mahallere memur oldukları halde umur-ı zabıtayı bırakıp Kabasakallara, Bodrumilere hizmet-i malumede bulunmağa başlamışlar ve memuriyetleri dahilinde olan mutasarıf ve kaymakam ve daire müdürü gibi memurini de efendilerine hadim kılmışlardır...4- Dördüncü sınıf hafiyelere gelince bunlar bir takım evbaşandır ki "maruzat-ı mühimme ve arzuhalim-i müsterhamdır" gibi yavelerle bi-t telgraf saraya müracaat edip şayet celp olunurlarsa evvelce ihzar eylediği saçmalarla mâli jurnalini vererek muntazır-ı atifet olanlardır (Haydaroğlu, a:118). İkinci cüzünde ise içlerinde Tayyar Bey'in de bulunduğu 990 hafiye adı zikredilmektedir. Dolayısıyla risale ihtilaflı bir konu olan hafiye hakkında da fikir vermektedir (Haydaroğlu, 137).

sığınarak “onu yıllarca aldatıp muhaliflere karşı kışkırtan ve hürriyetçilere düşman edenleri” cezalandırmalıydı. Kaçanların ardından “sorumlular”, Başkatip Tahsin Paşa, Mektepler Nazırı Zeki Paşa, Ebulhüda Efendi, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa yakalandılar (Akşin, 2006:128).

Eski devrin önde gelen isimleri ve hatta düşük rütbeli birçok memurun işten çıkarılması ya da sürülmesinin sonuçlarına ileride değineceğiz. Ancak eski rejimin gözdelelerine yönelik nefret yer yer çirkin manzaralara da neden oldu. Hem II. Abdülhamid hem de meşrutiyet devrinin yükselen bürokratlarından Tevfik Biren, Bursa’da kutlamaların yanı sıra yaşanan taşkınlıkları da anlatır. II. Abdülhamid’in yaveri Kabasakal Mehmet Paşa, kaçarken Bursa’da yakalanmış, biraz tartaklandıktan sonra valiliğe iltica etmeyi başarabilmişti. II. Abdülhamid’in sütkardeşi Fehim Paşa ise onun kadar şanslı olamadı ve Yenişehir’e kaçarken halk tarafından linç edildi (Biren, 2006:493).

Birkaç kötü tecrübe ve bazı endişelere rağmen kansız bir ihtilal gerçekleşmişti. Kutlamaların bayram yerine çevirdiği şehri tanımak neredeyse imkânsızdı. Bir yabancıya gözünde “yolunu gümrük memurlarının kesmediği, kimsenin pasaport sormadığı, camilerin bile kafirlere açık olduğu, geceleri özgürce dolaşabildiğiniz, kadınlarla karşılaşabildiğiniz, mektup gönderip hatta alabildiğiniz, sansürün, hafiyelerin, köpek olmadığı” bu İstanbul bilinen İstanbul olamazdı (Dwight, 1915:402). İngiliz basını, kadınların Avrupa’daki gibi caddeleri dolduran kalabalıklar içerisinde olmasını şaşkınlıkla karşılıyor, tarihin, kanlı, düzensiz ya da taht değişikliği olmayan en muhteşem ihtilâl tanıklık ettiğini yazıyordu (*The Observer*, 28 Mart 1909:4). Halk, bu yeni duruma İttihatçıları bile şaşırtacak derecede hızlı uyum göstermişti. 31 Mart ayaklanmasına değin gerek imparatorluk merkezinde gerekse taşrada ya da herhangi bir etnik topluluktan -birkaç küçük olay dışında- kapsamlı bir muhalefet hareketi yükselmedi (Abbott, 1909:77)¹⁸.

---

¹⁸ Şehrin çehresi kısa sürede değişmişti, mizah gazeteleri dahi hürriyetin yayılması ve meşrutiyetin benimsenmesi için yayınlar yapıyordu. Hüseyin Rahmi ve Ahmet Rasim’in Boşboğaz gazetesindeki “*Sokak ortasında bir nutuk*” başlıklı yazıda “*ey vatandaşlar geçirdiğimiz eyyamı yeis ve istibdadı tahtir ederek bu gün nail olduğumuz nimet-i hürriyetin kadrini bilelim... terakki edelim! Hürriyet, uhuvvet ve musavat birbirinden tatlı üç kelime... bu kelimelerin teleffuzu ruhu titretiyor*” deniyordu (Boşboğaz, 6 Ağustos 1908, No.1:2). Devirden söz eden birçok edebi eser gibi “*Esir Şehrin İnsanları*”nda da Meşrutiyet’in hürriyet getirdiğinden söz edilir, “*hiç değilse birkaç ay*” (Tahir, 2000:188).

II. Meşrutiyet büyük umutları beraberinde getirmişse de, ne yoksullaşan devleti zenginleştirebilmiş, ne yozlaşan kurumları tam olarak ıslah edilebilmiş ne de Osmanlı'yı büyük devletlerle aynı ittifak şemsiyesinin altına sokabilmişti. Bir mizah gazetesinde yer alan bürokrasinin yavaş işlemeden hicveden Hacivat-Karagöz diyalogu, esen kardeşlik rüzgârının da nasıl bir hayal kırıklığı ile dindiğini anlatır¹⁹. Karagöz'ün sözünü ettiği hoşnutsuzluk aslında Meşrutiyet'in ilk aylarından itibaren görülmeye başlandı. Le Figaro gazetesinin “*tramway işçilerinin ve sigaracıların grevi*” şeklinde verdiği haberler ilk tepkilerin habercisiydi. Bir yönüyle grevler, ortaya çıkan hürriyet ortamının sunduğu imkânlar ve “hak arama” müessesesinde gelişmeler arasında telakki edilebilirse de diğer taraftan toplumsal muhalefet göstergeleriydi (Le Figaro, 14 Ağustos 1908:2)²⁰. Kısa sürede grevler, Rumeli'den İstanbul'a çalışma, barınma ve ücret koşullarının iyileştirilmesi talebiyle geniş bir alana yayıldı (The Times, 19 Eylül 1908:6)²¹. Özellikle demiryolları ve tramvay gibi ulaşım ile ilgili sektörlerdeki grevler, ticaret ve günlük hayatın aksamasına neden oluyordu. Bu nedenle hükümet grevleri bazı geçici iyileştirmelerle geçiştirmek ya da grevci işçilerin üzerine asker ve polis göndermek yoluna gitti. Grevlerin önünü alabilmek için 8 Ekim 1908'de geçici “*Ta'til-i Eşgâl Kanunu*” ile hazırlandı (Tunçay, 2009:39-41)²². Böylelikle birkaç ay içerisinde meşrutiyetin hürriyet kavramına işçi hareketlerinin dâhil olmadığı anlaşıldı.

İttihatçılar, meşrutiyetin ilanını temin için büyük bir özveri ile çalışmışlardı, fakat bu noktadan sonrasında bocalamışlardı. Bu yönde bir hazırlığın olmadığına dair ilk teşhislerden biri, 1908 öncesinde Paris'te İbrahim Temo tarafından yapılmıştı. Ahmed Rıza Bey'in odasında, Ferit Tek, Yusuf Akçura, Dr. Nazım gibi isimlerin bulunduğu bir toplantıda Temo şöyle diyordu: “...yahu biz toplanıp hasbıhal ediyoruz ve

---

¹⁹ *Hacivat: Canım karagözüm latifeyi bırak herkesin derdi kendisine yeter.*

Karagöz: Bana ne!

Hacivat: Ne demek? Biz on temmuzdan beri can ciğer olmadık mı?

Karagöz: Ne münasebet! Ortalığı bir gör de sonra yanıma gel. (Gramafon Gazetesi, 28 Şubat 1324:1)

²⁰ Döneme ait bir kaynakta İttihatçıların meşrutiyet öncesi mücadelelerinden söz edilirken, “Bu iş ilân-ı hürriyetten sonra grev yapmaya benzemez!” demesine bakılırsa kavramın günlük kullanımda yerleştiği de düşünülebilir (Ahmet Refik, 1908:67).

²¹ F.O. 424/216, Lowther'dan Edward Grey'e Tarabya, 18 Ağustos 1908, no 488.

²² 31 Mart Vak'ası öncesinde kanuna son şekli verilirken grevlerin “ekonomik ve toplumsal olarak istenmeyen sonuçları doğurması ve bunların tekrar etmemesi için” mevcut sendikalar feshedilerek, yenilerinin kurulması yasaklandı. Grev hakkı ise neredeyse bu müesseseye başvurmayı imkânsız hale getiren bir müzakere sürecine tabi hale getirildi (Ökçün, 1996:5).

dertleşiyoruz. Ya bir gün Abdülhamid insafa gelir... etrafındaki muzır mikropları temizleyerek, buyurun efendiler, bu idare arabasının dizginlerini elinize vereyim, geliniz ıslahata, tensikata başlayınız, vatani kurtarınız derse...? Biz yalnız kuru bir tenkitle vakit geçirdiğimiz için bir hazırlığımız bir programımız yoktur. Vatana avdetimizde iş başına geçerse ne yapabiliriz?” (Temo, 1937:183).

4.3. Siyasalaşma Süreci ve Muhalefetin Kurumlaşması

Osmanlı toplumunda geniş halk kitleleri genel anlamda siyasi düşüncelerden uzak bir yaşam sürerlerdi. Halk içerisinde siyasi tartışmalar yürütebilecek seviyede olanlar sınırlıydı. Siyasetin en fazla konuşulduğu yer ise İstanbul'du. II. Abdülhamid devrinde İstanbul'da siyasi tartışmalar yürütmek, hafiye ve jurnal endişeleri dolayısıyla güç bir işti. Bu devir, toplumun hem siyasetten uzaklaştığı hem de kendi içerisinde siyasi karakterler çıkardığı bir dönem oldu. Bunlardan ikincisine Jön Türkleri örnek gösterebiliriz. 1908 Temmuzunda yaşanan büyük dönüşümle ve siyasal engellerin ortadan kalkmasıyla siyaset halkın günlük konularından biri haline geldi. Bunun için en önemli platformlar halkın içtima alanları olan camiler, meydanlar ve kahvehanelerdi. Bilhassa kahvehaneler uzun yıllar “ayaktakımının ve Avrupa'nın dört bir yanından gelen ticaret gemilerinin tayfalarının devam ettiği batakhaneler” olarak anılmaktan çıkarak, gazete okunan siyaset konuşulan yerler haline gelmişti (Ediz, 2008:184). Dönemi anlatan kaynaklarda kahvehanelerden bahsedilirken “diplomatlar meclisi” şeklinde kinayelere rastlanması bundandı. Meşrutiyet öncesinde siyasetten uzak durmak için girişilen şiir ve musiki sohbetleri yerini tamamen politik meselelere bırakmıştı (Birinci, 2002:193).

Meşrutiyet ilan edildiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olsun olmasın neredeyse her kahvehanede birileri çıkıp hürriyet nutukları atıyordu. Meşrutiyet kutlamalarının uzaması üzerine başta ilgi uyandıran kahvehane nutukları da alay konusu haline gelmişti. Ancak İstanbul'da halkın büyük kısmı, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve meşrutiyetin onun çabaları sayesinde elde edildiğinden bu kahvehane söylevleri ile haberi olmuştu (Hasan Amca, 1989:36). Kahvehaneler siyasallaşan Osmanlı toplumunun sadece haberdar olduğu yerler de değildi, kısa bir süre sonra ortaya çıkmaya başlayan İttihat ve Terakki'ye ya da rejime muhalefet de sesini

duyurmak için buraları seçmişti (BOA. İ. AS. 1327 Ca 8/15; BOA. DH. EUM. THR. 25-2/7).

Meşrutiyet'in ilanını takiben kadınların siyasete olan ilgilerinin açığa çıkacağını gösteren ilk sinyal, İsmet Hakkı Hanım'ın *İkdam*'daki "Peki şimdi biz ne olacağız" başlıklı yazısıdır. Halide Salih'in kurduğu Osmanlı Kadınları İttihat Cemiyeti de buna örnek olabilir (Akşin, 2006:143). Meşrutiyet öncesinde ise Balkanlarda faaliyet gösteren İttihat Terakki şubelerinin bazı kadın üyelerinin olduğunu gösteren deliller mevcuttu. Kazım Nami Duru bunun bazı zaruretlerden ileri geldiğini şöyle izah eder : "Biz, birkaç arkadaş, eşlerimizi de Cemiyet'e sokmak mecburiyetinde kalmıştık; çünkü evlerimizde Cemiyet'e girenlere yemin ettiriyorduk" (Duru, 1957: 32). Meşrutiyet'in ilanından önce cemiyetle ilişkisi olan ve hürriyet mücadelesi içerisinde bulunan hanımlardan Emine Semiye ve Seniye Hanım dikkate değerdir. Emine Semiye Hanım, eğitilmiş biriydi. Meşrutiyet'in ilanı ile İttihat ve Terakki'ye aktif olarak katıldı ve daha sonra muhalefete geçerek Osmanlı Demokrat Fırkası'na girdi. Daha önce Selanik'te yayınlanan "*Mütalaa*" ve İstanbul'da yayınlanan "*Hanımlara Mahsus Gazete*"de yazarlık yaptı. En mühim basın faaliyeti ise 1908-1910 yılları arasında çıkan "Kadın" gazetesinde başyazarlıktı (Kurnaz, 2007:631). "Kadın" gazetesi karakteristik olarak tüm kadın sorunları ile ilgilenen müstesna bir örnekti. Yazarları genel olarak Eniz Avni, Kazım Nami, Baha Tevfik, Mehmed Cavit ve Ömer Seyfeddin gibi erkeklerdi. Ancak Emine Seniye, Pakize Seni, Ayşe İsmet gibi isimler de ön plandaydı. *Kadın* gazetesi, II. Meşrutiyet'in oluşturmaya çalıştığı vatandaş kimliğini hanımlar zaviyesinden destekleyen basın kaynakları arasında sayabilir (Kılıç, 2005). *Kadın* gazetesinde dönemin basın kaynaklarında sıkça rastlandığı üzere sık sık terakki ve ittihat tabirlerine ve birlik ve ilerleme vurgularına yer verilmişti. Ancak *Kadın*'ın başlıca meselesi yine de kadınların eğitimi ve toplumdaki yeridir (*Kadın Gazetesi*, 26 Ekim 1908:4).

Kadın mecmuası dışında yine hanımlarla ilgili birçok gazete ve dergi II. Meşrutiyet devrinde boy gösterdi. Bunlar: *Arnavut Kadını*, *Asar-ı Nisvan*, *Genç Kadın*, *Genç Kızlar Alemi*, *Hanım*, *Hanım Duygusu*, *Kızlar Alemi*, *Küçük Hanım*, *Şura-yı Nisvan*, *Kadın Duygusu*, *Kadın Dünyası*, *Kadın Hayatı*, *Kadın Kalbi*, *Kadınlık Hayatı*, *Kadınlar Alemi*, *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Hanımlar Alemi*, *Aile Hayatı*, *Aile Ocağı*,

Anne Bebek Mecmuası gibi yayınlardı. Bu dönem içersinde altı tanesi gayrimüslim olmak üzere on yedi kadın, gazete için ruhsat talebinde bulundu (Gazel ve Ortak, 2005:227). Kadınların genel olarak eğitimi günlük yaşama katılımları ile ilgili konular II. Abdülhamid döneminden başlayarak hız kazanan bir gelişmeydi. Bu mesele ile meşrutiyet öncesi ve sonrasında ilgilenen ve öncelikli konular arasında gören Osmanlı entelektüelleri arasında Ahmed Rıza Bey'i saymak gerekir (Güven, 1998:158-159). Ancak kadın hareketlerindeki gelişimle birlikte bu konuda toplumsal tepkiler de ortaya çıktı. Meşrutiyet idaresine muhalefet eden ilk tepkisel eylemlerden biri olan Kör Ali hadisesinde isyancıların itirazlarından biri de “İslam kadınlarının” sokaklarda çokça yalnız başlarına boy göstermeleridir (Sorgun, 2003:146).

Siyasallaşma tek başına halkın siyaset konuşması ya da entelektüellerin daha derin politik tartışmalar yapması veya kadınların siyasal eğilimlerden birinin bir parçası olması demek değildi. Halk siyasi meselelerde ve bazı müesseselerden yana taraf olmaya II. Meşrutiyet devrinde başladı. Bunun için birinci ihtiyaç, yer altındaki siyasetin meşru mecralara taşınmasıydı. Kısa sürede her Osmanlı vilayetinde ortaya çıkan İttihatçıların, büyük bir gizlilikle yürüttükleri eski komitecilik geleneğinden sıyrılıp bu dönüşümü gerçekleştirmeleri zor oldu. Cemiyet uzunca bir süre şeffaf bir siyasal yapı yerine fedai örgütleriyle korku salan mukaddes bir ihtilal cemiyeti imajında ısrar etti (Yalman, 1970:76). Bu nedenle bazı kaynaklarda İttihat ve Terakki iktidarı için, “1908 yılında güç, partinin ileri gelen üyelerinin bir kısmından meydana gelen ve gizli oturumlarda resmi kararlar alabilen Jön Türk komitesinin eline geçmişti” denmektedir (Pomiankowiski, 2003:31).

Cemiyet ile ilgili bu algılama biçimi aslında birkaç yıl sonra ortaya çıkmaya başladı. Zira meşrutiyetin ilk aylarında İttihatçı olmak bir şahsın sahip olabileceği en itibarlı unvanlar arasındaydı. Cemiyet üyeleri, halkın gözünde “Kahraman-ı Hürriyet”, kendisi ise “Ruh-ı Devlet”di. Ona yakıştırılan isimler arasında üyelerinin en fazla benimsediği “Cemiyet-i Mukaddese”ydi. Bu isim cemiyete hem kutsiyet hem de dokunulmazlık kazandırıyordu. Bu günlerde cemiyeti sevmek “vatan borcu”, aleyhinde olmak “vatana ihanet”ti (Tunaya, 1998:56). İttihatçılar cemiyetlerine kutsiyet atfederek doğabilecek muhtemel bir muhalefetin de önünü kesmiş oluyorlardı. Diğer Jön Türklerle aynı günlerde Osmanlı topraklarına dönmeye başlayan Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i

Şahsi üyelerine de bu hissettirilmişti. Dr. Nihat Reşat'ın Edirne'de, Celalettin Arif ve Ahmet Fazlı Bey İzmir'de halka hitap etmek istediklerinde İttihatçılarca soğuk karşılanmışlardı (Akşin, 1973:547).

Adem-i Merkeziyetçilerin farklı bir çizgide yol alacağını anlayan İttihatçılar, bazı birleşme girişimlerde bulundular. Bunlar, Jön Türk muhalefeti bütünü bir kütle haline getirmek ya da Prens Sabahattin'in etrafında doğabilecek hizbi İttihat ve Terakki içerisinde eritmeye yönelikti. İki cemiyetin bazı önde gelenleri İstanbul'da buluşarak, eskiden beri ihtilafli bir konu olan Adem-i Merkeziyet-Tevzii Mezuniyet gibi konuları aralarında tartışarak program yönünden anlaşabileceklerine kanaat getirdiler. İki cemiyet arasında bir birleşmenin sağlandığı hemen *İkdam*'dan duyuruldu (*İkdam*, 23 Ağustos 1908:3). Ancak birleşme haberinin ardından birkaç gün geçmeden bu iki cemiyetin birbirini hazmedemeyeceği anlaşıldı. 27 Ağustos 1908 tarihli *Tanin* gazetesinde Müştak imzalı yazıda doğrudan Sabahattin Bey'e hitaben Adem-i Merkeziyet'in bilhassa gayrimüslimlerce otonomi olarak algılandığı ve endişe yarattığına dair ifadeler yer almıştı. Eski tartışma yeniden alevlenmiş, başlanan noktaya dönülmüştü. Sabahattin Bey, Eylül ayı başlarında geldiği İstanbul'da bir konferans vererek adem-i merkeziyetten muradının "yerinden yönetim" olduğunu anlatmaya çalıştıysa da, İttihatçılar bu kavramı hep bir bölücülük çağrışımı içerisinde değerlendirdiler²³. Kamuoyu kanaati de büyük ölçüde çoğunluğa sahip cemiyetin görüşüne tabi olmuştu (Tütengil, 1954:32-33). Ali Kemal de *İkdam*'da, batı literatürüne dayanarak aksini izah etmeye çalışmış, adem-i merkeziyetin muhtariyet olarak algılanmasının haksızlığından dem vurarak "günahtır" demişti (*İkdam*, 5 Eylül 1908:1).

Sabahattin Bey'in 2 Eylül'de yurda dönüşünün ardından Bebek'te verdiği bir konferansta hazır bulunanlardan bazıları kendisinden etkilenerek İttihat ve Terakki karşısında bir yeni bir siyasal güç çıkarmanın gerekliliğine inanarak harekete geçtiler.

---

²³ Bu arada İngilizlerin konsolosluk raporlarında da, Sabahattin Bey'in Ermenilerle işbirliği halinde olması ve cemiyet Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet'in programının ülkenin parçalanması, ya da bazı azınlıkların otonomi kazanarak ortaya yeni bir Türk ülkesi çıkması gibi sonuçlar çıkarabileceğinin altı çiziliyordu. F.O. 371/559, Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, No. 353, 18 Eylül 1908, PRO.

Bu fikirle ilk öne atılanlar Nurettin Ferruh²⁴ ve 1910'da öldürülen gazeteci Ahmet Samim Bey'di (Tunaya, 1998:176). Kısa sürede Paris'teki Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti üyelerinden Ahmet Fazlı, Mahir Sait gibi isimlerle temas kurulmasıyla 14 Eylül 1908 bu hareketin firkalaşması sağlandı. Ahrar adını alan fırkanın ortaya çıkış sürecinin hızlanmasında, Sabahattin Bey ve onun çevresindeki isimlerin İttihatçılarca hoş karşılanmayışının da etkisi olmalıdır (Seyitdanlıoğlu, 1997:102). Tütengil, bu günlerde İttihatçıların Sabahattin Bey'i, örneğin Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa gibi Jön Türk hareketine dışarıdan katkı sağlayan isimlerden biri gibi algılama eğiliminde olduklarından söz etmektedir. Ancak Sabahattin Bey, ne bu cemiyetle ne de bir başkasıyla, ne mebusluk ne de cemiyet reisliği gibi bir makamla ilgili niyetler taşımadığını ifade ediyordu. Cemiyet reisliği her zaman kendisine açık bırakılarak modern manada ilk siyasi parti resmen Ahrar Fırkası adıyla kurulmuş oldu (Ege, 1977:175).

Ancak bu dönemde firkalaşma kadar cemiyetleşmeye de dikkat etmek gerekir. Çünkü II. Meşrutiyet, toplumdaki örgütlenme ihtiyacının önündeki engelleri de büyük ölçüde kaldırmıştı²⁵. Ali Birinci, bu cemiyetleşme evresini, onları beş kategoriye ayırarak ele alır. Fukaraperver ya da Maarifperver gibi sosyal, Musevi Gençler ya da Ermeni Kadınlar gibi azınlıkların kurdukları, Mekteb-i Mülkiye gibi öğrenci, Kaldırımcı Esnafı gibi mesleki ve Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan gibi kadın cemiyetleri. Fakat bunlardan ayrı olarak, cemiyet halinde örgütlenen fakat siyasi faaliyetler yürüten hatta firkalaşanlar da mevcuttu. Bunlara en açık örneği 31 Mart Vak'asından önce kurulan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti teşkil etse de Fedakâran-ı Millet Cemiyeti de, sosyal yönü ağır basan ancak siyasal hüviyet taşıyan cemiyetlerden biridir (Birinci, 1990:26-36). Bu nedenle ve Ahrar'dan önce teessüs etmiş olması itibarıyla, Fedekaran-ı Millet Cemiyeti ilk muhalif kuruluş olarak işaret edilmektedir (Akşin, 1973:556). Cemiyet, II. Abdülhamid döneminde hapis, sürgün gibi nedenlerle işsiz kalan insanların adeta bir

---

²⁴ Nurettin Ferruh Bey'in devlet hayatında aldığı görevler ve faaliyetleri ile ilgili bazı arşiv belgeleri şunlardır: BOA. İ. TAL. 1315/Ş – 102, BOA. İ. TAL. 1316/Ra-175, BOA. İ. DUİT 50/4, BOA. İ. DUİT 72/107, BOA. İ. DUİT 72/109, BOA. İ. DUİT 13/32.

²⁵ Meşrutiyet'in ilanı ile cemiyetleşmenin önü açıldıysa da bu ancak, sivil toplum örgütlerinin hafiyelerin hedefi olmaktan çıkması anlamına geliyordu. Hukuken cemiyetleşmenin alt yapısı bu günlerde mevcut değildi. Cemiyet kurma hakkının kabul edilmesi ve koşullarının belirlenmesi, ancak Ağustos 1909'da gerçekleşmiş, Osmanlı vatandaşlarının yararlanabileceği temel hak ve özgürlüklerden biri olduğu Kanun-ı Esasi'nin 120. maddesi olarak anayasaya eklenmişti (Arslan, 2010:59).

mağdurlar sendikası olarak ortaya çıktı. Ancak zaman içerisinde taleplerinin karşılığını alamayan Fedakâran-ı Millet Cemiyeti mensuplarının öfkesi ve muhalefeti öncelikle hükümete oradan da hükümeti bu konularda yönlendirdiği düşünülen İttihat ve Terakki'ye yöneldi (Akşin, 1975:136).

İttihat ve Terakki, Ahrar Fırkası ve Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin kuruluşu, siyasi mahfillerde fırkalaşma yönünde bir bilincin oluşmasını sağladı. Bilhassa muhalif kesimler, İttihatçıları tekelci buluyor, çok partili yaşamı özendiriyordu. Fırkalaşma, *Serbesti* Gazetesinin bir başyazısında da konu edilmişti. “Meclis-i Mebusan'da Fırkalar Teşkili Lüzumu ve Programları” başlıklı yazıda, meclis içinde nifak olur endişesiyle girişilmeyen fırkalaşmanın meşrutiyet içinde bir gereklilik olduğu, partilerin programlarını açık bir şekilde ortaya koymaları halinde kişilerin daha sağlıklı bir şekilde onlara taraftar olabilecekleri vurgulanıyordu (*Serbesti*, 6 Ocak 1909:1).

Fırkalaşma ihtiyacına ilk cevap verenlerden birisi de İbrahim Temo idi. İstanbul'a dönüşünde Darülaceze müdürlüğü yapan Temo, kısa sürede halk arasında uyanan İttihat Terakki karşıtlığını fark etti. Özellikle Türk olmayanlar/gayr-i Türklerin hoşnutsuzluğu Temo'yu cemiyet-i mukaddese'den farklı bir fırka kurmaya itti. Bunun için çalışmalarına 1908 Temmuzunda gibi oldukça erken sayılabilecek bir tarihte başladığına bakılırsa, onun da, dönüşünde İstanbul'da arzu ettiği ilgiyi görmediği söylenebilir. Fırkasına temel teşkil eden kurum ise *Selamet-i Umumiye* Kulübü oldu. Kendisi hatıralarında Fırka-i İbad olarak da anılan oluşumunun kısa sürede önemli bir gelişim sergilediğini söylemektedir (Temo, 1937:242). Ancak Tunaya, Osmanlı Demokrat Fırkasını meşrutiyet devri siyasal yaşamında etkisiz kalmış bir yapı olarak tarif eder. Resmi olarak 6 Şubat 1909'da kurulduğundan, seçimlere girmeyen, parlamentoda bir varlık gösteremeyen bu oluşum buna rağmen İttihatçıların muhalefeti sindirme politikalarına maruz kalmıştı (Tunaya, 1998:207).

Fırkalaşma sürecinin en şiddetli sonuçlar doğuran kuruluşu ise İttihad-ı Muhammedi Fırkası'dır. Kurucusu olan Kıbrıslı Derviş Vahdeti, 1902'de İstanbul'a gelmiş, Memduh Paşa'nın himayesinde Divan-ı Muhacirin Komisyonu'nda çalışmış, daha sonra Diyarbakır'a sürülmüştü. Vergi Ayaklanmaları bahsedilen telgrafhane işgallerine katıldıktan sonra Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a döndü. Önce Fedakâran-ı Millet

Cemiyeti'ne sonra İttihat Terakki Cemiyeti'ne girmek istediye de buralarda tutunamadı. Kıbrıs'taki mülkünü satarak 11 Aralık 1908'de *Volkan Gazetesi*'ni çıkarmaya başlayarak Türk siyasal hayatında kendine yer açmayı başardı (Kurşun, 1993:198-200). Cemiyeti, İttihad-ı Muhammedi'nin kuruluşu ise 31 Mart Vak'ası'nın hemen öncesine Nisan başlarına rastlar.

Hürriyetin ilanı olarak anılan devrin sonu 31 Mart Ayaklanması olarak kabul edilebilir. Bu vakadan itibaren İttihatçıların iktidarı da bir kademe daha ileriye gitti. Takip eden devre de ortaya çıkan diğer siyasi oluşumlar: Mutedil Hürriyetperveran Fırkası-Kasım 1909, Islahat-ı Esasiye Osmaniyeye Fırkası -1909 sonu, Ahali Fırkası-21 Şubat 1910, Osmanlı Sosyalist Fırkası-1910 gibi kuruluşlardı. Ancak İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı en güçlü muhalefet grubu ve büyük ölçüde muhalefeti birleştirmeyi de başaran Hürriyet ve İtilaf Fırkası (21 Kasım 1911) olmuştu (Burak, 2003:307).

II. Meşrutiyet devri Osmanlı toplumunun derin tartışmalar yaşadığı bir dönemdir. II. Meşrutiyet öncesinde Yusuf Akçura'nın açtığı, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık tartışması bu dönemde fiilen devam etti. Her ne kadar sürdürülebilir temel politika *Osmanlıcılık* olarak öne çıkarıldıysa da, dalgalanan Osmanlı demografisi İslamcılık ve Türkçülüğü de su yüzüne çıkarmıştı. Ancak bu temel yaklaşımlardan hiçbirisinin firkalaşma sürecinde tam karşılığını bulmak mümkün değildir. Eylemler yönünden İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti İslamcı gözüke de diğerlerinin de bu fikre sırtını döndüğünü söyleyemeyiz. Osmanlıcılık tüm fırka ve cemiyetlerin kabul ettiği devletin temel harcı gibi görünse de, 1908'i takibenden on yıllık devre içerisinde karakterize edilen meşrutiyet döneminde Türkçülük iktidarı ele geçiren İttihatçıların politikalarına yön vermiştir. Ona muhalif Osmanlı fırkalarının fikir alt yapıları ise Jön Türk siyaseti içinde yaklaşık on yıllık muhalefet deneyimine sahip Sabahattin Bey'e dayanmaktadır. Zira İttihat Terakki'ye muhalefet edenlerin büyük çoğunluğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet doktrinine programlarında geniş yer vermişlerdi (Tunaya, 2004:65).

4.4. II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet Aracı ve Odağı Olarak Basın

II. Meşrutiyet devrinde hürriyetin belki de en fazla hissedildiği müessese basın yayın sahasıydı. Basın sadece mensuplarının özgür bir şekilde söz söyledikleri bir platform

haline gelmenin ötesinde bir muhalefet merkezi ve muhalefet vasıtası haline geldi. Muhalefetin kurumlaşma ya da firkalaşma sürecinde dergi ve gazeteler, yapılan bu yeni siyasi yapıların yayın organları oldular. Jön Türk hareketinin başlangıcından itibaren birçok gazete, hareketin “vasıta-ı neşriyatı” ya da yayın organı olduğuna dair dövizler taşıyordu. II. Meşrutiyet gazeteciliğinde bu tür ifadeler nispeten azalsa da, firkaların çoğu kendi yayın organlarıyla birlikte anılmaya devam etti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası kendisine bağlı yayın organlarına sahipti. Aslında meşrutiyetin ilk günlerinden itibaren *İkdam* gibi neredeyse tüm gazetelerde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne övgüler bulmak mümkündü (*İkdam*, 31 Temmuz 1908:2). Fakat gazetelerin siyaseten taraftarlık göstermeleri yaklaşık bir ay içerisinde gerçekleşti. Cemiyet, Balkanlar dışında halk tarafından fazla tanınmadığından, meşrutiyetin ilanındaki rolünü ve politikalarını halka anlatmanın en iyi yolu olan gazeteciliği kendisine vasıta tayin etti. Kazım Karabekir, hürriyetin ilanının ertesi günü İstanbul’daki İttihat ve Terakki hücrelerinin toplanarak aldığı bir dizi karar içerisinde “*İstanbul basınına tenvir ve bir gazete çıkarmak*” hedefini yazar. Bu amaçla istifade edilmek istenen Hüseyin Cahit, cemiyete girmeyi başta kabul etmemesine rağmen destek sözü vermişti (Karabekir, 2009:2002).

Hüseyin Cahit’in, çıkartacağından söz ettiği gazetesi *Tanin* ağustos ayı başında Tefvik Fikret imtiyaz sahipliğinde çıkmaya başladı (BOA. ZB. 324/32; BOA. ZB. 327/6). Hüseyin Cahit de gazetenin hem başyazarı hem de mesul müdürüydü (BOA. DH. MKT. 2622/79). 1908 Ağustosundan itibaren *Tanin* ve Hüseyin Cahit, cemiyetin en önde gelen savunucuları arasına girdiler, cemiyete diğer basın kaynakları ya da siyasilerden gelen tüm eleştiriler öncelikle bu gazetenin sayfalarından yanıtlanıyordu. Hüseyin Cahit, İttihat Terakki karşıtı olduğu bilinen Ali Kemal, Derviş Vahdeti, Mevlanzade Rıfat gibi isimlerle de siyasi polemige *Tanin* vasıtasıyla girişti. Ali Kemal Bey ile arasındaki atışmalarda olduğu gibi Hüseyin Cahit, kendisini sürekli cemiyete yönelen eleştirilere cevap verme ya da hesap sorma makamında gördü (*Tanin*, 8 Mart 1909:1). Rıza Nur’un *İkdam*’dan “*Cemiyet hükümet içinde hükümet midir?*”, “*Cemiyetin vücuduna lüzum var mı?*” gibi sorduğu soruların cevaplarını hep o vermeye gayret etti (*Tanin*, 4 Mart 1909:1). Manastır’da yayınlanan “*Neyyir-i Hakikat*” gibi cemiyete yakın gazetelere de yazı gönderen Cahit, bazen Padişah’ın nutuk ve iradeleri

üzerinden yaptığı imalarla sarayı da rahatsız etmişti. II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey, onun kimi zaman sertleşen üslubuna paralel olarak kamuoyundaki kanaatin de Padişah'ın aleyhine döndüğünden söz etmektedir (Unat, 1991:30).

Başta mizah gazeteleri olmak üzere, Hüseyin Cahit'e yönelen tepkiler giderek arttı. *Boşboğaz Gazetesi* daha meşrutiyetin ilk günlerinde (o günlerde *İkdam* ve *Tanin* olmak üzere) onun birçok gazetede yazılar yazmasını alaya almaktan geri durdu (Boşboğaz, 6 Ağustos 1908, No.1:1). Bu tartışma ve tepkiler fırkalaşma ve seçim dönemini takiben ayyuka çıktı. *Volkan* gibi devrin önemli muhalif gazetelerinin sütunlarında sık sık gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne gerekse Hüseyin Cahit'e açık hücumlar ya da açık mektuplara rastlamak mümkündü (*Volkan Gazetesi*, 8 Şubat 1909:1).

Fakat cemiyetin İstanbul'daki asıl yayın organı Şura-yı Ümmet gazetesiydi. *Tanin*, Şura-yı Ümmet yayınlanıncaya kadar cemiyetin duyurularının yapılacağı bir gazeteydi. Selanik'te yayınlanan "Hürriyet" ve "İttihat ve Terakki" gazeteleri de cemiyete doğrudan bağlı gazeteler arasındadır (Tunaya, 1998:65)²⁶. Şura-yı Ümmet'in yayın imtiyazı ilk olarak Ağustos ortalarında Mustafa Bahaeddin Efendi tarafından alınmış, ondan da Bahaeddin Şakir Bey'e devredilmişti (BOA. ZB. 325/21, BOA. ZB. 326/100). Gazete kısa süre içerisinde kendisini siyasi atışmaların ortasında bulmuştu.

Doğal olarak taraf olan gazete, dönemin siyasal muhalefetinin en ağır tepkisi olan 31 Mart ayaklanması esnasında *Tanin* ve Sabah ile birlikte matbaaları yağmalanmış ve tahrip edilmişti (BOA. İ. AS. 85/1327 Ca 060)²⁷. *Tanin* ve Şura-yı Ümmet, muhalefetlerinin genellikle hükümete ve ona yakın bazı paşalara yönelmesi nedeniyle uyarı ve kapatma cezaları aldılar²⁸. İttihat ve Terakki yanlısı diğer yayın organları gibi Şura-yı Ümmet'in de biraz kollandığı tahmin edilebilir. *Serbesti* gazetesinin, Şura-yı Ümmet'in Mısır'da yayınlandığı dönemlerden bir makaleyi okuyucularıyla paylaşması

---

²⁶ Tunaya, Tasvir-i Efkâr, Tercüman-ı Hakikat gazetelerinin bağımsız olmalarına rağmen cemiyeti desteklediğini, İstiklal, Hak, Hadisat, Vakıf gibi gazetelerin de eğilimli olduklarını belirtmektedir. Mecmualardan Karagöz, Haftalık Şura-yı Ümmet, Türk Yurdu, Yeni Mecmua, İslam Mecmuası gibi yayın organlarının da adını anmak gerekir (Tunaya, 1998:65).

²⁷ *Tanin*, Sabah ve Şura-yı Ümmet matbaalarının yağma ve tahrip edilmesi ile ilgili çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur. Bunların büyük bir kısmından 31 Mart Vak'ası ilgili bölümlerde bahsedilecektir.

²⁸ *Tanin*, Meclis-i Ayan hakkında yayınladığı bir makale nedeniyle Divan-ı Harbi Örfi döneminde kapatma cezası almış bu karar Meclis-i Vükela tarafından ihtara çevirmişti (BOA. MV. 135/10).

üzerine bu yazıdan kimsenin rencide olmaması gerektiğine dair açıklamanın devlet makamlarından yapılması buna örnek olabilir (BOA. İ.HUS. 173/1327/M-26). Ancak buna rağmen ilerleyen yıllarda İttihatçılar arasında çıkan eleştiriye tahammülsüzlük, bu gazeteleri de tehdit eder hale geldi. Şura-yı Ümmet'in devrin paşalarından birini eleştirmesi nedeniyle bir kapatma kararı da Talat Paşa'nın Dâhiliye Nazırlığı döneminde Şura-yı Ümmet için alındı (BOA. DH. MUI 95/3).

31 Mart Vak'asına değin muhalefetin önemli temsilcisi olan Ahrar Fırkası'nın da güç aldığı basın kuruluşları vardı. Fırkanın iyi ilişkiler içerisinde olduğu gazeteler *İkdam*, *Sabah*, *Yeni Gazete*, *Sada-yı Millet* ve *Volkan* şeklinde sıralanabilir. Ahrar Fırkası'nın kuruluşunda ilk girişimlerde bulunanlardan ve 1910'da öldürülen gazeteci Ahmet Samim Bey önce *İkdam*'da muhabirlik yapmış daha sonra da *Sada-yı Millet* gazetesini çıkarmış olduğunu belirtmek gerekir (Akşin, 1973:557). Ayrıca *Yeni Gazete*'de muhabirlik yapan Ahmet Emin Yalman'ın hatıratında, gazetesinin Avusturya ve İngiltere gibi devletlerden maddi yardım gördüğünü belirtmesi muhalif basının beslendiği kaynaklar bakımından önemlidir (Yalman, 1970:87). İngiliz raporlarında nazarı itibara alınan yayın organları arasında sık sık *Yeni Gazete*'nin adının geçmesi belki de Yalman'ın söz ettiği maddi ilişkiyle açıklanabilir²⁹. Diğer taraftan İngiliz basının önde gelen gazeteleri, tıpkı bu ülkenin siyasi kamuoyu gibi meşrutiyetin ilk aylarını takiben cemiyet karşıtı, Kamil Paşa taraftarı bir tutum içerisine girmişlerdi. Ancak bu konuda 1908 Temmuz'u ve 31 Mart Vak'ası öncesinde İstanbul'da bulunan bir İngiliz'in yorumları ilgi çekicidir. Buna göre *The Times* gazetesinin tavrı İstanbul'da olağanüstü bir etkiye sahipti. Fakat genellikle haberler, haberde verilmek istenenden, farklı bir şekilde yorumlanıyor veya yanlış anlaşılıyordu. Aslından dört gün sonra İstanbul'a ulaşan gazetenin kısaltılmış versiyonu, Fransızca, Rumca ve Türkçeye çevrilirken ortaya çoğunlukla farklı bir gazete çıkıyordu. Çevirilerden kaynaklanan hatalar bir tarafa, bir çok gazete yaptığı *The Times* alıntılarını kendi siyasi tavrına göre yapmaktaydı (Ramsay, 1909:34-35).

İngiliz belgeleri gibi İngiliz gazeteleri de Türk basınından yaptıkları alıntılarını ağırlıklı olarak bu muhalif gazetelerden yapmışlardı. Bunlar içerisinde en çok alıntılananlar arasında Aralık 1908 itibariyle *İkdam*'ı da sayabiliriz. *İkdam* bu günlerde İttihatçılara

²⁹ F.O. 371/559, Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Tarabya, 6 Eylül 1908, PRO.

özellikle gizli cemiyet hüviyetini terk etmeleri yönünde ağır bir muhalefet kampanyasına girişmişti (*The Manchester Guardian* 15 Aralık 1908:7).

Ahrar Fırkası'na açıkça taraftarlık gösteren ilk ve önemli gazetelerden biri, *Volkan Gazetesi*'nin “*refikimiz*” şeklinde söz ettiği *Serbesti*'dir (*Volkan Gazetesi*, 13 Aralık 1908:3). Mizan gazetesini ise *Serbesti*'nin refiki saymak çok yanlış olmaz, zira Mizan, İttihat Terakki'ye karşı hücumları nedeniyle bir ay kadar kapatıldığında ona arka çıkan gazete *Serbesti* olmuştur. Gazeteler arasındaki bu ittifaka *Serbesti*'de Ali Ulvi imzalı “Mizan” başlıklı yazıyı örnek gösterebiliriz (*Serbesti*, 18 Aralık 1908:1). Mizan, 31 Mart'a kadar İttihat ve Terakki'ye karşı şiddetli bir muhalefet çizgisi izlendi. Bundan sonra yok olan İttihatçı karşıtı muhalefet içinde Mizancı Murad da Rodos ve Midilli'de sürgün yaşadı. Ancak Mizancı Murad'ın orada da boş durmayıp Meşrutiyet-i Osmaniye adında bir fırkanın yüz yirmi yedi maddelik programını kaleme aldığını hatırlatmak gerekir (BOA. DH. EUM. KADL. 5/54).

Serbesti, aynı zamanda Prens Sabahattin'in de en ateşli savunucularından biriydi, Prens için *Serbesti*, “*Sabahattin, İşte Fahr'ül-Mücahidin*” diyordu. *Serbesti*'nin bu tavrı aslında Kamil Paşa gibi İttihatçıların karşı olduğu her kurum ve ismin yanında olmak şeklinde özetlenebilir (*Serbesti*, 19 Aralık 1908:1). Gazete, Mevlanzade Rıfat ve Hasan Fehmi tarafından 13 Aralık 1908'de çıkmaya başladı. İttihat ve Terakki taraftarı gazetelerle en yoğun siyasi tartışmalar içerisine giren gazetenin ağır muhalefetinin bedelini Hasan Fehmi, 5 Nisan 1909'da faili mechul bir cinayete kurban giderek ödedi (Issı, 2010:3). Mevlanzade ve *Serbesti*'nin muhalefet serüveni ise 31 Mart Vak'asından sonra oldukça çileli bir evreye girdi. Zaten ayaklanma öncesinde de Mevlanzade Rıfat Bey ve Ahrarcılar sürekli gözetim altında tutulmuşlar ve Tayyar Beyinkiler gibi bazı jurnallere konu olmuşlardı. (BOA. Y. EE. 141/10). Ayaklanma günlerini anlatan İngiliz kaynakları son birkaç ayda (özellikle Hasan Fehmi cinayeti devresinde) İttihat ve Terakki'ye karşı en amansız muhalefetin *Serbesti*'den geldiğini bildiriyordu³⁰. Ancak vakanın ardından şehre hakim olan sıkıyönetim idaresinin düşüncesi *Serbesti*'nin basın eleştirisi yaptığı görüşünden daha ileri düzeydeydi. Mevlanzade Rıfat Bey hakkında 31 Mart Ayaklanması'nın müretteplerinden biri olmak sıfatıyla çıkan tutuklama kararının ardından, on gün içerisinde teslim olmadığından

³⁰ F.O. 371/909, Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 14 Nisan 1909, PRO.

yapılan gıyabi mahkemede on yıl sürgün cezasına çarptırıldı (BOA. ZB. 603/50). Paris'e firar eden Mevlanzade'nin gazetesi ve matbaasına da el konuldu (BOA. DH. MKT. 2896/25). Kamil Paşa'nın iktidardan düşürülerek yerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın gelmesinin akabinde *Serbesti*'nin ön ayak olduğu bir mitinge "Matbuat Mitingi" adı verilmişti. *Serbesti*'nin 31 Mart öncesi halk hareketleri içerisinde başat roller üstlendiğini söyleyebiliriz (Aktar, 1999:131).

Serbesti'nin açık desteğine rağmen Ahrar Fırka'sının resmi yayın kuruluşu olarak görebileceğimiz basın organı *Osmanlı Gazetesi*'ydi. Gazetenin imtiyaz sahibi Ahrar Fırkası'nın da kurucusu Ahmet Fazlı Bey'di. Yazı kadrosunda Süleyman Nazif gibi isimlerin bulunduğu gazete 12 Mart 1909 gibi kritik bir dönemde ortaya çıkmış ve bu süreçte yok olmuştu (*Osmanlı Gazetesi*, 12 Mart 1909).

İstanbul'daki ilk muhalif siyasi teşekkül olan Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin yayın organı ise Hukuk-ı Umumiye gazetesiydi. Gazete, 16 Eylül 1908 tarihli ilk sayısında Maksad-ı Asli ve Maksad-ı Tali'sini açıklamıştı. Buna göre ilk hedef Meşrutiyeti muhafaza etmek sonra da mağdur durumda olan cemiyet mensuplarına iş bulmak ya da haklarının iadesini temin etmektir (Kerimoğlu, 2007:137). Başta, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin Reisi, Avnullah Kâzimi tarafından neşredilen gazetenin mesul müdürlüğüne ve başyazarlığına da Mevlanzade getirilmişti (BOA. ZB. 326/146). Ancak bu cemiyetin idarecileri gibi gazetenin başyazarları da, kendilerine bir memuriyet temin edildiğinde bu görevi terk ettiğinden bu makamlarda çok sık değişiklikler oldu.

Osmanlı Demokrat Fırkası da görüşlerini yayabilmek için basından istifade eden siyasi oluşumlar arasındadır. Fırkanın üzerine temellendiği *Selamet-i Umumiye* Kulübü, adını bu yeni hareketin gazetesine de verdi. *Selamet-i Umumiye* bünyesinde hem İbrahim Temo hem de Abdullah Cevdet'i –yani İttihat ve Terakki'nin 1889'daki kurucularından ikisini- barındırarak ne denli büyük bir muhalefet merkezi haline geldiğini gösteriyordu. Gazete, ilk sayısında bir başka kurucu olan müteveffa İshak Sukuti'yi de ilk sayfasında anlatarak meşrutiyet hareketi içerisindeki kurucu vasfını ön plana çıkartmak istedi (*Selamet-i Umumiye*, 2 Haziran 1910:1). İttihatçıların cemiyetin kuruluşunu başta olumlu karşılamalarına karşın, fırkanın artan muhalefeti ile birlikte

mensuplarına yönelik bazı fiziksel şiddet vakaları ortaya çıkmış bunlardan İttihatçılar sorumlu tutulmuştu (Engin, 2009:214-215). İttihatçıları böylesine hırçınlaştıran şeyin Manastır gibi bazı şehirlerde fırkanın örgütlenmeyi başararak, “Hukuk-ı İbad Gazetesi” gibi gazetelerle kamuoyu oluşturmayı başarmış olması muhtemeldir (BOA. DH. SYS. 65/1).

Muhalf basın içerisinde *Volkan Gazetesi*, bazı yönleriyle farklılıklar arz eder. Muhalf fırkalarla ilişkili gazeteler, *Volkan* dışında, fırkaların kuruluşundan sonra onların görüşlerini yaymak üzere tesis edilmişti. Bu yönüyle *Volkan Gazetesi*, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti’nin yayın organı değil de, İttihad-ı Muhammedi onun cemiyeti gibidir. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti’nin ortaya çıkışındaki koşulları, *Volkan* ve Derviş Vahdeti çevresindeki kitlenin genişlemesiyle büyük ölçüde bu gazetenin hazırladığı söylenebilir. Bunda, ilk sayısında da dendiği üzere, *Volkan*’ın küçük olmasına rağmen “pek faal” olmasının payı vardır (*Volkan Gazetesi*, 11 Aralık 1908:1). Cemiyet, halk arasında “Volkancılar Cemiyeti” şeklinde dahi anılmıştı. *Volkan*, kurduğu basın ittifaklarıyla da dikkate değerdi, bir başka ifade ile bu gazetenin muhalif üslubu nedeniyle birçok gazeteden destek gördüğü söylenebilir. Bunlar içerisinde *Serbesti*, Osmanlı ve *İkdam*’ı saymak yanlış olmayacaktır (Tunaya, 1998:221). 31 Mart ayaklanması öncesi İttihat ve Terakkiye karşı yaptığı muhalefeti yeterli görmeyerek diğer muhalif gazetelere “*Hücumat-ı Ahrarane*” başlığıyla seslenmişti. Hakperest matbuat olarak tanımladığı *İkdam*, *Serbesti* ve Osmanlı gibi gazeteleri hürriyeti zincirleyenlere karşı mücadeleye çağırıyordu (*Volkan Gazetesi*, 18 Şubat 1909:1). *Volkan*, Meclis-i Mebusan ve meşrutiyete en azından zahiren muhalefet etmiyor, Hürriyet kahramanı saydığı Niyazi ve Enver Beylere³¹ de methiyeler düzüyordu. *Volkan*, isyan günlerinde meclis-i vükela tarafından halkı kışkırtmakla itham edildi, hareket ordusu şehre hakim olduktan sonra da isyanın başlıca sorumluları arasında görüldü (BOA. MV. 126/53).

31 Mart Vak’asından itibaren Türk siyasal hayatının farklı bir iklime geçtiği gerçektir. Yaklaşık iki yıl süren Divan-ı Harbi Örfi uygulaması devrin “katıksız hürriyet” havasını değiştirdi. En kaba haliyle bu tarihten sonra İttihatçılar, inşa etmekte oldukları

³¹Niyazi ve Enver Bey bu günlerde Avrupa basınında fotoğrafları, biyografileri ve kahramanlık hikâyeleri ile “Turkish Liberators” başlıkları altında sıkça yer bulmuşlardı (The Manchester Guardian, 11 Ağustos 1908:5).

iktidarlarının karşısında kimler, hangi kurumlar ve ne tür tehditler olduğunu gördüler. İttihat ve Terakki bu tarihten sonra kurulan hükümetler üzerinde ağırlığını daha fazla hissettirerek muhalif basın ile de mücadeleye başladı. Muhalifler, tıpkı Jön Türk hareketinin Meşrutiyet öncesi hali gibi, bu dönemde baskı altında tutuldular, sürüldüler, hapsedildiler ya da yurtdışına kaçmak zorunda kaldılar.

Öncelikle imtiyaz alan gazetelerin artık bazı yükümlülükleri yerine getirmelerine özen gösterilmeye başlandı. 31 Temmuz 1909 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan bu düzenlemelerde tüm gazetelerin, bir mesul müdür tayini, nerede hangi lisanla basıldığı, müdürün ismi tabiyeti gibi hususların belirtildiği bir metnin hazırlanması istendi. Bu konuda uyarılar alan gazetelerden biri de Ebuzziya Tefvik Bey'in *Tasvir-i Efkâr*'ıydı. (BOA. DH. MUİ. 11-2/51). Muhalif gazeteler ve muhabirleri üzerindeki takibat da giderek sıkılaştı. Buna en açık örnek olarak, 1910'da öldürülen Ahmet Samim Bey'in *Serbesti* gazetesinde de yazılar yazmasından hareketle "irtica" ile ilişkisinin olup olmadığının araştırılarak "kanaat-i nihayi olacak delail ve emaratın elde edilmesi" için çalışılmasını isteyen Dâhiliye Nezareti emri görülebilir (BOA. DH. MUİ. 47-1/39 Lef 1). Muhalif gazeteler, üzerlerinde kurulan baskıdan kurtulmak için çeşitli yollara başvurmuşlardı. Örneğin, Divan-ı Harbi Örfi, *Sadâ-yı Millet*'i kapattığında bu gazete çalışanları hemen yerine *Cidal* gazetesini çıkararak, taşra abonelerine de postanelerden gönderdiler. Postanelere verilen paketlere eklenen bir matbu notta bu gazete de yasaklandığında "*İlayı Vatan*", "*Esas-ı Meşrutiyet*" gibi adlarla yeni gazeteler çıkartılarak yayına devam edileceği duyuruldu (BOA. DH. MUİ. 47-1/39 Lef 2).

Bunlar 31 Mart Vak'asından sonraki siyasal ortamda yine de çıkmayı sürdürebilen gazetelerdi. Murat Bey'in *Mizan*'ı kapatılmış kendisi de ayaklanmanın başlıca kışkırtıcılarından biri olarak Rodos'a sürülmüştü (BOA. İ. AS 1327 Ca 18/57). İsmiyle dikkat çeken muhalif gazetelerden *El İnsaf* gazetesi de Meşrutiyet'in ilanından sonra II. Abdülhamid'ten para aldığı, hilafetin nüfuz ve önemine dair kitap yazdığı gerekçesiyle kapatılıp sahibi Selavi Efendi on yıl sürgüne gönderildi (BOA. İ. AS 1327 Ca 20/64). Sürülenler arasında yerel basın sayabileceğimiz gazetelerin temsilcileri de vardı. Adana'da yayınlanan "*İtidal*" gazetesinin sahibi İhsan Fikri Efendi'nin, "heyecanı haiz" yazılar kaleme aldığı gerekçesiyle, gazetesi kapatılarak, kendisi Konya'ya sürüldü. Üstelik Divan-ı Harbi Örfi, bu dava vesilesiyle Adana'da gazete

yayınını yasakladı (BOA. DH. EUM. THR. 32/35). Basındaki muhalif tutumun örneklerini farklı şehirlerde görmek mümkündür. İzmir'den mahrem kaydıyla gönderilen bir belgede “bura matbuatı, hemen kamilen Ahrar’a mensup ve irticaya meyyal ellerdedir” deniyordu. İzmir Emniyet Müdürü, bunun yanı sıra şehir gazetelerinden *Mülhakat*'ın *Serbesti*'nin eserini takip ettiğini söylemekteydi. Bu belge bize bir anlamda *Serbesti*'nin muhalefetinin İttihatçılar üzerinde yarattığı travmayı göstermektedir. Ancak İzmir Emniyeti matbuat yasasına göre İzmir'de yayınlanan *Köylü*, *Ahenk* ve *Mülhakat* gibi gazeteleri kapatacak bir unsur bulamamıştı. Bu nedenle “*Serbesti*'nin eserini takip etmek” ya da “Ahrar veya irticaya meyyal olmak” nasıl bir suç unsuru haline getirilebilir ve nasıl bu gazeteler kapatılabilirdi? Bunların araştırılması için gazete nüshaları 6 Ocak 1910'da Divan-ı Harbi Örfi'ye gönderilmişti (BOA. DH. MUİ. 2-4/39).

Bu gazetelerin içeriğine bakacak olursak *Köylü Gazetesi*'nin öncelikle eleştirisinin Tensikat dediğimiz ancak genel hatlarıyla eski dönem memurlarının görevden uzaklaştırılması şeklinde uygulanan anlayış üzerinde yoğunlaştığını görüyoruz. Ayrıca *Köylü*, bürokrasiden şikâyet ederek, “*Halkımız Meşrutiyet'ten Niye İstifade Edemiyorlar?*” diye soruyordu. *Köylü* ile ilgili kısırtıcılık yönündeki Emniyet Müdürü'nün iddiaları ise gazetenin halkı daha fazla örgütlenmeye davet etmesi ile ilgili olmalıdır. Zira *Köylü* halka şöyle seslenmekteydi: “*Topsuz ahali, dağınık ahali bir kuvvet değildir. Ne kadar toplanır birlikte hareket ederse o kadar kuvvet hâsıl olur ki dünyada bundan daha büyük bir kuvvet olamaz*”. Bunlar dışında *Köylü*, meclis içtimalarını aktaran ortalama bir gazete hüviyetindeydi (*Köylü Gazetesi*, 28 Kasım 1909:1-2).

İzmir basınının bir başka gazetesi olan *Mülhakat* ise emniyet müdürünün bahsettiği türden şiddetli bir muhalefet örneği teşkil etmekteydi ve üslubunu giderek sertleştirdi. Taşra gazetelerindeki muhalefetin sertliği İstanbul'da basının 31 Mart sonrası bir ölçüde sindirildiği göz önünde bulundurulacak olursa daha ilgi çekicidir. Ömer Beyzade Ahmed Refik ve Kantar Ağasızade Ömer Selahaddin öncülüğünde çıkan gazetenin temel düsturu “*ahali dostu tenkid gazetesinin mesleği doğruları söylemektir*” şeklindeydi. *Mülhakat*'ın eleştirdiği noktalardan biri “*Gazeteler ve Vali Bey*” başlığından anlaşıldığı üzere şehrin idari mülki erkânının devlet kurumlarını

gazetecilere kapatmaları ve tüm gazeteler hakkında takibat başlatmalarıydı (*Mülhakat Gazetesi*, 17 Ekim 1909:1). Bu, *Mülhakat*'ın "arkadaş" addettiği *Köylü* gibi diğer gazetelerle İzmirli idareciler arasında başlayan bir mücadelenin ilk kıvılcımıydı. Zira bundan sonra *Mülhakat*, Dâhiliye Nazırı'na yazdığı açık mektuplarla bölgedeki asayişsizlik üzerine sesini yükseltmeye başladı (*Mülhakat Gazetesi*, 7 Kasım 1909:1). Ayrıca gazete bir yandan da tensikat mağdurlarının mektuplarına sütunlarında yer vermeyi sürdürdü (*Mülhakat Gazetesi*, 23 Kasım 1909:1-2). *Mülhakat*, özellikle asayiş sorunları ve polis teşkilatına yönelik tenkitlere ağırlık verdi. Bürokrasi eleştirisi için "devlet işlerinde eğer mantık olsaydı bunların devlet işi olmaması lazım gelirdi" ifadeleri gazete ile ilgili hatırdı kalıcı ifadelerdendir. Gazetenin, *Serbesti*'nin eserini sürdürmesi meselesi ise sütunlarında *Serbesti*, *Sadâ-yı Millet* ve *Diyojen* gibi gazetelerden alıntılar yapmasından kaynaklanıyordu (*Mülhakat Gazetesi*, 2 Ocak 1910:1-4).

Sadâ-yı Millet aslında başta 20 kadar Rum tarafından çıkartılıyordu, hatta imtiyaz sahibi ve başyazarı da bu cemaattendi. Ancak yayına başlamasından yaklaşık bir ay kadar sonra, Ekim 1909'dan itibaren kapatılan *Serbesti*'nin yazarları burada toplanmaya başladı. Bir Emniyet-i Umumiye yazışmasında şu ifadeler dikkat çekmektedir: "Sadâ-yı Millet gazetesinin 20 kadar Rumların ittihadıyla intişar edeceğini evvelce arz etmişim. Hatta bunlar, *Serbesti* gazetesinin müretteplerini de elde etmişlerdi. Makale yazmak hususunda muavenet edenlerin Fırka-i Ahrar'a mensup ve *Serbesti*'nin muharrirleri olduğu anlaşılmiştir"(BOA. EUM. THR. 11/18).

Mülhakat ve *Köylü* gibi gazetelerin zararlı etkileri ve "Fırka-yı Ahrar'a" mensup kesimlerle ilişkileri konusunda, bölge idarecileri ittifak halinde gözükmetedir. İzmir'den sonra Aydın Valisi Mehmet Hüseyin Bey'de "cahil halk" üzerinde bahsi geçen gazetelerin, zihin bulandırıcı bir etkilerine dikkat çekmekteydi. Valiye göre bunlar halkı, Meşrutiyet idaresine karşı harekete geçirmek kışkırtıyordu. Vali, taşradaki gazetelerin yerel idareciler tarafından kapatılmasındaki güçlükler nedeniyle, matbuat yasasının ihtiyacı karşılamadığından da yakınmaktaydı (BOA. DH. MUİ. 2-4/39:Lef 6).

Birçok muhalif isim de çareyi yurtdışına kaçarak neşriyatı gittikleri yerlerde sürdürmekte buldu. Kendilerine üs olarak seçtikleri yerler eskiden Jön Türklerin en gözde mekânlarıydı. Bu şehirlerden Paris ve Kahire ön plana çıkmaktadır. İttihatçılar da tıpkı II. Abdülhamid'in onlara yaptığı gibi, bu yeni muhalif kitlenin kaçtıkları şehirlerde yaşamlarını güçleştirmek, yayın yapmalarına engel olmak ve yayınlarının yurda girişini engellemeye çalışmak gibi yöntemlere başvuruyordu.

Mevlânâzade Rıfat da 31 Mart'tan sonra firar edenler arasındaydı, önce Mısır'a, hastalanması üzerine Atina'ya ve son olarak da Paris'e giderek adıyla özdeşleşen *Serbesti*'yi bu şehirlerde yayınlamaya devam etti. Meşrutiyet devrinin bir başka firarı muhalif ismi Şerif Paşa'dan aldığı maddi destekle on iki sayı olmak üzere gazetesini çıkardı (Issı, 2010:3). *Serbesti*'nin tekrar yayına başlaması, eski yönetim kadar bu konularda tecrübeli olmayan hükümet çevrelerinde derin bir endişe yarattı. Hükümet haberi alır almaz derhal gazetenin yayını ve yurt içindeki dağıtımını engellemek için girişimlerde bulundu (BOA. ZB. 335/9723).

Hükümetin bu yöndeki faaliyetleri içerisinde en kapsamlı harekâtın Şerif Paşa'ya karşı yürütüldüğü söylenebilir. Şerif Paşa, 1893'ten bu yana Jön Türkler içerisinde olmuş bir isimdi. Meşrutiyet'in ilanından sonra da cemiyet içerisinde bulunmuş ancak – hatıralarına göre- arkadaşlarının yanlış bir yolda ilerlediği düşüncesine kapılmıştı. Bu nedenle istifa ederek yurtdışında muhalefetini sürdürmeyi seçmişti. İstanbul'da hakkında çıkartılan bir büyükelçilik istediği fakat bu görevi alamadığı için muhalif olduğu yönündeki söylentiler, Jön Türkler safına katılanlar hakkında meşrutiyet öncesinde çıkartılan dedikodulara benzemektedir. Bunun da ötesinde onu karalamak için Boş Herif (1910) adında bir kitap yazdırılması muhalif isimlere karşı kullanılan yöntemler arasında müstesna bir yere sahiptir (Şerif Paşa, 1990:10).

Şerif Paşa, *Serbesti*'nin çıkması için maddi destek sağlamasının yanı sıra, kendisi de Meşrutiyet (*Mechroutiette*) adında bir gazetenin Paris'te yayınlanmasına ön ayak oldu. Avrupa'da bu günlerde görüşleriyle ilgilenebilecek Jön Türkler gibi bir kamuoyu olmadığından ücretsiz dağıttığı gazetesini başta Fransızca çıkardı ve Avrupa siyaset kamuoyunu İttihat ve Terakki aleyhine çevirmeye gayret etti (*Mechroutiette*, 15 Ekim 1909, no.1:1). Ancak 1910 yılı başından itibaren *Meşrutiyet* gazetesi Türkçe de

çıkmaya başladı (BOA. MV. 137/55). Karamürsel'den Trabzon'a geniş bir sahada gazetesinin dağıtımı için bazı şahıslara ulaştığı anlaşılan Şerif Paşa ve gazetesi aleyhinde de daha önce bahsedilen ve yasal kaynağı matbuat kanunun otuz beşinci maddesi olan, ülkeye sokulmasına ve dağıtımına engel olunması, bu işlerle ilgilenenlerin mahkemeye sevk edilmesi gibi tedbirlere başvuruldu (BOA. DH. EUM. VRK. 8/41; BOA. EUM. VRK. 7/13). Gazetenin dağıtım işleriyle ilgilenenlerin bazılarının tensikat sonucu işten çıkarılmış memurlar olduğunu da belirtmek gerekir (BOA. DH. EUM. THR. 40/11).

İkinci sayısında üste büyük punto ile *Le Constitutionel* altında küçük yazı ile *Meşrutiyet* şeklinde çıkan gazetede kendisinin imzası dışında farklı bir yazara rastlanmaz. Kendisine yapılan haksızlıklardan, gazetesinin dağıtımının engellenmesine, hükümetin uygulamalarından, yolsuzluklara ve işlevsiz olduğunu öne sürdüğü kanunlara kadar geniş bir eleştiri yelpazesi ile bu yayında karşılaşılabılır (*Le Constitutionel Mechrouitette*, 15 Kasım 1909, no.2). Her ne kadar Şerif Paşa'nın gazetesinde, meşrutiyete bir rejim olarak karşı olmaktan çok devrin öne çıkan bazı İttihatçılara muhalefet göze çarpsa da, meselenin İstanbul'daki aksi farklıydı. İttihatçılar, ihtimal ki, cemiyete karşı olmayı rejime karşı olmak olarak saydıklarından, gazetenin yasaklanması için kaleme alınan yazışmalarda “meşrutiyet aleyhine yayın” yapmasını öne sürüyorlardı. Zaten kanunen cemiyet aleyhinde olmak da suç sayılamazdı (BOA. DH. MUİ. 31-1/16).

Aylık olarak çıkan gazete bir süre sonra başlığın altında yer alan dövizde de yazdığı üzere, Şerif Paşa'nın Paris'te kurduğu “İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası”nın (Parti Radical Ottoman) yayın organı haline geldi. Gazetenin sloganı ise “bölge ve ırk ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlıların ekonomik ve politik eşitlik haklarına adanmış aylık gazete” şeklindeydi (*Mechrouitette*, Haziran 1910, no.8:1). Yurt dışında kurulmuş bir cemiyetin üyelerinin tespiti zor olduğundan, belgelerde “cemiyet-i hafiye” olarak anılan Şerif Paşa'nın bu yeni oluşumu ile ilişkili olanların bulunmaya çalışılması ile birlikte, gazetenin dağıtımı genel olarak suç unsuru sayıldı (BOA. DH. MUİ. 129/30).

Mevlanzade Rıfat, Şerif Paşa'nın aynı günlerde Fransa'ya firar etmiş olan Prens Sabahattin tarafından ileri sürüldüğünü ve kullanıldığını söylemektedir (Mevlanzade

Rıfat, 1996:32). Bu tarihlerde Paris'te muhalif gazeteciliği sürdürmeye gayret eden isimlerden biri de Ali Kemal'dir. 31 Mart'tan önce *İkdam*'da yazılar yazan Ali Kemal, vak'adan sonra Paris'te "*Yeni Yol*" adında bir gazete çıkarmıştı. Meclis-i Vükela'nın "*firari Ali Kemal tarafından Paris'te Yeni Yol namıyla neşr olunan gazetenin mündericatu akdem-i Osmani arasına nifak ika edecek surette olunmasına mebni mezkur gazetenin Memalik-i Osmaniye menn-i duhulu hakkında*" şeklindeki sözleri tarihin tekerrürüne işarettir (BOA. MV. 133/86). Muhaliflerin birbiriyle mücadeleleri ve anlaşmazlıkları da bu tekrar içerisinde sayılabilir. Bu anlaşmazlıklardan birinin sonucu olarak da Mevlanzade, Paris'ten ayrılarak Kahire'ye geçti (Şerif Paşa, 1990:58-61)³².

Paris gibi bir başka eski muhalefet merkezi olan Kahire'de de benzer bir etkinlik göze çarpıyordu. Mevlanzade Rıfat Bey de *Serbesti*'nin bazı sayılarını burada çıkardı. "Kendisini takdir eden" bazı kimselerin yardımıyla Kahire'de *Serbesti*'nin yedi sayı daha çıkarmış olmasından, bu şehirde de bazı muhalif hücrelerin var olduğu sonucunu çıkarabiliriz (Mevlanzade Rıfat, 1993:5). Bunun da ötesinde Kahire'de "*meşrutiyet aleyhinde olmak suçunu*" işleyen ve yurda sokulması yasaklanan başka gazeteler de vardı. Bunlara "*meşrutiyet aleyhinde makalat-ı bedhavahaneler*" yayınlayan "*Yıldırım*" adlı gazeteyi örnek gösterebiliriz (BOA. MV. 131/61).

Muhalif basının engellenmesinde de yöntemler bildikti. Örneğin *Serbesti*'nin Kahire'deki basım işlerini yürüten bir Fransız matbaası, Fransız Konsoloslugu vasıtasıyla bu işten vazgeçirildi. Mevlanzade Rıfat'ın Kahire'den çıkartılması için de Mısır Komiserliği ile yapılan birkaç yazışma yeterli oldu. Diğer taraftan gazetelerin dağıtım işinde en çok başvurulanan makamların da yine yabancı ülke konsoloslukları olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin Ali Kemal'in Yeni Yol'u ve Şerif Paşa'nın Meşrutiyet'i, Suriye Valisinin bir telgrafına göre bölgedeki konsolosluklar ve yabancı postaneler vasıtasıyla, bazı şahıslara gönderilen kapalı zarflarla, Şam gibi şehirlerdeki okuyucuları ile buluşuyordu (BOA. DH. MUİ. 11-3/24).

---

³² Şerif Paşa ve Mevlanzade Rıfat'ın siyasi çizgisi bu tarihlerden sonra farklı mecralara girdi. Bir süre daha İttihat Terakkiye karşı muhalefetlerini sürdürmüşler ancak 1914'ten mütareke dönemine değin ikisi de sessiz kaldı. 1918'den sonra tekrar yayın hayatına geri dönen Mevlanzade, *Serbesti*'yi çıkarmaya başladı ve Kürt Teavün Cemiyeti'ni kurdu. Benzer bir şekilde Şerif Paşa'da Paris Barış Konferansına katılarak bir Kürt devleti kurması konusunda Ermeni temsilcisi Bogos Nubar Paşa ile 1920'de bir antlaşma imzaladı.

4.5. II. Meşrutiyet Döneminde Bab-1 Ali'ye Muhalefet

Kanun-1 Esasinin ikinci kez yürürlüğe girmesi ile Saray, Cemiyet ve Bab-1 Ali arasında yeni bir güç dengesinin oluştu. Dönemin iktidar muhalefet ilişkileri içerisinde Bab-1 Ali, Temmuz 1908 öncesine oranla görece daha geniş bir güce eriştiğinden tenkit edilen odaklardan biri haline geldi. Ancak bu noktada Bab-1 Ali'ye muhalefetin, bir kurum olarak Bab-1 Ali'nin kendisine değil, kabine başındaki kişilere ve üyelerine yönelik olduğunu belirtmek gerekir. Bu muhalefetin ortaya çıkmasında kimi zaman geçmişten gelen bazı hesaplaşmalar da amil oldu. Bab-1 Ali hükümetleri, İttihat ve Terakki ve diğer fırkaların meşru kurumlar haline gelmeleri için geçen birkaç aylık süre zarfında bilhassa daha etkin olmuşlardı. Kamil Paşa gibi deneyimli devlet adamları bu iktidar mücadelesi döneminde İttihatçıları kalıcı olarak pasifize edebileceği yollar aramıştı. Fırkalaşmanın belli bir düzeye ulaşmasıyla ve özellikle İttihatçıların icra makamları üzerindeki kontrolü arttıkça bu etkinlik peyder pey el değiştirdi.

4.5.1. Said Paşa'ya Muhalefet

II. Meşrutiyet döneminin ilk kabinesi kriz dönemlerinde Padişah'ın daima ilk tercihleri arasında olan Mehmed Said Paşa tarafından kuruldu (Kuran, 1970:224). Paşa'nın sadrazamlığı Meşrutiyet'ten bir gün önce³³ fakat Meşrutiyetin ilan edileceği belli olduktan sonra kabul edildi. Paşa, Meşrutiyet kutlamaları şehirde bazı taşkınlıklara neden olduğunda halkın henüz "*meşrutiyet ve hürriyete kabiliyet kesbetmediğini*" defaatle ifade ettiğini, bu gibi sıkıntıların ve hatta daha fazlasının olacağını ileri sürerek Meşrutiyet döneminde bir kabinenin başına geçmek konusunda isteksizliğini sık sık dile getirmişti (Topuzlu, 2002:88).

Said Paşa'nın sadarete gelmesi eskiden beri iyi ilişkiler halinde olduğu İngiliz hükümeti tarafından olumlu karşılandı. İngiliz elçi, kendisini tebrik ziyaretine gittiğinde kendilerinin, Ermeni Meselesi ve Makedonya konusunda bundan böyle Kanun-1 Esasi'nin ilanı nedeniyle daha yapıcı bir rol üstleneceğini söyledi, Paşa da İngiliz hükümetinin desteğinden duyduğu memnuniyeti ifade etti³⁴. Avrupa

³³ Parliamentary Papers, G. Barclay'den Edward Grey'e, İstanbul, 23 Temmuz 1908, No:11-12, PRO.

³⁴ Parliamentary Papers, G. Barclay'den Edward Grey'e, İstanbul, 27 Temmuz 1908, No:24, PRO.

devletlerinde Meşrutiyet'in ilanının genellikle olumlu akisler bulması, imparatorluk içerisindeki özgürlük ortamına hükümetin biraz daha müsamahalı yaklaşmasını sağladı. Ancak mesele sadece halkın sokaklarda serbestçe kutlamalar yapması değil, Sarayın, Bab-ı Ali'nin ve cemiyetin özgürlüğünün sınırlarının belirlenmesindeydi. Kanun-ı Esasi'ye göre icra ve atama yetkilerinin nasıl kullanılacağı konusunda ilk siyasal ihtilaflar da ortaya çıkmaya başladı.

Said Paşa'nın Avlonyalı Ferid Paşa'nın yerini alan kabinesi iki isim dışında genel olarak aynıydı. Yalnızca Ömer Rüştü Paşa Harbiye Nezareti'ne, Kamil Paşa da Meclis-i Vükela'ya memur edildi. Yurt içinde ve dışında genel kanaat Padişah'ın karar alma mekanizmalarında ciddi bir değişiklik yapmayacağı yönündeydi (*The Times*, 27 Temmuz 1908:8). Oysa İttihatçılar bu yeni dönemde eski devlet adamlarıyla yola devam etmek istemiyorlardı. İlk tepkiler Sultan II. Abdülhamid'in "hususî bendeganım" dediği Tahsin, İzzet ve Ragıp Paşalar üzerine yoğunlaştı. Danışmanlarının, saraydan uzaklaştırılmalarına padişah güçlkle ikna edildi. Üstelik İngiliz Dışişleri Bakanlığı da bu isimlerin konsolosluklara sığınmaları halinde kabul edilmemelerini emrediyordu³⁵. Bu isimleri takiben, yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan *Tanin* gibi İttihat Terakki yanlısı basın organları kabinedeki nazırların değiştirilmesi için baskı yapmaya başladılar. Said Paşa'nın eski bir saray hafiyesi olan Beyoğlu Mutasarrıfı Hamdi Bey'i Zaptiye Nezareti'ne ataması paşanın niyetleri konusunda kuşku uyandırdı (Kansu, 1995:160). *Tanin*, aynı gün içerisinde Bahriye Nazırı Hüseyin Rami Paşa hakkındaki hem yolsuzluk iddialarını hem de hem de istifa haberini yayınladıktan sonra Ticaret ve Nafia nazırlarının istifalarını "Hepsi Gidiyor" başlığıyla yayınladı (*Tanin*, 2 Ağustos 1908:4). Yabancı basın Ağustos başında ortaya çıkan ilk tepkilerle birlikte Said Paşa'nın kabinedeki yerini Kamil Paşa'nın alacağından söz etmeye başladı (*Le Figaro*, 1 Ağustos 1908:2). Ancak bu beklenti tam olarak, en azından o günlerde, gerçekleşmedi ve Said Paşa 1 Ağustos'ta ikinci kabinesini kurdu.

Asıl endişeler Kanun-ı Esasi hükümlerinin nasıl uygulanacağı ile ilgiliydi. Akıllardaki soruları yanıtlayan bir Hatt-ı Hümayun yayımlandı ancak tartışma daha da büyüdü. Tartışma yaratan Hat'ta fert hürriyetleri, matbuat, eğitim gibi konular Kanun-ı Esasi'ye

---

³⁵ Parliamentary Papers, G. Barclay'den Edward Grey'e, İstanbul, 28 Temmuz 1908, No:27, PRO.

uygun şekilde izah edilmişti. Ancak onuncu maddede Padişah, “*Makam-ı Meşihatde ve Harbiye ve Bahriye nezaretlerinde bulunan zevattan başka vükelayı sadrazam, intihab ve tasdikimize arz edeceği gibi...*” diyordu. Bunun anlamı açıklı Harbiye ve Bahriye nezaretini Padişah belirleyecekti (İbnülemin, 1982:1070). Oysa Kanun-ı Esasi’nin yirmi birinci³⁶ maddesi “*Mesnedi Sadaret ve Meşihatı İslâmiye tarafı Padişahiden emniyet buyurulan zatlara ihale buyurulduğu missullû sair vükelânın memuriyetleri dahi ba iradei şahâne icra olunur*” demektedy (BOA. Y. EE. 71/4). Yani Sadrazam ve Şeyhülislam dışında heyet-i vükelanın belirlenmesi sadrazamın göreviydi.

Hatt-ı Hümayundaki sözler, padişaha aitti ancak, tepkiler Said Paşa’ya yöneldi. İlk tepki gösteren Şeyhülislam Cemalettin Efendi, bunun, kendisinin ısrarı üzerine Padişah’ın ettiği yemine de Kanun-ı Esasi’ye de aykırı olduğunu söyleyerek düzeltilmesini isteyerek aksi halde istifa edeceğini beyan etti. Cemalettin Efendi ertesi gün istifa ettiyse de Padişah tarafından kabul edilmedi. İstifası öncesinde de Harbiye ve Bahriye Nazırlarının ataması konusunda Said Paşa ile tartışırken, Sadrazam bazı batılı hukukçuları da referans göstererek, “*Padişahın aynı zamanda ordunun kumandanı olması nedeniyle*” bu iki nazırın atamasının onun tarafından yapılması gerektiğini savunmuştu (Cemalettin Efendi, 2005:13-14). Said Paşa’nın bu savunmaları, her ne kadar kendisi Hatt-ı Hümayun’un sarayda hazırlandığını iddia etse, metnin onun tarafından hazırlandığı yönündeki kuşkuları güçlendirmişti (Bayur, 1991:69). Diğer taraftan Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa’nın ifadeleri de metnin onun kaleminden çıktığı yönündedir (Tahsin Paşa, 1999:386).

Meşrutiyet’in bu ilk günlerinde ortaya çıkan bu atama krizi, Harbiye ve Bahriye gibi ordunun iki önemli kurumunun Padişah’ın yörüngesine girmesi ya da onun kontrolünden bir nebze de olsa çıkarmaya matuftu. Esas itibariyle bu nazırları Padişahın ya da Sadrazamın ataması çok şey değiştirmiyordu, zira sadrazamı padişah atamaktaydı. Fakat Meşrutiyet’in bu ilk günlerinde gerek Said Paşa’nın ve gerekse Padişah’ın henüz İttihatçılarla bir güven ilişkisi tesis edemediğı de açıklı. Padişah’ın hal edilme endişesini üzerinden atamadığı, bu vakada orduyu kendisine bağlamak istemesinden ve Şeyülislam’ın istifası üzerine, Cemalettin Efendi’ye “böyle bir günde

---

³⁶ İlk Kanun-ı Esasi metinlerinde yirmi birinci sırada yer alan bu madde daha sonra yirmi yedinci madde haline gelmiştir.

beni nasıl yalnız bırakıyorsunuz?” demesinden anlaşılabilir (Cemalettin Efendi, 2005:14). Siyasal muhalefet açısından devletin zirvesinde yaşanan bu atama gerginliğinin bir başka önemi de özellikle basından yükselen tepkilerdi. Bu muhalif sesler ilk olarak ikinci Said Paşa hükümetinin istifa etmesini sağladığı gibi ilerleyen günlerde de Bab-ı Ali kabinelerinin neyle karşı karşıya olduklarını gözler önüne serdi.

The Times'ın gözlemlerine göre de Said Paşa'nın popülaritesi giderek azalıyordu (*The Times*, 3 Ağustos 1908:5). Bunda, kurduğu kabineye yönelik eleştirilerin, özellikle *Tanin*'den Hüseyin Cahit'in yazılarının etkisi fazlaydı. 3 Ağustos 1908 tarihli *Tanin*'in “Kanun-ı Esasi ve Yeni Hattı Hümayun” başlıklı yazısında da Harbiye ve Bahriye nazırlarının seçimini Padişah'ın yapması halinde Kanun-ı Esasi'nin ihlal edileceği savını terk etti. Hüseyin Cahit'e göre anayasa üzerinden yapılacak ihlaller geleceğe yönelik mahsurlu sonuçlar doğmasına neden olabilirdi (*Tanin*, 3 Ağustos 1908:1). *Servet-i Fünun*, olan bitenler üzerine daha dolaysız bir yol seçerek Said Paşa'yı istifaya davet etti (Kansu, 1995:167). Selanik'ten gelen İttihatçılardan Cemal ve Necip Beyler de aynı günlerde Beyoğlu'nda Cemiyet üyelerine verdikleri bir konferansta Said Paşa'nın istifasını istemişlerdi (*Le Figaro*, 25 Ağustos 1908:2).

Bu arada halkın Bab-ı Ali bahçesinde düzenli olarak Hatt-ı Hümayunları takip ettiğini de belirtmek gerekir. Bu yönüyle özgürleşen basınının kendisine bir etki alanı yarattığı görmek güç değildir. Bunun göstergesi halkın, Bab-ı Ali'ye Hatt-ı Hümayunları getiren ikinci Mabeyinci Nuri Paşa'yı Tahsin Paşa zannederek yuhalaması olabilir. Halk büyük ölçüde basının yarattığı atmosfer içerisinde eski devrin adamlarını tekrar işbaşında görmek istemiyordu (*Tanin*, 3 Ağustos 1908:3).

Said Paşa, 23 Temmuz'dan 5 Ağustos'a kadar iki hükümet kurdu, ikincisinde ortaya çıkan tepkiler nedeniyle vükela heyetini büyük ölçüde değiştirmesine rağmen ne İttihatçıların ona yönelik şüphelerinden ne de basın ve halktan yükselen tepkilerden kurtulamadı. Paşa, 5 Ağustos'ta istifasını sunduğunda Padişah, görevi siyaseten benzer bir çizgi de olan Kamil Paşa'ya verdi (Unat, 1991:8). Bu günlerde dikkat çekici hususlardan birisi de bu iki isme yönelik zimni bir muhalefetin varlığına rağmen tepkilerin bir süre daha istibdat devrinden kalma diğer paşalara gösterilen düzeye ulaşmamasıdır. Bunda Said ve Kamil Paşa'nın ellerinde her zaman bir İngiltere kozu

bulundurmaları etken olabilir. *Pester Lloyd* gazetesi Ocak 1907’de, Kamil Paşa’nın İngiliz taraftarlığının Nedim Paşa’nın Rus taraftarlığından bile fazla olduğunu yazmaktadır. Gazetenin yorumuna göre Kamil Paşa’yı eski Kamil Paşa ile mukayese etmek hataydı, Aydın Valiliği sırasında ziyadesiyle yönetim tecrübesi kazanmıştı (BOA. HR. TO. 359/121).

4.5.2. Kamil Paşa’ya Muhalefet

Kamil Paşa’nın sadarete gelişi ile muhalif çevrelerin iktidara karşı galibiyetleri de temin edilmiş oldu. Çünkü Kanun-ı Esasi’yi “haksız” bir şekilde tadil etme girişimi olarak algıladıkları Harbiye ve Bahriye nazırlarıyla ilgili atama krizi bu hükümet ile çözülmüştü. Basın bu tadil girişimini –Padişah meşrutiyeti ve Kanun-ı Esasi’yi korumak için yemin ettiğinden- Said Paşa’ya ihale etmişlerdi. Bunu, bütün fenalıkları Padişahların yakın çevresine yükleme eğilimine, daha önce de sözüne ettiğimiz “etrafındakiler kuramına” bağlayabiliriz. İttihatçılar, büyük ölçüde istediklerini almışlardı, Recep Paşa Harbiye Nazırı oldu ve Said Paşa iktidardan çekildi. Hüseyin Cahit, “İngiltere’de Oxford Darülfünununda tahsil etmiş, münevver fikirli, meşruti idareye taraftar” Kamil Paşa başta olmak üzere yeni kabine üyelerini göklere çıkartıyordu (*Tanin*, 6 Ağustos 1908:1).

Kamil Paşa’nın meşrutiyet yönetimine taraftarlığı konusu *Tanin*’in bu ilk izlenimlerinin aksine tartışmalıdır. Edwin Pears, II. Abdülhamid’in hayatını anlatırken Kamil Paşa’dan “*Türklerin parlamenter sisteme kabiliyetli olduklarına hiç inanmadı. Onun idealindeki yönetim biçimi daima Ali ve Fuad Paşaların yönetim anlayışı olan merkezi yönetim şekliydi*” diyerek bahseder (Pears, 1917:306). Francis McCullagh, Kamil Paşa’nın 23 Temmuz 1908’de Padişah’a, Makedonya’da başlayan harekete boyun eğmesini öğütlediğine yer verdikten sonra, “*Kamil şüphesiz bir liberaldi ama onun tutkuyla bağlı olduğu şey liberalizmden çok koltuğuydu. Yaradılışındaki baskın özellik yükselme hısıydı, liberalizm değil*” yorumunu yapmaktadır (McCullagh, 2005:45-46).

Yabancı Basın, Heyet-i Vükela’da yapılan değişikliklerin İttihat ve Terakki lehine olduğunu ileri sürerek, Jön Türklerin iktidara geldiklerine hükmetmişti (*New York Times*, 7 Ağustos 1908:6). Bu kanaate varmak için ne denli erken olduğu Kamil

Paşa'nın kısa süre sonra Cemiyet ile yaşadığı sürtüşmelerden anlaşılabilir. Kamil Paşa'nın sadaret devresini değerlendiren kaynaklar onun cemiyete hiç yakınlık göstermediği kanaati üzerinde ittifak halindedir.

Kamil Paşa, Selanik'ten İstanbul'a gelen İttihat ve Terakki heyetinin eğilimlerine uygun hareket ederek Recep Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasını sağlayarak kabinedeki atamalarla ilgili yetki krizini de çözdü. Trablusgarp Valisi Recep Paşa'nın adının, daha önce Prens Sabahattin'in de içinde olduğu bazı askeri-siyasi darbe girişimlerinde geçtiğinden, Sultan II. Abdülhamid bunlardan tam anlamıyla olmasa da kısmen haberdar olmuş olmalı ki Recep Paşa'nın Harbiye Nazırlığına sıcak bakmadı ve Şakir Paşa'yı önerdi. Padişah'ın eğilimleri yerine kendi eğilimlerinin yeni sadrazam tarafından kabul gördüğünü gören İttihatçılar ve onlara bağlı basın kaynakları da Kamil Paşa kabinesini desteklediler (Bayur, I/II 1991:78-80).

Öte yandan kutlamalar, ardından protestolarla geçen bu hareketli günleri geride bırakmak ülkenin sorunlarına eğilmek için İttihat ve Terakki, bir bildiri yayımlayarak halkın ve cemiyet üyelerinin işleri ile meşgul olmaları gerektiğine dikkat çeken bir bildiri yayınladı. Bildiriye göre Cemiyet üyeleri ile padişah arasında bir engel kalmamış, güvenilir bir heyet-i vükela tesis edilmişti, artık hiç kimse hükümet işlerine karışmayacaktı (Unat, 1991:114-115). İttihatçıların bu sözü tutabildiklerinden söz etmek güç ise de İstanbul'da kısa süreli bir uzlaşma sağlandı. Cemiyet ve halkın geniş kesimi, kabine de iki Hıristiyan üye de bulunması dolayısıyla buna Hıristiyanlar da dâhil olmak üzere, yeni hükümetten memnun görünüyordu³⁷.

Cemiyet ile devletin zirvesi arasında bu günlerde kurulan ilişki de iki kişinin tutumu tesirli oldu. Bunlardan birincisi Sultan II. Abdülhamid idi. Selanik'ten gelen heyet içerisinde Talat ve Hafız Hakkı ile bir görüşme yapan Padişah, "*tüm isteklerinizi yerine getirmeye hazırım*" dedikten sonra bir de Selanik'teki Beyaz Kule bahçesini İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne hediye etti. Heyetin programsız bir şekilde Padişah ile görüşüğünü öğrenen Kazım Karabekir, bu görüşme ile büyük bir ilerleme kaydettiğini düşünen heyete, bunun Padişahı hâkim hale getirerek ona avantaj kazandırdığını, hata yaptıklarını ifade etmişti. Onu teskin eden ise Talat Paşa idi: "*Kabineyi değiştirerek*

---

³⁷ Parliamentary Papers, Lowther'dan Edward Grey'e, İstanbul, 7 Ağustos 1908, No:52, PRO.

şüpheli olan Sait Paşa yerine Kamil Paşa'yı getirecek. İnanalım bu herife be Kazım!" (Karabekir, 2009:233).

İttihatçılara güven veren ikinci isim olan Kamil Paşa, Recep Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasının yanı sıra hali hazırda çoğu zaten görevden el çektilmiş olan eski devrin önde gelen isimlerinden oluşan uzunca bir tutuklama listesi hazırladı. Şeyh Ebülhüda Efendi ve oğlu Hasan'dan, Tahsin Paşa'ya, Şehremini Reşit Paşa'dan eski Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa'ya varıncaya kadar birçok kişi tutuklandı. Halk, suçluların geçtiği yerlerde kümelenerek eski devrin adamlarını küfürler, hakaretlerle tevkif evlerine göndermişlerdi³⁸. Mizah gazetelerinden *El Üfürük*, Şeyh Ebülhüda ve oğlunun tutuklanmasını günlerce alaya aldı (Çeviker, 1989: 37-42).

Cemiyet ve Bab-ı Ali arasındaki ilişkiler ancak kısa bir süre için yoluna girmişti. Harbiye ve Bahriye Nazırlarının atanması ile ilgili krizin cemiyet lehine çözülmesi batı basınında bile "*Kontrol Jön Türklerde*" izlenimi uyandırdı. Fakat bu haberlerin doğru oldukları söylenemez zira onlara bakılırsa kabinedeki tüm isimler de Cemiyet üyelerindendi (*New York Times*, 7 Ağustos 1908:6). Bu uzlaşmanın sağlanmasında 16 Ağustos'ta ilan edilen hükümet programında yapılacak ıslahatların yanı sıra mevcut hükümetin Meclis-i Mebusan açılana kadar görev yapacağını belirtilmesi de etkili olmuş olmalıdır. Çünkü bu ifadeler hükümetin bir ölçüde Meşrutiyet kaidelerine olan bağlılığını da gösteriyordu (*The Times*, 17 Ağustos 1908:5).

Fakat Ağustos sonunda Selanik'ten gelmeye başlayan telgraflar yeni siyasal gerilimlerin kaynağı olmaya başladı. Selanik İttihat ve Terakki Cemiyet'inden doğrudan Bab-ı Ali'ye çekilen bu telgraflarda üslup oldukça tehditkârdır. Kabine'de Hakkı Beyin, Maarif'ten Dâhiliye Nezareti'ne tayinine karşı çıkan Cemiyet, eski sadrazam Ferid Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne getirilmesini "*Selamet-i Umumiye namına istirham*" eder (Bayur, 1991, I/II:83-84). İki gün sonra yeniden bir başka yazı ile Kamil Paşa'nın kabinesinde bazı değişiklikler istenir. 25 Ekim 1909 tarihli bu yazı diğerine göre daha uzundur ve meşrutiyet'in ilanı ile ülkenin yapması gereken sıçramanın gerçekleşmediğinin altı çizilmiştir. Cemiyetin şahıslar tarafından

---

³⁸ Parliamentary Papers, Lowther'dan Edward Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1908, No: 68, PRO.

imzalanmayan bu mektuplarında Bab-ı Ali üzerinde otoriter bir dil geliştirmeye çalıştığını görmek güç değildir (Turfan, 2005:185).

Kamil Paşa'nın ıslahat paketinin en önemli ayağını ekonomi ile ilgili konu başlıkları teşkil ediyordu (*The Manchester Guardian*, 17 Ağustos 1908:7). Uygulanacak mali programın dikkat çekici yanlarından birisi nezaretlerdeki memur sayısının azaltılması, içlerinde gereksiz olanların işten çıkartılması veya emekliye sevk edilmesiydi (*The Times*, 17 Ağustos 1908:5). Kamil Paşa, genel olarak bu günlerde İttihatçıların dikte etmeye çalıştıkları konularda ayak diremeye çalıştıysa da, kötü durumdaki maliyeyi ayağa kaldırmanın ve denk bir bütçe ortaya koymanın "tensikat" denen bu düzenlemeleri yapmaktan başka yolu yoktu. Diğer taraftan Jön Türkler yıllarca devlet kademelerindeki memur ve bürokratların yeteneklerine göre kademelendirilecekleri "meritokrat"ya yakın bir devlet felsefesini savuna gelmişlerdi. Her ne kadar akıbet bir cemiyet kadrolaşmasına dönüştüyse de tensikat meselesi İttihatçıların öncelikleri arasındaydı (Roshwald, 2001:58). Yabancı basın, Cemiyet'in ısrarla eski memurların işten el çektilmesini beklediğini yazıyor, gerek orduda gerekse devletin diğer kurumlarında bu tensikatın memnuniyetsiz bir zümre yaratacağı konusunda uyarıyordu (*The Manchester Guardian*, 19 Ağustos 1908).

Kamil Paşa bunlara kulak asmadan hızla ekonomik programını uygulamaya girişerek tensikatı gerçekleştirmeye çalıştı. İşten çıkartılan, emekliye sevk edilen ya da dolgun maaşlarını yitirenler de yeni rejimin mağdurları arasına katılarak daha önce de sözünü ettiğimiz Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'ni kurdular (Akşin, 1975:131). Fedakâran hareketi Kamil Paşa'yı hem sorunlarının kaynağı hem de çözüm mercii olarak görüyorlardı. Bu nedenle Kamil Paşa'ya işten çıkartılanlara maaş bağlanması, mümkün olanların geri alınması ya da başka kamu görevlerine sevk edilmeleri konusunda 26 Aralık 1908'de olduğu gibi çeşitli başvurularda bulundular (Tunaya, 1998:173).

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'ni teşkil eden kesimlerden kaynaklanan muhalefet yine halkın içersinden sayabileceğimiz bir başka muhalif tutum da Kör Ali hadisesi esnasında belirdi. 6 Ekim 1908'de ortaya çıkan bu hadise Halıcılar Camii Müezzini Hoca Ali Efendi'nin (Kör Ali) vaazı hızla Meşrutiyet karşıtı bir eyleme dönüştü. Yıldız Sarayı'na yürüyen kitle Padişah'a bağlılık bildirdikten sonra Kamil Paşa ve

Şeyhülislâm Cemalettin Efendi aleyhinde de sloganlar attılar (Kansu, 1995:282). Fedakâran-ı Millet Cemiyeti ve halk arasından doğan münferit sayabileceğimiz bu birkaç örnek bir kenara bırakılacak olursa yine Kamil Paşa'nın karşısındaki en büyük güç İttihat ve Terakki Cemiyetiydi.

Cemiyet içinde sürgünden döndükten sonra Meclis-i Mebusan Reisi olan Ahmed Rıza gibi Kamil Paşa karşıtlığı geçmişe dayananlar da vardı. 1 Şubat 1907'de *Le Mechveret*'te Ahmed Rıza Bey, onun İzmir'de skandallarla dolu bir idarenin ardından sadarete getirildiğinden şikâyet etmişti (Youssouf Fehmi, 1911:50). Ahmed Rıza, bununla da kalmayıp Paris'ten döndüğünde kendisine Ulaevveli³⁹ rütbesi ve bazı nişanlar verilmesini teklif eden Kamil Paşa'nın bu isteğini reddetmiştir. Ahmed Rıza'ya göre paşa, Mebusan Reisliğini⁴⁰, böylelikle kendisinden alt derecede bir rütbede konumlandırmak istemişti. Tek başına basit bir vaka olsa da Ahmed Rıza'nın bu tutumu İttihatçıların Kamil Paşa'ya duydukları şüpheyi örnekleyebilir (Ahmed Rıza, Cumhuriyet, 31 Ocak 1956).

İttihatçılarla Kamil Paşa arasındaki iktidar mücadelesi kısa sürede herkesçe bilinir hale geldi. Bunda 14 Eylül 1908'de kurulan Ahrar Fırkası ile Paşa arasındaki yakınlaşma da amil olmalıdır. *Le Temps* gazetesinden yapılan çeviriye göre İttihatçılar ve Ahrarcılar arasındaki münakaşalar şiddetlenmeye başlamıştı. İttihatçılar meclis açılmadan Kamil Paşa'nın sadareten uzaklaşmasına uğraşırken, buna direnç gösterenlerin başında Padişah ve Ahrar Fırkası geliyordu (BOA. Y.EE. KP. 86-33/3280). Paşanın hep iyi ilişkiler içinde olduğu İngiltere'nin desteği de tamdı, *Daily Telegraph* gazetesi, İttihat ve Terakki'nin Kamil Paşa hükümetini gereksiz yere yıprattığı kanaatindeydi. Gazete, İttihatçıları "*lüzumundan biraz ziyade gayretli Genç Türkler*" olarak tanımlayıp Kamil Paşa'nın Osmanlı Devleti için önemine dikkat çekiyordu (BOA. Y. PRK. TKM. 51/47). Gazetesi Mizan'da kimi onun aleyhinde yazılar yazan Murat Bey de, Kamil Paşa'yı iç politikada başarısız dış politikada –Bulgaristan, Girid ve Bosna-Hersek meselelerine rağmen- mahir buluyordu: "Kamil Paşa bir Bismarck, bir Thiers, bir

³⁹“Tanzimattan sonra yapılan Teşkilatta rütbeler; Askeri mülki ve İlmiye erkânı için düzenlenmiş ve bunlarda kendi aralarında derecelendirilmiştir. Bunlardan Mülkiye Rütbeleri şöyledir: 1- Vezir 2- Bala 3- Ula Evveli 4- Ula Sanisi 5- Saniye Sınıfı Mütemeyizi 6- Saniye 7- Salise 8- Rebia 9- Haccaganlık 10- Hamise” (Haydaroğlu, 1997:138).

⁴⁰ Bir Fransız gazetesinde Ahmed Rıza henüz dönüş yolunda iken kendisinin Hariciye Nazırını olacağına dair gerçekçi gözükmeyen iddialar da çıkmıştı (*Le Figaro*, 5 Aralık 1908:2).

Beaconsfield, bir Cavour değildir. Fakat yalnız hârici umûrunda makbul ve muttarid bir mesleğe sahip bir diplomattır” (Mizancı Murat, 1977:224).

Esas itibariyle Kamil Paşa’ya muhalefetin altında, ne onun İngiliz taraftarlığı ne de Bosna-Hersek ve Bulgaristan meselelerinde doğrudan başarısızlığın sorumlusu olarak görülmesi yatmaktaydı. Asıl sebeplerden bir tanesi İttihat ve Terakki ricalini görece hakir görmesi, isteklerini de görmezden gelmesiydi. Bir diğer neden ise Kamil Paşa’nın siyaseten diğer cephede yer alması yani Paşa’nın Ahrarcılığı meselesiydi. Kamil Paşa’yı Ahrar Fırkası’na yaklaştıran nedenler arasında İttihatçı karşıtlığının yanı sıra, eskiden beri liberal olarak bilinmesi ya da oluşu, kendisi gibi Prens Sabahattin’in de dış siyasette İngiliz taraftarlığını vazgeçilmez görmesi sayılabilir. İsmail Kemal Bey’i Türkiye’ye dönerek Ahrar Fırkası çatısı altında siyaset yapmaya çağırın da paşanın kendisidir. Hatta Kamil Paşa’nın, İsmail Kemal ile ilgili projesi onu Hariciye Nazırı yapmaktır (İsmail Kemal, 1920:316). Bu hiçbir zaman gerçekleşmedi ise de onun bir taraftan İttihat ve Terakki karşıtı siyasal bir cepheyi tahkim etmeye çalıştığı açıktı. Zaten Paşa’ya karşı ortaya çıkan İttihatçı muhalefetin kırılma ya da şiddetlenme noktası da kendisinin Ahrar Fırkası listelerinden mebus adayı gösterilmesi idi. Bunda, gazetelerden *İkdam*, *Sabah* ve *Yeni Gazete*’nin seçim döneminde İttihat ve Terakki’ye karşı açıkça cephe alması, bazı Ermeni ve Rum gazetelerinin de onlarla ittifak ederek Kamil Paşa’yı desteklemesinin payı vardı (Eraslan ve Olgun, 2006:77). Seçimler sonucunda mebuslar belirlenip şehirlerinden İstanbul’a gelmeye başladıklarında akla gelen sorulardan bir tanesi de, başkentin bu yeni siyasi simalarının Kamil Paşa konusunda cemiyetin çizgisinde olup olmayacaklarıydı. İngiliz siyasetinin arzusu mebusların Kamil Paşa aleyhindeki “entrikalara” katılmamaları yönündeydi (*The Manchester Guardian*, 14 Aralık 1908:7).

Kamil Paşa ve Cemiyet arasındaki karşıtlık ile ilgili olarak II. Meşrutiyet dönemine ait önemli hatıra yazarlarından biri olan Mehmet Tevfik (Biren) başta cemiyetin tüm isteklerini yerine getiren Kamil Paşa’nın, bir süre sonra İttihatçıları kendisinden ve devlet işlerinden uzak tutmaya çalıştığından söz etmektedir. Bu maksatla oğlu Said Paşa’yı Cemiyet ile görüştüren Paşa, oğlunun cemiyet ile arasında bir köprü vazifesi ifa etmesini istemişti. Yazara göre bu mesele en önemli krizlerden biriydi (Biren, 1993:9). Ancak gerginliğin asıl kaynağı bundan ziyade İstanbul’daki askeri birliklerin

siyasi eğilimleriydi. Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından önce İstanbul'da mevcut bulunan askerlerden Taşkışla'daki 3. Tabur askerleri Cidde'ye gönderilmeleri söz konusu olduğunda terhis tarihlerinin yakınlığı nedeniyle bunu kabul etmemişler ve isyan etmişlerdi (Ali Cevat, 1991:20). Bu isyanı bastırmak amacıyla 30 Ekim'de Rumeli'den gelen Avcı Taburları kışlalara girerek hadiseye son verdi. İttihatçılar böylelikle İstanbul'da kendilerine siyaseten daha yakın bir asker kitlesini de temin etmiş oldular. Zira mevcut askerler, yeni dönemdeki talim usulleri ve askeri disiplinden hoşnut değillerdi. Kontrolü ele almaya matuf bir başka hareket de Yıldız askerlerinin başına bazı mektepli subaylar getirilmesiydi. Bunlara yönelik tepkilerin ortaya çıkması da gecikmemiş alaylı asker ve subaylar durumu protesto etmeye çalışmışlardı. Alaylı askerleri bu tür bir eyleme yönlendirenler cezalandırıldıysalar da bir alaylı-mektepli çatışması artık iyice belirgin bir hale gelmişti (Akşin, 2006:146-147).

Basında da Kamil Paşa taraftarlığı bir bölünme yarattı. Bu durum İngiliz belgelerine şöyle yansıyordu:

“Kamil Paşa'ya yönelik muhalefet tüm şiddetiyle Türk Basınında sürüyor, buna Tanin ve Şurayı Ümmet öncülük ediyor. Bu yazılardaki dil her geçen sertleşiyor ve despotizmin saraydan Bab-ı Ali'ye kaydığını anlatıyor. Avusturya ve Bulgaristan politikaları konusunda eleştirilen sadrazam ayrıca tüm siyasetini ve güvenliğini İngiliz dostluğuna ve büyük güçlere dayandırmakla itham ediliyor” (F.O. 371.760 No:894, 29 Aralık 1908).

Kamil Paşa gibi Kıbrıslı olan Derviş Vahdeti'nin *Volkan*'ı, Paşanın en büyük destekçilerinden biri idi. *Volkan*'ın neredeyse her sayısında, Kıbrıslıların ve tüm Osmanlıların iftihar ettikleri bir zat olarak gördüğü Kamil Paşa ile ilgili bir destek yazısı mevcuttu. *Volkan*'a göre Kamil Paşa, *“İngiltere'de bile doğmuş olaydı yine başvekil olurdu”* (*Volkan Gazetesi*, 12 Aralık 1908:2). *Serbesti* gibi kimi zaman Kamil Paşa'nın aleyhinde olan gazeteler bile İttihat Terakki karşıtlığı nedeniyle ona dolaylı destek oluyorlardı. *Serbesti*, İttihat ve Terakki'ye yakın kaynakların Kamil Paşa'ya muhalefetinin ülkeye zarar verdiğini, ülkenin sükûnete ihtiyaç duyduğu bu dönemde cemiyetin tavrının istikrarsızlığa neden olduğundan söz ediyordu (*Serbesti*, 30 Aralık 1908:1).

İttihat ve Terakki'nin Kamil Paşa karşı politik eylemlerinin ileri seviye çıktığı girişimler ise onun hakkında meclise sundukları istizahlardı. Gensoru ya da güven oylaması anlamındaki bu politik müesseseye İttihatçılar ilk olarak 30 Aralık 1908'da müracaat ettiler (MMZC, III/I 1982:76). Üzerinde durdukları konu politik meseleler ya da Kamil Paşa'nın Ahrarcılığı değildi. Hücumların konusu Girit Meselesiydi. *Tanin*, 9 Ocak 1909'da İstanbul'da düzenlenen Girit mitingini halkın bu konudaki hassasiyetinin bir göstergesi saymıştı. Girit'in elden çıkacağına dair söylentiler Kamil Paşa hakkındaki istizahın önemini daha artırmıştı (*Tanin*, 10 Ağustos 1908:1). Ayrıca istizahtan birkaç hafta önce Alman Büyükelçisi'nin, Kamil Paşanın iktidardan düşeceğini iddia etmesi de akla farklı sorular getirmişti⁴¹.

Kamuoyunda paylaşılan genel görüş de Kamil Paşa'nın meclisteki oylamada düşebileceği yönündeydi. Zira Cemiyet'in listelerinden seçilen mebusların görüşleri de bu yönde olmalıydı. Ancak beklenen olmadı, 12 Ocak'ta meclise gelen deneyimli Sadrazam'ın beyannameyi okunduğunda, Paşa'nın izahları tüm mebusları etkiledi. Maliye'den dış siyasete pek çok konuda bilgiler veren “*Beyanname-i Sadrazamî*” sık sık mebusların alkışlarıyla kesildi. Konuşma bittiğinde Ebuzziya Tevfik'in “*Yaşasın Kamil Paşa*” nidasını Rıza Nur'un “*İtimad-ı tam ve İhtiram Kamil Paşa*” sözleri izledi. Konuşmanın ardından söz almaya gerek görmeyen Hüseyin Cahid, ciddi bir mağlubiyet yaşadı (MMZCB, III/I 1982:165-170) ve ertesi günkü *Tanin*'de bunu kabul etti:

“...istizah neticesi Kamil Paşa kabinesinin muvaffakiyet-i katiyesiyle neticelendi. Kamil Paşa kabinesi için bu muvaffakiyet baaş-i şeref olabilir. Aynı zamanda Millet Meclisi de bunda kendisi için hisse-i şeref bulabilirdi. İstizah mutlaka kabinenin sukutunu talep etmek değildir. Binaenaleyh heyet-i vükela umumi politikasına dair şayan-ı emniyet ifadatında bulunursa beyan-ı itimat etmek tabidir, fakat bu beyan-ı itimadın da en layık ve muvafık-ı vakar bir şekilde olması zaruridir” (*Tanin*, 14 Ocak 1909:1).

Bu durum, Cemiyet'in henüz bir parti disiplinini sağlayamadığını gösteriyordu. Kamil Paşa, Tunaya'nın tabiriyle “ilk raundu almıştı” (Tunaya, 1989:75). İngiliz siyasetçiler Kamil Paşa'nın bu zaferinin Cemiyet içerisinde bir bölünme yaratacağı öngörüsünde ya da temennisinde bulundular⁴². İngiliz Basını bu gelişmeyi olumlu karşılamış ve

⁴¹F.O. 371/760, Sir Lowther'dan Edward Grey'e, no.29, 14 Ocak 1909, PRO.

⁴²F.O. 371/760, Sir Lowther'dan Edward Grey'e, no.29, 14 Ocak 1909, PRO.

sütunlarında Hüseyin Cahid'in hayal kırıklığına yer verdi (*The Times*, 15 Ocak 1908:5). Şurası açıktı ki, Hüseyin Cahit Bey'in, elinde büyük bir matbuat kuvveti olmasına rağmen, siyasi plan ve stratejisi en azından cemiyetin mebusları tarafından desteklenmiyordu (Turfan, 2005:191).

İstizahla ilgili durumu bildiren İngiliz elçisi Lowther, Kamil Paşa'nın konuşmasında yaptığı vurgular ve oylamayı ezici çoğunlukla kazanmasını cemiyete karşı ağır bir darbe olarak bildirdi. Elçiye göre oylama İttihatçı karşıtı çevrelerin de kendine güvenini tazelemiş, yeni bir dönem başlatmıştı:

“İkdam ve Yeni Gazete vekillerin Kamil paşaya verdiği desteğe katılarak cemiyeti gizli cemiyet hüviyetinden açığa çıkmaya davet etti. Yabancı basında da destek bulan yazıların yanı sıra Arap vekiller blok halinde Kamil Paşanın yanında yer aldılar. Kamuoyu da eski tiranın yerini ondan daha sağduyusuz hareket eden bir yenisinin aldığını fark etmeye başlıyor... Sonuç olarak cemiyet seçimlerde elde ettiği çoğunluğun kendisine mutlak gücü verdiğini düşünüyordu ancak görüldüğü üzere bu gücün doğru yönetilmemesi halinde, kırk kişilik bir azınlığın bile altına düşülme ihtimali var. En azından şu rahatlıkla söylenebilir ki, Cemiyet merkez karar alma organları, genel durum itibariyle ciddi sarsıntı yaşadı. Görülen o ki parti içindeki orta yolcular merkez organları ile aynı çizgi de değiller. Cemiyetin Selanik merkezinde anti-Kamil paşa kampanyasının arkasında Enver ve Talat Beyler yer alıyor”⁴³.

İngilizlerin bu yorumlarına rağmen içlerinde Talat ve Enver Beylerin bulunduğu bir heyet istizahtan sonra Kamil Paşa'yı ziyaret etler. Bu ziyarette paşaya ilettikleri mesaj, cemiyet içerisinde bazı üyelerin kendisine düşmanca bir tavır takınmış olabileceğini ancak bunun tüm cemiyete mal edilmemesi gerektiği yönündeydi. Kamil Paşa, bu ziyareti ve cemiyet içerisindeki farklı tutumları zaaf olarak değerlendirerek cemiyete karşı politikalarını daha da sertleştirdi (Ahmad, 1995:53). Paşa, ayrıca ilk istizahta kendisine verilen güvenoyunu arkasındaki meclis desteği olarak addetmişti. Kamil Paşa'nın ordunun ve ittilhatçıların baskısını hafifletmek için ilk hamlesi üç İttihatçı subayı İmparatorluk dışına çıkarması oldu. Erkan-ı Harb Binbaşısı Enver Bey, Ali Fethi ve Hafız Hakkı sırasıyla Berlin, Paris ve Viyana ataşemiliterliğine tayin edildiler (Turfan, 2005:191).

Bu atamalarla aslında niyetler daha aleni bir hale geldi. Kamil Paşa için İttihat ve Terakki'yi, İttihatçılar için de sadrazamı saf dışı bırakmak bir zorunluluk haliydi. 1909

---

⁴³ F.O. 371/760, Sir Lowther'dan Edward Grey'e, no.29, 14 Ocak 1909, PRO.

Şubatının ilk on beş günü Cemiyet ve Kamil Paşa arasında şiddetli siyasi çekişmeye sahne oldu. Anlaşmazlığın temelinde İstanbul'daki askeri birlikler yatmaktaydı. İstanbul'daki askeri birliklerin siyasi krizlere konu olmaya başlaması aslında birkaç ay öncesine dayanmaktadır. Buradan başlayacak olursak ilk sorunlar Yıldız Sarayı'nın muhafaza ile vazifeli üç yüz dolayındaki Arap ve Arnavut menşeli askerlerin yerine Türk askerlerin ikame edilmesinden çıkmıştı. Sultan II. Abdülhamid'in ve taburların gönülsüzlüğü üzerine Mahmut Muhtar Paşa gerekirse ateş açılarak değişikliğin yapılmasını istedi (Alkan, 2006:106). Mesele, II. Abdülhamid'in müsadese üzerine toplar ve askerler geri çekilince kan dökülmeden çözüldü⁴⁴.

Aslında daha önce sözünü ettiğimiz Ağustos ayındaki Harbiye ve Bahriye nazırlarının atanması meselesini göz önünde bulunduracak olursak Kamil Paşa iktidarı boyunca birkaç ayda bir ordu siyaset ikilemi yaşandığını söyleyebiliriz. Hem Kamil Paşa hem İttihatçılar etkileri altında tutabilecekleri bir askeri gücü İstanbul'da buldurmaya gayret ediyordu. Bu, II. Meşrutiyet ilk yılları boyunca Cemiyet ve kurumlar arasında hiç tesis edilemeyen güven ilişkisinin bir sonucuydu. Eylül ayı sonlarında bu nedenle İttihatçılar Selanik'ten III. Ordu içerisinde üç Avcı taburunu Mecidiyeköy'deki Taşkılla'ya yerleştirmişlerdi (Akşin, 1970:16).

Meşrutiyet'in sadık bekçileri sayılan bu askerleri, Kamil Paşa, bir cemiyet ya da fırka ile organik bağı olan bir askeri topluluk olarak tehdit saymıştı. Paşa, iddialara göre, 29 Ocak'ta Yanya eşrafının Rum çetelerinin baskılarını artırdıklarını bildirmeleri üzerine bölgedeki asker sayısını artırma bahanesiyle Avcı Taburlarını bölgeye göndermeye karar vererek, İttihatçıların, askeri dayanağını da ortadan kaldırmış olacaktı. Ancak bu tehlikeyi sezen Cemiyet, durumunu sağlama almakta gecikmedi. III. Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa, Yanya'da Rumların isyan etmeleri gibi bir durum olmadığını bildiriyordu. Bu bilgiye yer veren *İkdam*, diğer yandan da zaten Sadrazamın Avcı Taburlarını ihracı için böyle bir emir vermediğini hatta bunu aklından bile geçirmediğini Paşa'nın ifadeleriyle sütunlarına taşıdı (*İkdam*, 14 Şubat 1909:1). Bu haberlerden, Kamil Paşa'nın gördüğü tepkilerin ardından geri adım attığı da, İsmail

---

⁴⁴ Abdühamit, bu birliklerin Arap ve Arnavutlardan seçmesinin nedenini bu milletleri askerliğe ısındırma isteğine dayandırmakta ve iktidarının bu askerlere dayandırılması üzerine "Mevcudu üç yüze balığ olmayan böyle bir taburun sayesinde mi padişahlık edeceğim. Eğer öyle ise, lanet olsun o padişahlığa..." demektedir (Ali Cevat, 1991:45).

Kemal'in söylediği gibi Cemiyet'in onun hakkında "her türlü entrikayı çevirdiği" de düşünülebilir. Ancak şurası açıktı ki taraflar artık birbirlerine her türlü siyaset silahıyla hücum ediyordu (İsmail Kemal, 1920:323).

Cemiyet'in arkasında nispeten daha geniş bir halk ve basın desteği, Kamil Paşa'nın arkasında ise Ahrar Fırkası'na yakın gazeteler (bunların arasına Ahrarcı olmasa da *Volkan*'ı ekleyebiliriz) ve İngiltere vardı. İngiliz Elçisi Lowther İngiliz hariciyesine, Kamil Paşa'nın gayrimüslimlere eşitlik tanıyan üslubu karşısında Cemiyet daha dar bir milliyetçi elit tarafından idare edildiğini söylüyordu⁴⁵. Fakat Kamil Paşa'nın İttihat ve Terakki'ye karşı son harekâtı doğru yönetemediğini ve iktidarının sonunu hazırladığını belirtmek gerekir. Bu süreç de yine tıpkı Ağustos 1908'de olduğu gibi Bahriye ve Harbiye Nazırlarının atanması ile ilgili bir siyasi krizdi.

Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın daha önce vermiş olduğu istifasını 10 Şubatta yürürlüğe koyan Kamil Paşa, Birinci Ferik Hüsnü Paşa'yı Bahriye, boş olan Maarif Maarif Nezareti'ne de Ziya Paşa'yı getirmişti. Bir de bunun üzerine Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'yı Mısır Komiserliğine gönderip yerine II. Ordu Komutanı Nazım Paşa'yı atayınca siyasi ortam yeniden alevlendi. Zira Kamil Paşa bunları yaparken ne İttihat Terakki'den ne de Meclis-i Vükela'dan görüş almıştı. 11 Şubat 1909'da Meclis-i Mebusan'da, Kamil Paşa aleyhinde Urfa Mebusu Saffet tarafından tüm bu olanları açıklaması için bir istizah verildi. Saffet Bey'in, sadrazamı, acilen Meclis'e davet etmesi diğer mebusların da alkışlarıyla karşılandı (MMZC, III/I, 1982:570). Kamil Paşa'nın yaptığı atamalar sadece kendisi hakkında bir istizah verilmesi sonucunu doğurmadı, bunun yanı sıra kabinesindeki nazırlar da birbiri ardına istifa etmeye başladılar. İstifa edenler arasında Şeyhülislâm Cemalettin Efendi de bulunuyordu (Cemalettin Efendi, 2005:21).

İttihatçılar, ortaya çıkan bu atama krizlerinin yanı sıra Kamil Paşa'ya 9 Şubat'ta Pera Palas Oteli'nde Ahrar'ın verdiği bir ziyafet katılmasından dolayı da öfkeliydiler. Kamil Paşa'nın da, ziyafette Ahrar Fırkalıların gösterdiği teveccüh nedeniyle İttihatçılara karşı daha cüretkar hareket ettiği düşünülebilir (McCullagh, 2005:57). Kamil Paşa, istizaha cevap vermek üzere meclise geleceğini bildirmişti. Ancak bu kez herkes

---

⁴⁵ F.O. 371/761, Lowther'dan Grey'e, 8 Mart 1909, s. 45, PRO.

yaptığı atamaların usulsüz olduğunda hem fikirdi. Her zaman Kamil Paşa'nın arkasında olan İngiliz basını bile bu fikirdeydi (Akşin, 1970:16). Durumun aleyhinde geliştiğini gören Kamil Paşa, son bir hamleye girişti. Bunu yaparken de şehirdeki bazı dedikodu ve olaylardan güç almıştı. Bunlardan ilki, 9 Şubat 1909'da Fedakâran-ı Millet Cemiyeti üyelerinin gerçekleştirdiği bir mitingde II. Abdülhamid'i aleyhinde oldukça sert nutuklar atılmasıydı. Diğer taraftan İttihat ve Terakki'nin, Padişah'ı devirerek (hatta veliaht Mehmet Reşat'ı da atlayarak) Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'yi tahta geçirmeyi planlandığına dair söylentiler ortaya çıkmıştı. Kamil Paşa da iki haftadır bundan haberdar olduğunu, görevden aldığı Rıza ve Arif Paşaların da bu işin içinde olduğunu söyledi (*The Manchester Guardian*, 12 Şubat 1909:14). İttihat ve Terakki bunu kesin bir dille reddetti ve cemiyetin böyle bir niyeti olmadığını padişaha bildirdi (İnal, 1982:1402).

Sadrazam, meclise gidiş tarihini olabildiğince erteleyerek ortalığın yatışmasını bekleyerek, 17 Şubatta meclise gideceğini bildirdi. Mebusan'ın tırmanan öfkesini de 13 Şubatta gönderdiği bir tezkere ile yatıştırmak istedi. Burada Harbiye Nazırının azli ile Avcı Taburları meselesinin bir ilişkisi olmadığını, hatta Avcı taburlarının şehirden çıkarılması için sadaretin bir emrinin de bulunmadığını beyan ediyordu. Ancak yaptığı açıklama mebuslar üzerinde arzu ettiği etkiyi yaratmadı. Meclis'te bir ay önce onu ayakta alkışlayarak uğurlayanlardan eser yoktu. Kamil Paşa, tekrar meclise çağrıldı ise de o yine gelmeyeceğini bildirdi (MMZC, III/I, 1982:592-604). Aynı gün içerisinde Kamil Paşa ile birkaç kez yazışma yapılmasına rağmen, uzlaşmadı. Mebuslar, Paşanın gelmeyişi bir yandan Meclis'e yapılmış bir hakaret sayarak, onu beklemeye gerek duymadan "İtimat Reyî"ne geçtiler. Sonuçta 196'ya karşı sekiz oy ile sadrazam görevinden azledildi (MMZC, III/I 1982:613).

Oylamadan birkaç gün öncesinden itibaren İngiltere'de basın siyasi kamuoyunu Kamil Paşa lehinde yönlendirmeye çalıştı. Bir arşiv belgesinde İngiliz basınından yapılan tercümede "*Memalik-i Osmaniye'de hükümet-i meşrua mı yoksa Genç Türkler Komitesi mi icrayı hükümet edeceği o gün anlaşılacak*" deniyordu. Belgeden de anlaşılacağı üzere, İttihat ve Terakki de batı nazarındaki görünümünü düzeltmeyi başarmamıştı (BOA. Y. EE. KP. 86-34/3373). İngiliz basınına göre, İttihat ve Terakki'nin kuracağı terör ya da kaos rejiminin ilk adımları böylelikle atılmıştı (*The*

Manchester Guardian, 15 Şubat 1909:6). Ancak yabancı basındaki yazılar içerisinde bir Amerikan gazetesinde yer alan bir yorum durumu özetlemektedir:

“oylama sonucu, mebusların açık bir şekilde Kamil Paşa’ya karşı güvensizlik belirtmeleri, zaten sadaretinin daha da fazla süremeyeceğini gösteriyordu. Ancak bu, Avrupa’da bazı endişeleri de beraberinde getirdi” (The Washington Post, 15 Şubat 1909:6).

Kamil Paşa, sadaret mührünü azledildiği günün ertesinde Padişah’a bizzat teslim etmeyi istediysede bu isteği kabul edilmedi, *“itimad-ı şahaneyi haiz bir diğer zatın tayin”* edilmesine karar verildi (Ali Cevat, 1991:37).

4.5.3. Hüseyin Hilmi Paşa’ya Muhalefet

İttihatçılar, Balkan şehirlerinde *“hürriyet mücadelesi”* verdikleri yıllarda Hüseyin Hilmi Paşa’nın bölgede müfettiş olarak bulunuyordu. Paşa’yı iyi tanıyan İttihat ve Terakki erkânı, İbnülemin’in ifadelerine göre Kasım 1908’de Kamil Paşa, Dâhiliye Nazırlığı için birini ararken Hüseyin Hilmi Paşa’yı tavsiye etmişti. Eski Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Bey de onun Dâhiliye Nezareti’ne gelişinden söz ederken Rumeli’de İttihat ve Terakki’nin emellerine ulaşmasına yardım etmesinin etkili olduğunu söylemektedir. Bu iddiaya göre İttihatçılar onu Dâhiliye Nazırlığı için tavsiye ederken Kamil Paşa’nın yerine bir namzet yaratmak istemişlerdi (İnal, c. III 1982:1665).

14 Şubat’ta Kamil Paşa kabinesinin son bulmasının ardından da, her ne kadar bazı kişisel sohbetlerinde kendisini sadrazamlığa hazır hissetmediğini söylüyor idi ise de, sadaret ona layık görüldü (Türkgeldi, 1984:23). Ancak Kamil Paşa gibi hem ülkede Ahrar ve İttihad-ı Muhammedi gibi bazı siyasi çevrelerin, hem de İngiltere’nin desteğini almış birini sadarettten uzaklaştırmak, muhalif seslerinin daha da yükselmesine yol açtı. İttihat ve Terakki ilk iş olarak bunun İngiltere karşıtlığı anlamına (Yalçın, *Tanin* 15 Ocak 1909:1) gelmediğini ardından da Avrupa’ya sırt çevrilmediğini anlatmaya girişti (Yalçın, *Tanin* 16 Ocak 1909:1). İttihatçılar Kamil Paşa’yı devirirken, her ne kadar Hüseyin Hilmi Paşa döneminde bunun tam olarak gerçekleştiği iddia edilemese de, Almanya ve Avusturya basınında yer alan *“Jön Türklerin, sağlam bir hükümet için yönetimi tek başına ele alması gerektiği”*

yönündeki yorumlardan da güç almış olması muhtemeldir (*The Times*, 17 Şubat 1909:4).

Muhalefet, yeni kabineye yüklenirken en çok da İngiltere desteğini yitirme riskine atf yapıyordu. *Serbesti* eski ve yeni iki sadrazamı karşılaştırırken “*Ey millet-i Osmaniye, umur-ı Dâhiliye ve hariciyede şu iki zatın mukayesesinde büyük bir fark görülüyor. Biri milletin saadetine çalışırken diğeri de umur-ı mühime-i millet karşısında bir iktidarsızlık ve meziyetsizlik göstermektedir... Osmanlılar Kamil Paşa'nın sükutuyla İngiltere'ye karşı kayıp ettiğimiz mevkii pek güzel takdir ederler. Acaba makam-ı iktidara gelen Hüseyin Hilmi paşa bu kadar büyük bir itimada mazhar olabilecek midir?*” diyordu (*Serbesti*, 18 Şubat 1909:1).

Hüseyin Hilmi Paşa'nın iktidarının özellikle ilk günlerinde de bu telaş gözlemleniyordu. İngiliz elçisi Lowther'a, hükümetinin İngiltere ile iyi ilişkilere ne kadar önem verdiğini anlatarak, buna kanıt olarak Hariciye Nezareti'ne de Londra sefirinin getirileceğini söyledi. Ancak Lowther'ın verdiği cevap İngiltere'nin Kamil Paşa dönemindeki gibi bir destek vermeyeceğini gösterir gibiydi. Zira Lowther, ilişkilerin ancak reform sürecinin devam etmesi halinde yolunda gidebileceği şartını öne sürmüştü⁴⁶. İngiliz basınında Hüseyin Hilmi Paşa'ya dair ilk yorumlar da, artık Türkiye'nin dış siyasette daha bağımsız ve temkinli bir yol izleyeceği yönündeydi (*The Manchester Guardian*, 15 Şubat 1909:6.). Ona karşı temkinli bir tutum benimseyenler arasında Ali Kemal'i de sayabiliriz. *İkdam*'daki köşesinde beklentisini, devletin sağlam bir hükümete ihtiyaç duyduğunu dolayısıyla Kamil ya da Hüseyin Hilmi isimlerin önem taşımadığını yeter ki birinin bu nimeti millete sunması olarak tanımlıyordu (*İkdam*, 16 Şubat 1909:1).

Kamil Paşa taraftarı olan basın kuruluşları ise doğal olarak Hüseyin Hilmi Paşa'ya muhalefete giriştiler. *Volkan*, “*Cenab-ı Hak bu milleti afatından saklasın... tekrar ederiz ki: Bu işde hayır yoktur*” diyordu (*Volkan*, 15 Şubat 1909:4). Muhalif cephe hiç de dar değildi, önceki dönemde Kamil Paşa'ya açık destek veren gazetelerin hepsi bu dönemde muhalefetteydi. *Levand Herald* da buna dâhil olarak, *Tanin*'le siyasi

---

⁴⁶ F.O. 371/760, Lowther'dan Edward Grey'e, No: 325, İstanbul, 14 Şubat 1909, s. 384-387, PRO.

polemiklere girdi. Ayrıca *Prodos* ve *Neologos* gibi gayrimüslim gazeteleri de aynı çizgideydi⁴⁷.

Tanin, Meclis'teki istizah görüşmeleri için tarihi bir gün yaşandığından söz ederken, Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasiyat* adlı köşesinde meclis oturumu şöyle tasvir etti: “Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı dün vatanın en büyük düşmanı ile yüz yüze gelmişti. Bir tarafta istibdad ve izmihlal diğer tarafta hürriyet ve necat. Meclis bu iki yoldan hangisini seçecekti?”. Bir ay önce güvenoyu verilen Kamil Paşa ve onu destekleyenler açıkça düşman olarak tanımlandı (*Tanin*, 14 Şubat 1909:1). Diğer tarafta ise *Serbesti*, *Yeni Gazete* gibi gazetelerde de tutum aksi istikamette ancak üslup aynı sertlikteydi.

Hüseyin Hilmi Paşa dönemi ağır bir siyasi çatışma içerisinde başladı. Önce 31 Mart Vak'ası esnasında kesintiye uğrayan sadareti, Divan-ı Harbi Örfi (sıkı yönetim) koşulları içerisinde sürdü. Bu nedenle Tunaya, “*Hilmi Paşa'nın dramı 1324 Şubat'ında başlar*” demektedir (Tunaya, 2000:84).

Hüseyin Hilmi Paşa'ya karşı bir muhalefetin gelişeceğinin ilk belirtisi onun Meclis-i Mebusan'da beyannamesini okurken ortaya çıktı. 17 Şubat 1909'da konuşmasını bizzat okuyan yeni sadrazam, hükümet olarak eğitime ve Avrupa ile ilişkilere önem verecekleri gibi kabinesinin yönetim önceliklerini anlattı. Konuşması esnasında gelişmiş ülkelerin kanun ve düzenlerinden yararlanılacağına dair sözleri ise bazı mebusların eleştirisinden kurtulamadı. İstanbul Mebusu Mustafa Asım, Osmanlı'nın bir şeriat devleti olduğunu batıdan kanunların olduğu gibi alınamayacağını belirterek, bu konuyu Hilmi Paşa'nın, tekrar izah etmesini istedi, diğer mebuslar da bu talebe alkış tuttular. Paşa soğukkanlılıkla, gelişmiş ülkelerin kanunlarından uygun olanlarının, bunların da devletin bünyesine uygun şekilde alınacağını söyleyerek cevapladı (MMZC, III/I 1982:678).

Meclisteki bu alkışlar, takip eden birkaç ay içerisinde basında ve kamuoyunda yükselecek olan siyasi tansiyonun habercisi gibidir. İttihat ve Terakki, merkez ve taşra teşkilatlarına hususi bir tebliğ göndererek, Kamil Paşa devrini kapatmanın ne kadar gerekli olduğunu anlatmaya çalıştı. Diğer taraftan *Serbesti*, *İkdam*, *Yeni Gazete*, *Hukuk-ı Umumiye* gibi “*mefsedet saçan paçavralara*” inanılmamasını istedi (*Serbesti*,

---

⁴⁷ F.O. 371.761, Lowther'dan Edward Grey'e, No: 223, İstanbul, 30 Mart 1909, s. 90, PRO.

22 Mart 1909). Bunlar arasında adı geçmese de Kamil Paşa'nın yılmaz savunucusu *Volkan*, İttihatçıların kadrolaşıklarından Hüseyin Hilmi Paşa'nın da bunlara müsaade ettiğinden söz ediyordu. Gazetenin, bir müstebit olarak nitelediği Hüseyin Hilmi Paşa'nın bir aydan fazla sadarete kalamayacağına dair iddiası, 31 Mart vakasıyla Paşa'nın ilk sadaret döneminin bittiği düşünülürse, yaklaşık yirmi günlük farkla da olsa da ilginçtir (*Volkan*, 20 Şubat 1909:2-3).

31 Mart Vak'ası öncesinde muhalefet öylesine yükseldi ki bundan sadece Hüseyin Hilmi Paşa muzdarip olmadı. Sultan II. Abdülhamid de, kardeşi Mehmet Reşat'ın gazetesi olarak nitelediği *Serbesti*'nin eleştirilerinden şikâyet ediyordu. Hatta bu yüzden sık sık azarladığı Mabeyn Başkatibi Ali Cevat'a gazetelere dağıtması için şahsi bütçesinden paralar da verdi. Hüseyin Hilmi Paşa, *Tanin* başmuharririni çağırarak, Padişahın teessürlerini ve onun “*benden hala niye şüphe ediyorlar?*” sözlerini ilettiler (Ali Cevat, 1991:40). Hilmi Paşa'nın kendisi de basından yakınmaktaydı, 12 Mart 1909'da yaptığı bir açıklamada, özellikle *Yeni Gazete*'nin hakkında kullandığı ağır üsluba karşı şiddetli bir tepki gösterdi (*The Times*, 15 Mart 1909:8).

Hüseyin Hilmi Paşa döneminde toplumun alt katmanlarında da muhalif hareketler görmek mümkündür. Kamil Paşa taraftarı bazı kişilerin İngiliz Elçiliği önünde yaptıkları eylemlerin yanı sıra, daha önce askerlik görevinden muaf tutulan İlimiye öğrencilerine askerlik zorunluluğu getirilmesi de tepkiler yarattı. 27 Şubat 1909'da bir miting düzenleyen ilmiye öğrencileri şikâyetlerini gazetelere gönderdikleri mektuplarla da dile getirdiler (Akşin, 2006:180). Meşrutiyet dönemi öğrenci olayları üzerine yaptığı çalışmada Yücel Aktar, Mebusan Meclisi ilk kurulduğunda henüz tam olarak siyasi bir tutum içerisinde olmayan öğrenci gruplarının Şubat ayından itibaren politik tartışmalar içerisinde taraf olmaya başladığından söz etmektedir. Onun verdiği bilgilere göre Kamil Paşa taraftarı ve Cemiyet karşıtı öğrencilerin sayısı azımsanamayacak düzeydedir (Aktar, 1999:127). Bunun dışında yine 1909 Şubat ayı sonlarında birkaç bin dolayında Arnavut'un silahlanarak İstanbul'a yürümesi paniğe neden olmuştur. Bu topluluk, Üsküp dolaylarında, gönderilen bir nasihat heyeti tarafından ikna edilerek memleketlerine geri gönderildiler (BOA. Y.A. HUS. 523/175).

Bu günlerde muhalif kesimler içerisinde ordunun siyasetten uzak durması fikri daha yüksek sesle dillendirilmeye başlandı. *Serbesti*, “*Ordu ve Siyaset*” başlıklı yazıda, meşrutiyetin ilanı ve yerleşmesi için başta makul görülen asker gücü ve genç zabitelerin artık –çoğunun İttihatçı olması dolayısıyla- hürriyet ortamı önünde engel teşkil etmeye başladığından söz ediyordu (*Serbesti*, 20 Mart 1909:1). İngilizlerin umudu ise genç sadrazamın kendisini İttihat ve Terakki’nin tahakkümünden kurtarabilecek kabiliyette olmasıydı. Zira onların öngörüsüne göre şehirde ileri düzeyde bir hoşnutsuzluk ve silahlanma ortaya çıkmıştı. Bu gidişle son kabine değişikliği, imparatorluğun Avrupa şehirlerinde ve İstanbul’da ortaya çıkacak büyük bir isyanla kanlı bir şekilde sonuçlanacaktı⁴⁸.

Halkın, basının ve siyasi çevrelerin muhalefeti giderek büyümekteydi. Genel olarak kaynaklarda dürüst, yetenekli ve güçlü bir karakter olarak tasvir edilen Hüseyin Hilmi Paşa’nın sadareti muhalif çevreler içerisinde bir türlü kabul görmedi. Nisan ayı ortalarında yaşanan Osmanlı tarihinin en büyük sosyal patlamasında da bu açıkça görüldü. Hüseyin Hilmi Paşa’nın kabul görmeyişinin nedenleri arasında Kamil Paşa taraftarı muhalif kılığın kuvvetini kabul etmek gerekir. Hükümete yüklenenler, genel hatlarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni hedef aldıklarından, Hilmi Paşa’ya yönelen muhalefet aslında bütünüyle şahsi değildir. Ortaya çıkan tablonun, İttihat ve Terakki’nin -bir üyeyi saymazsak- kabinde ve sadarete madden ağırlıkla bulunmayan bir iktidar partisi olması garabetinden kaynaklandığını söyleyebiliriz (Knight, 1909:256-267).

Ancak Hüseyin Hilmi Paşa’nın İttihat ve Terakki’ye yakınlığı da eskiden beri dile getirilen bir konuydu. Hilmi Paşa’nın geçmişte İttihatçılarla organik bir bağının olması çok muhtemel gözükmesine de yıllar önce röportaj verdiği bir İngiliz gazeteciye, “...parti hükümeti, tıpkı ülkenizde olduğu gibi, Türkiye’nin kurtuluşu olabilir...” demişti (*The Times*, 22 Şubat 1909:6). Onun Rumeli mesaisi ise Cemiyet ile devlet adına ilişki kurabilecek bir isim olarak onu ön plana çıkarmış olabilir. Meşrutiyet’ten önce böyle bir ilişki olduğuna dair iddialar bir tarafa, Said Paşa kabinesi ilk kurulduğunda cemiyetin birçok talebi, hükümete onun vasıtasıyla iletilmişti. Kamil

⁴⁸ F.O. 371/761, Lowther’dan Grey’e, 8 Mart 1909, s. 45, PRO.

Paşa'yı düşüren İttihatçılar, ülkede asayiş korumak adına Hilmi Paşa'ya da hükümetine de destek olmak zorunda kalmışlar, bu da onu bir nevi Cemiyet'in sadrazamı yapmıştı. Her ne kadar kendisi, müteaddit defalar Cemiyet'in fırkaya dönüşmesi ile birlikte siyasi işlevini sadece mecliste gösterdiğini ve hükümet işlerine karışmadığını ifade etse de bu yöndeki şüpheleri dağıtmak neredeyse imkânsızdı (Kansu, 1996:168).

İşte bu nedenlerle 31 Mart Vak'ası patladığında isyancıların ilk talepleri arasında Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareten azledilmesi yer aldı. Şehirde ve Meclis'te kontrolün tamamen isyancıların eline geçmesi üzerine Hilmi Paşa çaresiz, istifa etti. İlginç olan isyanın ortaya çıkmasından henüz birkaç gün önce Hasan Fehmi cinayeti ile ilgili tepkiler artmaya başladığında, Hüseyin Hilmi Paşa'nın olası bir isyanda orduya güvenilip güvenilmeyeceği konusunda önde gelen askeri yetkililere danışıp olumlu cevap almasıdır. İsyan ile ilgili sadrazamdaki ümitsizliğin nedeni isyan hareketinin İttihatçıların çok güvendiği Avcı Taburları içerisinde başlamış olmasıydı. Ortaya çıkan vakıa sırf bir itaatsizlik olsaydı, asayişin yeniden sağlanması için orduya güvenilebilirdi ancak bu kez itaatsizliğin temelinde ordu vardı (Türkmen, 1993:27). Hüseyin Hilmi Paşa, 31 Mart Vak'asından bir süre sonra bir muhabire bu durumu şöyle özetler: “*Avcı çavuşlarını askerinin başlarında görünce, ittihâz olunacak bir tedbir kalmadığını hükmettim...*” (Mizancı Murad, 1977:187).

İttihat ve Terakki karşıtlığı bilinen Mehmet Selahattin, Hilmi Paşa için, “*Bildiklerim*” adlı eserinde “*hain serseriler*” dediği cemiyet mensuplarının tesirinden bir türlü kurtulamadığını söylemektedir. Ona göre, Paşa'nın kusurları içerisinde 31 Mart Vak'asının ortaya çıkmasına sebep olan basiretsizliği ve vakıa sonunda Sultan II. Abdülhamid'in kanunsuz bir şekilde hal edilmesini saymak yeterlidir (İnal, Cilt. III, 1982:1666). Diğer taraftan, 31 Mart öncesinde de zaten İttihatçılar bile ülkede artan gerilim nedeniyle, Paşa'yı beceriksizlikle itham etmek eğilimindeydiler⁴⁹.

Vak'a ortaya çıktığında da Hüseyin Hilmi Paşa, olaylarla baş edemeyeceğini anlayarak istifa ettiğinde bu isteği, sarayda tereddütsüz kabul edildi. Zaten ayaklanma günlerinde şehrin tek hâkimi gözüken isyancı askerler istenmeyen adamlar listesinde onu listenin

---

⁴⁹ F.O. 371/909, G. Lowther'dan Edward Grey'e, Beyoğlu, 14 Nisan 1909, PRO.

başına yazmışlardı. Bazı tereddütlere rağmen kısa süre sonra da Tevfik Paşa hükümeti kuruldu. Rejimin Meşrutî vasfını yitirmesinden endişe eden Mebusan Reisi Ahmed Rıza, meclis-i vükela'ya gönderdiği bir yazıda “*zamanın ehemmiyet ve nezaketi cihetle*” hükümet programının bir an evvel meclise ulaştırılmasını istedi (BOA. MV. 127/11).

Şehirde başlayan İttihatçı avı nedeniyle cemiyet üyelerinin hepsi kaçtılar ya da saklandılar. Tevfik Paşa hükümeti, muhalif basının zafer manşetleriyle desteklediği bir hava içerisinde kuruldu (Nadi, 1909:35-36). Tevfik Paşa kabinesinin kalıcı bir hükümet olduğu hiç düşünülmediği gibi başlıca meşguliyeti de şehirdeki asayişî yeniden tesis etmek ve İstanbul'a yaklaşan hareket ordusunu bu karardan vazgeçirmek ya da müdahaleyi olabildiğince hafifletmek oldu. Meclis-i Vükela, Hareket Ordusu'nun şehre girmeden önce Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile buluşarak “*müttefikân*” hareket etmesi yönünde tavsiye kararları almaktaydı (BOA. MV. 127/7). Yabancı basın, Arnavutların “*Genç Türk Komitesinden*” ayrılarak Ahrar Fırkası'na girmeleri konusunda reislerinden emir aldıklarından söz ediyor⁵⁰, Meclis-i Vükela, taşra vilayetlerinden gelen meşrutîyet ve meclisin güvende olup olmadığı yönündeki telgraflara, hepsinin emniyette olduğuna dair cevaplar veriyordu (BOA. MV. 126/63). Ancak Cemiyet'in Rumeli merkezi ve Hareket Ordusu, tıpkı isyancıların Hüseyin Hilmi Paşa'yı devirme arzusu gibi Tevfik Paşa'yı devirmek için geliyordu (Türkgeldi, 1984:29).

Diğer taraftan taşradaki İttihat ve Terakki şubelerinden ve idare meclislerinden kimileri vali ve mutasarrıfların imzalarıyla Bab-ı Ali'ye “*gayrimeşru kabineyi tanımıyoruz*” telgrafları göndermekteydiler (Türkgeldi, 1984:29). Hareket ordusu ve İttihat Terakki için de Hüseyin Hilmi Paşa'ya sadareti iade etmek sembolik bir anlam vardı. İsyancılardan geri alınan şehirde, Hilmi Paşa'nın yeniden sadrazam olması adeta fetih sembolüydü. Böylelikle şehirde cemiyetin istediği düzen yeniden tesis edilmiş olacaktı. Aslında, uzunca bir süre daha kimin Sadrazam olduğunun büyük bir önemi yoktu, zira şehirde Hareket Ordusunun kontrolü sağladığı 25 Nisan 1909'dan sonra Divan-i Harbi Örfî idaresine geçildi (BOA. MV. 127/10).

---

⁵⁰ BOA. Y. EE. KP. 86-35/3385.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın yeniden sadrazam olması, isyandan sonra gazetesinde “*İnkılab-ı Sahih*” başlığı atan Mizancı Murad'ın “*Tatlı Emeller Acı Hakikatler*” adlı eserinde şöyle eleştirilmektedir:

“*Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi idare-i umûra memur idi. Matlûb dairede temşiyet-i umûr etmek, matlûb olmayan şeyleri, vakit ve zamanında keşf ve tahmin ile men'leri esbâbını temin eylemek vazifesiyle mükellef idi. Bu vazife dahi bir hükûmet için vezâif-i basite ve tabiiyedendir. Aynı mevki'ide bulunan bir heyet-i meşrûta ve mes'ûle Otuzbir Mart Vak'ası gibi isyanların zuhûruna meydan verince, ya fâil-i müşterek, yahut gafil-i mes'ul sıfatıyla itham olunur. Taht-ı muhâkemeye alınıp tecziye cihetine gidilmesine vesile bulunmazsa, ehliyetsizlik damgası ile riyâset-i umûrdan tard edilir. Özrü ve affi mutasavver olamaz*” (Mizancı Murad, 1977:241).

Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1910 yılına kadar süren ikinci sadrazamlık devresi, kısa süren birincisine oranla daha az tenkitle geçti. Zaten sıkıyönetim koşulları altında muhalif kesimler büyük ölçüde etkisiz hale geldiler. Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'nın sesi bu devrede sadrazamdan daha çok duyuluyordu. II. Abdülhamid'in yerini alan Sultan V. Mehmet Reşad da selefinin aksine oldukça pasif bir hükümdar konumunda idi. II. Abdülhamid'in olaylara müdahil olma tutkusuna mukabil o idarenin uzağında kalmayı tercih ediyordu. Askeri gücünü İstanbul'a konuşlandıran İttihatçılar için bu dönem ülke yönetimindeki hakimiyetin görece daha fazla elde edildiği bir süreç oldu (Ahmad, 1995:71). Hilmi Paşa'nın ikinci sadaret dönemi ile ilgili ilginç gelişmelerden birisi devlet aygıtı üzerindeki vesayeti kırma tartışmalarının başlaması olmuştu. Daha önceleri kendilerini üst düzey devlet makamlarına hazır görmeyen İttihatçılar, bu devrede kendi kadrolarının devlet görevlerinde tecrübe kazanması gerekliliğine daha fazla ikna olmaya başladılar. İlk olarak uygun gördükleri, bazı devlet müsteşarlıklarının mebuslara açılmasıydı (Birinci, 1990:32). Bu çerçevede *Tanin* gibi cemiyete yakın gazeteler Talat Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne getirilmesini çok önemsemişlerdi. Hüseyin Cahit'e göre asırlardır bürokraside üst makamlarda bulunan ülkenin elit kesimlerinin yerine artık halktan isimler gelebilecek, halkın önü açılacaktı. Böylelikle halk, kendisini başka, hükümeti başka bir şey zannetmeyecekti. Ülkede kangren olmuş sorunların çözümü de Talat Bey gibi genç isimleri iş başına getirmekten geçiyordu (*Tanin*, 11 Ağustos 1909:1)⁵¹. Bu

⁵¹ İdare mekanizmasına halktan isimlerin katılması bu dönemde sevinçle karşılanmakla birlikte birkaç yıl içerisinde cemiyetin kendisine özgü bir elit yarattığını da belirtmek gerekir. Cemiyet üyelerinden

tartışmalarla birlikte Cemiyet'in devlet içindeki örgütlenmesi de hız kazandı. Fakat İttihat ve Terakki'nin devlet içerisinde idareyi doğrudan kontrol etmeye başladığı dönemin, 1910 yılında İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlığı ile başladığını kabul etmek daha doğrudur (Berard, 1913:309).

İttihat ve Terakki ile Hüseyin Hilmi Paşa genel hatlarıyla uyumlu bir çalışma yürüttüler. İbnülemin, Hilmi Paşa'nın yaptığı işler içinde en kötüsü olarak tensikattan söz etmektedir (İnal, 1982:1684). Bunun haricinde, İspirto Kanunu ve Lynch Meselesi dışında cemiyet ve paşa arasında ciddi çatışmalar yaşanmadı. Ancak bu iki konuyu takiben Hüseyin Hilmi Paşa istifa ederek yerini 1910 yılı başlarında İbrahim Hakkı Paşa'ya bıraktı.

4.6. İttihat ve Terakki'ye Muhalefet

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Cemiyet, en başından itibaren kendisine bir kutsiyet atfederek, yerini başka hiçbir siyasal yapının alamayacağı bir mevki yaratmaya çalıştı. Selanik'teki yer altı örgütünden kalma etrafa korku saçan karanlık bir yüzü olmasının yanı sıra uzunca bir süre neredeyse tüm yayın organları tarafından hürriyet getiren parti olarak yüceltildi. Ancak üyelerinin ona yüklemeye çalıştığı kutsiyet bir müddet sonra siyaset yapabilecek diğer kurumlara tepeden bakan tekelci bir tavra dönüştü. Bu tutum ile birlikte her ne kadar madden olmasa da hükümet uygulamalarının arkasında görülen cemiyet, "*Şeref Sokağı Hükümeti*" yakıştırmasıyla eleştirilere ve muhalefete hedef oldu. Öte yandan kendi içerisinde de bir blok halinde hareket ettiğini söylemek güçtür. Zira birçok isim ordunun siyasetten uzak durması gibi meselelerde yaşadıkları görüş ayrılıkları nedeniyle cemiyetten uzaklaşmışlardı (Okyar, 1997:12). İttihat ve Terakki'nin meşrutiyetin ilanını izleyen iki yıl içerisinde halk arasında birleştirici bir yol izleyemediğine dair, bir özeleştirici de Celal Nuri'den geldi. 1911'de Selanik'teki İttihat ve Terakki kongresine sunduğu muhtıradan, cemiyetin halktan ayrı bir mevkide bulunmaması, yavaş yavaş milleti içine alarak kuvvet ve hakimiyeti ona terk etmesi gerektiğini belirtti (Celal Nuri, 1911:57).

Celal Nuri, bu durumu "*İttihâd ve Terakkî, bir oligarşi hâlini aldı*" sözleriyle özetlemektedir (Celal Nuri, 1911:54).

Cemiyet, yarattığı sempati ile etki alanını sürekli genişletti ise de bilhassa Avrupa ve Rumeli şehirlerinden gelen Jön Türkler yadırganan bazı tutumlarıyla toplumsal muhalefetin, siyasi söylemleri ve gerçekleşmesine ön ayak oldukları icraatları ile kurumsal muhalefetin hedefi oldular. Hayye ale-l-felah (*Haydin kurtuluşa*) gibi hazırladıkları birçok risale ile hem muhalefetin önünü almak hem de cemiyetin imajını ayakta tutmak için sürekli çaba sarf etmişlerdi. Bu risalede Cemiyet, kendilerine karşı oluşan muhalefetin de farkında olarak muhtemel sorulara üyelerinin verebileceği cevapları bile sunmaktaydı:

“İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne giren bir adama ne yapmak için buraya girdin? diye, sorulursa ne cevap vermelidir?”

-Milletimin ilerlemesini, zulüm ve esaretten kurtulması, iki şeyin güzelce anlaşılmasında gördüm. Bunlardan birisi adalet ve meşrutiyet ve diğeri Osmanlılıktır. “İttihad ve Terakki Cemiyetini seviyorum. Ve ona var kuvvetimle hizmet etmeye din ve imanım üzerine yemin ettim. Çünkü “İttihad ve Terakki Cemiyeti (Meşrutiyet ile Osmanlı’nın) muhafazasına çalıştı ve bundan sonrada çalışacaktır.” (Mehmetefendioğlu, 2010:3).

İttihatçıların, örgüt içerisinde bağlılığı ayakta tutmak adına yaptıkları bu türden faaliyetler dışında toplumun genel yapısının da farkında olduklarını belirtmek gerekir. İttihat ve Terakki’nin siyasi ideolojisini “*halka rağmen*” ya da halkı görmezden gelerek gerçekleştirme arzusunda olduğuna dair yapılan yorumların aksi yönde bazı faaliyetlerle de karşılaşmak mümkündür. Cemiyet öncelikle rahatsız olduğu “dinsiz, mason ya da Hıristiyanlarla işbirliği yapanlar” imajından kurtulmanın yollarını aradı. Bunun için başvurulan yöntemlerden bir tanesi “*cümle hürriyet şehitlerinin ruhuna*” okutulan mevlitlerdi (Kara, 1994:64). Bunlardan bir tanesi Midhat Paşa’nın ruhuna okutulan ve halkın Ayasofya Camii’ni hınca hınç doldurduğu mevlitti (*Tanin*, 3 Nisan 1909:2). Ancak *Volkan Gazetesi*, mevlidi takip ederek, camiye kadınların da doluşmasından duyduğu rahatsızlığı polis nezaretine bildirdi. Ayrıca İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti de birkaç gün sonra bir mevlit ile kuruluşunu ilan etti (*Volkan*, 5 Nisan 1909:1). İttihatçılar, *Volkan* ve Derviş Vahdeti’nin kullandığı İslami dilin halk üzerinde yarattığı etkiyi fark ettiklerinde, kendi yayınlarındaki üslubu da bu yönde tadil etmeye çalıştılar. Bu faaliyetler, içlerindeki esas itibariyle dar da olsa pozitivist ya da bilimsel materyalist kesimlerin dünya görüşünü yansıtmıyordu, İslami konulara

saygı ile yaklaşan üslup, cemiyetin dini siyasi muhalefet karşısındaki duruş şekillerinden biri oldu (Roshwald, 2001:59).

Bir takım siyasi hedefler taşıyan ve genel olarak cemiyeti eleştiri ve muhalefetten korumayı amaçlayan bu gibi faaliyetler dönemler itibariyle artış da gösterdi. Cemiyet, meşrutiyet rejimini yerleştirmek ile kendi konumunu güçlendirmeyi müsavi gördüğünden bazı propaganda faaliyetlerini meşrutiyetin saygınlığını yükseltmek ya da ayakta tutmak için de kullandı. İttihatçılara tepkilerin artmasında, 1913'ten sonra hız kazanan “*Türkleştirme*” politikası da etkili oldu. Bu tepkilerin en belirgin örnekleri Arnavut ve Araplar arasında kendisinde görülüyordu (Ülker, 2005:5)⁵². Ancak tepkileri sadece Türkleştirme meselesine bağlamak şüphesiz çok doğru olmayacaktır. Örneğin, Trablusgarp halkı yeni düzeni dini inanışları ile bağdaştırmakta güçlük çekmişti (F.O. 371/560, 24 Ekim 1908:243).

Meşrutiyet ile kendisini bu denli özdeşleştiren bir siyasi yapıya karşı ortaya çıkan muhalefet ile meşrutiyetin kendisine ya da bu dönemdeki uygulamalara karşı beliren muhalefeti birbirinden ayırmak zordur. Buna benzer bir şekilde II. Abdülhamid'in cemiyete karşı, gazetesini açması için Mizancı Murat'ı finanse etmesi ya da desteklemesi muhalefet örneklerinin dışında tutulabilir (Bayur, Cilt: I/II 1991:70). Ancak bunların dışında, 31 Mart Vak'ası esnasında isyancıların İttihat ve Terakki şubelerini, ona bağlı gazete ve matbaaları yağmalaması, toplumsal muhalefetin göstergeleri arasındadır (BOA. İ. AS. 1327 Ca 8/17).

İttihat ve Terakki üyelerinin tasarrufunda değişimler yaşayan kurum ve uygulamalara tepkiler Ordu içerisinde de yükselmeye başladı. Bundan, Sultan Abdühamid de haberdardı. Bilhassa III. Ordu'dan gelen subaylar, önceki dönemlerde daha az talim ve disipline alışmış İstanbul askerlerini sıkı bir eğitim programına tabi tutmaktaydı. Askerlerin şikâyetlerine göre namaz, abdest ve hamamdan yoksun kalmışlardı. Üstelik genç yaşta rütbe almış olan mektepli askerlerin davranışlarından da şikâyetçi idiler. 31

---

⁵² Meşrutiyetin onuncu yılında bile gazeteler bu iki millette uyanan milliyetçi şuurunun köklerini İttihat ve Terakki'nin Türkleştirme politikalarında aramaktaydılar (*New York Times*, 16 Aralık 1918:14). Arap vilayetlerinde önceki rejimin kendilerine sağladığı hareket alanı sayesinde Arap devlet adamları yerel güçlerle işbirliği halinde birçok suiistimale imza atmışlardı. Tensikat kanunu ile bunların büyük bir kısmının tavsiyesi, bölgedeki tepkilerin kaynaklarından biriydi. Mekke Şerifi bile meşrutiyetin ilanı haberini, halka duyurmamaya çalıştı ve sonunda makamından oldu (Kayalı, 2008:38).

Mart Vakası esnasında caddeleri sokakları dolduranlar arasında bu gibi şikâyetleri olan, çocuk yaşta gördükleri zabıtlardan dayak yemiş, şahıslarına ve dinlerine küfürler işitmiş askerler, tensikat mağdurları, rütbelerinde ilerleme sağlayamayan alaylı askerler de vardı (Ali Cevat, 1991:50-53). Odile Moreau, Fransız belgeleri ışığında 1908 yılında gerçekleştirilen askeri reformlardan söz ederken askerlerdeki memnuniyetsizliğin nedenleri ile ilgili farklı ip uçları da sunmaktadır. Bunlar içerisinde ilk dikkati çekenler Alman ekolüne göre talim terbiye usullerindeki değişiklikler ve uzun zamandan beri yapılmayan askeri manevralardır⁵³. Yıllarca serbest kalmış İstanbul askerinin bu manevralarda yeniden disipline edilmeye çalışılması da askerler arasında yayılan hoşnutsuzluğa katkıda bulunmuş olabilir (Moreau, 1999:1210).

Ancak İttihat ve Terakki'nin muhalefetin hedefi haline gelmesi, yıllarca ülkelerini meşrutî idareye kavuşturmaya çalışan Jön Türklerin, bu gerçekleştikten sonra bir ölçüde programsız ve hedefsiz kalmaları ile de ilgilidir. Cemiyet, uzun süre ihtilalci yer altı örgütü kimliğini terk etmeye zorlanmış hatta bu ona Hasan Fehmi cinayeti gibi birçok faili meçhulün isnat edilmesine sebep olmuştur. Bu cinayetin ardından İstanbul en geniş cemiyet karşıtı gösterilere de sahne oldu (*The Manchester Guardian*, 10 Nisan 1909:7).

Doğrudan iktidarda olmasa da, onu baskı altında tuttuğu, isteklerini dayatabildiği veya denetleyebildiği açık olan bu dönemde, İttihat ve Terakki'nin siyasal tabanının tamamını içene alabilen bir örgüt olamayacağı da açıktı. Zira her eylemi ile taraftar topladığı gibi aynı zaman da memnuniyetsiz kesimler de yaratmaktaydı. Bu hoşnutsuz zümre de, meşrutîyetin elverişli hürriyet ortamı içerisinde çeşitli muhalefet örgütleri çatısı altında ortaya çıkmakta gecikmedi.

4.6.1. Prens Sabahattin ve Ahrar Fırkası

Halkın farklı katmanlarında ortaya çıkan bazı muhalif hareketlerin yanı sıra İttihat ve Terakki'nin karşısına farklı siyasî örgütler de çıkmaya başladı. Ortaya çıkan bu yeni

---

⁵³ 10 Temmuz 1909 tarihli bir arşiv belgesinde eski asker talimnamesinin yerine Alman usullerine uygun yenisinin kullanılması, diğerinin "hayli zaman evvel yapılmış olması" şeklinde izah edilmektedir (BOA. İ. AS. 1327 Ca. 25/102).

siyasi yapılar, bir seyyah ve sosyal bilimci olan William Mitchell Ramsay'ın değerlendirmelerine göre aslında siyasi doktrinleri itibariyle değil, kişisel rekabet nedeniyle İttihat ve Terakki'den ayrılıyorlardı. Yazar, Prens Sabahattin-Ahrar muhalefetini de bu kaynağa bağlamaktadır (Ramsay, 1909:7). Her ne kadar fırka olarak kuruluşu (14 Eylül 1908) itibariyle İttihat Terakki'nin Ahrar'ın karşısına çıktığı iddia edilebilirse de Ahrar Fırkası muhalif fırkaların öncülü sayılabilir. Prens Sabahattin, geldiği ilk günden itibaren İttihat ve Terakki ile bağdaşamayacağı çok açık olan Ali Kemal gibi isimlerce cemiyete bir alternatif olarak görüldü. Bu isimler arasına Aralık ayı itibari ile Derviş Vahdeti de dâhil oldu (*İkdam*, 2 Eylül 1908:1).

Prens Sabahattin, henüz İstanbul'a dönmeden önce güçlü ve gelişmiş bir Türkiye'nin dünya barışının anahtarı olacağına dair bildirilerle Avrupalı siyasetçilerin dikkat çekti. Onun siyasetinin bir ucunun her zaman Avrupa ya da özellikle İngiliz sempatisini kazanmaktı (*New York Times*, 10 Ağustos 1908:6). Meşrutiyet'ten önce de İttihat Terakki karşıtı en güçlü kliğin lideri olan Sabahattin Bey, daha önce gayrimüslim sürgünlerle sahip olduğu iyi ilişkileri patrikhane ziyaretleri ile ülkeye döner dönmez geliştirmeye girişti⁵⁴. Onun bu gayretleri neticesinde birkaç ay zarfında gayrimüslim siyasetçilerin kendilerini Ahrar Fırkası'na daha yakın hissettiklerini söyleyebiliriz. Ancak gayrimüslimlerle iyi ilişkileri, Osmanlı birliğinin tesisi için gerekli gören Sabahattin Bey'in niyetleri ile meselenin algılanma biçimi farklıydı. Patrikhane'nin "ekümenik haklarının tanınması" meselesinde yeni rejimden umduklarını bulamayan İstanbul Rumları, Prens'in ziyaretine büyük bir önem atfetmişler, bu da Yunan basınında geniş yer bulmuştu (*The Times*, 10 Eylül 1908:3).

Her ne kadar "ittihad-ı anasır" denen Osmanlı uyruklarının tek bir ülkü etrafında birleşmesi fikri tüm fırkaların söylemi idiye de, bu düşünceyi en fazla ağırlıkla öne süren ve inandırıcı gözükten Ahrar Fırkasıydı. Ali Kemal gibi cemiyete yakın isimler de ülkenin kurtuluşunu ittihad-ı anasır düşüncesinde arıyordu (*İkdam*, 2 Mart 1909:1). İttihat ve Terakki üyelerinden Celal Nuri Bey de, 1911 yılındaki cemiyet kongresinde ağırlıklı olarak dış politikaya değindiği muhtırasında, farklı milletlerin Osmanlılık üst kimliği altında tutulmasının gerekliliğini savunmuştu. İttihatçılar için, "Avrupa'nın mütemâdiyen takarruh etmekte bulunan tehlike-i istilâsına karşı Osmanlılığı bir

---

⁵⁴ F.O. 371/559, G. Lowther'dan Edward Grey'e, Tarabya, 28 Eylül 1908, s. 353, PRO.

sigorta olmak üzere görmelidirler” diyen Celal Nuri’ye göre tüm unsurların milli yapıları desteklenmeli ancak ülkedeki halk Avrupa’dakiler gibi “*müterakki*” olmadığından federasyon gibi yapılardan kaçınılmalıydı (Celal Nuri, 1911:48-49).

Sabahattin Bey, Ekim ayında görüşlerinin daha doğru anlaşılması için “*Teşebbüs-i Şahsi ve Tevz-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah*” başlıklı yazısında topladı. Bu izahlar içerisinde Teşebbüs-i Şahsi kavramı için bireysel girişimcilik, toplum yapısı ve eğitim sistemi gibi konularda kapsamlı bir eleştiri ve yeni bir model öneriyordu. İkincisi ise şehir ve eyaletlerin yetkilerinin artırıldığı bir yerinden yönetim modeli üzerineydi (Sabahattin, 1983). Kimi zaman dini referanslarla, fikirlerini Kur’an ayetleri ile temellendirirken, hem Hıristiyan cemaatlerle fazla yakınlaşmış biri gibi görünmekten kurtulmaya çalıştığı, hem de İttihatçıların dinsiz-mason imajına karşı kendisini daha güvenli bir siyasi zemine yerleştirdiği düşünülebilir⁵⁵.

Fakat gazete sütunlarında tartışmalar giderek derinleşmekteydi, İttihad-ı Anasır ya da devlet politikası olan Osmanlıcılık gibi ne kastedildiği gayet açık olan konularda bile atışmalar oldukça keskinleşti. Bu atışmaların yoğunluk dönemlerini daha ziyade Aralık ayındaki seçimler öncesinde ve 31 Mart Vak’ası öncesinde tarihlendirmek daha doğrudur. Zira, Kasım ayında Sabahattin Bey’in gerçekleştirdiği Balkan seyahatinde ağırlıklı olarak cemiyet üyelerince karşılanarak ağırlandı. Niyazi Bey gibi bazı meşrutiyet kahramanlarının kendisine eşlik ettiği gezi esnasında Sabahattin Bey, Selanik, Manastır ve Ohri gibi şehirlerde İttihat ve Terakki kulüplerini ziyaret etti. Gittiği her yer de ve dönüşünde Prens, gösterilerle karşılandı (*Le Figaro*, 15 Kasım 1908:2)⁵⁶.

Fakat İstanbul’da siyasi iklim özellikle seçimler döneminde bundan çok farklıydı. Hüseyin Cahit “İntihabat Entrikaları” makalesinde, Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası

---

⁵⁵ Zaten bu günlerde halka bir fikri benimsetmek için dini söylemler kullanmak da bir buluş değildir. İzahının ilk cümlesi bahsedilen durumu ortaya koymaktadır: “*Kur’an-ı Kerim’de ‘Ey iman edenler! Sizler kendinizi düzeltmeye bakın!...’ ve ‘İnsan için kendi çalıştığından başkası yoktur’ ...ayetleri ile kesin olarak varlığı işaret edilen Teşebbüs-i Şahsi’ye gelince...*” (İzğöer, 1999:41)

⁵⁶ Prens Sabahattin’in dünya basınında gördüğü alakanın yıllardır geliştirdiği politik söylemin yanı sıra, tahta çıkma hakkı olmayan bir saltanat ailesi mensubunun siyasetle padişahın kendisine muhalefet bayrağı açarak uğraşmasından kaynaklandığını da belirtmek gerekir. Sabahattin Bey, yüzyıl başında Avrupa’da başladığı siyaset yaşamının her evresinde bu yönü ile fantastik bir karakter olarak yabancı gazetelerin ilgisini çekmiştir (The Washington Post, 29 Kasım 1909:4).

mensuplarının bağılı oldukları adem-i merkeziyet fikrinin, Midilli ve Sakız'ı tıpkı Girit gibi “Yunanlıların kucağına atacak” bir planın temeli olduğunu söylüyordu. Ona göre, Ali Kemal de Ahmet Fazlı gibi Ahrar üyesiydi ve Patrikhane ile bir olmuşlardı (*Tanin*, 9 Aralık 1908:1). Prens Sabahattin vakit kaybetmeden Hüseyin Cahit'e, aksi istikametteki görüş ve eylemlerini delil göstererek, “Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah” ile cevap verdi ise de, etki alanının muhatabı kadar geniş olduğunu söylenemez (Bkz. Sabahattin, 1908). Fakat aradaki bu farkın kapatılmasında ve Adem-i Merkeziyet meselesinin anlaşılmasında *İkdam*'dan Ali Kemal ve *Volkan*'dan Derviş Vahdeti'nin çabaları önemlidir. Sabahattin Bey'in fikirleri ile ilgili bölücülük tartışması başladığında Ali Kemal, “Teşebbüs-i Şahsî, Tevsî'-i Mezuniyet: Adem-i Merkeziyet” gibi kavramları açıklamaya koyulmuştu (*İkdam*, 5 Eylül 1908:1). Derviş Vahdeti, Adem-i Merkeziyet üzerindeki bölücülük tartışmasını öteden beri Hüseyin Cahit ve *Tanin*'in bir siyaset oyunu olarak gördüğünden o da bu kavramı birçok kez gazetesinde açıklamaktan geri durmamıştı (*Volkan*, 15 Ocak 1909:4). Diğer taraftan Prens'in, İngiliz konsolosluk raporlarında, Avrupa'dan geldiği ilk günlerden itibaren Jön Türk hareketinin lider namzetlerinden biri olarak görülmesinin, İttihatçıların ona karşı tutumunda payı olmalıdır. Bunun da ötesinde aynı raporlarda onun hararetle savunduğu Adem-i Merkeziyet prensibi, Makedonya ve Ermeni sorunlarını otonomi ile çözmeyi planlayan bir strateji olarak görülmüştü⁵⁷.

Sabahattin Bey'in muhalefetinin etki alanı yıllarca fikir alt yapısını geliştirmeye çalışmasına rağmen sınırlı kalmıştı. Gönüllerini kazanmaya çalıştığı gayrimüslim cemaatler için bile -her ne kadar hiçbir zaman federasyonu kastetmediğini söylediye de- cazip siyasi projeler üretilmedi. Osmanlı'nın gayrimüslim cemaatleri artık, onun söylediklerinden çıkartılabilecek en marjinal sonuç olan federasyon modelini bile artık yeterli bulmuyorlardı. Bu koşullar içerisinde Osmanlı subaylarının da onun ne özel teşebbüs ne de adem-i merkeziyet fikrine ilgi duymamaları şaşırtıcı değildir (Lewis, 2000:202).

---

⁵⁷ British Documents on Foreign Affairs, General Report on Turkey for the Year of 1908, Ottoman Empire Under the Young Turks 1908-1914, Cilt: 20, Belge No: 23, 1984, s. 56, PRO.

Ancak halk arasında ya da ordu içinde değilse de Meclis'te daha önce İttihat ve Terakki listesinden seçilen bazı mebuslar Prens Sabahattin fikirlerinin resmi savunucusu Ahrar Fırkası'na ilgi göstermişlerdi. Tunaya, özellikle Arap, Arnavut, Rum ve Ermeni mebusların Ahrar'a yakınlık duyduğundan söz etse de bunlarla ilgili net rakamlar vermek güçtür (Tunaya, Cilt:1 1998:178). Bu ilgiye rağmen Ahrar Fırkası'nın mecliste bir ağırlığı olduğundan da söz edemeyiz. Ahrar ismi yalnız bir kez, toplantı hürriyetinin tartışıldığı 37. içtimada söz konusu olmuştu. Biga Mebusu Arif İsmet Bey, Ermeni Zöhrab Efendi'nin⁵⁸ toplantı hürriyetini kişisel olarak değil, Ahrar mensubu olması ve fırkasının programında bulunması itibariyle savunduğunu belirtmesiyle fırkanın adı telaffuz edilmişti. Zöhrab Efendi'nin de bu sözlere verdiği yanıtta "programımız" şeklinde bir ifade kullanması meclis içerisinde Ahrar'ın varlığına delil sayılabilir (MMZC, III/II 1982:152). Zöhrab Efendi dışında mecliste Ahrarcılığı en çok bilinen isimler arasında Kozmidi ve Hallaçyan Efendiler de vardı. Bunlardan Hallaçyan Efendi bir süre Ticaret ve Nafia Nazırlığı yaptı ve (BOA. İ. DÜİT. 8/14) Osmanlı Hariciyesinin ilerleyen yıllarda sık sık başvurduğu bir isim haline geldi⁵⁹. Kozmidi Efendi siyasi geleceği ise daha karmaşıktı. Önce 1913 yılında vatana ihanetten vatandaşlıktan çıkarıldı; 1920'de ise geri kabul edildi⁶⁰.

Bunun dışında devrin yazarları arasında sayabileceğimiz Ahmet Emin Yalman da Meclis'te İttihatçılar ve Sabahattinciler arasında bazen tokatlaşmaya varan kavgalardan söz etmektedir (Yalman, 1970:92). Meclis ya da halk çoğunluğu açısından Ahrar Fırkası'na bir önem atfetmek mümkün değilse de Prens Sabahattin'in, merkeze bağımlı devlet idaresine son verilerek güvenlik ve idarenin seçilmiş yerel hükümetlere devredilmemesi halinde yeni istibdat rejimlerinin önüne geçilemeyeceğine dair

---

⁵⁸ MMCZ içerisinde bu isim Zehrab şeklinde geçmektedir.

⁵⁹ Hallaçyan Efendi'nin görev aldığı uluslararası misyonlar arasında, 1913'te Osmanlı ve Balkan Devletleri arasında yapılacak bir antlaşmada saltanat temsilciliği (BOA. İ. MMS. 1331 Ca 7/11; MV. 176/20), 1915'te Lahay Adalet Mahkemesi Azalığı sayılabilir (BOA. İ. MMS. 1333; MV. 238/44).

⁶⁰ Önce Kadıköy'de verdiği bir konferans nedeniyle hakkında tahkikat yapılan (BOA. DH. EUM. KADL. 3/33) Kozmidi Efendi, 1913'ten itibaren kendisinin Yunanistan ile olan ilişkileri izlenmiş, bir başka devletin hizmetine girerek ihanet suçundan Osmanlı tabiyetinden çıkarılmıştır (BOA. MV. 233/34). Yunanistan'a gittikten sonra kendisi hakkındaki iddiaları yanıtlarken İstanbul'a gönderdiği mektupları aynı zamanda Selanik'te çıkan Yeni Asır gazetesinde yayınlamıştı (BOA. DH. EUM. 3/10). 1920 yılında mütareke dönemi koşulları nedeniyle olsa gerek, daha önce –bila sebep- vatandaşlıktan çıkartılan Kozmidi Efendi'nin yeniden Osmanlı tabiyetine girmesi Meclis-i Vükelaca kararlaştırılmıştı (BOA. MV. 252/85).

düşüncesi önemlidir. Zira İttihat ve Terakki, özellikle 1909'dan sonra sürekli kendi elitini ve istibdat rejimi kurmakla itham edilmişti (Buxton, 1909:212).

Prens Sabahattin'in fikirlerinin kitlelere mal olmaya başladığı dönemde, Osmanlı tarihinin en büyük siyasi bunalımlarından biri olan 31 Mart Vak'ası ortaya çıktı. Talebe-i Hukuk ve Talebe-i Ulum öğrencileri gibi birçok talebe grubu da bu günlerde "Sabahattinci" gruplar içerisinde yer alıyor, Prens'in fikirlerinin takipçisi oluyor hatta Ahrar Fırkası'nın eylemlerine (1909 Nisan ayı başlarında Hasan Fehmi cinayetini protesto eden gösteriler gibi) katılıyorlardı (Aktar, 1999:126). Ayrıca o yıllarda Harbiye Mektebi öğrencisi olan Ahmet Bedevi Kuran, öğrenciler arasında bazılarının İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmamalarının rahatsızlık yarattığını, hatta bu nedenle tutuklananlar olduğunu anlatmaktadır (Kuran, 1988:336). Ahrar Fırkasının propaganda faaliyetlerine geniş sayılabilecek bütçeler harcadığı da bilinmekteydi. Özellikle cemiyet verdiği ziyafetlerde yabancı gazetecileri ağırlıyor, hedefleri konusunda özellikle İngiliz sempatisini temin etmeye çalışıyordu (Knight, 1909:328).

Sabahattin Bey'in yanında yer alan kitlelerin genişlemeye başlaması aslında genişlemeye başlayan rejim muhalefetinin bir uzantısıydı. Aynı günlerde Ali Kemal gibi birçok muhalif de devlet politikalarında kötü gidişata dikkat çekiyordu (Ali Kemal, 12 Nisan 1909:1). Siyasi hoşnutsuzluğun, karşı devrim hareketine dönüştüğü 31 Mart Vak'ası Prens Sabahattin'in siyasal yaşamının dönüm noktalarından biri olmuştu. Birçok kaynak Sabahattin Bey'i olayın tertipçileri arasında görmektedir. Mevlanzade Rıfat'ın iddiasına göre Prens olay başladığında "*işte biz durur durur da meydan-ı siyasete böyle gireriz*" demiştir. Vak'a esnasında Ahrar Fırkası Merkezine "*Yaşasın Şeriat, Yaşasın Asker, Yaşasın Meşrutiyet*" pankartı asılması da Tunaya'ya göre bir başka kanıttır. Tunaya, Ahrarcıların uğradığı seçim yenilgisi nedeniyle hukuk dışı bu yola saptığı görüşündedir (Tunaya, III/I 1998:181). Sina Akşin, tüm muhalif kesimlerle birlikte Sabahattin Bey'in de olayların merkezinde olduğu kanısındadır. Ona göre Prens, tüm bu olanları İttihat ve Terakki'nin "*baskı rejimine*" ve Sultan II. Abdülhamid'in saltanatına vurulacak ağır bir darbe ve Kamil Paşa'nın iktidardan düşürülmesinin intikamı için fırsat olarak görmektedir (Akşin, 1970:246). Cavit Orhan Tütengil'e göre 31 Mart esnasında Sabahattin Bey portresi ise tamamen farklıdır. Bu kaynakta Prens'in, askerlerin meseleyi İttihatçı karşıtlığının ötesine götürüp mektepli

subay düşmanlığına dönüştürmesi üzerine yayınladığı bildiriler ve sağduyusunun altı çizilmeye çalışılır (Tütengil, 1954:41). Sabahattin Bey'in politik çizgisine yakın bir isim olan Ahmet Bedevi, olaylar esnasında Padişahın tahttan indirilmesi için Prens'in gayretlerinden söz etmektedir. Yayınladığı bildirilerden biri ulemaya diğeri ise askerlere yöneliktir. İstanbul sokaklarını dolduran ve askerleri galeyana getiren sahte hocalara karşı gerçek ulemayı halkı aydınlatmaya ve şeriatın yitirilmesi gibi bir tehlikenin olmadığına ikna etmeye çağırır. Askerlere seslenirken de gerçekten olayların kontrolden çıkarak meşrutiyetin yitirilmesi endişesini taşır, isyancı askerleri sükunete ve derhal subayları ile barışmaya, kucaklaşmaya çağırır. Askerlere açık mektubu Hazreti Peygamber'in iyi ahlak prensipleri ve Kur'an adalet ve iyilik emirleri gibi dini motiflerle yazılmıştır (Kuran, 1988:42).

Sabahattin Bey ve birçok muhalifin, isyancıları sakinleştirmeye yönelik faaliyetleri iki nedene dayandırılabilir. Bunlardan ilki olayların daha da kontrolden çıkarak meşrutiyet rejimini tehdit eder bir hal almasıydı ki, İttihad-ı Muhammedi de dâhil olmak üzere hiç kimse bunu arzu etmiyordu. Diğer taraftan ülkenin her yerindeki İttihat Terakki kulüpleri ve taraftarları, İstanbul'a Meşrutiyeti ve cemiyeti her ne pahasına olursa olsun savunacaklarını duyuran telgraflar gönderiyorlardı (BOA. MV. 126/63). Öte yandan Selanik'in tepkisi de oldukça sert olmuş, III. Ordunun içerisinde bir ordunun olaylara müdahale etmek için hazırlandığı haberi şehre ulaşmıştı (*Le Figaro*, 15 Nisan 1909:2). Hareket Ordusu Şehre ulaştığında Pendik'teki evinde bulunan Sabahattin Bey'in tutuklandığına dair bir haber gazetelerde yer almışsa da (*The Times*, 28 Nisan 1909:5) 28 Nisan'da İstanbul Merkez Kumandanlığı'nın yazılı açıklaması ile tutukluluğunu gerektirecek bir durumun olmadığı ilan edilmiş serbest kalmıştı. Fakat içine düştüğü durumu hazmedemeyen Sabahattin Bey, kendi isteği ile ülkeden ayrılarak Paris'e döndü (Tütengil, 1954:41). İzahlarından üçüncüsü de Paris'te kaleme alındı.

31 Mart Vak'ası mevcut muhalefeti yok etti; muhalefetin dayandığı kurum ve isimlerin büyük bir kısmı da ya ortadan kalktı ya da sindirildi. Sabahattin Bey'in bundan sonraki yıllarının da İttihat Terakki'ye muhalefette geçtiğini söylemek de yanlış değildir. Onun çevresindeki tüm isimler de, ona yönelen İttihatçı karşıtlığından nasibini aldılar. Bunlar arasında sekreteri Lütfü Bey'in, 1913'te hükümet ve İttihat Terakki'ye karşı bir

komplot hazırlama zannıyla tutuklanması sayılabilir (*The Times*, 28 Şubat 1913:5). Sabahattin Bey'in ismi aynı yıl içerisinde Mahmut Şevket Paşa cinayeti gibi neredeyse tüm cemiyet karşıtı olaylarda anılmıştı (*The Times*, 20 Haziran 1913:7). Cemiyetin üyeleri de uzun süre zan altında kaldılar, 31 Mart Vak'ası ile ilgili yargılamalar içerisinde Fatih Medresesi öğrencilerinden Davut adlı bir genç, bir polis memurunu Ahrar Fırkası'na kaydettirmeye teşebbüsten uzun bir süre yargılanmıştı (BOA. DH. EUM. THR. 42/43). Ayrıca bir şahsın, İttihat Terakki'ye muhalif olduğunun anlaşılması için Sabahattin Bey ile arasında her hangi bir ilişki olması yeterli hale geldi. 1916 Temmuzunda bile "*Firari Sabahattin Bey'in hocası olup Ali Paşa Han'ındaki bir odada... Sabahattin ve Meşrutiyete muhalafet*" ile alakalı evrak bulduran Kadızade Emin tutuklanmıştı (BOA. DH. EUM. KLH 3/18). Eski İttihatçılardan Sadık Bey, Sabahattin Bey'in tarafına geçtikten birkaç yıl sonra Filibe'de öldürüldü (*The Times*, 14 Mart 1914:7).

Fırtınalı ve ağırlıklı yurt dışında geçen yaşamının geri kalanı içerisinde Sabahattin Bey'i yine Türk Siyasetinin içerisinde görürüz. 1918'de İttihatçıların iktidarı yıkıldıktan sonra Türkiye'ye dönen Sabahattin Bey, üst düzeyde birçok devlet görevinin en büyük adayı konumunda olmasına rağmen bu da gerçekleşmedi (*The Times*, 30 Kasım 1918:7).

4.6.2. Fedakâran-ı Millet Cemiyeti

Bu cemiyet, II. Abdülhamid döneminde siyasal nedenlerle sürgüne ya da hapse gönderilmiş kişiler tarafından, Avnullah Kâzımı reisliğinde kurulan, muhalif bir hareket olarak göze çarpmaktadır. Meşrutiyet'in ilk yılı içerisinde tam olarak firkalaşmayı başaramamışsa da cemiyet, genellikle İttihat ve Terakki karşıtı, politik bir çizgideydi. Cemiyeti ortaya çıkartan temel nedenin, kadro harici kalanlara karşı İttihatçıların ve Meşrutiyet hükümetlerin umursamaz tavrı ya da bu ikisinin yarattığı hayal kırıklığı olduğu söylenebilir (Kerimoğlu, 2007:134). Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin üye sayısının hızlı artışında sürgünden dönen ve hapisten çıkanların yanı sıra büyük ölçüde devlet kadrolarının bütçeyi denkleştirmek için yeniden düzenlenmesi çalışmalarının etkisi de fazladır (Hanioğlu, 1995:68). Üyeleri kendilerini devrin siyasal mağdurları olarak görürlerdi. Bunu belki de en iyi şekilde, cemiyetin gazetesi olan

Hukuk-u Umumiye'nin ikinci sayısına konan, Meşrutiyet öncesinde Avnullah Kâzımı'nın Sinop hapishanesinde zincirlere vurulmuş resmi anlatır (*Hukuk-u Umumiye*, 17 Eylül 1908:1).

Cemiyet içerisinde birçok isim daha önce uzaktan ya da yakından İttihat ve Terakki ile ilişki kurmuş hatta bu nedenle sürgün edilmiş kişilerdi. Ancak geri döndüklerinde ne İttihat ve Terakki içerisinde ne de devlet kadrolarında yer bulabilmişlerdi. Bu yönü ile Fedakâran muhalefetinin kısmen İttihat ve Terakki içersinden çıktığı ileri sürülebilir (Akşin, 1975:126). Bir tür “mağdurlar sendikası” olarak ele alınabileceğimiz Fedakâran, kurulduğu 12 Ağustos 1908'den itibaren üyelerinin mağduriyetlerini gidermek üzere politik müracaatlar, eylemler ve kampanyalar düzenlemiştir (Kerimoğlu, 2007:137). Kendi gazeteleri *Hukuk-u Umumiye* ile yetinmeyip, *Tanin* gibi gazetelere başvurdukları Hüseyin Cahit'in menfiler başlıklı yazısından anlaşılmaktadır. Hüseyin Cahit, önceki devirlerde bir şekilde karnını doyuran ama şimdi aç kaldıklarını söyleyen menfilere, sabır telkin etmeye çalışmıştı (*Tanin*, 12 Mart 1909:1). Fedakâran ile ilgili konular birçok kez hükümetin ve meclisin de gündemine gelmişti. Kimi şahsi, kimi de Fedakâran-ı Millet Cemiyetine yapılan başvuruların neticesi ağırlıkla olumsuz ya da bazı geçici tedbirlerle ötelenmişti. Bir Meclis-i Vükela kararında, sürgün nedeniyle başka şehirlerde yaşayıp İstanbul'a dönmek isteyen mağdurların, yerlerini başka memurların almış olması nedeniyle tekrar göreve kabul edilmelerinin ne kadro ne de bütçe imkânları açısından mümkün olmadığı kabul edilmişti (BOA. M.V. 126/18). Meşrutiyet devrinde de devam eden sürgün politikası neticesinde birçok kişinin yer değiştirdiği ve iade-i memuriyet talebiyle hükümete başvurduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır (BOA. İ. AS. 1327 C. 19/120).

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin siyasal anlamda istikrar sergileyememesinde iki etkenden söz edilebilir. Bunlardan ilki cemiyet üyelerinin hatta lider kadrosunun kendilerine bir memuriyet temin etmeleri halinde örgütten ayrılmalarıdır. Cemiyetin üyeleri ve lider kadrosundaki değişim, *Hukuk-u Umumiye*'nin mesul müdür ve yazar kadrolarında da görülüyordu⁶¹. İkincisi ise Cemiyet hakkında ortaya atılan yolsuzluk iddialardır. Dönem dönem cemiyet üyeleri yararına toplanan yardımların akıbeti tartışma konusu olmuştur. Bazı belgelerde bazı kişilerin cemiyet reisi namı ile yardım

---

⁶¹ BOA. ZB. 332/ 2; BOA. ZB. 326/146.

topladıklarından söz edilmektedir (BOA. DH. EUM. THR. 4/48). Fakat bazı belgelerde meselenin iddia olmanın ötesine geçtiği de anlaşılmaktadır. Buna göre, fakirler yararına halktan para toplanmış, kiremit, tuğla ve halı fabrikaları açmak için devletten paralar alınmış, ancak cemiyetin lideri toplanan paralarla ortadan kaybolmuştu (BOA. M.V. 127/4). Bu yolsuzluk iddiaları nedeniyle cemiyetin ilk aylarda en aktif üyelerinden biri olan Mevlanzade Rıfat'ın faaliyetleri ve cemiyetin toplantıları takibe alınmıştı (BOA. Y. EE. 141/10).

Bu istikrarsızlıklara ve şaibelere rağmen İttihat ve Terakkiye karşı en etkin muhalefet örneklerinden birini Fedakâran-ı Millet Cemiyeti sergilemişti. Ancak Fedakâran, İttihatçılarla, her ne kadar tensikatın perde arkasında yine onları görseler de, Kamil Paşa'ya muhalefet noktasında bir ortak paydaya sahiptiler (Tunaya, 1998:167). Bunun yanı sıra Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, İttihatçılara meşrutiyeti getiren cemiyet rolünü kaptırmak istemiyordu. İttihatçıları en çok eleştirdikleri konuların başında onların her alanda söz sahibi olma arzusu vardı. Cemiyetin siyasal söylemine göre, hürriyet için gerçek fedakârlıkları kendileri yapmışlardı, onu korumak ve bekçiliğini yapmak da onların asli vazifesiydi (Akşin, 1975:127). Elbette gözünü böyle memuriyetlere dikmiş bir cemiyet, tüm devlet makamları üzerinde denetleyici bir baskı unsuru haline gelmişti. Cemiyetin yayın organı olan *Hukuk-u Umumiye*'nin ilk sayısında “maksat ve mesleğimiz” başlıklı yazıda bu hedefler etraflıca anlatılmış, tüm siyasi mağdurlar ve aileleri tabi üyeler arasında sayılmıştı. Aynı sayfada “*Hükümet-i Meşrutaya*” da seslenilerek mevcut üyelerinin sorunları aktarılmıştı (*Hukuk-u Umumiye*, 16 Eylül 1908:1).

İşleyişi ve eylemleri hakkında türlü şaibelerin çıkmasının ardından 18 Şubat 1909'dan itibaren *Hukuk-u Umumiye* aracılığı ile cemiyet nizamnamesi yayınlandı. Burada nizamnamenin üçüncü maddesi İttihat ve Terakki'nin tüm icraatlarının takip edileceğini izah ederken muhalif fonksiyonunu da vurgulamıştı (Tunaya, 1998:170). İttihatçılarla iplerin en fazla gerildiği dönem ise 1908'in Kasım-Aralık aylarıydı. Bu günlerde Fedakâran-ı Millet Cemiyeti üyelerinin Rumları, İttihat ve Terakki'ye karşı kışkırttığına dair iddialar ortaya atılmıştı. Bunun üzerine cemiyetin merkezi basılarak kırk kadar üyesi Avnullah Kâzımı de dahil olmak üzere tutuklandı (*Hukuk-u Umumiye*, 23 Kasım 1908:1). Üyeleri kısa süre sonra serbest bırakılmışlarsa da bu olaydan sonra

gerek Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin gerekse *Hukuk-u Umumiye*'nin muhalefeti diğer siyasi gruplar gibi giderek arttı (Akşin, 1975:134). Cemiyetin muhalif kimliği belirdikçe *Volkan* gibi İttihat ve Terakki karşıtı cephenin diğer mensuplarından da destek görmeye başladı (*Volkan*, 15 Şubat 1908:1).

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, İttihat ve Terakki'ye karşı önemli muhalif yapılardan biri olarak ortaya çıkmışsa da devrin birçok muhalif kurumu gibi 31 Mart Ayaklanması koşulları içerisinde yok oldu⁶².

4.6.3. *Volkan* ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti

İttihat ve Terakki karşıtı muhalif hareketler içerisinde en önemli sonuçlar doğuran oluşumun kurumsal anlamda İttihad-ı Muhammedi Cemiyetidir. Ancak bu cemiyet, ortadan kalkışından sadece haftalar önce kurulduğundan, yalnızca kurumsal olarak ele almak eksik olabilir. Bu nedenle İttihad-ı Muhammedi ile resmi hüviyet kazanan bu hareketi Derviş Vahdeti ya da *Volkan* muhalefeti olarak adlandırılması daha doğrudur. Bu iddianın dayanağı ise tüm bu oluşumun büyük ölçüde Derviş Vahdeti'nin kişisel gayretine ve İttihad-ı Muhammedi'nin liderlerinin *Volkan Gazetesini* oluşturan kadroya dayanmasıdır. Derviş Vahdeti etrafında şekillenen bu muhalefet daha öncede belirtildiği üzere şahıslardan gazeteye, gazeteden cemiyete doğru kurumlaşarak çağdaşlarından biraz daha farklı bir yol izler. Gelişim şekli nasıl olursa olsun İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Derviş Vahdeti ve arkadaşları tarafından yönetilen İslami muhalif kliğin iyi organize olmuş kurumsal halidir (Ahmad, 1968:28).

Volkan ilk sayılarında dünya Müslümanlarını birleştirmek gibi daha evrensel bir mesajla yola çıkmışsa da, meşrutiyet devri siyasal gelişmeleri içinde biraz daha yerleşerek iç politika meselelerine mesai harcayan bir cemiyet halini almıştı (Özcan, DİA, 2001:476). Belki bu genel mesaj nedeniyle, *Volkan*'ın İttihat ve Terakki'ye muhalefeti *Volkan*'ın ilk sayılarında temkinli sayılabilecek bir üslupla başlamıştı. Bu tutum, İttihad-ı Muhammedi'nin ilk beyannamesinde de görülmektedir, burada Ahrar Fırkası ile birlikte İttihat ve Terakki, meşrutiyetin gerekliliği olan siyasi yapılar

⁶² Tensikat mağdurları Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin 31 Mart Vak'asından sonra ortadan kalkmasının ardından hak arayışlarını bireysel olarak da sürdürmüşlerdi. Bunlarla ilgili sayısız dilekçeye Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarından ulaşılabilir. Eylül 1909'da, meşrutiyetin ilanından sonra üç ay polislik yapan Sadık adlı birinin görevden alınmasının ardından göreve geri kabul edilirse meşrutiyet için canını vereceğini söyleyen dilekçesi bunlara örnek olabilir (BOA. DH. EUM. MH. 237/21).

arasında gösterilmişti (Tunaya, III/I 1998:232). İlk iş olarak *Volkancılar*, Niyazi ve Enver gibi “hürriyet kahramanlarını” İstanbul’da siyasetle uğraşan Hüseyin Cahit Bey gibi İttihat ve Terakki erkânıyla birbirinden ayrı algılamaya gayret etmişti (*Volkan*, 11 Aralık 1908:3). İkinci sayısında doğrudan mukaddes saydığı bu iki isme hitap ederek onları İttihat ve Terakki içinde mevcutların yerine daha etkin rol almaya çağırmişti (*Volkan*, 12 Aralık 1908:2-3). İlerleyen günlerde *Volkan*, diğer muhaliflerle arasındaki bağlantı da kuvvetlendikçe, daha yüksek bir perdeden muhalefet yapmaya başlamıştı. *Volkan*’ın keskin muhalefeti hoşnutsuzluklarını ifade edemeyen birçok gruba tercüman olmuş, Ahrar gibi tüm muhalif oluşumların güçlenmesine katkı sağlamıştı (McCullagh, 2005:56)⁶³.

Ocak ayından itibaren artık gazetenin hedefindeki isimler, gazeteler, yazarlar net bir şekilde görülebiliyordu. İlgi çekici olan İttihad-ı Muhamedi gibi aşırı muhafazakar sayılabilecek, batılılaşma ve modernleşme karşıtı bir yapının İngiltere yanlılığı ya da İngiliz sempatisiyle bilinen Kamil Paşa’ya taraftarlığıydı (Ahmad, 1968:29). *Volkan*’da Derviş Vahdeti, Aralık ayından Şubat ortasına kadar Kamil Paşa’ya yönelen muhalefeti göğüsleyen isim olmuş, Paşanın azlinden sonra da muhalefetinin merkezine Kamil Paşa’ya yapıldığına inandığı haksızlığı koymuştu (*Volkan*, 22 Aralık 1908:2-3). Vahdeti ve Kamil Paşa arasındaki işbirliği, sadece hemşerilik ya da Kıbrıslılık bağı ile açıklanamayacak kadar güçlü gözükmektedir. Ayrıca, meşrutiyete bağlılığını birçok yazısında dile getiren Vahdeti’nin siyasi çizgisinin temel eksenini İslam ve Osmanlıcılık olarak tarif edilebilir. Osmanlıcılık konusunda devrin ulemasının teşkil ettiği Cemiyet-i İlmiye ona kılavuzluk eder (Farhi, 1971:284).

Derin bir İslam vurgusu dışında aslında Meşrutiyetçilik ve Osmanlıcılık bakımından İttihatçılarla aynı çizgide yer alan *Volkancılar* muhalif yapan unsurun ne olduğunu, İsmail Kara’nın devrin İslamcılarının siyasi görüşlerini izah ettiği bazı cümleler açıklamaktadır. Ona göre İttihatçılar, Meşrutiyet ve Osmanlıcılık birleşiminden “daha modern, Avrupalı ve laik” bir yönetim tarzına ulaşmayı hedeflerken İslamcılar aynı üslup ve muhteva ile daha İslami ya da ahlaki bir yaşam tarzına kavuşmayı

---

⁶³ Ahrar Fırkası ve İttihad-ı Muhamedi arasında başından beri üstü kapalı bir işbirliğinden söz etmek mümkündür. Deviş Vahdeti de zaten önce bu cemiyete meyletmış ancak ne onun içinde ne de Fedakaran içerisinde arzu ettiği ilgiyi görememişti. Ahrarcılar ise *Volkancılar* hiçbir zaman sırtlarını tam olarak dönmemişler ise de bu oluşumun desteğinden habersizmiş gibi davranmışlardı (Akşin, 1970:242).

umuyorlardı. Mütedeyyin kesimlerin en çok şikâyet ettikleri konular Meşrutiyet devrinde değişen toplumun bazı kesimlerinin yaşam tarzıydı. Volkancılar ve İttihatçılar arasındaki özellikle 31 Mart Vakası ile daha belirgin hale gelen çatışmayı derinleştiren en önemli etkenlerden biri de bu yaşam tarzı ve dünya görüşü meselesiydi (Kara, 1994:62). İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin dini tavrı sadece söylemlerde değil, kurumun iç işleyişi ile ilgili konularda da kendisini göstermekteydi. Örneğin, Nizamnamesin 9. maddesinde “*Şeri’at-ı Ahmediyyeye muhalif harekette bulunanların*” cemiyetten çıkartılacağı, ıslah olurlarsa geri kabul edilebilecekleri belirtilmişti (Volkan, 17 Şubat 1909:1). Hareketin meclis içerisindeki tüm dini konu ve girişimleri desteklediğini görmekteyiz. Bunlar içerisinde Kütahya ulemasının, meclisçe yapılan kanunların Şeri’at’e uygun olması yönündeki talebini İttihad-ı Muhammedi’nin meclise iletmesini sayabiliriz (Volkan, 4 Mart 1909). Derviş Vahdeti’nin itirazları arasında yer alan bir başka konuda meşrutiyet rejimi içerisinde Şeyhülislam’lık kurumunun adeta bir nazırlık gibi seküler bir yapı haline gelmesidir. Ona göre bu makam mebuslar gibi bir takım fanilerin eleştiremeyecekleri ölçüde kutsaldır (Farhi, 1971:283).

Volkancılar, genel olarak dini konularda hassasiyetler gösteren ve İttihat ve Terakki karşıtlığı ile öne çıkan bir gruptu. Volkan koleksiyonu üzerinden bu karşıtlığın izleri rahatlıkla sürülebilir. Volkan’ın cemiyete itirazları şöyle sıralanabilir: İttihatçıların idareye müdahaleleri, jakobenlikleri, din ve Şeri’at’i ayaklar altına almaları. İttihatçı memurların zulümleri, İttihatçı olmayanların memur olamaması, itttihatçılara yer açmak için sivil ve asker birçok kişinin işten çıkarılması, İttihatçıların yaşam tarzı... (Düzdağ, 1992:550-551). İttihat ve Terakki içerisinde en çok muhalefet edilen isimler için de “*Avrupa ahlakı ile tahaalluk eden (ziyadesiyle taklid eden/huy edinen) dört beş herif-i naşerif*” denmekteydi. Bu kişiler, Ahmed Rıza, Hüseyin Cahit, Talat, Rahmi ve Bahaeddin Şakir Beylerdir. 31 Mart Ayaklanmasının patlamasından iki gün evvel Volkan, bu beş kişinin ülkeden çıkarılmasını hükümetten talep etmişti (Volkan, 11 Nisan 1909:1).

İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti’nin temel itirazı, meşrutiyetin İttihatçıların yanlış müdahale ve yönlendirmeleri nedeniyle hayal kırıklığı yarattığı yönündedir. Onlara göre devletin kötü gidişatı durdurulamadığı gibi İttihatçılar eski istibdat devrini

aratmayacak bir yönetim kurmuşlardır. Devlet idaresinde rüşvet, yolsuzluk ve iltimas azalmadığı gibi halk da halen daha aç ve yoksuldur (Sevil, 2005:114). İttihad-ı Muhammedi'nin ya da Volkancıların propagandaları, biraz da İttihatçıların gerek günlük hayatta ve devlet kademelerinde gerekse ordu içerisinde jakoben tavırları nedeniyle, geniş kesimler tarafından ilgi ile karşılanmıştı. Zira 13 Nisan 1909'da on binlerce insanın sokakları doldurmasını, sadece bir günlük kışkırtma ile açıklamak güçtür. Yabancı basın kaynaklarındaki yaygın kanaat de, I. Orduya bağlı askerlerin İttihad-ı Muhammedi tarafından desteklendiği ve bir süredir yönlendirildiği yönündedir (*The Manchester Guardian*, 14 Nisan 1909:7). İngiliz belgelerinde de İttihad-ı Muhammedi'nin I. Ordu askerlerini kendi yanlarına çekmek için uzunca bir süredir uğraştıklarından söz edilmektedir. İsyanın patladığı günlerin hemen öncesinde askerlerin şehirdeki "hocalarla" görüşmesinin yasaklanması da bu yüzdendi. İlginç olan karşı devrime kalkışanların, 10 Temmuz ihtilalını gerçekleştiren ve meşrutiyetin İstanbul'daki koruyucuları oldukları düşünülen Avcı Taburları arasından çıkmasıydı. İttihad-ı Muhammedi muhalefetinin etkisi açısından bu askerlerin İttihat ve Terakki'ye karşı saf tutmaları ilgi çekici bir göstergedydi (British Documents, 1984:111). Volkancılar, gerek halk içinde gerekse de askerler arasında din adamları vasıtasıyla propaganda yapmaya ağırlık verdiler, böylelikle İttihat ve Terakki'ye bağlı subayları vak'ayı bastırarak askerlerden yoksun bıraktılar (Akşin, 1970:243).

İsyanın ilk birkaç günü Ahrarcılar ve Volkancılar için zafer gibi gözüktüyse de, şehirdeki yağma ve cinayetlerden de anlaşılacağı üzere işler kontrolden çıkmıştı. Derviş Vahdeti, bu kaos ortamının II. Abdülhamid'e meşrutiyeti yeniden rafa kaldırması için eşsiz bir fırsat verdiğini kavradığından olsa gerek ona yalvarır tonda bir açık mektup yayınladı. Diğer yazılarında da askerlere subaylarına itaat etmeyi tembih etmeye başlayan Vahdeti, Padişah'a mektubunda ondan ne İttihatçılardan ne de Ahrarcılardan oluşan bir hükümet kurarak, meşrutiyeti sürdürmesini istedi (*Volkan*, 14 Nisan 1909:1).

Hareket Ordusu İstanbul'a yöneldiğinde Volkancılar da dâhil isyana destek veren ya da sessiz kalan tüm muhalifler hareketlerini izaha girişmişlerdi. Ancak İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti de, kurucuları ve ona gönül veren birçok isim Hareket Ordusu ve Divan-ı Harbi Örfi'nin uygulamaları içinde yok oldular.

4.6.4. Diğer Partiler ve Muhalif Gruplar

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 24 Temmuz 1908'de iktidarı denetimi altına almasının ardından bir çok uygulamaları ve siyaseti ile kendisine muhalif kurum ve çevreler yarattı. Bu durumu ortaya çıkaran nedenler; tensikat düzenlemesi ile binlerce insanın işinden olması, düzelmeyen ekonomi, Bosna-Hersek ve Bulgaristan örneklerinde olduğu gibi devletin toprak kaybetmeye devam etmesi, Kamil Paşa ile yaşanan iktidar kavgası, Cemiyet mensubu sivil ve askerlerin halkın dini ve kültürel hassasiyetlerini görmezden gelmeleri, Hasan Fehmi gibi birçok faili meçhul cinayetlerdi...

Bu muhalefet kendi içerisinde daha önce söz edilenler dışında dışında birçok kurumu ortaya çıkarttı. Bunlardan bazıları, yıllarca Jön Türklük içerisinde olmuş ama meşrutiyetten sonra bambaşka bir İttihat ve Terakki ile karşılaşmış isimlerin öncülüğündeydi. Kuruluşuna, firkalaşmadan söz ederken yer verilen İbrahim Temo'nun Demokrat Fırkası da böyleydi. Ancak Demokrat Fırka da, diğer muhalif cemiyet ve firkalar gibi İttihat ve Terakki'nin yarattığı hoşnutsuzluktan yaralanarak büyümeyi yeğlemiştir. Ancak Demokrat Fırka'yı Ahrar, Fedakâran ve İttihad-ı Muhammedi gibi muhaliflerden ayıran İttihat ve Terakki'ye karşı yapılmış en büyük hareket olan 31 Mart Vak'asına karışmamış olmasıydı (Tunaya, 1998:206). Fırkaya destek verenler içerisinde eski İttihatçı bakiyesinden dikkate değer bir başka isim de Abdullah Cevdet'ti. İttihat ve Terakki'de aradığını bulmayan Abdullah Cevdet, ikinci başkanı olduğu Demokrat Fırka'nın yayın organı *Selamet-i Umumiye* dışında *Genç Türk*, *Azad* ve *Türkiye* gibi birçok muhalif dergi ve gazetede yazılar yayınlamıştı (Hanioğlu, DİA, 2001:92).

İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet'i parti kurmaya yönelten büyük ölçüde *Selamet-i Umumiye Cemiyeti*'nden gelen taleptir. Ancak bu iki isimden İbrahim Temo'nun Romanya'da, Abdullah Cevdet'in ise İsviçre ve Mısır'da kalarak uzunca bir süredir İttihatçılarla uzlaşmadıklarını da belirtmek gerekir. Özellikle Abdullah Cevdet, Mısır'da Adem-i Merkeziyet Cemiyeti içerisinde aktif roller almıştı. Ancak buna rağmen İstanbul'a döndüğünde Ahrar Fırkası'nı değil arkadaşının öncülüğünü yaptığı Demokrat Fırka'yı tercih etti. Kendisinin Fırkanın sadece fikir alt yapısı konusunda katkıları olduğu bu oluşumda, Romanya Demokrat Fırkası'nın tüzüğünden

yararlanarak bir program hazırlayan Temo ve Selamet-i Umumiye Klübü üyelerinin etkinliği daha fazladır (Hanioğlu, 1981:288-289). Zaten Demokrat Fırka'nın kurucu kadrosuna bakıldığına, meşrutiyet öncesinde gizli faaliyet gösteren fakat sonra resmîyet kazanan Selamet-i Umumiye Cemiyeti'nin İbrahim Naci, Giritli Ali, Pertev Tevfik gibi yönetici kadrosuna bu iki ismin liderlik ettiği görülür (Engin, 2009:212).

Cemiyet'in propaganda temelleri arasında "Meşrutiyet devrimi ve İttihat Terakki kimin eseridir?" sorusunu sayabiliriz. İttihat ve Terakki'nin 1889'daki ilk kurucu dördlüsünden ikisi olan Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo'nun on yıllara varan hürriyet mücadelesinin ardından bu soruyu sormaları normaldi. Zira her ikisi de sürgünden İstanbul'a döndüklerinde farklı bir İttihat ve Terakki ve tanımadıkları İttihatçılarla karşılaşmışlardı. Bu nedenle *Selamet-i Umumiye*'nin ilk sayılarında bu iki ismin mücadeleye birlikte başladıkları dava arkadaşları İshak Sukuti geniş bir şekilde anılmıştı (*Selamet-i Umumiye*, 20 Haziran 1910:1). İttihat ve Terakki'nin yarattığı hayal kırıklığı, -iddialara göre kocasının tayin işi İttihatçılar tarafından çözülmediği için-, Emine Semiye Hanım gibi kadın entelektüelleri de Demokrat Fırka'ya yöneltmişti. Emine Semiye, ayrıca 31 Mart Vak'asını oluşumunun en hararetli günlerinde kınama cesaretini göstermişti (Kurnaz, 2008:138). Demokrat Fırka'ya şöhretli eski İttihatçılar ilgi göstermişlerse de, mebuslar içerisinde sadece Görice Mebusu Şahin Taki Bey katılmıştı (Birinci, 1990:39).

İbrahim Temo, her ne kadar eski bir İttihatçı da olsa, muhalefete ya da cemiyetin karşısına geçmesi ile birlikte siyasi rakiplerinin ve hükümetin tepkisini çekmeye başlamıştı. Öncelikle artık siyasi bir fırka reisi olduğu için memuriyetten ayrılması gerektiğine dair tartışmalarla karşılaşmıştı (BOA. DH. MUİ. 94-1/48). Bu meselenin büyümesinde şüphesiz cemiyetin büyümesinin ve kendisinin de birçok devlet belgesini Darülaceze Müdürü yerine "Demokrat Fırka Reisi" şeklinde imzalamasının payı vardır (BOA. DH. MUİ. 94-1/41). Arşiv belgelerinden anlaşılacağı üzere fırka kısa sürede birçok şehirde örgütlenmeyi başarmıştı. Bunlar arasında Manisa ve Manastır şehirlerini sayabiliriz (BOA. DH. MUİ. 85/63).

Osmanlı Demokrat Fırkası, programı itibariyle halkçı bir çizgidedir. Bir sendika gibi işçilerin yanında onların sorunları ile meşgul olmayı, çitçi ve köylüden alınan vergiyi

azaltmayı, halkın fikir ve vicdan özgürlüğünün baş savunucusu olmayı vaad etmektedir. Onun halkçılığı ve demokratlığı İttihatçılar arasında ciddi bir rahatsızlık yaratmış olmalı ki, Ubeydullah Efendi “bizde aristokratlar var mı ki, demokratlara lüzum olsun” demişti (Tunaya, 1998:209). Demokrat Fırka, muhalefetini sindirme çabaları içerisinde, devrin gensorularından birisinin konusu da olan fırka mensuplarının uğradığı işkenceler, gazetelerini satan çocukların dövülmesi gibi faaliyetleri de sayabiliriz. Rıza Tevfik bir meclis oturumunda Demokrat Fırkalarına yönelik şiddeti “*tehlikedeyiz*” şeklinde anlatırken, “...*tekmil Demokrat Fırkası domuz sopasından tomruktan geçiriliyor*” diyordu (Tanin, 4 Aralık 1910:4).

Kasım 1909’da mecliste bir başka muhalif oluşum da ortaya çıkmıştı. İsyân günlerinde yok olan Ahrar Fırkasının meclis içindeki geriye kalan bakiyesi Mutedil Hürriyetperveran Fırkası adı altında yeniden örgütlendi. Meclis içerisinde kurulan ilk siyasi yapı olan Mutedil Hürriyetperveran, genel hatlarıyla mebuslar içerisindeki kamplaşmanın bir sonucu da, tam olarak yok edilemeyen bir Ahrar Fırkası varlığı da sayılabilir (Tunaya, III/I 1998:241). İttihat ve Terakki’ye muhalefet maksadıyla kurulan fırkanın başkanlığını İsmail Kemal Bey, ikinci başkanlıklarını Tokat Mebusu İsmail Hakkı Paşa ve Nafi Paşa üstlendi. Zaman içerisinde elli iki mebusun parti ile ilişkilendiği göz önünde bulundurulursa fırkanın İttihatçıları tedirgin edecek bir güce ulaştığı da söylenebilir. 1911 yılında Ahali Fırkası ile başarısız bir birleşme girişimi bir kenara bırakılırsa Hürriyet ve İtilaf Fırkasının oluşumuna zemin hazırlayan siyasi yapılardan biri sayılabilir (Birinci, 1990:38). Devrin tanınmış muhaliflerinden Dersim mebusu Lütfü Bey’in de kurucuları içinde bulunduğu fırka, ilginç bir şekilde sadece Rize ve Basra’da şubeler kurabilmiştir (Arslan, 2010:60).

Sıkıyönetim günlerinde kurulan partinin Ahrar Fırkası gibi katı muhalif bir çizgi takip etmeyeceği zaten ismindeki “mutedil” ibaresinden de bellidir. Mutedil Hürriyetperveran içerisinde Arnavut ve Rumlar dışında Araplar mebuslarında etkin bir rolü olduğunu belirtmek gerekir (Kayalı, 1998:108). Fırkanın kurulduğu tarihlerde önce Arnavutlar, daha sonra Girit meselesi nedeniyle Rumlar arasında milliyetçilik akımları tırmanmaya başlamıştı. Fransız *Le Temps* gazetesi de önce Arnavutlar arasındaki bloklaşmalara dikkat çekmiş (*Le Temps*, 3 Aralık 1909:1), fırkanın muhalefeti daha belirgin bir hale geldikten sonra da hükümet ile parlamento arasındaki

bütünlüğün kaybolduğundan söz etmişti (*Le Temps*, 9 Aralık 1909:1). Bu nedenle fırkanın kuruluşuna yer veren *İkdam* gazetesi bile ortaya çıkan bu yeni siyasal oluşumların, milliyetçilikten uzak durması gerektiğinden söz etmişti (Tunaya, III/I 1998:242). *İkdam*'ın bu uyarısının nedeni, meşrutiyetin ilanına değin Araplar, Kürtler ve Arnavutlar arasında görülmeyen milliyetçi politikaların giderek daha fazla konuşulur olmasıydı (Abbott, 1909:77). İngiliz belgelerinde de Arnavutluk'ta çoğunluğunu Katoliklerin oluşturduğu ancak içinde bazı Müslümanların da bulunduğu bir kulübün bölgede Arnavut okulları açılması için gayretlerde bulunduğundan söz edilmektedir⁶⁴.

Meşrutiyetin ikinci kez ilanı ile Araplar, başlangıçta çok aşına olmadıkları siyasi işlerle uğraşma eğiliminde değillerdi. Meşrutiyetin ilanı da, Balkanlarda ya da İstanbul'da olduğu gibi büyük bir coşku ile karşılanmamıştı⁶⁵. Yeni devlet düzeni imparatorluğun uzak vilayetlerini de daha fazla merkeze bağımlı hale getirmekteydi. Beyrut'ta Müslüman ve Hıristiyanlar arasında yaklaşık 500 kişinin katıldığı büyük bir kavga da çıkmıştı (F.O. 371/560, 24 Ekim 1908:243). Dini konularda duyulan tepkiler bunlarla sınırlı değildi. Örneğin İttihatçı bir devlet görevlisinin Bağdat'ta Ramazan ayında halka açık bir yerde sigara içmesi halk ve valilik arasında krize neden oldu⁶⁶.

Tepkilerin temelini "asimilasyon" olarak görülen, İttihat ve Terakki politikaları teşkil etmekteydi. İttihatçıların fikirlerinin temelinde ortak bir dil ve kültür üzerine inşa edilmiş millet projesi bulunmaktaydı (Kayalı, 1998:92). Bu millet projesi için öncelikli uygulama alanı olarak aslında Anadolu görülmüşse de zamanla devlet projesi olarak bütün ülkeye yayılmıştı. Bu girişim devlet ya da hükümete yakın kaynaklar içerisinde Osmanlılık ya da İttihad-ı Anasır olarak dile getirilse de hedeflenen Osmanlı unsurlarının çok renkliliğinden uzaktı. Ortaya çıkan bu jakoben tutum, tüm imparatorluk unsurlarının üzerinde Türk kültürü ile şekillenmiş bir Osmanlı vatandaşı yaratma eğilimi olarak açıklanabilir (Ülker, 2005:614). İttihatçıların bu fikirlerinin önde gelen savunucusu Hüseyin Cahit Bey'di. İttihad-ı Anasır başlıklı yazısında Hüseyin Cahit, asla mümkün ve uygun görmedikleri Türkleştirme meselesine, Jön

⁶⁴ F.O. 371/560, Lowther'dan Grey'e, 24 Ekim 1908, Trabza, No. 705, PRO.

⁶⁵ British Documents on Foreign Affairs, General Report on Turkey for the Year of 1908, Ottoman Empire Under the Young Turks 1908-1914, Cilt: 20, Belge No: 23, 1984, s. 54, PRO.

⁶⁶ F.O. 424/217, Ramsay'dan Hindistan Valisine, 19 Ekim 1908, Bağdat, No. 54, PRO.

Türklerin hiçbir zaman meyletmediklerini söylüyordu. Ancak buna rağmen Türkçe ve İslam dininin İmparatorluğun temel taşları olduğunun da altını çiziyordu (*Tanin*, 31 Ağustos 1909:1). Bu anlamdaki uygulamalarla ilgili bazı adımlar daha erken dönemlerde meşrutiyet öncesinde atılmıştı, bunu Sultan II. Abdülhamid’in ileri gelen Arap ailelerin çocuklarını İstanbul’daki devlet okullarında eğitime almasıyla örnekleyebiliriz. Ancak Meşrutiyet sonrasında kadrolaşma yönünden de eyaletlerde Türkleşme öne çıkmaya başlamıştı. Arap bölgelerine, halkı Arap olmayan bölgelerden idareciler gönderilmeye başlanmış, şehirlerdeki yerel ve üst yönetimlerdeki memur profili hızla değişmişti. Bunlara bağlı olarak Rüştîyelerde görev yapan öğretmenler de Türkler arasından seçilmeye başlanmış, tüm okulların maarif nezareti tarafından denetlenmesine başlanmıştı (Haddad, 1994:203).

Kamu Denetimi de tepkilerin artmasının nedenleri arasındaydı. Rum patrikliği de cemaatine bağlı özel okulların teftişine kesin bir dille karşı çıktı:

“Denetimi asla kabul etmeyeceğim. Patrikhane, hükümete karşı sorumludur. Hükümet nasıl yüzlerce yıl yetinmişse şimdi de bu kadarla yetinmelidir. Bu konudaki tarihsel hakkımızı her şeye ve herkese karşı savunacağız” diyordu (İleri, 2005:214).

Benzer tepkileri Araplar arasında da görmek mümkündür hatta bunlar Fransız gazetelerine kadar taşındı. *Le Temps*’da yer alan bir baş makalede M. Chekri Ganem⁶⁷ adlı bir Arap’tan gelen mektup üzerine “*Araplar ve Türkler*”den söz edilmişti. Ganem mektubunda Türkler ve Araplar arasında gelişmeye başlayan şiddet olaylarını Arap bölgelerindeki hoşnutsuzluğun kanıtı olarak aksettirmişti. Diğer taraftan Arapların devlet makamlarında ve mecliste nüfuslarına nispetle yeterince yer alamadıklarından söz ediyordu. Satırlarındaki en vurucu kısımlar ise dil üzerineydi. Öncelikle Arapların ayrılıkçı eğilimleri olmadığını bu nedenle Türkleştirilmelerine gerek olmadığını söyleyen Ganem, Arapçanın bu milletin ruhu olduğunu, Kur’an ve Hilafet dili olan lisanları ile gurur duyduklarını söylüyordu (*Le Temps*, 5 Nisan 1910:1). Fransız basınında yer alan bu iddialara cevap veren yine Hüseyin Cahit Bey oldu. “*Araplar ve Türkler*” olmak üzere aynı adla yayınladığı makalesinde, mektup sahibini ve *Le Temps*’daki yazının muharririni taraflılıkla suçladıktan, mektubun baştan sona yanlış

---

⁶⁷ Bu isim bazı kaynaklarda Halil Ganem ile karıştırılmıştır. Gazetede isim “M. Chekri Ganem” şeklinde yazılmaktadır.

bilgilerle dolu olduğunu belirtti; “*Türklerin on temmuzdan sonra Araplara daha fena muamele ettiği ise tamamen yalan*”dı (Tanin, 8 Nisan 1910). 1910’dan sonra Arap bölgelerinde İttihat-Terakki ve meşrutiyet karşıtlığının hız kazandığı, bölge basınının tavrından da bir ölçüde belliydi. Örneğin Temmuz 1910’da, yalan haber yapan bir muhabirin tutuklanması ile neticelenen olayda, Şam’da El-Muktebes gazetesi, Sinop Mebusu Rıza Nur’un tutuklandığı ve bazı devlet görevlilerinin öldürüldüğüne dair bir telgrafi haber olarak yayınlamıştı (BOA. EUM. THR. 46/32). Ayrıca Arap şehirlerindeki kamu kurumlarında da Meşrutiyet aleyhtarlığı ileri düzeydeydi. Bir arşiv belgesine göre, Amare Emlak Müdürü İbrahim Paşa hakkında meşrutiyet aleyhinde propaganda yapmak ve istibdat taraftarı olmak suçuyla soruşturma açılmıştı (BOA. MUİ. 70-1/12). Yeni Edirne gazetesi de Ankara taraflarında bir Arap’ın atla köy köy dolaşarak meşrutiyet aleyhinde propaganda yaptığından söz ediyordu (BOA. DH. EUM. THR. 28/38).

Bu ve benzeri gelişmeler, İttihat ve Terakki’nin meşrutiyet devriminin hemen ardından ülkenin çeşitli bölgelerinden, milletlerinden kurumsal ya da toplumsal muhalefetle karşılaştığını göstermektedir. İttihatçıların politikaları 1910’dan itibaren kendi içerisinde parti ya da cemiyet bütünlüğünün yitirilmesine de neden olmuştu. Fırka içindeki ilk ayrışmalar daha sonra Hürriyet ve İtilaf’a kaynaklık eden oluşumlardan Hizb-i Cedid adıyla somutlaşmıştı (Karal, X/IX, 1996:138).

İttihatçı karşıtı muhalefet Meşrutiyet’in ilanını takip eden her yıl farklı şekiller olarak giderek büyümüşü. 1911 yılında Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmadan hemen önce geçen bir Rıza Nur-Hüseyin Cahit diyalogu bir siyasal örgütün, nasıl sırf İttihatçılara karşı kurulduğunu örnekler niteliktedir:

"-Rıza Nur: Siz çok ileri gittiniz, biz de bütün muhalefet kuvvetlerini bir yere topladık. Size müthiş bir yok edici darbe indireceğiz. Maksadımız sizi iktidar mevkiinden atmaktır.

-Hüseyin Cahit: İyi ama içinizde tutucu, dindar, hoca, Hristiyan, cahil, alim ve muhtelif siyasî fikirde adamlar var. Bu nasıl olur? Hani sen bizi "Meclis-i Mebusan'da Fırkalar" adındaki eserinde "gayr-i mütecanis bir kalabalık" diye niteliyor, bizden dürüst bir iş çıkmayacağını iddia ediyordun. Ya bu sizinki?

-Rıza Nur: Evet, hakkın var! Fakat sizi devirmek için şimdi ne bulursak topladık. Siz düşünün o günü, bu fırkayı da dağıtacağız. Böyle fırkalar zaten dağılmaya mahkûmdur." (Rıza Nur, 1996:24).

1913'ten sonra İttihatçıların, mutlak hâkimiyeti ile geçen beş yıldan sonra, 1918'den itibaren, İttihat ve Terakki karşıtlığının mütareke dönemi koşulları içerisinde bir ittihatçı avına dönüştüğünü de hatırlamak gerekir (Kocaoğlu, 2006:216). Mütareke döneminde İttihat ve Terakki Fırkasının devamı olarak görülen Teceddüd Fırkası kapatılmış, tüm varlıklarına el konularak İttihatçıların izleri ülkeden silinmeye çalışılmıştı (BOA. MV. 215/99).

4.7. Meşrutiyet Yönetimine Muhalefet

Osmanlı aydınları, Temmuz 1908 öncesinde uğradıkları baskılar nedeniyle siyasi yelpazenin her kanadından olmak üzere meşrutiyet idaresini olumlu karşıladılar ve sahip çıktılar. Bu nedenle Meşrutiyet'in ilanından sonra belirmeye başlayan siyasi yapıların hiç birisi kurumsal anlamda rejim muhalefetine girişmedi. Ancak, bu devrin sosyal yaşam ve siyasette yarattığı değişim, kimi zaman halk içinde memnuniyetsiz grupların eleştirilerini meşruti idareye de yöneltti. İttihat ve Terakki yönetimi ve onlar gibi meşrutiyetten yana olan entelektüeller sistemsiz bir şekilde bu idare tarzını halka anlatmaya ve sevdirmeye gayret ettiler.

1908 ihtilalini gerçekleştirenler meşrutiyetin hemen ilk günlerinde halkın geleneksel kurumları konusunda ne kadar hassas olduğunu ve halkla kurulacak iletişimde kullanılması gereken dilin nasıl olması gerektiğini gördüler. İttihatçıların gelecekteki tutumları için oldukça eğitici vasıflar taşıyan olay Edirne'de cereyan etti. Birçok kaynakta Edirne Ayaklanması olarak anlatılan olayın başlangıcı 28 Temmuz 1908'du. III. Ordu'ya bağlı bir askeri heyet Edirne'ye gitmiş şehirde meşrutiyet kutlamaları ile karşılandı. Heyet her ne kadar şehirdeki coşkudan memnun kalmışsa da, "*Padişahım çok yaşa*" diye bağırarak halkı ve askerleri susturarak, Kanun-ı Esasi'nin padişahın lütfu ile değil cemiyetin gayretleri ile elde edildiğini söyleyerek, pankartları kaldırttılar. Halk şaşkınlık içerisinde, söylenenleri yapıp, kutlamalara devam ettiyse de⁶⁸, III. Ordu heyeti şehirden ayrıldıktan birkaç gün sonra halk ve asker arasında, İttihatçıların Padişahı tahttan indirip öldüreceklerine dair söylentiler şehrin yeniden hareketlenmesine neden oldu. Askerler kendi içlerinden 350 kişilik bir heyeti bu

---

⁶⁸ Parliamentary Papers, Konsolos Samson'dan G. Barclay'e, Edirne, 29 Temmuz 1908, No:55, s. 33, PRO.

endişeyi gidermek Padişahın hayatta olduğunu görmek ve bağlılıklarını sunmak için İstanbul'a göndermek istiyorlardı (Ramsaur, 2004:182).

Olanlar üzerine Cemiyet, Padişaha bağlılığını bildiren ve Edirne'deki askerlerin endişelerine mahal olmadığını anlatan bir beyannameyi *İkdam* gazetesinde yayınlamak zorunda kaldı (Karabekir, 2009:224). Ancak yola çıkan askerleri teskin etmek için isteklerini yerine getirmekten başka bir yol da yoktu. Askerler, İstanbul'da Harbiye Nazırı tarafından karşılanıp Yıldız'a götürüldüler. Padişahı gören askerler, meşrutiyete karşı olmadıklarını ifade ettilerse de Edirne Olayı, yeni döneme karşı gelişen ilk reaksiyon olarak hatırdaki kaldı⁶⁹. İttihatçılar da bu hadisenin ardından, halka davalarını ve amaçlarını doğru anlatmak ve kavratmak mecburiyetini görmüş oldular.

Bunun, en önemli vasıtası şüphesiz II. Meşrutiyet devrinin en etkili kitle iletişim aracı olan basındı. Ancak okur-yazar olmayan ya da medya araçları ile ilişkisi nispeten daha az olan halk kesimlerine de ulaşılmaya çalışılmıştı. Halkın tereddütlerini gidermenin en önemli yolu din adamlarını bu yeni idareye ikna etmek ya da onları bununla vazifelendirmektir. Osmanlı uleması öncü bir rol üstlendi. Ulemadan önde gelen birçok isim henüz meşrutiyetin ilk aylarında Beyazıt Camii'nde toplanarak, hem cemiyetin amaçlarının hem de meşrutiyetin dine uygunluğu üzerine halka bilgi. Ulema ve din adamlarının bu yöndeki faaliyetleri önemliydi, zira her ne kadar meşrutiyete yönelik kurumsal bir muhalefet olmasa da halk arasında, gerek yeni idarenin yarattığı mağduriyetlerden ve gerekse bilgi eksikliğinden, olumsuz propaganda yapanlar mevcuttu. Halk arasında yayılan türlü şayialar içerisinde "*hükümet ve meşrutiyete muavenet edenlerin Hicaz'a alınmadığına dair*" söylemler de sayılabilir (BOA. DH. MUİ. 54-1/20). İttihatçılar ya da genel olarak meşrutiyet taraftarları da bu dedikodu ve propagandanın önüne geçmenin yolunu benzer bir siyaset dili ve yöntem kullanmakta bulmuşlardı. Bu siyaset dili, çalışma içerisinde birçok kez bahsettiğimiz üzere dini hassasiyetleri üst düzeyde olan Osmanlı toplumu için İslami referanslar içeriyordu. Çoğu kez halka bir şeyi kabul ettirmenin en kolay yolu, İslami bir üslup kullanmak ya da bunu doğrudan din adamlarının dilinden yapmaktır.

---

⁶⁹ Parliamentary Papers, G. Barclay'den Edward Grey'e, Trabya, 4 Ağustos 1908, No:61, s. 43, PRO.

Bu çerçevede öncelikle bir durum teşhisi yapılmıştı, *Sırat-ı Müstakim* gibi dönemin önde gelen dini mecmuaları halkın meşrutiyet konusundaki bilgisizliğinin altını çiziliyordu. Bu tespite göre, tüm ülkedeki basın yayın faaliyeti İstanbul da dahil olmak üzere halkın yüzde birini bile aydınlatmaya yetmemekteydi. Bunun için gazetenin önerisi Anadolu'ya dağılacak olan talebe-i ulum öğrencilerinin halkın kalplerini meşrutiyete ısındıracak vaazlarda bulunmasıydı (Kara, 1994:114). Meşrutiyetin ilk yıllarında İttihat ve Terakki'ye yakın (daha sonra muhalefete geçen) din adamlarından Mustafa Sabri Efendi, bu öğrencilere hitaben verdiği vaazda görevlerinin öneminden bahsettikten sonra “...meşrutiyetle istibdat arasındaki fark-ı azime vicdanen kanat getiremeyen avamın efkârını tenvir etmelidir” diyordu. Vaazının devamında genç din adamlarından halka, meşrutiyetin dine uygunluğundan, mebusların görevlerinden, halk içinde cevap vermeleri gereken sorulardan söz etmişti (*Beyan'ül-Hak*, 12 Ağustos 1909:766). Hükümet de benzer bir faaliyet içerisinde bulunuyordu, hatta bununla ilgili bölgesel faaliyetler bile göze çarpmaktadır. Bir arşiv belgesinde, Erzurum'da meşrutiyetin faydalarının halka anlatılması için her kazaya yeteri kadar kadı ve müftü atanması gerektiği belirtilmektedir (BOA. DH. MUI. 63/36).

Meşrutiyeti sevdirmek ya da bu konuda halkın bilgi birikimini artırmak için din adamları tarafından çeşitli risaleler de kaleme alınmıştı. Akçaabat müftüsü Mehmet İzzet'in *Mirat-ı Meşrutiyet*'i buna örnek olabilir. Mehmet İzzet'in eserin önsözünde “*hakkımda hüsn-ü zan eden bir iki ihvânın emir ve ihtârları üzerine nâil olduğumuz hükûmet-i meşrûtamızı ve ona müteallik bazı mesâili mübîn bir risâle yazmaya ictisâr eyledim*” demesine bakılırsa bu çalışma da istek üzerine yapılmış olmalıdır (Mehmet İzzet, 1908). Risale içerisinde tam da Mustafa Sabri Efendi'nin vaazına uygun bir şekilde, hükümetin işlevi ve fonksiyonu, mutlakiyet ve meşrutiyet hükümetlerinin fark ve özellikleri, meşrutiyet yönetiminin İslami idareye, Kur'an hükümlerine ve Hazreti Peygamberin sünnetine ve eylemlerine uygunluğu üzerinde duruluyor, Peygamberin tüm işlerini etrafındakilerle istişare ettiğine dikkat çekiliyordu. Akılları en çok karıştıran hürriyet kavramı, hürriyetin sınırları ve eşitlik kavramı izah edilmeye çalışılmıştı (Mehmet İzzet, 1908:3-16)⁷⁰.

---

⁷⁰ Bu risaleler dışında, meşrutiyet idaresini diğer yönetim biçimleri ile kıyaslayarak izah farklı eserlerde kaleme alındı. Bunlar: Musa Kazım Efendi “*Meşrutiyet*”, Salihli müftüsü Lütfi Efendi “*Tuhfe-i Lütfi*”,

Mehmet İzzet'in risalesinin basıldığı Trabzon Meşrutiyet Matbaası'nın adından da anlaşılacağı üzere "Meşrutiyet", bir isim olarak da 1908 sonrasında oldukça yaygın bir hale gelmişti. Meşrutiyet adını kullanmak hem onu yerleştirmek isteyenlerin hem de ona taraftar gözükmek isteyenlerin lügatında önemli bir yer almıştı. Kürt Neşr ve Maarif Cemiyeti, "Meşrutiyet" adında Kürt çocuklarının eğitimi için bir okul açmak istemiş, buna süratle izin verilmişti (BOA. DH. MUİ. 60/12)⁷¹. Bir başka örnekte de, İzmir'de Rumeli muhacirleri önce Dikili'de İsmailer köyüne yerleştirilmiş ancak çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle bu köy gayrimüslimlere bırakılmış, Müslümanlar için "Meşrutiyet" adında yeni bir köy kurulmuştu (BOA. DH. MUİ. 69-2/29).

Meşrutiyeti kurum ve kavram olarak yerleştirmek için yapılan faaliyetler şüphesiz bunlarla da sınırlı değildir. 1908 Temmuzunu devrim olarak algılamamıza da yarayabilecek, yeni rejim taraftarlarının eski ve yeni arasında fark yaratma gayretleri pek çok alanda sezilmektedir. Bunlar içerisinde belediye reisliği seçimi ile ilgili yapılan değişikliği sayabiliriz (BOA. DH. UMVM. 85/78). Bir başka örnek de, meşrutiyetten sonra devlet törenlerinde uygulanan merasim usullerinin kurulan bir komisyonca değiştirilmesidir (BOA. MV. 125/71). Fakat 23 Temmuz anıtlara şüphesiz o günün Hürriyet Bayramı adı altında resmi tatil ilan edilmesi olmuştur (BOA. MV. 129/39). Bu bayram 1935 yılına kadar düzenli olarak kutlanmış, daha sonra halkın bu konuda heyecanını yitirmesi gerekçesiyle kaldırılmıştı (Kansu, 1995:XVI).

Tüm bu faaliyetlere rağmen her rejim gibi meşrutiyette memnuniyetsiz bazı kesimler yaratmıştı. Bunlar içerisinde ilginç bir şekilde genellikle meşrutiyet idaresini sevinçle karşıladıkları düşünülen gayrimüslimler de –her ne kadar münferit vak'alar olsa da-, meşrutiyet karşıtı birçok olay esnasında gerek yağma ve hırsızlık faaliyetleri içerisinde ve gerekse halkı rejime ve hükümete karşı kışkırtma suçları içinde görülüyorlardı. 31 Mart'ta yağmaya katılan Vasil (BOA. İ. AS. 1327 Ca 8/17) ve Beykoz iskelesinde

---

Şeyhzade Mehmed Zeynelabidin Efendi "Meşrutiyet ve İslamiyet", Serbestzade Ahmed Hamdi "Hikmet-i Siyasiye", Elmalılı Hamdi Efendi "Medeniyet-i Şer'iyeye ve Terakkiyat-ı Diniye", Mustafa Naki Efendi "Kırk Hadis Yahud İlmihali Siyasi ve İctimai" adlı eserleridir (Aslaner, 2006:43-44).

⁷¹ Ayrıca bu cemiyet ve açılacak okullar yararına İstanbul'da ve taşra şehirlerinde yardım kampanyaları düzenlenmiş iane biletleri basılmıştı (BOA. DH. MUİ. 129/9; BOA. DH. MUİ. 127/19).

halkı padişah ve meşrutiyet aleyhine söylemlerle etkilemeye çalışan Nikoli ve Kostanti adındaki iki Rum buna örnek olabilir (BOA. DH. MUİ. 57/3).

Gayrimüslim cemaatlerinin istisnai sayabileceğimiz meşrutiyet karşıtlıkları bir kenara bırakılacak olursa, çoğunluğu bir organizasyondan yoksun, müstakil tavır, tutum ve eylemler olarak karşımıza çıkan meşrutiyet karşıtlığı için, aşağıdaki tablo, ona karşı işlenen suçların bazıları hakkında fikir verebilir.

TABLO 1: Meşrutiyet'e Karşı İşlenen Bazı Suçlar

Suç/Konu	Suçlu/Şüpheli	Ceza/Muamelat	Yer	Zaman	Referans
Meşrutiyet Aleyhinde Söz Söylemek	Gümülcineli Şeyh Abdülkadir bin İsmail	Üç sene müddetle uygun görülen bir yere sürgün	İstanbul	20 Mayıs 1326	BOA. DH. EUM. THR. 38/14; BOA. DH. EUM. THR. 37/20; BOA. DH. EUM. THR. 38/14; BOA. DH. MUİ. 103-1/19
Meşrutiyet aleyhinde telkinatta bulunmak	Manastırlı Ali Oğlu Mustafa	Beş yıl müddetle Midilli'ye Kalebentlik	Manastır	26 Nisan 1326	BOA. DH. MUİ 94-1/4
Meşrutiyet aleyhinde bulunmak	Dava vekili Mehmet Ziya (Müstear ismi Mehmet Şükrü)	Muğla'da bir yıl hapis cezası (Fırar ediyor)	Aydın	14 Haziran 1236	BOA. DH. EUM. THR 39/57
İstibdattan önce ve sonra Meşrutiyet aleyhinde bulunma	-Zinon Palaska - Fettah Poza -Müderriş Murteza -Hafız İbrahim -	Sürgün Ankara (3 Yıl) Sivas (3 Yıl) Konya (3 Yıl) Karahisar (3 Yıl)	Yakova	25 Eylül 1909	BOA. DH. MUİ. 80-1/15

Tablo 1'in devamı

	Kaza meclisi azaları Hasan Ağa ve Mehmet Garazade -Hacı Abdullah	Aydın (3 Yıl) Kayseri (3 Yıl)			
Namazı müteakip halkı şekli hükümet aleyhinde kışkırtma	Muhammet Bin Musa	Şehirden sürülmesine	Diyarbakır Siverek	25 Mayıs 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 6/13
Meşrutiyet aleyhinde halkı kışkırtma	Ahmet Akif	Firari	Varto/ Bulanık	12 Ocak 1910	BOA. DH. MUI. 54-1/20
Meşrutiyet ve Padişah aleyhinde halkı tahrik	Kostanti ve Nikoli	Divan-ı Harbe Sevk	İstanbul / Beykoz vapur iskelesi	13 Ocak 1910	BOA. DH. MUI. 57/3
Meşrutiyet aleyhinde olmak üzere köy köy dolaşmak		Şehirden sürülme	Mardin	12 Haziran 1910	BOA. DH. MUI 103-1/38
Meşrutiyet aleyhinde olmak ve halkı kışkırtmak	Ali oğlu İsmail	Sivas'a sürgün (3 Yıl)	Bursa/ Balıkesir	26 Haziran 1910	BOA. DH. MUI 108-1/32
Şerif Paşa'nın muhalif Meşrutiyet Gazetesinin dağıtımı	Hasan Hicabi	Tahkikat İcrası	Trabzon	20 Haziran 1326	BOA. DH. MUI. 129/30

Tablo 1'in devamı

Meşrutiyet aleyhinde tefevvühatta bulunmak	Mehmet bin Mehmet	Memleketi olan Trablusgarb'a süresiz sürgün	Bursa	22 Mart 1909	BOA. ZB. 456/55
Meşrutiyet aleyhinde tefehhümatta bulunmak	Seyyid Abdullah oğlu Said	Evrak-ı muazırasıyla birlikte mahkemeye sevk	Medine	17 Mayıs 1909	BOA. DH. MUİ. 42-1/8
Meşrutiyet aleyhinde söz söylemek	Pera Palas otelinde bulunan Mısırlı Sabit	Kahvehanelerde eki halkı veya kadro haricinde kalanları kışkırtılmasına engel olunması	İstanbul	23 Kasım 1909	BOA. DH. EUM. THR. 25-2/7
Meşrutiyet aleyhinde propaganda yapmak ve istibdat taraftarı olmak	Emlak Müdürü İbrahim Paşa	Hakkında soruşturma açılması	Amare	27 Şubat 1910	BOA. MUİ. 70-1/12
Şekli hükümet-i hazırayı tefyir ve tebdil-isyan-ı askeriye tertip ve tahrik	Erzurum Fırkası ve Mevkii Kumandanı Erkân-ı Harp Ferik Yusuf Paşa	İdam	Erzurum	8 Temmuz 1909	BOA. İ. AS. 1327 C. 23/91

Bunlar dışında daha hafif cezalarla kurtulanlar da mevcuttur. Örneğin, meşrutiyet aleyhinde propaganda yapan Trablusgarplı Mehmed Bin Muhammed adlı bir “*şahıs serseri gürhundan*” olduğu için hapse bile atılmasına gerek görülmemiş, yalnızca bir daha geri dönmek üzere memleketine gönderilmişti (BOA. ZB. 456/55).

Meşrutiyete karşı işlenen suçlar ve özellikle 31 Mart Vak'asının yarattığı endişe nedeniyle tüm Harbiye ve Bahriye askerlerine meşrutiyete şöyle bir bağlılık yemini ettirilmişti:

“Ululemir efendimize ve zabitlerimize itaatten ayrılmayacağımıza ve kimsenin malına ve canına tecavüz etmeyeceğimize ve siyasi işlerle uğraşmayacağımıza ve bilcümle asker arkadaşlarımıza kardeş gibi muameleden ayrılmayacağımıza...” (BOA. MV. 127/3).

31 Mart Vak'asında her ne kadar meseleyi İttihatçılar lehine çözen yine Osmanlı silahlı kuvvetleri olsa da, güvenlik güçlerinin siyasetten uzak tutulmasının gerekliliği bir ölçüde anlaşılmıştı. Bu nedenle İstanbul'daki polislerden de hiçbir fırka ile ilişki kurmayacaklarına dair “taahhüt senedi” alınmıştı (BOA. DH. EUM. VRK. 10/39).

31 Mart isyanını takiben süreçte, “meşrutiyet aleyhinde olmak” en çok adı anılan siyasi suç türleri arasındaydı. Her ne kadar isyan günlerinde, öncesinde ve sonrasında *Volkan Gazetesi* ve üyeleri defalarca aksini dile getirdilerse de bu konuda ilk akla gelen isimler olmaktan kurtulamamıştı (*Volkan*, 14 Nisan 1909:1). *Volkan* ile ilgili Meclis-i Vükela mazbatasında “meşrutiyetin ilgasını teşvik eden...” şeklinde söz ediliyordu (BOA. MV. 126/53). *Volkan* gibi bu suçun isnat edildiği birçok kişi ve kuruluş aslında çoğunlukla İttihat ve Terakki'ye, hatta onunda ötesinde onun tekelci tavrına karşıydılar. Belgelerde de geçen bireysel karşıtlıklar ise bu tekelci tutuma duyulan muhalefet ile birlikte, hem meşrutiyetin yarattığı hayal kırıklığı hem de bilgisizlikten besleniyordu. Bu kişilerin büyük bir kısmı yeni rejimden doğan bir takım mağduriyetlerle yüzleşmiş ya da meşrutiyetin taşrada az görülen etkileri nedeniyle çözülemeyen sorunlarının yeni sorumlusu olarak yeni rejimi keşfetmişlerdi.

4.8. Meşrutiyet Döneminde Önemli Muhalif Reaksiyonlar

Buraya kadar söz ettiğimiz, Meşrutiyetin ikinci kez ilanını takiben ortaya çıkan kurumsal ve toplumsal bazı muhalif akımların dışında, sadece Bab-ı Ali, İttihat ve Terakki ya da Meşrutiyet muhalifi sayamayacağımız bazı olaylardan söz etmek gerekir. Temmuz 1908'in ardından hızla değişen siyaset ve günlük yaşamın beraberinde getirdiği bu tepkisel vakalar, kimi zaman kısa süreli ve etkisiz, kimi zaman organize ve sarsıcı sonuçlar yaratmışlardı. Genel hatlarıyla sivil itaatsizlik örnekleri

sayabileceğimiz bu hadiselerin oluş biçimleri birçok kaynakta ele alındığından, çalışmamız açısından onların muhalif karakteri üzerinden bir tahlili uygun olacaktır.

4.8.1. “Ekim Ayaklanmaları”⁷²: Kör Ali, Karagöz ve Beşiktaş Hadiseleri

Meşrutiyet’in ilk aylarındaki coşku, geride bırakıldığında 1908 Ekim’inden itibaren halk arasında yeni rejime ya da İttihat ve Terakki’ye karşı bir reaksiyon hareketinin söylentileri dolaşmaya başlamıştı. Ayrıca Ekim ayı boyunca Tramvay Şirketi, Rumeli Şimendiferi, Şirket-i Hayriye, İzmir Gümrüğü, Fırıncı tablakâr ve hamurkârların grev yapmakta olduğu da belirtilirse bu günlerin içinde bulunduğu hava daha iyi anlaşılabilir (Tunaya, 1998a:106).

Suriye ve Bağdat gibi Arap bölgelerinden de meşrutiyet’e karşı ilk hoşnutsuzluk belirtilerinin gelmeye başladığı Ekim ayında İstanbul, Bosna-Hersek’in Avusturya tarafından ilhakı ve Bulgaristan’ın bağımsızlık ilanı ile sarsıldı⁷³. Osmanlı Hükümeti’nin ve İttihatçıların yitirilen bu iki toprak parçası ile ilgili ortaya koyabildikleri tepkiler, diplomatik protestolar ve basın yoluyla Avustura-Macaristanve Bulgaristan’ın eylemlerindeki haksızlığını dünya kamuoyuna anlatmaya çalışmaktan öteye geçmiyordu (*The Manchester Guardian*, 7 Ekim 1908:7).

Yaşanan hayal kırıklığı nedeniyle olaylar bir biri ardına gelmeye başladı. Meşrutiyete bağlı dönemin gazetecilerinden Ali Kemal de bu süreci, Kör Ali olayı ile başlatarak, “*Ta Kör Ali ve teferruatı gibi hadiselerden beri kaçınıcı tecrübe oldu?*” diyordu (*İkdam*, 25 Kasım 1908:1).

Hüseyin Cahit Yalçın’ın tabiriyle “*aksülamel*” söylentilerini hatıra getiren ilk olay Kör Ali hadisesi olmuştu (*Tanin*, 24 Ekim 1908:1). Halıcılar Camii’nin Kürt müezzini Kör Ali, daha önce meyhaneler konusunda verdiği bir vaaz nedeniyle saraya çağırılmış, kendisine bahşiş verilmişti (Akşin, 2006:140). Şevket Süreyya Aydemir, onu bu dönemde İstanbul’da sıkça görülen yarı deli, derviş kılıklı, meczup kimselerden biri olarak tasvir etmektedir (Aydemir, 1995:114).

---

⁷² (Ahmad, 1995:44).

⁷³ British Documents on Foreign Affairs, The Constitutional Movement, Ottoman Empire Under the Young Turks 1908-1914, Cilt: 20, Belge No: 23, 1984, s. 55, PRO.

Kör Ali, kimi zaman vaazlarında meşrutiyet aleyhtarı sözler sarf ediyordu, hatta bu yüzden bir kez tutuklanmış ancak “*aklı başında değil*” denerek serbest bırakılmıştı. Belki de bundan da aldığı cesaretle, konuşmalarında Meclis-i Mebusan ve Kanun-ı Esasi hakkında olumsuz sözler sarf etmekten vazgeçmedi. Hürriyet ve eşitliğin anlamsız şeyler olduğunu söylüyordu. 6 Ekim’de yaptığı konuşmasında, kendisini dinleyenleri etkilemeyi başarmış, arkadaşı İsmail Hakkı ile birlikte cemaate kendisini yalnız bırakmayacaklarına dair yemin ettirerek yürüyüşe başlamıştı (*Tanin*, 9 Ekim 1908:6).

Etrafına Beşiktaş “*aşçı ve tablakâr*”ından 40-50 kişiyi toplayan Kör Ali, Yıldız’a vardığında gelenlerin Fatih Medresesi öğrencileri ve ulemadan bazı kişiler olduğu zannedilmişti. Mabeyn Başkatibi Ali Cevat yanlarına gittiğinde, Ali “*meyhaneler kapanmalı, resim çıkarmak men’olunmalı, İslam kadınları sokaklara çıkmamalı*” diyerek taleplerini sıraladı. Ali Cevat içlerinden birine ne istediklerini sorduğunda da “*Kanun-ı Esasi istemiyoruz*” demişti. Ali Cevat, kalabalık içinde ciddiye alınacak kimse olmadığını, başlarındakinin de bir meczup olduğunu Padişah’a iletirse de bir süre sonra tansiyonun biraz yükselmesi üzerine, II. Abdülhamid pencereye yaklaşarak kalabalığa göründü. Bundan cesaret alan Kör Ali de sesini daha da yükselterek “*Padişahım, çobansız sürü olmaz. Şeriat emrediyor, meyhaneler kapatılmalı, İslam kadınları açık saçık sokaklarda gezmemeli, resim çektirmemeli, tiyatrolar kapanmalı... Korkma, tecelliyat var. Evliya perde altında tecelli ediyor*” dedi. Bunun üzerine Abdülhamid de, “*icap eden emir verilir. Mukteza-i Şeri’at icra olunur. Müsterih olun hoca efendi*” diyerek kalabalığın dağılmasını sağladı (Ali Cevat, 1991:16-17).

Ertesi gün Kör Ali ve İsmail Hakkı tutuklandılar. Kör Ali önce idama mahkum edildiyse de daha sonra cezası müebbet hapse çevrilerek sürgün edildi⁷⁴. Olaya karışan isimlerin bazılarının İttihat ve Terakki aleyhinde birçok olayda boy göstermeleri vakanın Cemiyet karşıtlığı bakımından fikir vericidir. Bu kişilerden İbrahim bin Musa, aynı zamanda Hüseyin Hilmi Paşa aleyhinde bazı propaganda faaliyetleri (BOA. ZB.

⁷⁴ Birçok kaynakta idam edildiğinden söz edilmektedir. Bunun nedeni hakkında önce verilen idam hükmü olmalıdır. Şair Eşref de, tımarhaneye layık gördüğü Kör Ali’yi alaya almıştır. Olsa da aklı başında düşman-ı hürriyetin, Tâk-i tımarhaneye layık dikilsin heykeli, Kaydederken cevherin tarihini geldi ecel, Görmeden tekrar istibdadı gitti kör Ali!!! (Şair Eşref, 1984:119)

67/116) ve Hasan Fehmi cenazesinde halkı kışkırtıcı bazı hareketlerinden dolayı da suçlu bulunmuştu (BOA. İ. AS. 1327 Ca. 19/42). II. Meşrutiyet devrinde dini taassuba dayalı ilk eylem olması, hadisenin tarihsel önemini teşkil etmektedir. Hüseyin Cahit, *Tanin*'de, Kör Ali vakası ile başlayan bu sürecin bir silsile halinde devam ettiğini belirtirken,⁷⁵ yıllar sonra yazdığı “Siyasal Anılar”ı içerisinde olaydan “31 Mart Provası” şeklinde söz etmektedir (Yalçın, 1976:36). Hadise, meşrutiyet devri boyunca genel asayişsizlik olayları içerisinde sürekli hatıra gelmişti. 1909 Şubatında mecliste toplantı ve gösteri kanunu düzenlenirken, Kör Ali hadisesinden bahsedilerek, toplantı ve gösterilerin izne bağlanmasının nedeninin bu gibi olaylar olduğu söylenmişti (MMZC, III/I 1982:134).

İstanbul, 1908 Ekimini oldukça hareketli bir şekilde geçirdi, bir yandan meşrutiyet karşıtı bu olaylar yaşanırken diğer taraftan halk mitinglerle Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'a savaş açılmasını, isteyen protesto mitingleri düzenliyordu. Öfkeli kalabalıklar Bosna-Hersek ve Bulgaristan meselesinin barış yoluyla çözülemeyeceğini düşünüyor, İngiltere ve Fransa'yı Osmanlı Devleti ile birlikte olaya müdahale etmeye çağırıyordu (*The Times*, 9 Ekim 1908:5). Edward Knight'ın yorumuna göre savaş yanlısı gösterileri tertipleyenler büyük ölçüde eski dönem taraftarı, eski hafiyeler ve tensikat mağdurlarıydı. Bu iddiaya göre, Osmanlı Avusturya-Macaristan'a savaş açacak ve kontrol savaş koşullarında II. Abdülhamid'in eline geçecekti. Böyle derinlemesine bir hesap yapılmadıysa da en azından olaylardan, halkın, kaybedilen topraklar nedeniyle hükümet ve İttihatçıları sorumlu tuttıkları anlaşılmaktadır (Knight, 1909:262).

Kör Ali hadisesi kapanmış gibi gözükse de taleplerinden “*tiyatroların kapanması*” akis buldu. Ertesi gün, Üsküdar'da Yeni Camii imam vekili Abdülkadir, tıpkı Kör Ali gibi arkasına bir grup alarak Karagöz oynatılan yerleri ve tiyatroları bastı (Çavdar, 2004:115). Girdikleri yerlerdeki Karagöz perdelerini ve tiyatro afişlerini yırtan

---

⁷⁵ Hüseyin Cahit'in Şeri'at İsteriz başlıklı yazısından ilgili bölümler şöyledir: “İlami meşrutiyetten beri böyle şayan-ı kayd bir sürü vaka geçirdik. Kör Alilerle başlayan hadisat-ı irticaiye henüz münkatı' olmamıştır. Bu bir silsile-i meşume halinde devam edip gidiyor... İstibdada anarşiye ricat demek olan bir hareket-ı mezmumenin en son şekli “şeriat isteriz” namı altında ortaya çıkan lakırdıdır. Kör Ali de etrafına ancak “Şeri'at zahire çıkmalı” avazisi ile kalabalık topluyordu. Hissiyat-ı diniye gayet muazzездir. Bir adam için dini uğrunda hayatını feda etmekten tatlı, mübarek bir şey olamaz...” *Tanin*, 2 Mart 1909:1).

kalabalık, sinematograf cihazlarını da tahrip ettiler. Bir İngiliz gazetesinin yorumuna göre İmam Abdülkadir ve arkadaşları “*yeni rejimin tüm tehlikeli yeniliklerine karşı çıkıyorlardı*”. Olay daha da genişlemeden polis müdahalesi ile son buldu (*The Times*, 10 Ekim 1908:7). Karagöz ve Kör Ali olaylarının yarattığı bir başka sonuç da, gazetesi Mizan’da milliyetçi muhafazakar bir söylem ile İttihatçı karşıtlığı yapan Murat Bey’in olayların kışkırtıcıları arasında görülerek tutuklanması olmuştu (Farhi, 1971:283).

Ekim ayı ortalarına gelindiğinde halen daha şehirde Avusturya-Macaristan karşıtı eylemler sürmekteydi (*Le Figaro*, 16 Ekim 1908:2). Avusturya’dan alınan tüm ticari mallar boykot edildi. Bu ticaret mallarının başında da fes geliyordu. *Basiret* gazetesinin tabiri ile dış ticaretinin üçte ikisini Osmanlı ile yapan Avusturya-Macaristan’a karşı bir “*harb-i iktisadi*” başladı. Ancak gazeteye göre, bu başarısızlık ne İttihat-Terakki’ye ne de meşrutiyet idaresine mal edilebilirdi. “*Hatalar Endişeler*” başlıklı yazıda şöyle deniyordu:

“*Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Bosna Hersek’in Avusturya’ya ilhaki, meşrutiyet devrinin kabahati değil, bunlar istibdat devrinin mirasıdır. Ayrıca bunlar Osmanlı’da meşrutiyet olmasından hoşlanmayan harici kuvvetlerin tertipleridir...*”(Basiret, 12 Ekim 1908:1).

Ramazan ayına tesadüf eden 1908 Ekim’i içerisinde bir başka vak’a da Beşiktaş’ta yaşandı. Halkın dini hassasiyetlerinin üst düzeyde olduğu ve milli konular da kritik tartışmaların yaşandığı bu günlerde, bir Müslüman bayanın Hıristiyan erkekle ilişkisi büyük bir tepki uyandırdı (Yalçın, 1976:46). Kısa sürede büyük bir kalabalığın toplandığı olayda, karakola götürülen iki kişiden Rum delikanlısı halk tarafından linç edilerek öldürülmüş, genç kız da ağır yaralanmıştı (*The Times*, 16 Ekim 1908:7). *Tanin* ve *İkdam* gibi Osmanlı gazeteleri, büyük bir güvenlik zafiyeti olarak gördükleri vak’a hakkında bunun devletin imajına ve Osmanlılık prensibine çok zarar verdiğine dair yorumlar yapmışlardı (*İkdam*, 21 Ekim 1908:1; *Tanin*, 16 Ekim 1908:1).

Ekim ayı içerisindeki son büyük hadise ise Taşkışla’da cereyan etti. Olayın başlamasına neden olan Hassa Ordusundan yedinci ve sekizinci alay askerlerinden seksen altı tanesinin Cidde’ye gönderilmek istenmesiydi. Tezkerelerinin yaklaşmış olması gerekçesi ile gitmeyi reddeden bu askerler kışla önünde silah çatarak kararlı protesto ettiler. Onların yerini alması düşünülen askerler ise III. Orduya bağlı önce

meşrutiyetin muhafızları olarak görülen ancak 31 Mart İsyanı esnasında ayaklanan Avcı Taburlarıydı (Ahmad, 1995:44). Taşkıyla askerlerinin bu talebi daha önce görülmemiş bir reaksiyon değildi, askerlik içerisinde en hafif itaatsizlik şekillerinden biri sayılabilecek bu eylem, konunun bir boyutu Avcı Taburları olunca siyasal kriz halini aldı. Bunda 1908 Ekiminin gergin atmosferinin de payı vardı. İttihatçılar, askerlerin bu tepkisini doğrudan kendilerine ve meşrutiyete yönelik bir hareket olarak algılamışlardı (Alkan, 2006:105).

Kışla bahçesine çıkarak Cidde'ye gitmeleri yönündeki verilen emri geri çeviren askerlere ateş açıldı, içlerinden üç tanesi hayatını kaybetti, üçü de yaralandı. I. Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, ölen askerleri yerlerde sürüyüp ibret için asmak istemişse de, Mabeyn Başkatibi Ali Cevat ve Kamil Paşaların ısrarıyla hem böyle çirkin bir manzaranın hem de daha derin intikam hisleri yaratacak bir olayın önüne geçildi (Ali Cevat, 1991:19).

Oldukça hareketli geçen 1908 Ekimindeki her bir sosyal olay, Nisan ayında ortaya çıkan karşı devrimin birer prototipi/habercisiydi. Ekim ayı olaylarında gerek meşrutiyet idaresine ve gerekse İttihat ve Terakki politikalarına karşı olmak iki muhalif tavır net bir şekilde görülmeye başlandı. İttihatçılarda bu ay içerisinde daha çok denetleyip üzerinde baskı kurdukları ama bir yandan da talip oldukları iktidarın ne tür tehditlerle gebe olduğu gerçeği ile yüzleştiler.

4.8.2. Muhalif Bir Reaksiyon Olarak 31 Mart Vak'ası

Osmanlı Tarihi'nin en önemli siyasi ve sosyal reaksiyonlarından biri olan 31 Mart Vak'ası, ayrıca II. Meşrutiyet devri içerisinde de siyasi gerilimin en üst düzeyde olduğu dönemlerden birini ifade eder. Genel olarak kaynaklar bu isyanı 13 Nisan 1909 tarihinden başlayarak anlatmak eğilimindedir. Şüphesiz doğru olan isyanın başlangıcını gösteren bu tarih, aslında vak'anın başlangıcı olmaktan öte bir sonun başlangıcıdır. Zira olayın tarihi 13 Nisan'dan başlayarak ne anlatılabilecek kadar ne de algılanabilecek kadar sığ değildir. 31 Mart hadisesine birkaç günlük bir sosyal patlama ya da 10-12 günlük bir şehir işgali olarak bakmak, bizi ayaklanmanın arkasında sadece tahrikçi dış mihraklar ya da dahili tertipçiler aramak yanlısına sürükleyebilir.

Konuyla ilgili gerçeklik, 1908 Temmuzundan itibaren İttihat ve Terakki'ye muhalefet, rumi takvimle 31 Mart'ta büyük bir sosyal patlamayı beraberinde getirmiştir. Meşrutiyetin ilk günlerinde ortaya çıkan Edirne Ayaklanması, sonraki aylarda gelişen Kör Ali, Karagöz, Taşkışla olayları halkın ve askerinin hoşnutsuzluğunu yansıtan ve ülkede tansiyonun giderek İttihatçılar aleyhinde yükseldiğini gösteren olaylardı. Bu süre zarfında kurulan Ahrar, Fedakâran, İttihad-ı Muhammedi, Demokrat Fırkanın oluşumu ise muhalefeti kurumlaştırmıştı (Türkmen, 1993:18). İttihatçı baskısından kurtulmak isteyen Sadrazam Kamil Paşa da, kabinesinden Cemiyet'e yakın isimleri çıkarmak ve cemiyete bağlı olduğu düşünülen Avcı Taburlarını geri göndermek girişimlerde bulundu. Kendisinin azledilmesine varan ve bir siyasi krizle sonuçlanan bu girişimler sonunda İttihatçıların ve kamuoyunun önem atfettiği, yeni rejime karşı İngiliz güveni ve desteği de büyük ölçüde ortadan kalktı⁷⁶.

Halk, tepki duyduğu birçok karar ve uygulamanın arkasında İttihat ve Terakki'nin olduğunu düşünüyordu. 26 Şubat 1909'da toplantı ve gösterileri kısıtlayan ya da bir izin mekanizmasına bağlayan kanun ile hürriyetin son bulduğu konuşulmaya başlandı. Öyle ki Varteks Efendi gibi İttihat ve Terakki listelerinden seçilen mebuslar bile buna tepkiliydi, yeni kanunu, İttihatçıların sembol isimlerinden Hüseyin Cahit savundu (Özçelik, 2006:238). Genişleyen muhalefete Talebe-i Ulum da katıldı. İlimiye öğrencileri, İstanbul halkının tamamı gibi askerlik hizmetinden muaftılar. Ancak 26 Şubat'ta alınan karar ile sınava tabi tutulmalarına, başarısız olanların askere alınmasına karar verildi. Onlar da bunu *Volkan*, *İkdam* gibi gazetelere gönderdikleri mektuplarla ve yaptıkları gösterilerle protesto ettiler ve ilerleyen aylarda da özellikle İttihad-ı Muhammedi olmak üzere muhalefet saflarında yer aldılar (Akşin, 1970:20). Ancak bu toplumsal reaksiyonların ötesinde hoşnutsuzluğun en açık göstergeleri 6 Nisan 1909'da öldürülen, *Serbesti* Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi cenazesinde ortaya çıktı.

Maktulün Mevlanzade Rıfat Bey zannedilerek öldürüldüğü iddiaları bir tarafa Hasan Fehmi cinayeti bir anda on binlerin İstanbul sokaklarına dökülmesine yetti. Göstericiler cinayetin sorumlusu olarak İttihat ve Terakki'yi gördüklerinden cinayete ilgili gösteriler çoğunlukla Cemiyet karşıtı mitinglere dönüştü. Halktan ve gazetelerden

---

⁷⁶ British Documents on Foreign Affairs, General Report on Turkey for the Year of 1908, Ottoman Empire Under the Young Turks 1908-1914, "Annual Report on Turkey for the of 1909", Cilt: 20, Belge No: 25, 1984, s. 109.

yükselen en belirgin talep, suçluların bir an evvel bulunması ve cezalandırılmasıydı (*The Manchester Guardian*, 8 Nisan 1909:7). Kalabalıkların öfkesi Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya da yöneldi. Yabancı basının “Jön Türk Karşıtı Ajitasyonlar” olarak gördüğü olaylar esnasında bazı göstericiler Hilmi Paşa'nın arabasını gördüklerinde yuhalamışlar, İsmail Kemal Bey gibi bazı muhalif mebuslar halkı sakinleştirmeye çalışmıştı. Olaylar içerisinde İsmail Kemal Bey'in böyle bir konumu olması da ayrıca ilginçtir (*Le Figaro*, 9 Nisan 1909:2). Hasan Fehmi cinayeti, muhalif siyasi çevrelerde İttihatçılarn eski yer altı örgütü görünümüne geri dönme eğiliminde olduklarına dair korkular yarattı. Bu korkuyu ağırlıkla yaşayanlar İsmail Kemal, Ali Kemal ve Mevlanzade Rıfat gibi muhalif isimlerdi. Ali Kemal'in “*vücudumuz hasımlarımızın gözüne batıyor*” sözleri hem kutuplaşmayı hem de bu korkuyu örnekleyebilir (Kıranlar, 2010:86).

Hüseyin Cahit, “*Fırsattan İstifade*” başlıklı yazıda Ahrar ve muhalif basının cinayeti İttihatçılarn üzerine yıkmaya gayret ettiklerinden söz ederken, “*Delilleri? Delilleri şu ki merhumun mensup olduğu gazete, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aleyhinde imiş! Biraz insaf ve itidal...*” diyordu. Devamla bu cinayetle İttihat ve Terakki'nin neden ilişkilendirilmemesi gerektiğini anlatıyordu (*Tanin*, 9 Nisan 1909:1). Hüseyin Cahit'in bu telaşından da anlaşılacağı üzere artık İstanbul'da büyük bir olayın patlayacağı birçok kişi tarafından sezilmişti. 31 Mart olayından bir ay kadar önce Sinop Mebusu Rıza Nur, *İkdam*'da “*görüyorum ki iş fena gidiyor*” başlıklı bir yazı ile İttihat ve Terakki'ni varlığını ve fonksiyonunu sorgulamış, *Volkan Gazetesi* de “*biz de görüyoruz ki iş fena gidiyor*” başlıklı yazı ile bunu sütunlarına taşımıştı (*Volkan*, 15 Mart 1909:1). İttihat cephesinden buna “*iş fena mı gidiyor?*” başlığı ile cevap vermek de yine Hüseyin Cahit'e düştü (*Tanin*, 17 Mart 1909:1). Yine tehlikeyi haber veren bir başka yazı da *İkdam*'da Ali Kemal tarafından kaleme alındı. “*Fena Alaimler*” makalesinde dış politika ağırlıklı eleştiriler yer almaktadır (*İkdam*, 12 Nisan 1909:1).

İttihatçı sayılabilecek bir isim olan Mahmut Muhtar Paşa, henüz Mart sonunda, askerler içindeki itttihatçı karşıtlığını fark etmişti. Bunu fark etmesinde *Volkan*'da çıkan asker ve subay mektuplarındaki İttihat ve Terakki karşıtlığı etkili olmuş olmalıdır (*Volkan*, 28 Mart 1909:1). Paşa, sorunun kaynağını da orduya tesir etmeye başlayan İttihad-ı Muhammedi olarak tespit ederek, erbaş ve subayların bu gibi cemiyetlerden

uzak kalmaları için bir tavsiye metni gönderdi (*Volkan*, 16 Nisan 1909:1). Vak'anın patladığı gün ise *Serbesti*, "cemiyet" izale olunursa, yeniden ülkenin kalkınacağı, İngilizlerin ülkede fabrikalar kuracağından söz ederek, halkı cemiyete karşı harekete geçmeye çağırdı (Akşin, 1970:29). Diğer taraftan *Mizan* da, ulema ve dindar kesimleri "*Ulemanın Sukutu*" başlıklı yazı ile vazifelerini yapmamakla itham etmişti (Karabekir, 2009:264).

Otuzbir Mart Vak'ası İstanbul'daki siyasi gündemi takip edenler için beklenen bir hadisedi. Ancak bu sırada Berlin'de Askeri Ataşe olan Enver Bey gibi başkent dışındakiler olayın vahametini biraz geç fark ettiler. İstanbul'dan güçlkle haber alınan ilk gün Enver Bey, vakanın bir ihtilal değil yalnızca geçici bir isyan olduğunu düşünüyordu (*The Times*, 15 Nisan 1909:3). Oysa muhalifler çoktan isyanı meşru bir inkılâba dönüştürmeye girişmişlerdi. Murat Bey, *Mizan*'da *İnkılab-ı Sahih* başlığı altında askerin hareketini takdirle karşıladığını yazmaktaydı (Karabekir, 2009:264). Derviş Vahdeti ise "*İnkılab-ı Şer'i*" makalesinde "*Keyfiyeti görsünler! Mürteci zannedilen aslanlar ne kahraman imişler. Görsünler, beş altı bin askere, beş altı bin ulemanın iltihak edişi... Netice bir inkılab ki: İnkılab-ı Meşru*" diyordu (*Volkan*, 15 Nisan 1909:1).

İsyana öncülük eden grupların başında 5, 6 ve 7. Nizamiye askerleri ve Beyoğlu Topçu Alayı bulunuyordu, Derviş Vahdeti'nin önderlik ettiği bu topluluk Ayasofya'ya geldiğinde onlara Beyazıt ve Fatih medresesi öğrencileri de katılmışlardı (Özcan, 2007:11). İsyanın ve isyancıların ilan edilen hedefi doğrudan İttihatçılardı, cemiyete yakın görülen Hüseyin Hilmi Paşa ve Ali Rıza Paşa'nın azledilmesi ve cemiyetin en fazla öne çıkan üyeleri Talat, Hüseyin Cahit, Rahmi ve Bahaeddin Şakir Bey'in sınır dışı edilmesi başlıca taleplerdi. Sadaret bu isteğe boyun eğmek zorunda kalmıştı. Yeni kurulan Tefik Paşa kabinesi ile basın ve bazı siyasiler arasında isyanı meşrulaştırma eğilimleri de artmıştı (Türkmen, 1993:24). Cemiyet karşıtlığı olayların başladığı ilk gün şehirde en sık duyulan sloganlar içerisinde de fark edilebilirdi. Taşkışla'daki Avcı Taburları Meclis-i Mebusan'ı kuşatarak "Kahrolsun Cemiyet", "Kahrolsun Ahmed Rıza", "Kahrolsun Hüseyin Cahit" diye bağırıyordu (Hocaoğlu, 2010:124). Şehirde olmalarına rağmen yeraltına çekilen ya da gizlenen cemiyete karşı bir oldu-bitti yaratılmak istenmişti. Ancak isyana taşradan ve özellikle Balkanlardan gelen tepkiler

oldukça sert olmuştu. İsyanın İstanbul’da kontrolden çıkmasının ardından Adana Ermeni Olayları baş gösterdi (Price, 1956:84).

İsyan günlerinde de muhalefet içerisinde farklı eğilimler gözlemek mümkündür. İsyanın ilk günlerinde sessiz görünen Prens Sabahattin, hareketin meşrutiyet aleyhine döndüğünü düşünerek, donanmadan Avnullah Korveti Suvarisi Enver Bey ile görüştü ve II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesini istedi. Daha sonra Yıldız önünde öldürülen Ali Kabuli Bey’in de katıldığı bir toplantıda, “İsyan harekâtı meşrutiyet aleyhinde hal alırsa” Yıldız’ın bombalanması kararı alınmışsa da böyle bir şey gerçekleşmedi (Kuran, 2000:340). Sabahattin Bey, daha sonraki açıklamalarında ulemayı gayrete, askerleri de subayları ile barışmaya ve suç işlemekten kaçınmaya davet etti. Muhalefet içerisindeki bu tutum değişikliklerinde şüphesiz, vagonlar dolusu asker ve mühimmatın Selanik’ten İstanbul’a doğru yola çıktığına dair yayılan haberlerin payı vardır (*The Times*, 19 Nisan 1909:5). Hadisenin ortaya çıkışından sonra yeni kabine içerisinde, mevcut durumu Hareket Ordusuna kabul ettirme girişimleri de gözlenmektedir. Bunun için Harbiye Nazırı Nazım Paşa’nın, Hareket Ordusu’nun şehre girişini engellemek ya da olabildiğince makul bir şekle sokmak için Mahmut Şevket Paşa ile şehir dışında buluşmaları Meclis-i Vükela’nın bu eğilimleri arasında görülebilir (BOA. MV. 127/7).

İsyan esnasında işlenen suçlarda da hedefin Cemiyet olduğu açıkça gözlenmektedir. Bu suçların bazılarını örnekleyen bir tablo şöyledir.

TABLO 2: 31 Mart Ayaklanması Esnasında İşlenen Bazı Suçlar

Suç/Konu	Suçlu/Şüpheli	Ceza/Muamelat	Yer	Zaman	Referans
31 Mart Vakası esnasında Şura-yı Ümmet gazetesinin galat ve yağmasına teşvik ve tahrik	Amedi Divanı Hümayunu Hülefasından Hakkı Bey	İdam	İstanbul	27 Mayıs 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 8/16

Tablo 2'nin devamı

Gayr-ı Matbu Evrak-ı Muzırra hazırlayıp dağıtma	Dersadet Paket Gümrüğü memurlarında n Muhammed Rasim	5 yıl kalebentlik	İstanbul	5 Haziran 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 17/38
31 Mart Vakası esnasında Şura-yı Ümmet ve Tanin gazetesinin galat ve yağmasına katılma	-İlya veledi Vasil -Veli bin İsmail -Münir bin Kadri -Rıfat Bin Habip	3 sene müddetle küreğe konulmalarına	İstanbul	27 Mayıs 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 8/17
31 Mart Vakası esnasında kahvehaneler de halkı Hareket Ordusuna karşı kışkırtma	Tüfengiyanda n Üsküdarlı Ramazan Ağa	10 sene müddetle küreğe konulmalarına	İstanbul / Kağıthane	27 Mayıs 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 8/15
İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti lehine halkın kışkırtılması	Hacı Yakup Efendi	Hakkında dava açılması	İskeçe	15 Nisan 1909	BOA. MV. 126/53
Harekat-ı İrticaiyede Zimedhal olmak ve halkı kışkırtmak	(Tümü Firari) -İzzet Paşa -Paris Sefiri Münir - Selim Melhame -Kamil Paşazade Said Paşa -Mabeyinci	Rütbe, Nişan, Madalya ve Mallarına el konulması	İstanbul	22 Mayıs 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 8/86

Tablo 2'nin devamı

	Faik Bey -İzzet Paşazade Mehmet Ali Bey				
Tanin, Sabah ve Şura-yı Ümmet yağmasına iştirak	Divan-ı Hümayun Kalemi Hülefesından Hakkı Bey	İdam	İstanbul	26 Mayıs 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 8/16
Kör Ali Hadisesi ve Hasan Fehmi'nin cenazesinde halkı kışkırtılması	Diyarbakır Ergani Kazası Ahalisinden İbrahim bin Musa	Sürgün	İstanbul	2 Haziran 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 19/42
Şura-yı Ümmet Gazetesinin yağmasına katılmak ve bir top kağıt çalmak	Erzurumlu Abdullah Bin Kemal	3 Sene müddetle küreğe konulmasına	İstanbul	2 Haziran 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 19/60
Volkan Cemiyeti Fesadiyesi ile ittifak halinde bulunmak	Üsküdarlı Kasap Hüsnü ve Şekerci Tahir	Müebbeden kalebent edilmelerine	İstanbul	2 Haziran 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 14/53
31 Mart Vakasına katılanları vaz geçirmek için gönderilen nasihat heyetine kötü söz söylemek	Rıhtım Hamallarında n Şirvanlı Ali bin Abdullah	3 Yıl müddetle kalebent edilmesine	İstanbul	3 Haziran 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 16/39

Tablo 2'nin devamı

Hareket Ordusunun şehre girişi esnasında silahlı mukavemete hazırlanmak	Sernikli Müşir Tahir ve Tüfengiyanda n Mirliva Küçük Tahir Paşa	6 yıl müddetle kalebent edilmelerine	İstanbul	3 Haziran 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 16/59
Fatih İttihat ve Terakki Kulübünün yağma ve garatına katılmak	Defter-i Hakani Kitabetinden Vahid Efendi	3 sene müddetle küreğe konulmasına	İstanbul	5 Haziran 1909	BOA. İ. AS. 1327 Ca 20/65
31 Mart Vakası esnasında asi askerlere su ve simit dağıtarak Meşrutiyet aleyhinde tefevvühatta bulunmak	Bab-1 Fetvada Danişmend Osman Nuri bin Hacı Hüseyin	9 sene müddetle sürülmesine	İstanbul	21 Haziran 1909	BOA. ZB. 495 /115; BOA. İ. AS. 1327 C. 6/2
31 Mart Vakası esnasında Maarif Nezareti önünde asi askerleri tahrik etmek	Maarif Nezareti Memurlarından İhsan Bey	Müebbet Hapis	İstanbul	27 Haziran 1909	BOA. İ. AS. 1327 C. 11/63
31 Mart Vakası esnasında Şura-yı Ümmet gazetesinin yağmalanması	Sandalcı Edip	3 sene müddetle küreğe konulmasına	İstanbul	12 Temmuz 1909	BOA. ZB. 405 /64

Tablo 2'nin devamı

31 Mart Vakası esnasında Şura-yı Ümmet gazetesinin yağmalanması	Askeri Tıbbiye Mektebi Öğrencileri	Kayıtları silinerek kürek cezalarına çarptırılmaları	İstanbul	1 Ağustos 1909	BOA. ZB. 405/78; BOA. ZB. 405/76
31 Mart Vakası esnasında Üçüncü avcı taburu ile birlikte müsellahen isyana katılmak ve bir Binbaşığı yaralamak	Üsküplü Şerif Ali	3 sene müddetle küreğe konulmasına	İstanbul	22 Ağustos 1909	BOA. DH. MUİ. 18-1/17
Şekli Hükümet-i Hazırayı Tefyir ve Tebdil-İsyân-ı askeriye tertip ve tahrik	Erzurum Fırkası ve Mevkii Kumandanı Erkân-ı Harp Ferik Yusuf Paşa	İdam	Erzurum	8 Temmuz 1909	BOA. İ. AS. 1327 C. 23/91
31 Mart Hadisesinde yağmacılık	İstabl-ı Amire hademelerinden öküz arabacısı Abdurrahman ve arkadaşları	Sürgün	İstanbul	9 Kasım 1909	BOA. DH. EUM. THR. 3/16

Tabloda isyancıların karıştığı suçlara dikkat edilirse, genel hedef, Cemiyet'e bağlı gazeteler, kulüpler ve İttihatçılardı. Olaylar, birkaç gün içerisinde giderek azaldı, Hareket ordusunun gelişinin ardından 25 Nisan 1909'da şehrin tüm karakol ve kışlaları zapt edilerek İstanbul ve çevresinde İdare-i Örfi ilan edildi (BOA. MV. 127/10).

O güne kadar süren adeta İttihatçı avı, tam tersine bir “mürteci/muhelif” avına dönüştü. Şair Eşref’in de “Kim ki ‘Cemiyet’ aleyhinde bulunsa: Mürteci” mısrasında dediği gibi vak’aya adı karışsın ya da karışmasın birçok kişi “irticacı” olarak nitelendi (Şair Eşref, 1984:352). Ancak olayla ilişkisi görülenlerin hepsi mahkum edilmemiş, “irticaiyundan” olduğu düşünülen Maarif Müfettişi Taşköprülü Ahmet’in Hicaz’a tayin olması örneğinde olduğu gibi, II. Abdülhamid’e özgü bir yöntemle sürülmüşlerdi (BOA. İ. AS. 1327 C. 19/120). Fakat özellikle hırsızlık ve yağma gibi adi suçlar cezasız kalmadı. Hatta hadise esnasında çalınan devlet mallarını bilerek satın alanlar dahi (Asi askerlerin birinden mavzer ve fişek alan Şile’den Hafız İbrahim Efendi’nin altı ay prangaya vurulması gibi) cezalandırıldı (BOA. İ. AS. 1327 Ca 6/9). Ayrıca isyan günlerinde halkı kışkırtan yayınları basan matbaalar da kapatma ve para cezalarına çarptırıldılar (BOA. İ. AS. 1327 Ca. 6/11). İdam cezasına çarptırılanlar ise gruplar halinde infaz edildiler (BOA. İ. AS. 1327 R. 12/54).

İttihatçılar, iktidarı ve İstanbul’u geri almalarını sağlayan, başta hareket ordusu olmak üzere tüm emeği geçenleri mükafatsız bırakmadılar. Hadise esnasında yaralanarak malul duruma düşenlerin kendilerine, hayatını kaybedenlerin de ailelerine maaş bağlandı (BOA. MV. 128/75), ayrıca görev başında olanlara da ikramiye verildi (BOA. MV. 129/1). Maaşın dışında bu askerler birer de madalya aldılar (BOA. MV. 127/44). Hadiseden sonra toplanan Hüseyin Hilmi Paşa’nın yeni kabinesi, Hareket Ordusunun eylemine öylesine sahip çıkıyordu ki, 31 Mart Vak’ası esnasında Selanik, Yanya ve Ödemiş’ten çekilen protesto telgrafları “resmi” kabul edilerek bunlardan doğan 18.254 kuruş on paralık borç bile silindi (BOA. MV. 134/36).

31 Mart’ın şehirde yarattığı gergin hava yaz aylarında büyük ölçüde ortadan kalktı. Divan Harb-i Örfi idarecileri de artık isyanla ilgili tüm suçluların yakalandığına kanaat getirmiş olmalı ki, 19 Temmuz tarihli İkinci Divan-ı Harbi Şubesinde alınan bir karar da artık 31 Mart Vak’ası ile ilgili tutuklama yapılmaması isteniyordu (BOA. İ. AS. 1327 B. 3/20).

Arşiv vesikalarında 31 Mart hadisesi çeşitli adlarla anılmıştı. Bunlar içinde sık rastlananlar “*vak’a-i/harekât-ı irticaiye*”, “*vak’a-i ihtilalkârane*”, “*vak’a-i askeriye*” olarak sıralanabileceği gibi şahıslardan söz edilirken de “*irticaiyundan...*” gibi

tabirlerle karşılaşılır. Bu tür adlandırmalar dönemin gazetelerinde ve kitaplarında da mevcuttur. “*Vaka-i ihtilalkârane*”, “*vak’a-i askeriye*” gibi isimler zamanla kullanım sıklığını yitirmişse de irtica ile ilgili olanların kullanım sahası genişlemiştir. Bu yönüyle II. Meşrutiyet döneminde siyasi terminolojinin “*irtica*” şeklinde yeni bir tabiri kazandığını söyleyebiliriz (Gencer, 2004:4). Vak’a ile ilgili haberler yabancı ajanslara düştüğünde “Şerr’i kodlu” dindar kesimlere dayanan bir ayaklanma olarak görülmüştü. Güncel tarih anlatımındaki 31 Mart algılaması da genel hatlarıyla bu yöndedir (*New York Times*, 19 Nisan 1909:8). Ancak İttihatçıların olaydan sonra yaptıkları “*irtica*” tanımlaması, mütedeyyin kesimlerden ziyade, “*İttihat-Terakkisiz bir rejime dönmek*” ya da “*II. Abdülhamid mutlakıyetine dönmek*” isteyenleri tarif etmektedir (Sitembölükbaşı, *DİA* 2000:22).

Vak’anın en önemli sonuçlarından birisi ise II. Abdülhamid’in hallidir. Hareket Ordusunun İstanbul’a gelişinin ardından cevabı en çok merak edilen sorulardan bir tanesi de Abdülhamid’in akıbetiydi. Yabancı basında padişahın kaçma ihtimalinden bile söz edilse de, yapılan genel yorumlar “*bir despotun devrini tamamladığı*” yönündeydi (The Washington Post, 25 Nisan 1909:4). Batıda genel olarak Abdülhamid karşıtı bir tutum benimseyen İngiltere ve Fransa’nın yanı sıra Jön Türkleri daha rahat kontrol altına tutabileceğini düşünen Almanya da bu gelişmeyi olumlu karşıladı (Ramsay, 1909:117).

Hal fetvası, yıllarca sürülen, ölen, hapsedilen Jön Türklerin hesabının sorulduğu bir metin gibidir. Ona isnat edilen suçlar içerisinde devlet malını israf gibi tartışılacak hükümlerin yanı sıra halkı “*fitne-i azime*” ile kışkırttığına dair imalar da mevcuttur. Hallinden sonra kendisi, Çırağan Sarayında kalmak istemişse de Hareket Ordusu Komutanlığından verilen kesin emirle Selanik’te bulunan Alâtini Köşküne gönderilmesi istendi⁷⁷. Ayrıca, Sultan II. Abdülhamit, hadiseye dahlinin olup

---

⁷⁷ “İmamül-müslimin olan Zeyd, ba’zı mesail-i mühimme-i şer’iyyeyi tayy ve ihrâc ve kütb-i mezkûreyi men’ ve hark ve ihrak, beyt’ül-mal’de tebzir ve isrâf ile müsevvi’ şer’i hilafında katl ve haps ve tağrib-i raiyyet ve sair gûna mezalimi i’tiyad eyledikten sonra salaha rücu etmek üzere ‘ahd ve kalem etmiş iken yemininde hânîs olarak ahvâl ve umûr-u müslimini bi’lküllüye muhattel kılacak fitne-i azime ihdasında ısrar ve mukatele ika etmekle men’a-i müslimin Zeyd’i mezburun tegallübünden izale ettiklerinde bilad-i İslamiye’nin cevanib-i kesiresinden mezburu mahlû tanıdıklarına dair ihbar-ı mütevaliyye vürûd edip mezburun bekasında zarar-ı muhakkak ve zevalinde salâh melhûz olmağın Zeyd-i mezbura imamet ve saltanattan ferağat teklif etmek veya hal’ etmek suretlerinden hangisi erbab-ı hall ve akd ve evliya-i umûr tarafından ercah görülür ise icrası vacip olur mu? Elcevab olur” (Mehmet Memduh, 1911:168).

olmadığının araştırılması için bir tahkikat talebinde bulunmuş, fakat bu isteği de kabul edilmemişti (Özcan, *DÍA* 2007:11). Böylelikle Jön Türklerin yirmi yılı aşkın bir süredir en büyük düşmanı, imparatorluk merkezinden uzaklaştırılmakla kalmamış, İttihatçıların rahatlıkla gözetim altında tutabilecekleri bir yere gönderilmiş oldu. Tahtın el değiştirmesi ve İttihatçıların daha rahat kontrol altında tutabilecekleri V. Mehmet Reşad'ın padişah oluşu, muhalif kesimler içerisinde bilhassa muhafazakar kesimlerin tüm dayanağını yitirmesi sonucunu da doğurmuş, Kör Ali ya da 31 Mart gibi olaylar meşrutiyet devresinde tekrar etmemişti (Hocaoğlu, 2010:149).

31 Mart olaylarını başından itibaren büyük bir hesaplaşma olarak da görebiliriz. Önce muhalif kesimler, muzdarip oldukları İttihat Terakki'nin “*tekelci*” rejimini cezalandırmaya gayret etmişlerdi. Hareket Ordusunun gelişi ve İdare-i Örfi uygulaması ile de ibre tam tersine döndü ve bu kez İttihatçılar muhalifleri ezmeye başladı. Cemiyet kendisine karşı bir güç merkezi olabilecek, Sultan II. Abdülhamid, Volkancılar ve Ahrar Fırkasını hal, yargılama ve tutuklama yoluyla bir bir ortadan kaldırdı (Tunaya, III/III, 2000:492-493).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde tebaa ve padişah arasındaki ilişki batıdakinden beklentiler itibariyle farklı olduğu gibi, kurumlaşma ve anayasal süreçler de birbirinden hem yöntemler hem de zamanlama olarak farklı işledi. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nde batıdaki benzerlerine yakın bir siyasi muhalefet anlayışının ortaya çıkışı da oldukça geç sayabileceğimiz, XIX. yüzyılın ikinci yarısını buldu. 1850'lerden itibaren dahi ortaya çıkan muhalefet örnekleri mukaddes sıfatlar taşıyan hükümdar yerine onun birinci dereceden idare mekanizmasını teslim ettiği isimleri hedef aldı. Bu nedenle Sultan Abdülaziz devri muhalefetinden söz ederken “Âli ve Fuat Paşalar muhalefeti” denmesi uygun görünmektedir. Padişahın mukaddes imajına el sürmeye çekinen Osmanlı muhalifleri bu yüzden sürekli hükümdarı yanlış yönlendiren ve onu halktan uzaklaştıran bir “etrafındakiler söylemi” geliştirdiler. Padişahla aralarında engel teşkil ettiğini düşündükleri Bab-ı Ali paşalarına karşı cephe alanlar, devrin Avrupa'da tahsil görmüş ya da dış dünyadan nispeten daha fazla haberdar entelektüel kuşağıydı. Bunlar içinden ilk akla gelenler şüphesiz Şinasi, Namık Kemal, Agah Efendi, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi isimlerdi. Bu kişiler, edindikleri entelektüel birikim ile basın yayın yoluyla önce kendilerine özgü bir kamuoyu yaratmak istediler. Meşverete dayalı anayasal bir yönetim şekli talebi, “devlet nasıl kurtarılabilir?” sorusuna kendilerince buldukları bir yanıtı. Devlet mekanizması içerisinde söz sahibi olma arzusu ve Bab-ı Ali'de çıkabilecekleri kariyer basamaklarının sınırlı olduğu gerçeği, onları Osmanlı'nın ilk ideolojik muhalif kuşağı haline getirmişti. Yeni Osmanlılardan sonraki elli yıla da bakacak olursak onlardan Jön Türklerin ilk kuşağı hatta bu isimle ilk anılanlar diye söz edebiliriz.

Osmanlı topraklarında başlayan, Avrupa'da devam eden daha sonra sınırlı ölçüde yine yurtiçinde süren bu muhalif akımın başta kendileri gibi aydınların söz sahibi olacağı meşveret meclisleri talepleri zamanla Meşrutiyet talebine dönüştü. Bir devletin idare biçimini değiştirmeye kastetmek ve kitleleri buna ikna etmek zor bir iş olduğundan dertlerini anlatırken halkın biraz hassasiyetlerine dokunmak gerektiğini düşünmüşlerdi. Bu nedenle meşveret ve meşrutiyet gibi Osmanlı toplumu için yeni sayılabilecek tabir ve terimleri, İslami referanslarla halka anlatmaya çalıştılar. Muhalefet etmelerinin nedenini devleti yönetenlerin haktan, adaletten ve halktan uzaklaşmaları olarak izah ettiler. Her ne kadar Kanun-ı

Esasi'nin kabulü Midhat Paşa döneminde olsa da Yeni Osmanlılar, Osmanlı Meşrutiyeti'nin fikir alt yapısını ilk hazırlayanlar olmuşlardı.

Yeni Osmanlılar, 1889 sonrası ortaya çıkan muhalif kuşağa ya da daha genel bir adlandırma ile Jön Türklere sadece bir anayasayı yadigâr bırakmadılar. Birinciden ikinciye kalan miras, hem hürriyet mücadelesi hem de fedakarlık ve kahramanlık bilinciydi. Yeni Osmanlıların yazdıkları ve yaşadıkları, Jön Türklerin önlerindeki bir rehberdi. Jön Türkler onlardan her şeyden önce inandıkları şeyler uğruna kendilerini feda etmeyi öğrendiler. Eğitim almış bu gençler, fikirleri için, ortalamanın üzerinde bir maaşı, aile hayatını, belki de normal koşullarda parlak sayılabilecek bir kariyeri ve daha birçok şeyi gözden çıkardılar. Jön Türkler, Yeni Osmanlıların hapislerde ve sürgünlerde geçen hayatlarından bu kahramansı duyguyu öğrendiler. Bu nedenle onlar da, II. Abdülhamit'in tek adam rejimine karşı muhalefete giriştiklerinde kendilerini feda etmekten kaçınmamışlar, bu yolda yaşamlarını yitiren yol arkadaşlarını da hürriyet şehidi olarak anmışlardı. Müteveffa dostlarını şehit olarak görmeleri belki de giriştikleri mücadeleye nasıl bir anlam yüklediklerinin bir göstergesidir.

Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler bazı temel noktalarda birbirlerinden ayrılmaktaydılar. Aralarındaki temel fark, onları harekete yöneltten engeller ve beklentileriydi. Elbette bu iki oluşum da yönetimde daha fazla söz sahibi olmak istemektedir. Ancak Yeni Osmanlılar, açıkça, bunu devleti yöneterek, idare mekanizmanın bir parçası olarak yapmak istediler. Onlar muhalefete girişmeden önce kariyerlerinin artık yatay bir çizgide devam edeceğini görmüşler ve bunu kabul edememişlerdi. Oysa çoğunlukla onlardan genelde daha erken yaşlarda öne atılan Jön Türklerin problemi daha derindeydi. Başlıca dertleri II. Abdülhamit rejiminin sansür, hafiyelik ve fikir hürriyeti kısıtlamaları gibi toplum psikolojisinde de tahribatlar yaratan sınırlamalarıydı. Her ne siyasi görüşe tabi olursa olsun tüm aydınların, kendilerini baskı altında hissettikleri bu dönemde ortaya çıkan muhalefet de kendisini ancak ülke dışında ifade edebildi.

Düşüncelerini özgür bir şekilde dile getirmek isteyen Jön Türkler, Paris, Cenevre, Kahire ve Londra gibi merkezlerde yerleşmişlerdi. Bu dağınık grubu birleştiren ise II. Abdülhamit rejimine muhalefet oldu. Avrupa ve Mısır'da çıkan onlarca Jön Türk

gazete ve yayını, bize bu hareketi, içindeki yetmiş-seksen kişinin sürüklediğini göstermektedir.

İnsani zaafarla kimi zaman bu muhalefetin hızı ve etkisi değişmişse de onların siyasi görüşleri sadece bazı kısa dönemler içerisinde tartışmalar yaratmıştı. Ahmet Rıza'nın pozitivistliği ya da Mizancı Murat'ın muhafazakârlığı ya da Prens Sabahattin'in liberalliği bu dar tartışma dönemlerinin örnekleri olmuşsa da onları bir arada tutan, genel hatlarıyla baskı rejimine karşı muhalefetleriydi. Anayasacılık ya da meşrutiyetçilik ise tıpkı Yeni Osmanlılar gibi çözüm reçeteleriydi. Ancak hedeflerinin belli, çözüm önerilerinin açık olmasına rağmen Jön Türk hareketinin 1906'ya değin pratik sonuçlar doğurduğu söylenemez.

1906'dan itibaren hız kazanan süreci başlatan ise 1902 Jön Türk Kongresi'nde sadece yayın yoluyla hareketin bir yere varamayacağı yönünde başlayan tartışmalar olmuştu. 1904'ten itibaren vergi ayaklanmaları ile ilk halk reaksiyonları uç göstermeye başlamış, 1906'da ise Osmanlı Hürriyet Cemiyeti gibi eylemci topluluklar belirmişti. Yurt içinde muhalefete başlayanlar her ne kadar yurt dışındaki Jön Türklerden fikir hazinesi olarak beslendilerse de, onların farkı, uyuyan bir deviyandırmaları oldu. 1826'dan bu yana siyasetten uzak tutulması başarılan ordu, bu tarihlerden itibaren yeniden siyasetteki rolüne geri döndü. Bu geri dönüşte ordu mensuplarının bir süredir, Alman ve Avusturyalı hocalar tarafından eğitilmelerinin de payı vardır. Zira Goltz Paşa gibi birçokları, Osmanlı'nın genç subay zümresine, ülke için kan dökenlerin ülkenin gerçek sahipleri olduğunu öğretmişlerdi. Askeri okullardan mezun olan genç subaylar, kötü gidişe dur demesi gerekenlerin, Jön Türk büyükleri gibi fedakârlıkta bulunması gerekenin kendileri olduğunu düşünüyorlardı. Bu nedenle Enver ve Niyazi Beyler gibi orta rütbeli iki subay neticesi meçhul, dağa çıkma girişiminde öne atılmaktan çekinmediler.

II. Abdülhamit'in merkezîyetçiliği içerisinde imparatorluğun başkenti bu yeni siyasal gelişimin uzağında kalmayı başarmıştı. Ancak o rejimin sürdüğü, kendisinden uzak tuttuğu ve merkezden uzaklaştırdığı kesimler dışarıdan içeriye, taşradan merkeze bir büyük dönüşümü, II. Meşrutiyeti kabul ettirmişlerdi.

Gerçekleşen bu büyük siyasi, sosyal ve askeri hadisenin devrim olup olmadığı da bir başka tartışma konusudur. Böyle adlandırılan olayların daha kanlı ve yıkıcı olduklarını Fransız İhtilâli, gibi geçmiş örnekler göstermektedir. Oysa Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı, böyle yıkıcı bir hareket olmadığı gibi kansız ihtilal olarak tüm dünyada ilgi uyandırmıştı. Rejim kökten değişmediği gibi Kanun-ı Esasi'yi iki kez aynı padişah yürürlüğe koymuştu, hem de tahtını bir süre daha koruyarak. Güç merkezi Yıldız'dan Bab-ı Ali'ye kaymışsa da II. Abdülhamit'in hakimiyeti tamamıyla yitirdiği de söylenemez. Diğer taraftan iktidar, bunu bir devrim olarak kabul etsek bile devrimcilerin eline çok sonra geçmişti. Bu nedenle "Denetleme İktidarı" gibi tabirler, İttihatçıların siyaset üzerinde birkaç yıl kadar kuvvetli bir baskı merkezi olmalarını ifade eder. Modern siyasal yaşamdaki gibi iktidarın bir seçimde mağlup olması halinde görülen iktidarın muhalefet, muhalefetin iktidar olması durumu dahi gerçekleşmemiş, ya da daha klasik devirlerde olduğu gibi daha önce hükmedenler yok olmamıştır. Hatta II. Meşrutiyet devrinin ilk üç sadrazamı "istibdat devri"nin üç klasik devlet adamıdır. Yaşanan büyük değişim nedeniyle devrim adlandırması tümünden yanlış değilse de, bu devri büyük bir dönüşüm olarak görmek daha makul görünmektedir. Öte yandan 1908, devrim yılı olarak adlandırılırsa aynı düşünce ile meşrutiyet'in ilk kez ilan edildiği 1876 da devrim yılı olarak görülebilir.

Meşrutiyet'in büyük bir değişimin başlangıcı ve habercisi olduğu da açıktır. Her şeyden önce ordu, yüz yılı doldurmadan siyasi rolüne geri döndü. Arkalarındaki askeri gücün farkında olan İttihatçılar, akıllarındaki devlet ve toplum tasavvuru için eyleme geçmekte daha az tereddüt ettiler. İttihatçı olsun olmasın tüm Jön Türklerin üzerinde durduğu bir konu yönetenlerin ve rejimin yanı sıra toplumun da bazı kusurları olduğuydu. Onların bir kısmına göre toplumun bazı kusurları vardı ya da toplumsal yapı bazı kusurlara neden olmaktaydı. Bu nedenle hepsi eğitimin gerekliliği konusunda hemfikirdir. Ancak nasıl ve neye göre bir toplum düzeni ve eğitim? İşte bu sorunun yanıtı üzerinde halen daha Türkiye'de bir uzlaşma sağlandığını söylemek güçtür. İttihatçıların 1908'den itibaren en fazla toplumsal muhalefete maruz kaldıkları konu da ortaya çıkarmaya çalıştıkları yeni toplum meselesiydi. Bu nedenle milletin kodlarını değiştirmeye çalışmak, Türkleştirmek, toplum mühendisliği yapmakla itham edilmişler, Kör Ali hadisesi veya 31 Mart

Vak’asında olduğu gibi gelenekten ya da muhafazakarlıktan güç alan muhalif toplumsal reaksiyonlarla karşılaşmışlardı.

31 Mart’ın neye karşı gelişmiş bir vak’a olduğu aslında kendi içerisinde bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Mevcut kaynakların büyük bir çoğunluğu hadiseyi, aşırı siyasal İslamcı veya ileri düzeyde dini taaasubun neticesi olarak algılamakta ve aksettirmektedir. Bunun nedenleri arasında, “irtica” gibi vak’a esnasında sıkça kullanılan terimlerin zaman içerisinde farklı siyasi anlamlar kazanmasının yarattığı, kavram kargaşasından söz edilebilir. Geri dönmek/dönüş, iade etmek anlamına gelen “irtica” kelimesinin güncel kullanımı, anayasayı çeşitli eylemlere başvurarak değiştirip yerine dinî esaslara dayalı bir devlet düzeni kurmaya çalışmak şeklinde özetlenebilir. Aşırı sayılan tüm dini eylemler ve bunları ortaya koyanlar bu kavramla ilişkilendirilmiştir. Genel olarak kendisini “irticacı” olarak tanımlayan pek kimse olmadığına göre kavramın daha çok suçlamak ya da mevcut rejime bir tür karşıtlığı tarif etmek için kullanıldığını da söyleyebiliriz. 31 Mart Vak’ası gibi birçok tarihi siyasal olay da bu gibi siyasal referanslarla “irtica olayı” olarak görülmüştür. 31 Mart Vak’ası tarihsel olarak dönemin tanığı birçok kaynak ve resmi belgede irtica eylemi olarak adlandırılrsa da dönemi itibariyle bahsedilen geri dönüş dini taassuptan farklı bir manadadır. Vak’ayı bastıran Hareket Ordusu ve İttihat-Terakki erkânı 31 Mart Vak’asının, her ne kadar olaylar bir ölçüde kontrolden çıkarak meşrutiyet karşıtlarına da meydan verdiyse de “mukaddes” saydıkları cemiyet varlığına karşı yapıldığının farkındaydılar. Vak’a esnasında sokakları dökülen, işgaller ve yağmalar yapan kalabalıkların karşıtlığı, genel olarak İttihat ve Terakki iktidarına (ya da onun müdahalelerine), onunla sosyal yaşamda ve devlet uygulamalarında meydana gelen değişikliklereydi. Toplumun gelir düzeyi bakımından genel olarak alt katmanlarından halkın tepkileri, meşrutiyete karşı olmasa da meşrutiyetin yarattığı kültürel ve sosyal atmosfere karşı gelişmişti. Halkın bu kesimi, Kör Ali ve Karagöz hadiselerinde görüldüğü üzere kadınların şehir hayatı içinde (eşleri ile birlikte bile olsalar) daha sık görülmeleri, tiyatroların sayısının artması gibi gündelik değişimler konusunda bile istismara açıktı. Orduda talim terbiye usulleri gibi pratiklerin hızla değişmesi, alaylı askerlerin dini ya da geleneksel hassasiyetlerine karşı mektepli askerlerin kayıtsızlığı tepkileri artıran bir başka etkendi. Dolayısıyla isyancılar için geri dönüş meşrutiyetsiz bir Osmanlı’ya değil, İttihat Terakkisiz ya da onların iktidardan uzaklaştırıldığı meşruteli bir idareye

dönüş demektir. İsyana destek verenler içerisinde liberal Ahrar Fırkası gibi birçok siyasi oluşumun İttihad-ı Muhammedi gibi dindar bir tabana sahip olmadığı da bilinmektedir. Daha sonraki kaynaklarda görüldüğü şekliyle isyanı salt dini taassubun neticesi irticai bir olay olarak ele almak yalnızca olaya İttihad-ı Muhammedi muhalefeti zaviyesinden bakıldığında mümkün olabilir. Bu grubun daha dini ya da “ahlaki” bir yaşam özleminde olduğu açıktır. Volkancılar, daha önce işbirliği halinde gözüktüğü Ahrar Fırkasını bile bu gibi nedenlerle iktidarda görmek istemediklerini isyan başladığı birkaç gün içerisinde ifade etmişlerdi.

31 Mart hadisesi ile ilgili tutuklamalar ve yargılamalar içerisinde isyan edenlere isnat edilen suçlar içerisinde en sık rastlanılardan biri de “meşrutiyet aleyhtarlığıdır”. Ancak ilginç bir şekilde olayın tarafları olarak kabul edilen siyasi yapıların hiç biri ne söylemleri itibariyle ne de programları itibariyle meşrutiyet karşıtı bir yapı arz etmemektedir. Hatta aksine kuruluş, beyannameleri, nizamnameleri ve parti / cemiyet programları Meşrutiyet ve çok partililiği bulunmaz bir nimet olarak telakki etmektedir. Buna ek olarak basın ve fikir özgürlüğüne karşı bu kurumların bir karşıtlığı olmadığı da rahatlıkla tahmin edilebilir. 31 Mart olayının ardından, hadise de parmağı olduğu düşünülen, örneğin, “İhtilal-i Sahih” başlıklı yazıyı yazan Mizancı Murat’tan, kapısına “yaşasın şeriat” pankartı asan Ahrar Fırkasına, yeni kabineyi kuran Bab-ı Âli’den onu kabul eden Sultan Hamid’e kadar, herkes altüst olan siyasi koşullar içinde yeni bir duruş benimsemeye çalışmıştı.

Mizancı Murat gibi, salt Sultan II. Abdülhamit’in tahtan indirilmesi ve İttihat-Terakki karşıtı muhalefetin ağır şekilde ezilmesi gibi sonuçları itibariyle vak’ayı değerlendiren kaynaklar, olayların perde arkasındaki tertipçinin İttihatçılar olduğunu öne sürerler. Tıpkı bunun gibi Mevlanzade Rıfat, Prens Sabahattin’i, Prens Sabahattin, Sultan Abdülhamit’i hadiselerin kışkırtıcısı olarak göstermektedir. Ancak ne bunları, ne de vak’anın dış güçler ya da bir başka çıkar çevresinin tümüyle eseri olduğunu gösteren bilimsel verilere sahip değiliz. Ancak şurası açıktır ki İttihatçılar, 31 Mart’tan en karlı çıkan taraf olmuşlardı. Bu olay sayesinde İttihat ve Terakki, iktidarı denetlemeden, doğrudan yönetim safhasına birkaç adım daha yaklaştı. Fakat başından beri İttihatçıların bunu tertiplemediğini ve bunun peşinden koştüğünü düşünmek yerine Hareket Ordusunun müdahalesinin bu sonuçları

yarattığını düşünmek daha makul görünmektedir. Yeni Osmanlılardan Jön Türklere ve onlar içerisinde çıkan İttihat ve Terakki gibi kurumlara varıncaya kadar devleti idare etmeye ya da ona çekidüzen vermeye talip olan Osmanlı entelektüelleri, yarım yüzyıl öncesinden itibaren yıkılacağından endişe edilen devleti, bu sondan kurtaramadılar. Ancak onların gayretleri, ikincisi on yıl sürse de Osmanlılara ilk demokrasi tecrübelerini kazandırdı. Türkiye'de çok partili hayat, sivil yönetim, parlamentarizm gibi kavramların tarihi ancak onlar üzerinden anlatılabilir. Bu kavramlara rahatlıkla siyasal muhalefetin tarihsel gelişimi de eklenebilir. Cumhuriyet devrinin tek partili yapısının otuz yıla yakın sürdüğünü, daha sonra da çok partili hayatın askeri darbelerle sık sık kesintiye uğradığını göz önünde bulunduracak olursak, meşrutiyet devirlerinin geriye kusursuz bir demokrasi geleneğini kazandırdığını söyleyemeyiz. Ancak 1908 öncesi ve sonrası yaşanan siyasi rekabet, fırkalaşma ve seçimler Türk Siyasal hayatının ilkokulu gibidir.

Osmanlı Devleti'nin muhalefet deneyimlerinden çıkarabileceğimiz sonuçlar genel hatlarıyla şöyle sıralanabilir: Öncelikle toplumun entelektüelleri vasıtasıyla, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinde olduğu gibi idarecilerinin baskıcı tavırlarına karşı muhalif tepkiler verdiğini görüyoruz. Ayrıca bu tepkiler, kurumlaşabilmekte ve devlete yeni çözümler önerebilmektedir. Osmanlı Devleti'nde siyasal muhalefet kişi haklarının kazanılmasında da öncü vazifesini ifa etmiş ve milletin tebaa'dan vatandaşa geçişinde katkıda bulunmuştur. Bu tecrübeden çıkartılacak son bir değerlendirme de İktidarın belli bir süreçte baskı mekanizmasına dönüştüğü ve bizzat bu duruma tepki göstererek iktidara gelenlerin de aynı konumdan kurtulamayarak kendi muhalefetini yarattığı gerçeğidir. Nitekim Türk siyasi hayatında İttihatçıların 1908-1909 arasında sergilediği siyasi tavırlar bu duruma işaret eder.

KAYNAKÇA

- 1320 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Ali Osmaniye (1902), İstanbul.
- ABADAN, Yavuz (1957), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, s. 3-37.
- ABBOTT, G. F. (1909), *Turkey In Transition*, Londra.
- Abdurrahman Şeref (1978), *Tarih Konuşmaları*, İstanbul.
- ACAR, Kezban (2008), “1905 Rus Devriminin Genel Bir Değerlendirmesi”, *Dîvân*, Cilt:13, Sayı: 24, s. 79-98.
- ADAMS, Charles C. (1968), *Islam and Modernism in Egypt*, New York.
- AHMAD, Feroz (1968), “The Young Turk Revolution”, *Journal of Contemporary History*, Cilt: 3, Sayı: 3, Londra, Temmuz, s. 19-36.
- AHMAD, Feroz (1995), *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Ülken Yavuz, İstanbul.
- AHMAD, Feroz (2002), “Ali Munif Yeğana”, *The Encyclopaedia of Islam*, Cilt: 11, s. 320-321.
- Ahmed Rasim (1976), *Üç Hatırat Üç Şahsiyet*, İstanbul.
- Ahmed Rıza (1899), “L’Inaction des Jeunes-Turcs”, *La Revue Occindtale*, Cilt: 27, Sayı: 115, s. 91-98.
- Ahmed Rıza (1899), “Les Institutions Sociales en Turquie”, *La Revue Occindtale*, Cilt: 16, Sayı: 111, s. 366-388.
- Ahmet Lütüfî (1987), *Vakanüvis Ahmed Lütüfî Efendi Tarihi*, Cilt: 9, Ankara.
- Ahmet Refik (1908), *İnkılab-ı Azim (11 Temmuz 1324)*, İstanbul.
- Ahmet Rıza (1897), “Amnistie”, *Supplement Français Mechveret*, Sayı: 39, 15 Temmuz.
- Ahmet Rıza (1897), “Vitalite de Jeune Turquie”, *Supplement Français Mechveret*, Sayı: 45, 15 Ekim, s. 3.
- Ahmet Rıza (1901), “L’Incident Franco-Turc, Bulletin De Turquie”, *La Revue Occidentale*, İkinci Seri, Cilt: 24, Sayı: 101, s. 204-206.
- Ahmet Rıza (1998), *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Anıları*, İstanbul.

- AKARLI, Engin D. (1992), “Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909”, *Middle Eastern Studies*, Cilt: 28, Sayı: 3, Temmuz, s. 443-476.
- AKÇURA, Yusuf (1999), *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara.
- AKGÜN, Mehmet (1998), *Materyalizm’in Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara.
- AKKAYA, Rukiye (2005), *Prens Sabahattin*, İstanbul.
- AKŞİN, Sina (1970), *31 Mart Olayı*, Ankara.
- AKŞİN, Sina (1973), “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fıkrası”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 27 Sayı: 3, s. 541-560.
- AKŞİN, Sina (1975), “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29 Sayı: 1, s. 125-136.
- AKŞİN, Sina (2000), *Türkiye Dizisi, Osmanlı Devleti 1600-(1908)*, Cilt: 3, İstanbul.
- AKŞİN, Sina (2006), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara.
- AKTAR, Yücel (1999), *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, İstanbul.
- AKYILDIZ, Ali (1998), “Sened-i İttifak’ın İlk Tam Metni”, *TDV İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, s. 209-222.
- ALİBAŠIĆ, Ahmet (1999), *Political Opposition in Contemporary Islamic Political Thought in The Arab World*, Kuala Lumpur.
- Ali Fahri (1962), “Şeref Kurbanları”, *Yakın Tarihimiz* Cilt: 3, Sayı: 30, İstanbul 20 Eylül, s. 119-121.
- Ali Fahri (1962), “Şeref Kurbanları”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt:3, Sayı: 28, 6 Eylül, s. 56-58.
- Ali Haydar Mithat (1903), *Life of Midhat Pasha*, Londra.
- Ali Haydar Mithat (1946), *Hatıralarım, 1872-1946*, İstanbul.
- Ali Kemal (1904), “Cevabımız”, s. 37-44 (Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset içinde).
- Ali Kemal (2004), *Ömrüm*, İstanbul.
- Ali Kemal, “Fena Alâim”, *İkdam*, 12 Nisan 1909, s. 1.
- Ali Kemal, “Sabahattin Beyefendi”, *İkdam*, 2 Eylül 1908, s. 1.
- Ali Kemal, “Teşebbüs-i Şahsî, Tevsî‘-i Mezuniyet: Adem-i Merkeziyet”, *İkdam*, 5 Eylül 1908, s. 1.
- Ali Suavi (1870), “Civan Türk Tarihi”, *Ulum Gazetesi*, 15 Zilkade 1286, 16 Şubat.

- ALKAN, Ahmet Turan (2006), *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul.
- ALKAN, Necmettin (2006), *Avrupa Karikatürlerinde II. Abdülhamit ve Osmanlı İmajı*, İstanbul.
- ALKAN, Necmettin (2009), *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jöntürkler*, İstanbul.
- AMCA, Hasan (1989), *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul.
- AMICIS, Edmondo De, (1896), *Constantinople*, Philadelphia.
- ARSLAN, Zehra (2010), “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan’da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:3, Sayı: 11, s. 58-72.
- ARTINIAN, Vartan (2004), *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu, 1839-1863*, İstanbul.
- ASLAN, Celal (2008), “Bahçe Dergisi (1908–1910)”, *Bilig*, Güz, Sayı: 47, Ankara, s. 167-176.
- ASLAN, Taner (2008), “İttihâd-ı Osmanî’den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne”, *Bilig*, sayı 47, s. 79-120.
- ASLANER, Serhat (2006), *İlmiye Sınıfının II. Meşrutiyeti Algılayışı (Konya Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- ASLANER, Serhat (2008a), “100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet”, *Dîvân*, Cilt:13, Sayı: 25, s. 175-214.
- AŞIKKUTLU, Emin (2005), “Muhalefet”, *DİA*, Cilt: 30, İstanbul, s. 402-403.
- AUBURTIN, Fernand (1906), *Frédéric Le Play, D’après Lui-Même, Vie-Méthode-Doctrine*, Paris.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (1995), *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, İstanbul.
- AYDIN, Mithat (2006), “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)’nın Yeri”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 25, Sayı:39, Mart, s. 101-115.
- AYDIN, Suavi (1993), *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara.
- AYVERDİ, İlhan (Haz.) (2005), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 3 Cilt, İstanbul.
- BABINGER, Franz (1992), *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara.

- BALKAN, Ethem Ruhi (1962), “İttihatçılığın Temelini Atanlar”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 2, Sayı: 25,16 Ağustos, s. 366-367.
- BALKAYA, İhsan Sabri, “II. Meşrutiyet’in İlanını Selanik ve Çevresi Halkına Duyuran Beyanname”, *100. Yılında Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslar arası Sempozyumu*, 22-24 Ekim 2008, Marmara Üniversitesi, İstanbul s. 329-338.
- BANARLI, Nihad Sâmi (1985), *Devlet ve Devlet Terbiyesi*, İstanbul.
- BANARLI, Nihat Sâmi (2007), *Kültür Köprüsü Süleyman Çelebi’den Mehmet Akif’e*, İstanbul.
- BARTON, James L. (1908), *Day Break in Turkey*, Boston.
- Basiret*, “Hatalar Endişeler”, 12 Ekim 1908, s. 1.
- Basiret*, 28 Şubat 1878, s. 1.
- Basiretçi Ali, “Ali Suavi’den Sonra Nasıl Abdülhamit’in Hışmına Uğradık”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 2, s. 356-358.
- BASMADJIAN, K. J. (1908), “Le Mouvmnt Revolutionnaire en Asie Mineure”, *Revue Du Monde Musulman*, Nisan, Cilt: 4, Sayı:4, S. 819-825.
- BAYAT, Mangol (1991), *Iran's First Revolution Shi'ism and the Constitutional Revolution of 1905-(1909)*, New York.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı (1942), “93 Meşrutiyeti”, *Bellekten*, Cilt: 6, Sayı 21-22, II. Kânun-Nisan, Ankara, s. 40-93.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, (1960) “Birinci Meşrutiyet’in İlanına Dair Belgeler”, *Bellekten*, Cilt: 24, Sayı: 96.
- BAYKARA, Resuhi (1952), “Abdülhak Hamid’in Abdülhamid’e Yazdığı İki Arıza”, *Tarih Dünyası*, Cilt: 3, Sayı: 28-29, s. 1162-1163.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1991), *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: 1, Kısım: 1, Ankara.
- BEDICKIAN, S. V. (1912), *The Red Sultan's Soliloquy*, Boston.
- BEDIKIAN, Dikran Mardiros (1908), “The Silent Revolution in Turkey”, *The World's Work*, Cilt: 16, Sayı: 6, s. 10825-10829.
- BEIN, Amit (2006), *The Ulema, Their Institutions, and Politics in the Late Ottoman Empire (1876-1924)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi.
- Bekir Fahri (1910), *Jönler*, İstanbul.
- BERARD, Victor (1913), *La Mort De Stamboul*, Paris.

- BERKES, Niyazi (2004) (Haz. Ahmet Kuyaş), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul.
- BERLIN, İsaiah (1969), *Four Essays on Liberty*, Londra.
- BEYHAN, Mehmet Ali (1999), “II. Abdülhamit Döneminde Hafiye Teşkilatı ve Jurnaller”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 8.
- BEYME, Klaus Von ve R. V. DANIELS (1979), “Muhalefet”, Çev. Mehmet Turhan, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 36, Sayı: 1.
- BISMARCK, Otto Von , *La Presse Illustré*, 6 Ekim 1878.
- BİLGEGİL, Kaya (1974), “Türkiye’de Bazı Yeni Osmanlılarla Yeni Osmanlı Taraftarlarının Bir Millet Meclisi Kurma Teşebbüsü”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Sayı: 2, s. 341-401.
- BİLGEGİL, Kaya (1976), “Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar”, *Yeni Osmanlılar I*, İstanbul.
- BİLİM, Cahit (1990), “Tercüme Odası”, *OTAM*, Sayı: 1, s. 29-43.
- BİRECİKLİ, İhsan Burak (2009), “Avlonyalı İsmail Kemal Bey’in Siyasi Faaliyetleri (1870-1908)”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 3, Sayı: 5, s. 95-123.
- BİREN, Tevfik (Haz. Fatma Rezan Hürmen) (2006), *Bürokrat Teyfik Biren’in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, 2 Cilt, İstanbul.
- BİRİNCİ, Ali (1988), “İttihad ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 9, Sayı:52, Nisan, s. 17-22.
- BİRİNCİ, Ali (1990), *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul.
- BİRİNCİ, Ali (1998), “İttihat ve Terakki’nin İlk Risalesi: Vatan Tehlikede”, *Tarih ve Toplum*, Haziran, Cilt: 9, Sayı: 54, s. 9-15.
- BİRİNCİ, Ali (2002), “31 Mart Vak’asının Bir Yorumu”, *Türkler*, Cilt: 13, Ankara, s. 193-211.
- BLACK E. (1943), “The Influence of Western Political Thought in Bulgaria, 1850-1885”, *The American Historical Review*, Cilt: 48, Sayı: 3, Nisan, s. 507-520.
- BLEDA, Mithat Şükrü (1979), *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul.
- BLENNERHASSET, Rowland (1877), “Reform of the Ottoman Empire”, *The Fortnightly Review*, Cilt: 21, New Series, s. 220-236.
- BOA. DH. EUM. 3/10.
- BOA. DH. EUM. KADL. 22/1.

BOA. DH. EUM. KADL. 3/33.
BOA. DH. EUM. KADL. 5/54.
BOA. DH. EUM. KLH 3/18.
BOA. DH. EUM. MH. 237/21.
BOA. DH. EUM. THR. 11/18.
BOA. DH. EUM. THR. 25-2/7.
BOA. DH. EUM. THR. 28/38.
BOA. DH. EUM. THR. 3/16.
BOA. DH. EUM. THR. 32/35.
BOA. DH. EUM. THR. 37/20.
BOA. DH. EUM. THR. 38/14.
BOA. DH. EUM. THR. 38/14.
BOA. DH. EUM. THR. 39/57.
BOA. DH. EUM. THR. 4/48.
BOA. DH. EUM. THR. 40/11.
BOA. DH. EUM. THR. 42/43.
BOA. DH. EUM. VRK. 10/39.
BOA. DH. EUM. VRK. 7/13.
BOA. DH. EUM. VRK. 8/41.
BOA. DH. MKT. 1470/2.
BOA. DH. MKT. 1888/26.
BOA. DH. MKT. 2622/79.
BOA. DH. MKT. 2896/25.
BOA. DH. MKT. 432/32.
BOA. DH. MUĪ 103-1/38.
BOA. DH. MUĪ 108-1/32.
BOA. DH. MUĪ 94-1/4.
BOA. DH. MUĪ 95/3.
BOA. DH. MUĪ. 103-1/19.
BOA. DH. MUĪ. 11-2/51.
BOA. DH. MUĪ. 11-3/24.
BOA. DH. MUĪ. 127/19.

BOA. DH. MUĪ. 129/30.
BOA. DH. MUĪ. 129/9.
BOA. DH. MUĪ. 18-1/17.
BOA. DH. MUĪ. 2-4/39.
BOA. DH. MUĪ. 31-1/16.
BOA. DH. MUĪ. 42-1/8.
BOA. DH. MUĪ. 47-1/39.
BOA. DH. MUĪ. 54-1/20.
BOA. DH. MUĪ. 55-1/7.
BOA. DH. MUĪ. 57/3.
BOA. DH. MUĪ. 60/12.
BOA. DH. MUĪ. 63/36.
BOA. DH. MUĪ. 69-2/29.
BOA. DH. MUĪ. 70-1/12.
BOA. DH. MUĪ. 80-1/15.
BOA. DH. MUĪ. 85/63.
BOA. DH. MUĪ. 94-1/41.
BOA. DH. MUĪ. 94-1/48.
BOA. DH. SYS. 65/1.
BOA. DH. UMVM. 85/78.
BOA. DUĪT. 91 /10.
BOA. HAT. 268/15626.
BOA. HAT. 268/15664.
BOA. HR. SYS. 186/67.
BOA. HR. SYS. 199/68.
BOA. HR. SYS. 2826/1.
BOA. HR. SYS. 36/77.
BOA. HR. SYS. 36/77.
BOA. HR. SYS. 37/27.
BOA. HR. SYS. 37/27.
BOA. HR. T. O. 403/29.
BOA. HR. TO. 100/18.

BOA. HR. TO. 359/121.
BOA. HR. TO. 536/65.
BOA. HR. TO. 81/48.
BOA. Í. AS. 1327 C. 11/63.
BOA. Í. AS. 1327 C. 19/120.
BOA. Í. AS. 1327 C. 6/2.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 14/53.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 16/39.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 16/59.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 17/38.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 18/57.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 19/42.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 19/60.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 20/64.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 20/65.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 6/13.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 6/9.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 8 / 16.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 8/15.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 8/17.
BOA. Í. AS. 1327 Ca 8/86.
BOA. Í. AS. 1327 Ca. 19/42.
BOA. Í. AS. 1327 Ca. 25/102.
BOA. Í. AS. 1327 Ca. 6/11.
BOA. Í. AS. 1327 R. 12/54.
BOA. Í. AS. 6/1316 § 20.
BOA. Í. AS. 85/1327/Ca060.
BOA. Í. DH. 48/557.
BOA. Í. DUÍT 13/32.
BOA. Í. DUÍT 50/4.
BOA. Í. DUÍT 72/107.
BOA. Í. DUÍT 72/109.

BOA. İ. DUİT. 8/14.
BOA. İ. HR 19/933.
BOA. İ. HUS. 108/1321 Ca 038.
BOA. İ. HUS. 108/1321 Ca 039.
BOA. İ. HUS. 111/1321 Ş 042.
BOA. İ. HUS. 112/1321 L 094.
BOA. İ. HUS. 98/1320/Ra 059.
BOA. İ. MMS. 1331 Ca 7/11.
BOA. İ. MMS. 1333.
BOA. İ. ŞD. 48/2632.
BOA. İ. TAL. 1315/Ş - 102.
BOA. İ. TAL. 1316/Ra-175.
BOA. MF. MKT. 298/74.
BOA. MF. MKT. 92/75.
BOA. MV. 125/71.
BOA. MV. 126/18.
BOA. MV. 126/53.
BOA. MV. 126/53.
BOA. MV. 126/53.
BOA. MV. 126/63.
BOA. MV. 127/10.
BOA. MV. 127/11.
BOA. MV. 127/3.
BOA. MV. 127/4.
BOA. MV. 127/44.
BOA. MV. 127/7.
BOA. MV. 127/7.
BOA. MV. 128/75.
BOA. MV. 129/1.
BOA. MV. 131/61.
BOA. MV. 133/86.
BOA. MV. 134/36.

BOA. MV. 135/10.
BOA. MV. 136/20.
BOA. MV. 137/55.
BOA. MV. 141/70.
BOA. MV. 176/20.
BOA. MV. 215/99.
BOA. MV. 233/34.
BOA. MV. 238/44.
BOA. MV. 252/85.
BOA. Y. A. HUS. 167/102.
BOA. Y. A. HUS. 175/115.
BOA. Y. A. HUS. 165/116.
BOA. Y. A. HUS. 257/98.
BOA. Y. A. HUS. 259/28.
BOA. Y. A. HUS. 296/60.
BOA. Y. A. HUS. 297/30.
BOA. Y. A. HUS. 331/39.
BOA. Y. A. HUS. 331/95.
BOA. Y. A. HUS. 351/61.
BOA. Y. A. HUS. 377/11.
BOA. Y. A. HUS. 493 /106.
BOA. Y. A. HUS. 493/64.
BOA. Y. A. HUS. 493/64.
BOA. Y. A. HUS. 494/8.
BOA. Y. A. HUS. 501 /111.
BOA. Y. A. HUS. 501/102.
BOA. Y. A. HUS. 501/72.
BOA. Y. A. HUS. 501/92.
BOA. Y. A. HUS. 507/12.
BOA. Y. A. HUS. 507/20.
BOA. Y. A. HUS. 507/4.
BOA. Y. A. HUS. 507/57.

BOA. Y. A. HUS. 507/71.
BOA. Y. A. HUS. 507/97.
BOA. Y. A. HUS. 508/10.
BOA. Y. A. HUS. 508/101.
BOA. Y. A. HUS. 508/12.
BOA. Y. A. HUS. 512/18.
BOA. Y. A. HUS. 513/17.
BOA. Y. A. HUS. 523/167.
BOA. Y. A. HUS. 523/169.
BOA. Y. A. HUS. 523/170.
BOA. Y. A. HUS. 523/173.
BOA. Y. A. HUS. 523/175.
BOA. Y. A. HUS. 523/177.
BOA. Y. A. HUS. 523/178.
BOA. Y. A. HUS. 523/179.
BOA. Y. A. HUS. 523/182.
BOA. Y. A. HUS. 523/183.
BOA. Y. A. HUS. 523/183.
BOA. Y. A. HUS. 523/190.
BOA. Y. A. HUS. 524/108.
BOA. Y. A. HUS. 524/60.
BOA. Y. A. HUS. 920/118.
BOA. Y. EE. 106/13.
BOA. Y. EE. 128/90.
BOA. Y. EE. 141/10.
BOA. Y. EE. 15/114.
BOA. Y. EE. 15/122.
BOA. Y. EE. 15/150.
BOA. Y. EE. 15/41.
BOA. Y. EE. 40/70.
BOA. Y. EE. 40/75.
BOA. Y. EE. 56/3.

BOA. Y. EE. 56/5.
BOA. Y. EE. 56/6.
BOA. Y. EE. 71/25.
BOA. Y. EE. 71/32.
BOA. Y. EE. 71/33.
BOA. Y. EE. 71/4.
BOA. Y. EE. 71/43.
BOA. Y. EE. 71/45.
BOA. Y. EE. 71/53.
BOA. Y. EE. 71/97.
BOA. Y. EE. 79/60.
BOA. Y. EE. 84 /39.
BOA. Y. EE. 84/39.
BOA. Y. EE. 87/58.
BOA. Y. EE. 87/59.
BOA. Y. EE. KP 21/2052.
BOA. Y. EE. KP. 22/2130.
BOA. Y. EE. KP. 24/2303.
BOA. Y. EE. KP. 86-28/2789.
BOA. Y. EE. KP. 86-33/3230.
BOA. Y. EE. KP. 86-33/3280.
BOA. Y. EE. KP. 86-34/3373.
BOA. Y. EE. KP. 86-35/3385.
BOA. Y. MTV. 1047/284.
BOA. Y. MTV. 167 /32.
BOA. Y. MTV. 167/47.
BOA. Y. MTV. 170/83.
BOA. Y. MTV. 2244/261.
BOA. Y. MTV. 229/30.
BOA. Y. MTV. 27/68.
BOA. Y. MTV. 286/118.
BOA. Y. MTV. 286/118.

BOA. Y. MTV. 287/40.
BOA. Y. MTV. 298/105.
BOA. Y. MTV. 312/45.
BOA. Y. MTV. 4894/277.
BOA. Y. MTV. 49/91.
BOA. Y. MTV. 640/281.
BOA. Y. MTV. 95/72.
BOA. Y. PRK. A. 10 /83.
BOA. Y. PRK. A. 12/81.
BOA. Y. PRK. BŞK. 49/51.
BOA. Y. PRK. DH. 10/15.
BOA. Y. PRK. EŞA. 17/13.
BOA. Y. PRK. EŞA. 17/33.
BOA. Y. PRK. EŞA. 28/17.
BOA. Y. PRK. EŞA. 37/27.
BOA. Y. PRK. HR. 16/68.
BOA. Y. PRK. MK. 7/18.
BOA. Y. PRK. MYD. 1 /17.
BOA. Y. PRK. PT. 12 /64.
BOA. Y. PRK. PT. 12/64.
BOA. Y. PRK. TKM. 11/ 24.
BOA. Y. PRK. TKM. 6/71.
BOA. Y. PRK. TKM. 43 /22.
BOA. Y. PRK. TKM. 51/47.
BOA. ZB. 323/95.
BOA. ZB. 324/32.
BOA. ZB. 324/99.
BOA. ZB. 325/21.
BOA. ZB. 326/100.
BOA. ZB. 326/146.
BOA. ZB. 326/146.
BOA. ZB. 327/6.

BOA. ZB. 331/43.

BOA. ZB. 332/ 2.

BOA. ZB. 335/9723.

BOA. ZB. 405 /64.

BOA. ZB. 405/76.

BOA. ZB. 405/78.

BOA. ZB. 456/55.

BOA. ZB. 456/55.

BOA. ZB. 495 /115.

BOA. ZB. 591/2.

BOA. ZB. 603/50.

BOA. ZB. 67/116.

BOLAY, Süleyman Hayri (2007), *Türk Düşüncesinde Gezintiler*, Ankara.

Boşboğaz, 6 Ağustos 1908, No. 1.

British Documents on Foreign Affairs (Ed. David Gillard) (1984), Series B: Near and Middle East, 1856-1914, Ottoman Empire Under the Young Turks 1908-1914, Cilt: 20, London.

BROCKELMAN (1945), “Farisüşşidyak”, *MEBİA*, İstanbul.

BROWNE, Edward G. (1910), *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge.

BURAK, Durdu Mehmet (2003), “Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri” *OTAM*, Sayı: 14, s. 291-318.

BUTRUS, Abu-Manneh (1990), “The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Pasa”, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 22, No: 3, Ağustos, s. 257-274.

BUXTON, Charles Roden (1909), *Turkey in Revolution*, Londra.

BUZPINAR, Ş. Tufan (1991), *Abdulhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)*, Manchester.

BUZPINAR, Ş. Tufan (1996), “Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877-1882”, *Die Welt des Islams*, New Series, Cilt: 36, Sayı: 1, Mart, s. 59-89.

BUZPINAR, Tufan Ş. (1998), “Osmanlı Suriye’inde Türk Karşıtı İlanlar ve Bunlara Tepkiler (1878-1881)”, *TDV İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, s. 73-89.

- CAN, Mustafa (1992-1993), “Tanzimat Devri Türk Edebiyatında Gazeteciliğin Rolü”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7-8.
- CARIES, Georges (1906), *La Turquie Economique*, Paris.
- Celâl Nûrî (1911), *1327 Senesinde Selânik’te Mün’akıt-ı İttihât ve Terakkî Kongresine Celâl Nûrî Bey Tarafından Takdîm Kılınan Muhtıradır*, İstanbul.
- Cemalettin Efendi (2005), *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul.
- CENGİZ, Filiz (1997), *Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir’in Kaleminden İttihat ve Terakki Cemiyeti 1906-1907*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Cevdet Paşa (1991), *Tezakir 13-20*, Ankara.
- Cevdet Paşa, (1991), *Tezakir 40-Tetimme*, Ankara.
- Cevri/Mehmed Reşid Şahingiray (1994), *İnkılab Niçin ve Nasıl Oldu?*, İzmir.
- CHAMPAULT, Philippe (1913), *La Science Sociale, Suivant la Méthode D’Observation, La Science Sociale D’Après Le Play et de Tourville*, yıl: 28, sayı: 109, Paris.
- CHARLES, Georges (1906), *La Turquie Economique*, Paris.
- CLARK, Edward C. (1974), “The Ottoman Industrial Revolution”, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 5, Sayı: 1, Ocak.
- CONK, Cemil Cahit (1963), “Abdülhamit’i Meşrutiyet’e Döndürmek İçin Ne Yapacaktım?”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 4, Sayı: 51, s. 47-49.
- Cumhuriyet* (1950) *Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları*, 26 Ocak.
- Cumhuriyet* (1950) *Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları*, 31 Ocak.
- ÇAKMAKÇIOĞLU, Seda (2007), *Koçibey Risaleleri*, İstanbul.
- ÇAVDAR, Tevfik (1992), *Türkiye’de Liberalizm 1860-1990*, Ankara.
- ÇAVDAR, Tevfik (2004), *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, Ankara.
- ÇELİK, Bilgin (2004), *İttihatçılar ve Arnavutlar*, İstanbul.
- ÇELİK, Hüseyin (1992), “Mustafa Fazıl Paşa ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin Tüzüğü”, *Tarih ve Toplum*, Aralık, Sayı: 108, s. 326-328.
- ÇELİK, Hüseyin (1994), *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul.
- ÇELİK, Mehmet (2000), “İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 29-49.

- ÇELİK, Yüksel (2008), “Asakir-i Mansure Ordusunda Talim Usullerinin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü”, (826-1839), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 19, s. 87-118.
- ÇETİN, Atilla (1993), “El-Cevâib”, *DİA*, Cilt: 7, İstanbul, s.435-436.
- ÇETİNSAYA, Gökhan (2003), “Mithat Paşa”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt: 1, s. 54-72.
- ÇEVİKER, Turgut (1989), *Meşrutiyet İmzasız Karikatürler Antolojisi*, İstanbul.
- D’AUBIGNOS, L. P. B. (1939), *La Turquie Nouvelle Les Reformes Sultan Mahmoud*, Paris.
- DAHL, Robert A. (1961), “Yönetici Elit Modelinin Bir Kritiği”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16 Sayı: 2, s. 151-159.
- DANIŞMAN, Zuhuri (1966), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: 13, İstanbul.
- DAVISON, Roderic H. (1963), *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, Cilt: 2.
- DAVISON, Roderic H. (2001), “Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasinin Modernizasyonu”, Çev: Durdu Mehmet Burak, *OTAM*, , Sayı: 11, s. 849-861.
- DAWISHA, Adeed (2003), *Arab Nationalism in the Twentieth Century*, New Jersey.
- DE JUCHEREAU, de Saint-Denys (1819), *Revolutions de Constantinople en 1807 et 1808, Précédées D'observations Generales sur L'état Actuel de L'empire Ottoman*, Paris.
- DE REGLA, Paul (1897), *Les Secrets D'Yildiz*, Paris.
- DEMİREL, Fatmagül (2007), *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul.
- DEMİREL, Muammer (1960), *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurumda Halk Hareketleri*, Ankara.
- DEMOLINS, Edmond M. (?), *A Quoi Tient la Supériorité des Anglo-Saxons*, Paris.
- DEMOLINS, M. Edmond (1888), *La Science Sociale, Suivant la Méthode de F. Le Play*, Yıl: 3, Cilt: 5, Paris.
- DENTON, W. (1876) , *The Christians of Turkey Their Condition Under Mussulman Rule*, London.
- DERİNGİL, Selim (2002), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876 -1909)*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul.

- DESGHAMPS, Gaston (1913), *A Constantinople*, Paris.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1996), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara.
- DEVEREUX, Robert (1963), *First Otoman Constitutional Period*, Baltimore.
- Document Diplomatiques* (1902), Affaires De Turquie 1900-1901, Paris.
- Documents Diplomatiques* (1897), Affaires Arméniennes, Projets de Reform Dans L'Empire Ottoman 1893-1897, Paris.
- Documents Diplomatiques* (1898), Affaires D'Orient, Autonomie Crotioise, Paris.
- Documents Diplomatiques* (1898), Affaires D'Orient, Emprunt De L'indemnité de Guerre Hellénique, Evacuation De La Thessalie, Junvier-Juin 1898, Paris.
- Documents Diplomatiques* (1925), Affaires D'Orient, 1875, 1876, 1877, Paris.
- DURU, Kazım Nami (1957), "*İttihat ve Terakki*" *Hatıralarım*, İstanbul.
- DURUKAN, Kaan (2003), "Prens Sabahaddin ve İlm-i İctima: Turk Liberalizminin Kökenleri, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce", *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt: 1, s. s. 142-155.
- Düstur*, II. Tertip, Cilt: 1, 1 Zilkade 1327 - 11 Zilkade 1328.
- DÜZDAĞ, Ertuğrul (Haz.) (1992), *Volkan Gazetesi 1908-1909 Derviş Vahdeti*, İstanbul.
- DWIGHT H. G. (1915), *Constantinople Old and New*, Londra.
- Ebuzziya Tevfik (1911), *Merhum Namık Kemal*, İstanbul.
- Ebuzziya Tevfik (2006), *Yeni Osmanlılar*, İstanbul.
- EDİB, Halide (1935), *Conflict of East and West in Turkey*, Delhi.
- EDİZ, İsmail (2008), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kahvehaneler ve Sosyal Değişim", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:10, Sayı:1, s. 179-191.
- EDMONS, M. (1890), *Rhigas Pheraios the Protomartyr of Greek Independence*, Londra.
- EGE, Nezahat – Nurettin (1977), *Prens Sabahattin Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, İstanbul.
- EMECEN, Feridun M. (2009), *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul.
- EMİL, Birol (1982), *Jön Türklere Dair Vesikalar I, Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları*, İstanbul.
- ENGELHART (1999), *Tanzimat ve Türkiye*, İstanbul.

- ENGİN, Vahdettin (2005), *II. Abdülhamit ve Dış Politika*, İstanbul.
- ENGİN, Vahdettin (2009), “Osmanlı Demokrat Fırkası Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *100. Yılında Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslar arası Sempozyumu, 22-24 Ekim 2008*, Marmara Üniversitesi, İstanbul, s. 209-216.
- ERASLAN, Cezmi ve K. OLGUN (2006), *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul.
- ERDEMİR, Halil (2002), “Batılılaşma Sürecinde Fransa Etkisi”, *Türkler*, Cilt: 14, Ankara, s. 641-646.
- ERDİNÇ, Erol Sadi (2000), “Osmanlı İttihat Terakki Cemiyeti Nizamnameleri”, *Simurg*, Yıl: 1, Sayı: 2-3, Ekim, s. s. 166-316.
- EROĞLU, Haldun (2002), “Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 34, s. 11-33.
- ESENBEL, Aziz (1950), “Abdülhamid ile Paris Sefiri Münir Paşa Arasında Gizli Muhabere”, *Tarih Dünyası*, Cilt: 2, Sayı 16, 1 Aralık, s. 683-686.
- F. O. 424/216.
- F. O. 193/2297.
- F. O. 195/2301.
- F. O. 371/559.
- F. O. 371/560.
- F. O. 371/560.
- F. O. 371/760.
- F. O. 371/761.
- F. O. 371/909.
- F. O. 424/208.
- F. O. 424/210.
- F. O. 424/212.
- F. O. 424/217.
- F. O. 424/217.
- F. O. 78/383.
- F. O. 78/4591.

- FARHI, David (1971), "The Şariat as a Political Slogan: Or the 'Incident of the 31st Mart", *Middle Eastern Studies*, Cilt: 7, Sayı: 3, Londra, Ekim, s. 275-299.
- FAROQHI, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (ed. Halil İnalçık, Donald Quataert), Cilt: 2. s. 536-570.
- FESCH, Paul (1909), *Les Jeunes Turcs*, Paris.
- FESCH, Paul (1999) (Çev: Erol Üyepazarcı), *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*, İstanbul.
- FINDLEY, Carter V (2006), "Political Culture and the Great Households", *The Cambridge History of Turkey, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, Cilt: 3, s. 65-81.
- FINDLEY, Carter V. (1982), "The Advent of Ideology in the Islamic Middle East (Part I)", *Studia Islamica*, Sayı: 55, s. 143-169.
- FINKEL, Caroline (2007), *Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, İstanbul.
- FONTENOY, Marquise de (1901), "Foreign Notes and Comment", *The Washington Post*, 22 Nisan.
- FONTENOY, Marquise de (1901), "Masonic Order And Monarchs", *The Washington Post*, 21 Nisan.
- FONTENOY, Marquise de (1902), "Foreign Notes and Comment", *The Washington Post*, 1. Ocak.
- FUA, Albert (1897), "Un Ami de la Turquie", *Supplement Français Mechveret*, Sayı: 39, 15 Temmuz, s. 1-2.
- FUA, Albert (1897), "Un Ami de la Turquie", *Supplement Français Mechveret*, Sayı: 40, 1 Ağustos, s. 2-3.
- GAZEL, Ahmet Ali ve Ş. ORTAK (2005), "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, s. 223-256.
- GEERTZ, Clifford (1973), *The Interpretation of Cultures*, New York.
- GEERTZ, Clifford (2003), *Ideolgy Short Introductions*, New York.

- GENCER, Mustafa (2004), "We demand the Shariah, Understanding the İstanbul Mutineers of 1909", *Fifth Mediterranean Social and Political Research Meeting*, 24-28 Mart, Leiden University.
- Gencine-i Hayal*, 20 Mayıs 1881, Sayı: 1.
- GEORGIADES, Demetrius (1892), *La Turquie Actuelle, Les Peuples Affranchis Du Joug Otoman et Les Interets Français en Orient*, Paris.
- GÖÇMEN, Muammer (1995), *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri*, İstanbul.
- GÖÇMEN, Muammer (2002), "Jön Türk Basını", *Türkler*, Ankara, Cilt: 14, s. 665-674.
- GÖNCÜ, T. Cengiz (2010), *Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920)*, İstanbul.
- Gramafon Gazetesi*, 28 Şubat 1324.
- GRAVES, P. Philip (1999), *İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)*, Çev. Yılmaz Yezkan, Ankara.
- GROSVENOR, Edwin A. (1900), *Constantinople*, Cilt: 1, Boston.
- GÜNAY, Selçuk (1963), "II. Abdulhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 28, s. 85-108.
- GÜRESİN, Ecvet (1998), *31 Mart İsyanı*, İstanbul.
- GÜVEN, İsmail (1998), "Ahmet Rıza'nın Kadın Eğitime İlişkin Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 1.
- GÜVEN, İsmail (1998), "Ahmet Rıza'nın Kadın Eğitime İlişkin Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 31, Sayı:1, s. 147-161.
- HADDAD, Mahmoud (1994), "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 26, Sayı: 2, Mayıs, s. 201-222.
- HALE, William (2003), *Turkish Politics and Military*, Londra.
- Halil Halid (1998), *Bir Türkün Ruznamesi*, İstanbul.
- HANİOĞLU, M. Şükrü (1995), *The Young Turks in Opposition*, New York.
- HANİOĞLU, Şükrü (1981), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul.

- HANİOĞLU, Şükrü (1985), *Osmanlı İttihat Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul.
- HANİOĞLU, Şükrü (1988), “Abdullah Cevdet”, *DİA*, Cilt: 1, s. 89-91.
- HANİOĞLU, Şükrü (1997), “Garbcılar: Their Attitudes Toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic”, *Studia Islamica*, Cilt: 2, Sayı: 86, Ağustos, s. 133-158.
- HANİOĞLU, Şükrü (2001), *Preparation for a Revolution*, Oxford.
- HAYDAROĞLU, İlknur (1997), “II. Abdulhamid Döneminde Hafıye Teşkilatı Hakkında Bir Risale”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 28, s. 109-133.
- HAYDAROĞLU, İlknur (1997), “II. Abdulhamid’in Hafıye Teşkilatı Hakkında Bir Risale (II. Kısım)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, s. 135-174.
- HEYD, Uriel (1950), *Foundations of Turkish Nationalism*, Londra.
- HHP. 219/4.
- HHP. 264/5.
- HHP. 98/2.
- HİLMİ, Tunalı (1903), *Un projet d'organisation de la souverainete du peuple en Turqie*, Paris.
- HOCAOĞLU, Baran (2010), *II. Meşrutiyette İktidar Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, İstanbul.
- HONE-DICKINSON, J. M. - Page L. (1910), *Persia In Revolution With Notes Of Travel in The Caucasus*, London.
- <http://www.sozluk.net>.
- <http://www.tdk.gov.tr> (17. 04. 2010).
- HUGHES, Michael ve P. Bernard (2000), “Russian Studies and the Promotion of Anglo-Russian Friendship, 1907-14”, *The Slavonic and East European Review*, Cilt: 78, Sayı: 3, Temmuz, s. 510-535.
- Hukuk-u Umumiye*, 16 Eylül 1908, s. 1.
- Hukuk-u Umumiye*, 17 Eylül 1908, s. 1.
- Hukuk-u Umumiye*, 23 Kasım 1908, s. 1.

- HUSLUCK, Frederick William (1929), *Christianity and İslam Under the Sultans*, Oxford.
- HÜLAGÜ, Metin (2001), *Türk - Yunan ilişkileri çerçevesinde:(1897), Osmanlı - Yunan Savaşı*, Kayseri.
- Hürriyet* 14 Eylül 1868.
- Hürriyet*, 20 Aralık 1869.
- Hürriyet*, 29 Şubat 1868.
- Hürriyet*, 30 Kasım 1868.
- Hürriyet*, 5 Nisan 1869.
- Hürriyet*, 7 Haziran 1869.
- ILIKAN, Faruk (1992), “Jön Türklerin 1902 Kongre Öncesinde Ortak Kararları”, *Tarih ve Toplum*, Ekim, Sayı: 106, s. 210-211.
- IONESCU, Ghita ve I. MADARIAGA (1968), *Opposition: Past and Present of a Political Institution*, Londra.
- ISSI, Murat (2010), “Hürriyet Aşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzade Rıf’at Bey”, *Toplumsal Tarih*, Nisan, Sayı: 196, s. 2-10.
- İbrahim Temo (1939), *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıratım*, Mecidiye.
- İĞDEMİR, Uluğ (1937), *Kuleli Vak’ası Hakında Bir Araştırma*, Ankara.
- İkdam*, “Ahalimize Aferin, Hezârân Aferin”, 4 Ağustos 1908.
- İkdam*, “Avcı Taburları İçin İzin Verildi mi?”, 14 Şubat 1909.
- İkdam*, 14 Şubat 1909.
- İkdam*, 16 Şubat 1909, s. 1.
- İkdam*, 2 Mart 1909, s. 1.
- İkdam*, 21 Ekim 1908, s. 1.
- İkdam*, 23 Ağustos 1908.
- İkdam*, 25 Kasım 1908, s. 1.
- İkdam*, 25 Temmuz 1908, s. 1.
- İkdam*, 5 Eylül 1908.
- İLERİ, İlay (2005), “Batı Gözüyle Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetlerinin Dil ve Eğitim Politikalarına Karşı Tepkiler”, *OTAM*, Sayı: 18, s. 213-220.

- İLGAZİ, Abdullah (2009), “Mizancı Murad ve Jön Türkler”, *History Studies* Cilt: 1, Sayı:1.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal (1982), *Son Sadrazamlar*, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1940), “Tanzimat Nedir?”, *A. Ü. D. T. C. F. Yıllık Araştırma Dergisi*, Cilt: 1, s. 237-263
- İNER, Çağla ve P. Yoncacı (2006), “Bir İmparatorluk Sahnesi: Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu”, *150. Yılında Dolmabahçe Sarayı Uluslar arası Sempozyumu*, 23-26 Kasım.
- İNÜĞUR, M. Nuri (1992), “Naissance et Developpement de la Presse Dans L’Empire”, *Varia Turcica, Presse Tueque et Presse Turquie*, Cilt: 23, İstanbul-Paris, s. 83-91.
- İSKEFİYELİ, Zeynep (2008), *Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri Ve Önemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- İSKİT, Server (1952), “Agâh Efendi ve Gazetesi Tercüman-ı Ahval”, *Tarih Dünyası*, Cilt: 3, Sayı: 26, Şubat, s. 1272-1275.
- İSKİT, Server (1952), “Agâh Efendi ve Gazetesi: Tercüman-ı Ahval”, *Resimli Tarih Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 26.
- İsmail Kemal (1920), *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, Londra.
- İstikbâl*, 10 Temmuz 1895.
- İstikbâl*, 7 Kasım 1879.
- JACOBSEN, Irmgard (1992), “La Politique De La Presse Allemande Dans L’Empire Ottoman En 1908”, *Varia Turcica, Presse Tueque et Presse Tueque*, Cilt: 23, İstanbul-Paris, s. 144-151.
- JASTROW, Morris (1920), *The Eastern Question and Its Solution*, Philadelphia.
- JONQUIÈRE, De La (1914) , *Histoire L’empire Ottoman Depuis Les Origines Jusqu’a Nos Jours*, Cilt: 1, Paris.
- JONQUIÈRE, De La (1914), *Histoire L’empire Ottoman Depuis Les Origines Jusqu’a Nos Jours*, Cilt: 2, Paris.
- JORGA, Nicolae (2005) , *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: 5, İstanbul.
- Journal De Débats*, 18-21 Nisan 1897.
- Journal De Débats*, 3 Temmuz 1877.
- Journal Des Debats*, 10 Şubat 1902.

Journal Des Debats, 18 Aralık 1899.

Kadın Gazetesi, 26 Ekim 1908.

Kan Demir (1932) , *Zindan Hatıraları*, İstanbul.

KANAYEV, Serik (2003), “Siyasi Amaçlar ve Onlara Ulaşmanın Yolları: Gücün Mahiyeti ve Kullanılması Meselesi Üzerine”, *Uludağ Üniversitesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 2, s. 104-108.

KANLIDERE, Ahmet (2009), “Rusya’ya Gelen Aydınların Meşrutiyet Dönemi Türk Düşünce Hayatına Katkıları”, *100. Yılında Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslar arası Sempozyumu*, 22-24 Ekim 2008, Marmara Üniversitesi, İstanbul, s. 509-525.

KANSU, Aykut (1995), *1908 Devrimi*, İstanbul.

KARA, İsmail (1994), *İslamcuların Siyasi Görüşleri*, İstanbul.

KARABEKİR, Kazım (2009), *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul.

KARAGÖZ, Adem Ruhi (1945), *Bulgaristan Türk Basını 1879-(1945)*, İstanbul.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim (1999), “Arşivden Bir Belge Yankesici ve Hırsızların Fotoğraflarının Alınarak Fişlenmesi (1868)”, *Toplumsal Tarih*, Nisan, Cilt: 11, Sayı: 64, İstanbul, s. 44-45.

KARAKUŞ, Rahmi (2003), *Felsefe Tasavvurumuz*, İstanbul.

KARAL, Enver Ziya (1995), *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8, Ankara.

KARASU, Cezmi (1973), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel bir Bakış”, *OTAM*, Sayı: 4, s. 205-223.

KARATEPE, Şükrü (1999), *Darbeler Anayasalar ve Modernleşme*, İstanbul.

KARGIN, Baha (1957), “İkinci Meşrutiyet’in İlk Kanun ve Nizamnameleri”, *İdare Dergisi*, Yıl: 28, Ocak-Şubat, Sayı: 244, s. 165-174.

KARPAT, Kemal (1972), “The Transformation of the Otoman State 1789-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 3, Sayı: 3, Temmuz, s. 243-281.

KARPAT, Kemal H. (2007), *Türkiye'nin Siyasal Sisteminin Evrimi*, İstanbul.

KARPAT, Kemal ve R. W. ZENS (2002), “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)”, *Türkler*, Cilt: 12, s. 873-888.

KARS, H. Zafer (1984), *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Ankara.

- KAYALI, Hasan (1998), *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, İstanbul.
- KAYALI, Hasan (2008), “Arapların 1908 Meşrutiyet Tecrübesi”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 13, Sayı:24/1, s. 31-45.
- KAYNAR, Reşat (1991), *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara.
- KAZUHIRO, Takii (2008), Meiji Anayasası: Japonların Batı Deneyimi ve Modern Devletin Oluşumu”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, İstanbul, s. 149-174.
- KERİMOĞLU, Hasan Taner (2007), “Meşrutiyet’in ilk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 7, Sayı:2, s. 133-149.
- KILIÇ, Fatma (2005), *Kadın: A Young Turk Magazine in the Second Constitutional Period (1908-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- KILIÇ, Selda (1993), “1876 Anayasa’sının Bilinmeyen İki Tasarısı”, *OTAM*, Sayı: 4.
- KILIÇ, Selda (2002), “İran’da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)”, A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 20, Sayı:32, Ankara, s. 143-161.
- KIRANLAR, Safiye (2010), *Ali Kemal Toplu Yazıları 1908-1909*, İstanbul.
- KIRMIZI, Abdülhamid (2010), “Sultan II. Abdülhamid: İmparatorluğun Son Nefesi”, *II. Abdülhamit Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul, s. 20-32.
- KIRMIZI, Abdülhamit (2007), *Abdülhamid’in Valileri, Osmanlı İdaresi 1895- (1908)*, İstanbul.
- KIZILDOĞAN, Hüsrev Sami (1937), “Vatan ve Hürriyet = İttihat Terakki”, *Belleten*, C: I, Ankara, s. 619-625.
- KNIGHT, Edward F. (1909), *The Awakening of Turkey, A History of Turkish Revolution*, Londra.
- KOCAOĞLU, Bünyamin (2006), *Mütarekede İttihatçılık, İttihat ve Terakki Fırkası’nın Dağılması*, İstanbul.
- KOÇAK, Mete (2003), “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt: 1, s. 72-82.
- Koçi Bey Risalesi* (1885), Ebuzziya Tevfik Tabdı, Birinci Basım, İstanbul.

- KOLINSKY, Eva (ed.) (1987), *Opposition in Western Europe*, Worcester.
- KOLOĞLU, Orhan (2005), *Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit*, İstanbul.
- KOLOĞLU, Orhan (2007), *Abdülhamit Gerçeği*, İstanbul.
- Kombi Gazetesi*, 20 Aralık 1907, s. 2.
- Kombi Gazetesi*, 27 Aralık 1907, s. 3.
- Kombi Gazetesi*, 3 Ocak 1908:3, s. 3.
- KORAY Enver (1984), “Yeni Osmanlılar”, *Bellekten*, Cilt: 48, Nisan 1983, sayı: 186'dan ayrı basım, Ankara, s. 563-582.
- KORAY, Enver (1992), “Yeni Osmanlılar”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, s. 546-565.
- KÖKER, Levent (2006), “Seçim Sistemleri ve Siyasî Çoğulculuk, Demokratik Meşruluk Açısından Bir Değerlendirme”, *Anayasa Yargısı*, Sayı: 23, s. 199-210.
- Köylü Gazetesi*, 28 Kasım 1909.
- KUBALI, Hüseyin Nail (1955), “Kanun-ı Esasi”, *MEBİA*, Cilt: 6, s. 168-184.
- KUNERALP, Sinan (1997), “Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. Ankara, 15 - 17 Ekim, s. 113-125.
- KUNTAY, Mithat Cemal (1949), *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Cilt: 2, İstanbul.
- Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli, (Tefsir: Süleyman Ateş).
- KURAN, Ahmet Bedevi (1952), Sabahattin Bey, *Resimli Tarih Mecmuası*, Cilt: 3, Sayı: 28, Nisan, İstanbul.
- KURAN, Ahmet Bedevi (2000), *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul.
- KURAN, Ercümen (1970), “Kucuk Said Pasa (1840-1914) as a Turkish Modernist”, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 1, Sayı: 2. Nisan, s. 124-132.
- KURAT, Akdes Nimet (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1999), *Rusya Tarihi*, Ankara.
- KURNAZ, Şefika (2008), *Osmanlı Kadın Hareketinde Bir Öncü Emine Semiye*, İstanbul.
- KUROPATKIN, Aleksey Nikolayeviç (1909), *The Russian Army and the Japanese War*, New York.
- KURŞUN, Zekeriya (1993), “Derviş Vahdeti”, *DİA*, Cilt: 9, İstanbul, s. 298-200.

- KURŞUN, Zekeriya (2009), “İttihatçılık ve “Kardeş Türküsü” Üzerine”, *100. Yılında Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslar arası Sempozyumu*, 22-24 Ekim 2008, Marmara Üniversitesi, İstanbul, s. 693-700.
- KÜLÇE, Süleyman (1944), *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir.
- L’Abou Naddara*, Eylül 1908, No. 5.
- L’Assiette Au Beure*, 31 Ekim 1903.
- L’Assiette Au Beurre*, 16 Ağustos 1906.
- L’Echo De Paris*, 16 Temmuz 1908.
- La Presse*, 26 Temmuz 1908, s. 1.
- La Revue Occidentale*, (1896), Cilt: 13, Sayı: 108.
- La Revue Occidentale*, 1896, Paris, s. 343-344.
- La Revue Occidentale*, 1906, Paris, s. 263.
- La Turquie Contemporaine*, 1 Mayıs 1891, Sayı: 2
- La Turquie Contemporaine*, 20 Nisan 1891, Sayı: 1
- La Turquie Libre*, 15 Eylül 1892.
- LANDAU, Jacob M. (1992), “Comments on the Jewish Press in İstanbul: The Hebrew Weekly Hamevasser (1909-1911)”, *Varia Turcica, Presse Tueque et Presse Turquie*, Cilt: 23, İstanbul-Paris, s. 43-50.
- LE BON, Gustave (1903), *The Crowds, A study of Popular Mind*, Londra.
- Le Figaro*, “Agitation Anti-Jeune-Turque”, 9 Nisan 1909, s. 2.
- Le Figaro*, 1 Ağustos 1908, s. 1.
- Le Figaro*, 12 Ağustos 1908, s. 2.
- Le Figaro*, 13 Haziran 1906, s. 3.
- Le Figaro*, 14 Ağustos 1908, s. 2.
- Le Figaro*, 15 Kasım 1908, s. 2.
- Le Figaro*, 15 Nisan 1909, s. 2.
- Le Figaro*, 16 Ekim 1908, 2.
- Le Figaro*, 21 Aralık 1899, s. 1.
- Le Figaro*, 25 Ağustos 1908, s. 1.
- Le Figaro*, 25 Temmuz 1908, s. 1.
- Le Figaro*, 29 Temmuz 1908, s. 1.
- Le Figaro*, 30 Temmuz 1908, s. 1.

- Le Figaro*, 5 Aralık 1908, s. 2.
- Le Figaro*, 9 Mayıs 1896, s. 3.
- Le Figaro*, “Déchéance du Sultan V. Murad”, 1 Eylül 1876, s. 1.
- Le Figaro*, “La Constitution Ottomane”, 25 Aralık 1876, s. 1.
- Le Liberal Ottoman*, 15 Şubat 1901, s. 1.
- Le Matin*, 17 Temmuz 1908, s. 1.
- Le Petit Journal (Supplément Illustré)*, 24 Kasım 1895, s. 1.
- Le Petit Journal*, 21 Şubat 1897, s. 1.
- Le Robert Micro Dictionnaire De La Langue Française* (2006), “Opposition”, Paris.
- Le Temps*, “Arabes et Turcs”, 5 Nisan 1910, s. 1.
- Le Temps*, “Conflit D'Attributions En Turquie”, 9 Aralık 1909, s. 1.
- Le Temps*, “L'Origine et Les Causes Du Mouvement Constitutionnel Conversation avec Refik Bey et Major Niazi”, 20 Ağustos 1908, s. 1.
- Le Temps*, 1 Ocak 1877, s. 1.
- Le Temps*, 15 Şubat 1877, s. 1.
- Le Temps*, 19 Mart 1877, s. 1.
- Le Temps*, 19 Şubat 1877, s. 1.
- Le Temps*, 20 Ocak 1889, s. 1.
- Le Temps*, 28 Şubat 1877, s. 1.
- Le Temps*, 3 Aralık 1909, s. 1.
- Le Temps*, 8 Nisan 1897, s. 1.
- Le Temps*, 8 Şubat 1877, s. 1.
- Le Yildiz*, 1 Ocak 1893, s. 1.
- Le Yildiz*, 10 Ekim 1892, s. 1.
- Le Yildiz*, 11 Şubat 1893, s. 1.
- Les Nouvelles D'orient*, 1 Kasım 1895, s. 1.
- Levsovikli Mehmet Rauf (1997), *İttihat Terakki Ne İdi?*, İstanbul.
- LEVY, Sam (1913), *Le Déclin du Croissant*, Paris.
- LEWIS, Bernard (2000), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara.
- M. A. Ahmed Emin (1914) , *The Development of Modern Turkey as Measured by Its Pres*, New York.
- MACDONALDS, John (1912), *Turkey and the Eastern Question*, New York.

- Mahmud Celaleddin Paşa (1983), *Mirat-ı Hakikat*, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (2000), *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton
- MARDİN, Şerif (2003), “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt: 1, s. 42-54.
- MARDİN, Şerif (2005), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul
- MATTEI, Jean-Louis (1993), “Otuz Yıl Boyunca Cinayet veya L’Assiette Au Beurre’a göre II. Abdülhamit İmgesi”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 118, Ekim, s. 47-51.
- MCCULLAGH, Francis (2005), *Abdülhamit’in Düşüşü*, İstanbul.
- Mechrouitette*, 15 Ekim 1909, s. 1.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (1982), 3 Cilt, 1324, Ankara.
- Mehmed Selahaddin (1989), *İttihat ve Terakki’nin Kuruluşu*, İstanbul
- Mehmet Asif (1910), *Girid Ne Oluyor?*, İstanbul.
- Mehmet İzzet (1908), *Mirat-ı Meşrutiyet*, Trabzon Akçaabat.
- Mehmet Memduh (1911), *Hal’ler İclaslar*, İstanbul.
- Mehmetefendioğlu, Ahmet (2010), “Bir İttihad ve Terakki Risalesi Hayye-Ale-L-Felah”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 204, Kasım, İstanbul.
- MENTEŞE, Halil (1986), *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları*, İstanbul.
- MESFIN, Berouk (2008), “Democracy, Elections and Political Parties”, *Institute For Security Studies*, Sayı: 166, Temmuz, s. 1-12.
- Meşveret*, 1 Aralık 1895, Yıl: 1, Sayı: 1,
- Meşveret*, 1 Mayıs 1896, Sayı:10
- Meşveret*, 15 Mayıs 1897
- Mevlânzade Rıfat (1993), *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, İstanbul.
- Mevlânzade Rıfat (1996), “31 Mart Bir İhtilalin Hikâyesi”, İstanbul.
- MICHELIN, R. (1902), “La Veridique Histoire de Mahmoud-Pacha”, *Le Figaro*, 17 Mart, s. 2.
- MILL, John Stuart (1869), *On Liberty*, Londra.
- MILLER, William (1913), *The Ottoman Empire 1801-1913*, Cambridge.
- MİLAS, Herkül (2001), *Göç*, İstanbul.

- Mithat Paşa (1963), *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 4, Sayı: 46, 10 Ocak, İstanbul.
- Mizan*, “Müşavirlere”, 5 Mart 1896, Sayı: 166.
- Mizan*, 16 Ocak 1896, s. 1.
- Mizan*, 24 Ocak 1896, s. 3.
- Mizan*, 31 Mayıs 1895, s. 1.
- Mizancı Murad (1994), *Mücadele-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, İstanbul.
- Mizancı Murad (1977), *Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, İstanbul.
- Moralızade Vasaf Kadri (1911), *Yıldız Faciaları*, İstanbul.
- MOREAU, Odile (1999), “Fransız Belgelerinin Işığında 1908 Jön Türk Devrimi ve Askerî Reformları”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt: 3, TTK, Ankara.
- MOREAU, Odile (2007), *L’Empire Ottoman a L’Age des Reformes, Les Hommes et Les Idées du “Nouvel Ordre” Militaire (1826-1924)*, Paris.
- Muhbir*, 10 Ocak 1868, s. 1.
- Muhbir*, 14 Mart 1868, s. 2.
- Muhbir*, 29 Şubat 1868, s. 2.
- Mustafa Ragıp (2007), *Meşrutiyet’ten Önce Manastır’da Patlayan Tabanca*, İstanbul.
- Mustafa Sabri Efendi, “Talebe-i Ulûma”, *Beyan’ül-Hak*, Sayı: 33, 12 Ağustos 1909, s. 766.
- MUSTAFA, Nevin Abdülhalık (1990), *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, İstanbul.
- MUTAF, Abdülmecit (2002), “Şura-yı Devlet (1868-1922)”, *Türkler*, Cilt: 13, s. 599-609.
- Mülhakat Gazetesi*, 17 Ekim 1909, s. 1.
- Mülhakat Gazetesi*, 2 Ocak 1910, s. 1.
- Mülhakat Gazetesi*, 23 Kasım 1909, s. 1.
- Mülhakat Gazetesi*, 7 Kasım 1909, s. 1.
- Namık Kemal (2005), *Vatan Yahut Silistre*, İstanbul.
- Namık Kemal, “Hasta Adam”, *Hürriyet*, 7 Ekim 1868.
- Namık Kemal, “Hürriyet-i Efkar”, *Hadika*, 24 Kasım 1873.
- Namık Kemal, “Matbuat Nizamnamesi”, *Diyojen*, 21 Ağustos 1872.
- Namık Kemal, “Matbuat Nizamnamesi”, *Diyojen*, 9 Ağustos 1872.
- Namık Kemal, “Yeni Asrımız Politikası Tarihinin Bir Ufacık Fihristi”, *İbret*, 18 Aralık 1872.

- NAZİF, Nizamaettin (1978), *Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, İstanbul.
- NEAVE, Dorina L. (2008), *Sultan Abdülhamit Devrinde İstanbul'da Gördüklerim*, İstanbul.
- Necmeddin Arif (1906), *Paris'te Tahsil*, Mısır.
- New York Times*, "In Foreign Lands", 3 Mart 1902, s. 7.
- New York Times*, "The Hurricane in Turkey", 19 Nisan 1909, s. 8.
- New York Times*, 10 Ağustos 1908, s. 6.
- New York Times*, 14 Mayıs 1901, s. 8.
- New York Times*, 16 Aralık 1918, s. 14.
- New York Times*, 26 Ağustos 1901, s. 6.
- New York Times*, 26 Temmuz 1908, s. 7.
- New York Times*, 3 Mart 1902.
- New York Times*, 7 Ağustos 1908, s. 5.
- New York Times*, 7 Ağustos 1908, s. 7.
- NICOLAIDES, (1907), *Sa Majesté Imperiale Abd-ul-hamid Khan II Sultan Réformateur et Réorganisateur de L'Empire Otoman*, Brüksel.
- NUSRET, Mehmet (1922), *Tarihçe-i Erzurum Veyahut Hemşehrilere Armağan*, İstanbul.
- ODYAKMAZ, Necla, (2003), "Osmanlı'da Anayasal Düzenlemeler ve Basına Etkileri", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, İstanbul, s. 211-233.
- OKANDAN, Recai G. (1977), *Âmme Hukukumuzun Ana Hatları (Türkiye'nin Siyasal Gelişmesi)*, İstanbul.
- OKYAR, Osman ve M. SEYİTDANLIOĞLU (1999), *Fethi Okyar'ın Anıları Atatürk Okyar ve Çok Partili Türkiye*, İstanbul.
- ONGUNSU, Ahmed Hamid (1950), "Abdülaziz", *MEBİA*, s. 57-60 .
- ORTAYLI, İlber (1983), *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul
- ORTAYLI, İlber (2004), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul
- Osmanlı Gazetesi*, 12 Mart 1909.
- Osmanlı Gazetesi*, 24 Haziran 1884.
- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezinin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası*, (Filiz Cengiz içinde).

- Oxford Dictionary*, (1989), "Opposition", Oxford.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1996), *Ta'til-i Eşgâl Kanunu 1909 Belgeler-Yorumlar*, Ankara.
- ÖLMEZ, Adem (2009), "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Epir Cephesinin Savaşın Sonucuna Etkileri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1, Nisan, s. 81-88.
- ÖZ, Baki (2004), *İttihat Terakki ve Bektaşiler*, İstanbul.
- ÖZBEK, Nadir (1999), "II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve Serseriler", *Toplumsal Tarih*, Nisan, Cilt: 11, Sayı: 64, s. 34-44.
- ÖZBİLGİN, Erol (1987), "Abdülhamit, Masonlar ve Jöntürk Basını", *İslam Dergisi*, Mart, Sayı: 43, s. 35-38.
- ÖZCAN Azmi (1995), "Jamaladdin Afgani's Honorable Confinement in İstanbul", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: 15.
- ÖZCAN, Azmi (1992), *Panislamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul.
- ÖZCAN, Azmi (1998a), "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları" (1873-1909), *TDV İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, s. 49-71.
- ÖZCAN, Azmi (1998b), "The Millet System of the Ottoman Empire", Monbusho International Symposium, International Area Studies Conference, *İslam in the Middle Eastern Studies: Muslim and Minorities 20-22 Ocak*, s. 1-6.
- ÖZCAN, Azmi (2001), "İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti", *DİA*, Cilt: 23, İstanbul, s. 475-476.
- ÖZCAN, Azmi (2004), "Masonluk", *DİA*, Cilt: 28, s. 121-123.
- ÖZCAN, Azmi (2005), "Meşveret", *DİA*, Cilt: 29, s. 241-243.
- ÖZCAN, Azmi (2002), "Sultan II. Abdülhamid", *Türkler*, Cilt: 12, s. 909-931.
- ÖZÇELİK, Ayfer (2006), *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Hasan (1998), "Hikmet-i Hükümet'ten Efkâr-ı Umumiye'ye Geçişte İbrahim Şinasi'nin Liberal Edebiyat Söylemi", *Liberal Düşünce*, Sayı: 12.
- ÖZTÜRK, Nurettin (2002), "XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Voltaire ve Rousseau çevirileri", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:12.
- PALMER, Alan (1992), *Son Üç Yıl Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul.

- PANZAC, Daniel (1989), “Révolution Française et Méditerranée Musulmane. Deux Siècles D'Ambiguïté”, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, Cilt: 52, Sayı: 1.
- Parliamentary Papers* (1904), *Correspondance Respecting Asiatic Provinces of Turkey*, Londra.
- Parliamentary Papers* (1877), *Further Correspondence Respecting Affairs of Turkey 1876*, Londra.
- Parliamentary Papers* (1880), *Correspondence respecting Arrest of Doctor Koelle by Turkish Police*, Londra.
- Parliamentary Papers* (1897), *Correspondence respecting Disturbances at Constantinople, August 1896*, Londra.
- Parliamentary Papers* (1901), *Further Correspondence respecting the Affairs of Crete*, Londra 1901.
- Parliamentary Papers* (1909), *Correspondence Respecting The Constitutional Movement in Turkey 1908*, Turkey No. 1, Londra.
- Parliamentary Papers* (1909), Treaty Series No:1, *Protocol Between The United Kingdom, Austuria-Hungary, France, Germany, İtaly, Russia and Turkey Respecting Custom Duties, Signed at Constantinople, April 25 1907*, Londra.
- PEARS, Edwin (1917) , *Life of Abdulhamit*, Londra.
- PEHLİVANLI, Hamit (2002), “Osmanlılarda İstihbaratçılık”, *Türkler*, Cilt: 13, s. 653-667.
- PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç (1974), *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, İstanbul.
- POLAT, Nazım H. (2002), *Dr. Şerafettin Mağmumi, Bir Jöntürk'ün Serüveni*, İstanbul.
- POMIANKOWISKI, Josef, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, İstanbul 2003.
- POOLE, Stanley Lane (1893), *The Story of Turkey*, Londra.
- POPPER, Karl R. (1940), *The Open Society and Its Enemies*, New Jersey.
- Prens Sabahattin (1911), *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar, Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah, Yedinci Mektup, Mesleğimiz Nasıl Tatbik Edilebilir?*, İstanbul.
- Prens Sabahattin (1906), “İttihad-ı İslam”, *The Times*, 13 Ağustos, s. 6.

- Prens Sabahattin (1908), *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*, İstanbul.
- Prens Sabahattin (1983), *Teşebbüs-i Şahsi ve Tevzi Mezuniyet Hakkında Bir İzah*, İstanbul 1908.
- Prens Sabahattin (1999), *Görüşlerim*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul.
- Prens Sabahattin-Lütfullah (1902), “A Monsieur Directeur Grand du Figaro”, *Le Figaro*, 20 Mart, s. 2.
- PRICE, M. Philips (1956), *A History of Turkey, From Empire to Republic*, New York.
- Punch or the London Charivari*, “One Bubble More”, 6 Haziran 1877, s. 8.
- QUATAERT, Donald (1979), “The Economic Climate of “Young Turk Revolution” in 1908”, *The Journal of Modern History*, Cilt: 51, Sayı: 3, Eylül 1979, Houston, s. 1147-1161.
- QUATAERT, Donald (2005), *The Ottoman Empire, 1700–1922*, Cambridge.
- RAMSAUR, Ernest E. (2004), *Jön Türkler, 1908 İhtilalı'nın Doğuşu*, İstanbul.
- RAMSAY, William Mitchell (1909), *The revolution in Constantinople and Turkey*, Londra.
- REİSOĞLU, Anber, “Abdülhamit'in Taht Korkusu”, *Tarih Hazinesi*, Sayı: 11, Yıl:1.
- Resimli Tarih Mecmuası* (1956), “İstibdat Devrinde, Hürriyetperverlerin Takibine Ait Bir Vesika”, Cilt: 2, Sayı: 74, Şubat.
- Resneli Niyazi (1908), *Hatırat-ı Niyazi*, İstanbul.
- REYHAN, Cenk (2003), “Prens Sabahattin”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt: 1.
- Rıza Nur (1996), *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu Nasıl Öldü*, İstanbul.
- ROBERTSON, David (2004), *A Dictionary of Modern Politics*, Londra.
- ROOS, Leslie ve Diğerleri (1968), “Students and Politics in Turkey”, *Daedalus*, Cilt: 97, No: 1, Kış, s. 184-203.
- ROSHWALD, Aviel (2001), *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires Central Europe, Russia and the Middle East, (1914 –1923)*, London.
- Said Halim Paşa (2003), “Fikir Buhranımız”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt: 1, s. 462-464.

- SALMONE, H. Anthony (1896), "Is the Sultan of Turkey the Khaliph of Islam?", *The Nineteenth Century*, Cilt: 39, Ocak-Haziran, s. 173-180.
- SARICAOĞLU, Fikret (2000), "Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasî Bildiriler", *Bellekten*, Cilt: 64, Sayı: 241, Aralık, s. 901-920.
- Selamet-i Umumiye*, 2 Haziran 1910, s. 1.
- Selamet-i Umumiye*, 2 Haziran 1910.
- Selim Faris (1887), *The Decline of British Prestige in the East*, Londra.
- Serbesti*, "Hüseyin Hilmi Paşa-Kamil Paşa ve Tarafsız Bir Mukayese", 18 Şubat 1909, s. 1.
- Serbesti*, 18 Aralık 1908:1.
- Serbesti*, 19 Aralık 1908.
- Serbesti*, 20 Mart 1909:1.
- Serbesti*, 30 Aralık 1908.
- Serbesti*, 6 Ocak 1909.
- SEVİL, Hülya Küçük (2005), *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1996), "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi", *Liberal Düşünce*, Cilt: 1, Sayı: 2, Ankara, s. 103-112.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1997), "Osmanlı Ahrar Fırkası: Programı, İçtüzüğü, Beyannameleri", *Liberal Düşünce*, Bahar, Sayı: 6, Ankara.
- SHAW, Stanford J. ve E. K. Shaw (2000), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt: 2, s. İstanbul.
- SKENDI, Stavro (1967), *The Albanian National Awakening (1878)-(1912)*, New Jersey.
- SORGUN, Taylan (2003), *Devlet Kavgası İttihat ve Terakki*, 2. Baskı, İstanbul.
- SUBAŞI, Turgut (2002), "Anglo-Ottoman Relations Before the Tanzimat", *New Millennium Perspectives in the Humanities* (Ed. Judi Upton-Ward), İstanbul, s. 202-230.
- Sultan Abdülhamit (1999), *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul.
- SUNGU, İhsan (1999), "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat II* (Araştırma-İnceleme Dizisi), s. 777-857.

- Supplement Français Mechveret*, 1 Aralık 1895.
- Supplement Français Mechveret*, 15 Ağustos 1897, Sayı: 41.
- Supplement Français Mechveret*, 15 Mayıs 1897, Sayı: 35, s. 4.
- Süleyman Paşa (1910), *Hiss-i İnkılap*, İstanbul.
- SVAZLIAN, Verjine, *Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza*, <http://www.ermenii.org/turkce/kitaplar.htm> (19. 07. 2004).
- ŞAHİN, Mustafa (1993), “Süleyman Şükri’nün Gözüyle Yurtdışındaki Jön Türkler”, *Tarih ve Toplum*, Kasım Sayı: 119, s. 298-305.
- Şair Eşref (1984), *Bütün Şiirleri ve Seksen Yıllık Hatıraları*, Haz. Hilmi Yücebaş, İstanbul.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N. (1949), “İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey”, *Bellekten*, Cilt: 13, Ankara, s. 307-329.
- ŞENİ, Nora ve F. GEORGEON (1992), “İstanbul Dans La Presse Satirique Ottomane (1870-1876)”, *Varia Turcica, Presse Turque et Presse Turquie*, Cilt: 23, İstanbul-Paris, s. 51-57.
- Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları İttihat ve Terakkiye Muhalefet*, İstanbul 1990.
- ŞEYHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1956), “Sultan Beşinci Murad”, *Resimli Tarih Mecmuası*, Cilt: 7, Sayı: 10-82, s. 651-655.
- ŞİŞMAN, Adnan (2004), *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, Ankara.
- Şura-yı Ümmet, 15 Nisan 1906, s. 1.
- TABRİZ, Asghar Alam (2004), *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran’ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- TAHİR, Kemal (2000), *Esir Şehrin İnsanları*, İstanbul.
- Tahsin Paşa (1999), *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları, Sultan II. Abdülhamit*, İstanbul *Takvim-i Vekayi*, 4 Ocak 1878
- Tanin*, “Araplar ve Türkler”, 8 Nisan 1910, s. 1.
- Tanin*, “İntihabat Entrikaları”, 9 Aralık 1908, s. 1.
- Tanin*, “İttihad-ı Anasır”, 31 Ağustos 1909, s. 1.
- Tanin*, “Yeni Dahiliye Nazırı”, 11 Ağustos 1909, s. 1.
- Tanin*, 10 Ağustos 1908, s. 1.

- Tanin*, 14 Ocak 1909, s. 1.
- Tanin*, 16 Ekim 1908, s. 1.
- Tanin*, 3 Ağustos 1908, s. 1.
- Tanin*, 3 Nisan 1909, s. 2.
- Tanin*, 4 Aralık 1910, s. 4.
- Tanin*, 4 Mart 1909, s. 1.
- Tanin*, 8 Mart 1909, s. 1.
- Tanin*, 9 Ekim 1908, s. 6.
- TANÖR, Bülent (2006), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980*, İstanbul.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1956), *XIX. Asrın Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.
- Terakki Gazetesi* (1906), “Anadolu Kıyıları”, No:11.
- Terakki Gazetesi* (1907), “Rus Ordusu ve İhtilalciler”, No:20.
- TEVETOĞLU, Fethi (1989), “Atatürk-İttihat ve Terakki”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 15, Temmuz, Ankara, s. 613-625.
- The Diplomatic Review* (1875), “Huseyin Avni Pacha, The Present Grand Vizier of Turkey”, Cilt: 12, No:2, Nisan, Londra, s. 209-212.
- The Manchester Guardian*, “France And Turkey”, 7 Eylül 1901, s. 8.
- The Manchester Guardian*, “Midhat Pasha's Fall: What Next?”, 14 Şubat 1877, s. 6.
- The Manchester Guardian*, “Reform in Turkey”, 17 Ağustos 1908.
- The Manchester Guardian*, “Revolution in Turkey”, 14 Nisan 1909, s. 7.
- The Manchester Guardian*, “The Agitation Against the Young Turks”, 10 Nisan 1909, s. 7.
- The Manchester Guardian*, “The Fall of Kiamil Pasha”, 15 Şubat 1909, s. 6.
- The Manchester Guardian*, “The New Broom at Work”, 19 Ağustos 1908, s. 5.
- The Manchester Guardian*, “The Sultan and English Support”, 2 Aralık 1908, s. 8.
- The Manchester Guardian*, “The Sultan and the Young Turkey Party”, 17 Şubat 1896, s. 10.
- The Manchester Guardian*, “The Young Turks”, 15 Aralık 1908, s. 7.
- The Manchester Guardian*, “Turkish Crisis”, 12 Şubat 1909, s. 14.
- The Manchester Guardian*, “Turkish Sensation”, 8 Nisan 1909, s. 7.
- The Manchester Guardian*, 11 Ağustos 1908, s. 1.
- The Manchester Guardian*, 14 Eylül 1897, s. 1. .

The Manchester Guardian, 18 Aralık 1867, s. 3.
The Manchester Guardian, 19 Ağustos 1908.
The Manchester Guardian, 2 Şubat 1898.
The Manchester Guardian, 22 Mart 1867, s. 4.
The Manchester Guardian, 24 Ağustos 1901.
The Manchester Guardian, 26 Ağustos 1899.
The Manchester Guardian, 29 Aralık 1876.
The Manchester Guardian, 31 Ekim 1895.
The Manchester Guardian, 5 Ocak 1907.
The Manchester Guardian, 7 Ekim 1908, s. 7.
The Manchester Guardian, Young Turk "Intrigue", 14 Aralık 1908, s. 7.
The Observer, "The New Turkey", 28 Mart 1909, s. 4.
The Observer, 24 Aralık 1876.
The Observer, 24 Kasım 1867.
The Observer, Midhat's Constitution, 25 Ekim 1896, s. 4.
The Times, "Riot in Constantinople- A Greek Murdered", 16 Ekim 1908, s. 7.
The Times, "The Committee and the Revolution", 19 Nisan 1909, s. 5.
The Times, "The New Régime in Turkey", 20 Mart 1909, s. 6.
The Times, 02 Temmuz 1867, Salı.
The Times, 03 Haziran 1867.
The Times, 04 Eylül 1907, Cumartesi.
The Times, 06 Aralık 1907, Cuma.
The Times, 1 Ocak 1903, Pazartesi.
The Times, 10 Ekim 1908, s. 7.
The Times, 10 Eylül 1897, Cuma.
The Times, 10 Eylül 1908, s. 3.
The Times, 10 Şubat 1897, Çarşamba.
The Times, 10 Temmuz 1908, s. 7.
The Times, 11 Ocak 1898.
The Times, 11 Şubat 1902.
The Times, 11 Temmuz 1908, s. 9.
The Times, 12 Ocak 1895, Çarşamba.

The Times, 12 Ocak 1895, Çarşamba.
The Times, 13 Ağustos 1906, s. 3-8.
The Times, 13 Ağustos 1906, s. 6.
The Times, 14 Ekim 1896, Çarşamba.
The Times, 14 Mart 1914, s. 7.
The Times, 14 Ocak 1908, s. 4.
The Times, 15 Ekim 1907.
The Times, 15 Mart 1909, s. 8.
The Times, 15 Nisan 1909, s. 3.
The Times, 15 Ocak 1908.
The Times, 16 Aralık 1895, Pazartesi.
The Times, 16 Aralık 1895.
The Times, 16 Ocak 1900.
The Times, 17 Şubat 1877, Cumartesi.
The Times, 17 Şubat 1909, s. 4.
The Times, 18 Mart 1908, s. 17.
The Times, 19 Aralık 1899, Salı.
The Times, 19 Aralık 1899, Salı.
The Times, 19 Eylül 1908, s. 6.
The Times, 19 Şubat 1896.
The Times, 2 Ocak 1907, s. 7.
The Times, 20 Haziran 1913, s. 7.
The Times, 21 Ağustos 1908, s. 5.
The Times, 21 Aralık 1899, Perşembe.
The Times, 21 Aralık 1899, Perşembe.
The Times, 22 Haziran 1840, Pazartesi.
The Times, 22 Şubat 1902, Cumartesi.
The Times, 22 Şubat 1902.
The Times, 22 Şubat 1909, s. 6.
The Times, 23 Nisan 1900, Pazartesi.
The Times, 24 Nisan 1902.
The Times, 24 Ocak 1903, Cumartesi.

The Times, 24 Temmuz 1908.
The Times, 25 Aralık 1899, Pazartesi.
The Times, 25 Eylül 1897, Cumartesi.
The Times, 25 Temmuz 1908, s. 7.
The Times, 26 Nisan 1900, Perşembe.
The Times, 27 Kasım 1895.
The Times, 27 Ocak 1902.
The Times, 27 Temmuz 1908.
The Times, 28 Ağustos 1906, s. 6.
The Times, 28 Aralık 1896, Pazartesi.
The Times, 28 Haziran 1881.
The Times, 28 Nisan 1909, s. 5.
The Times, 28 Ocak 1897.
The Times, 28 Şubat 1896.
The Times, 28 Şubat 1896.
The Times, 28 Şubat 1913, s. 5.
The Times, 28 Temmuz 1887.
The Times, 29 Haziran 1896, Pazartesi.
The Times, 29 Şubat 1896.
The Times, 3 Ağustos 1908.
The Times, 3 Mart 1902.
The Times, 3 Mayıs 1899, Çarşamba.
The Times, 3 Şubat 1908, s. 4.
The Times, 30 Kasım 1918, s. 7.
The Times, 31 Ağustos 1900.
The Times, 4 Ekim 1898, Salı.
The Times, 4 Ocak 1908, s. 3.
The Times, 5 Ağustos 1897, Perşembe.
The Times, 5 Eylül 1896, Cumartesi.
The Times, 5 Şubat 1872, Pazartesi.
The Times, 6 Eylül 1894.
The Times, 6 Kasım 1895, Çarşamba.

- The Times*, 7 Eylül 1891.
- The Times*, 8 Şubat 1902, Cumartesi.
- The Times*, 9 Ağustos 1908.
- The Times*, 9 Ekim 1908, s. 5.
- The Times*, 9 Mart 1907, s. 13.
- The Times*, Saturday, 30 Nisan 1898.
- The Times*, The Late Mahmud Pahas, 31 Ocak 1903.
- The Washington Post*, “A Dangerous Weapon”, 9 Eylül 1908, s. 6.
- The Washington Post*, “A Trial of Strength”, 15 Şubat 1909, s. 6.
- The Washington Post*, 10 Nisan 1901.
- The Washington Post*, 14 Ağustos 1902.
- The Washington Post*, 29 Kasım 1909, s. 4.
- The Washington Post*, 7 Eylül 1914, s. 9.
- The Washington Post*, The Sultan's Fate, 25 Nisan 1909, s. 4.
- TOKAY, Gül (1996), *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, İstanbul.
- TOPUZLU, Cemil (2002), *İstibdat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul.
- TOROS, Taha (1969), “Ali Münif Bey’in Hatıraları”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 8-9, İstanbul.
- TOROS, Taha (1996), *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, İstanbul.
- TSOVIKYAN, H. M. (1945), “1905 Rus Devriminin Türkiye’deki Devrim Hareketine Etkisi”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, (H. Zafer Kars içinde), Moskova, Cilt: 3, s. 15-35.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1998), *Türkiye’de Siyasi Partiler*, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1998a), *Hürriyetin İlanı*, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer (2004), *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul.
- TUNÇAY, Mete (2009), *Türkiye’de Sol Akımlar*, Cilt:1, İstanbul.
- TURAL, Sadık Kemal (1973-1975), “Yeni Osmanlılar ve Osmanlılık Cereyanı Meselesi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, s. 131-144.
- TURFAN, Naim (2005), *Jön Türklerin Yükselişi*, İstanbul.

- TURGUT, Nühket (1984), *Siyasal Muhalefet*, İstanbul.
- Türk Gazetesi*, 8 Mart 1906, “Kastamonu’da Hareket-i İhtilâlkârane” (H. Zafer Kars içinde) Kahire.
- Türkçe Sözlük* (1974), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat (1984), *Görüp İştittiklerim*, Ankara.
- TÜRKMEN, Zekeriya (1993), *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul.
- TÜRKÖNE, Mümtazer (1994), *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan (1954), *Prens Sabahattin*, İstanbul.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan (1985), *Yeni Osmanlılar’dan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, İstanbul.
- TÜTENK, Mustafa Akif (1960), “Mahsul-i Leyali-i Hayatım ve Görüş ve Seziş”, *Kara-Amid*, (H. Zafer Kars içinde) Sayı: 2-4, s. 318-320.
- UBICINI M. A. (1855), *La Turquie Actuelle*, Paris.
- UBICINI, M. A. (1973), *Letters on Turkey*, Cilt: 1, New York.
- UÇMAN, Abdullah (2005), “Mizan”, *DİA*, Cilt: 30, s. 212-213.
- UĞURLU (Ed.), Ö. Andaç (2003), *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*, İstanbul.
- ULUSALKUL, Nedim (1937), *İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi “Erzurum İhtilâli”*, Ankara.
- UNAT, Faik Reşit (1962), “Atatürk’ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge”, *Belleten*, Cilt: 26, Sayı: 101-104, s. 339-349.
- UNAT, Faik Reşit (1991), *İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi*, Ankara.
- US, Hakkı Tarık, (1939), *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Cilt: 2, İstanbul.
- UZUN Mustafa (1997), "Halil Halid", *DİA*, Cilt: 15, İstanbul, s. 313-316.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1944), “Kleanti-Aziz Bey Komitesi”, *Belleten*, Cilt: 8, Sayı: 30, s. 240-255.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1994), “Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak’ası”, *Belleten*, Cilt: 8, Sayı: 29, s. 70-118.

- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2003), “1908 Yılında İkinci Meşrutiyet’in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, Resneli Niyazi Hatıratı İçinde (Ed. Andaç Uğurlu), s. 7-111.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1994), *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1999), “Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri”, Araştırma İnceleme Dizisi-*Tanzimat*, Cilt: 2, Ankara.
- ÜLKER, Erol (2005), Contextualising ‘Turkification’: Nation-Building in the Late Ottoman Empire, 1908–18, *Nations and Nationalism*, Cilt:11, Sayı:4, s. 613-636.
- ÜLKER, Mustafa Birol (Haz.) (2006), “Hüseyin Hilmi Paşa”, *Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı Kataloğu*, İSAM, İstanbul.
- ÜNAL, Hasan (1993), “Abdülhamit Nasıl ve Ne Zaman Pes Etti?”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 118, s. 43-47.
- ÜNAL, Hasan (1996), “Young Turk Assessments of International Politics”, *Middle Eastern Studies*, Cilt: 32, Sayı: 2, Nisan, s. 30-44.
- ÜREKLİ, Fatma, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 382-406.
- VALUYSKIY, A. M. (1956), “1905-1907 Rus Devrimi Sırasında Küçük Asya’da Halk Ayaklanmaları İle Yeni Arşiv Belgeleri”, *Kratkie Soobşçeniya İnstitutu Vostokovedenie*, Cilt: 22, s. 88-91.
- VALUYSKIY, A. M. (1958), Jön Türk Hareketi Öncesinde Doğu Anadolu’da Ayaklanmalar, *Turetskiy Sbornik*, Moskova, s. 48-65.
- VAMBERY, Arminius (1906), *Western Culture in Eastern Lands*, London.
- Volkan*, “Buhran-ı Vükela”, 15 Şubat 1908, s. 1.
- Volkan*, “Hüseyin Cahid Bey’e”, 11 Aralık 1908, s. 3.
- Volkan*, “Hüseyin Hilmi Paşa”, 15 Şubat 1909, s. 4.
- Volkan*, “İnkılab-ı Şer’î”, 15 Nisan 1909, s. 1.
- Volkan*, “Kahraman-ı Hürriyet Niyazi ve Enver Beylere”, 12 Aralık 1908, s. 2-3.
- Volkan*, “Nidâ-yı Mazlumane”, 28 Mart 1909, s. 1.
- Volkan*, “Varaka”, 4 Mart 1909, s. 4.
- Volkan*, 11 Aralık 1908, s. 1.
- Volkan*, 11 Nisan 1909, s. 1.
- Volkan*, 13 Aralık 1908, s. 1.

Volkan, 15 Mart 1909, s. 1.

Volkan, 15 Ocak 1909, s. 4.

Volkan, 16 Nisan 1909, s. 1.

Volkan, 17 Şubat 1909, s. 1.

Volkan, 18 Şubat 1909, s. 1.

Volkan, 5 Nisan 1909, s. 1.

Volkan, 8 Şubat 1909, s. 1.

WASTI, S. Anvir (1993), "Halil Halid, Anti-Imperialist Muslim Intellectual", *Middle Eastern Studies*, Cilt: 29, Sayı: 3, Temmuz, s. 559-579.

WORRNGER, Renée (2004), "Sick Man of Europe or Japan of Near East?: Constructing Ottoman Modernity in the Hamidien and Young Turk Eras", *International Journal of Middle East Studies of America*, ABD, s. 207-230.

www. archive. org

Yahya Kemal (2008), *Çocukluğum Gençliğim Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul.

YALÇIN, Hüseyin Cahit (1908), "Aksülamel Sözleri", *Tanin*, 24 Ekim, s. 1.

YALÇIN, Hüseyin Cahit (1909), "Fırsattan İstifade", *Tanin*, 9 Nisan, s. 1.

YALÇIN, Hüseyin Cahit (1909), "İş Fena mı gidiyor?", *Tanin*, 17 Mart, s. 1.

YALÇIN, Hüseyin Cahit (1909), "Kabinenin Sükûtu ve Avrupa", *Tanin Gazetesi*, 16 Ocak, s. 1.

YALÇIN, Hüseyin Cahit (1909), "Kabinenin Sükutu ve İngiltere", *Tanin Gazetesi*, 15 Ocak, s. 1.

YALÇIN, Hüseyin Cahit (1909), "Menfiler", *Tanin*, 12 Mart, s. 1.

YALÇIN, Hüseyin Cahit (1976), *Siyasal Anılar*, İstanbul.

YALÇIN, Mustafa (1994), *Jöntürklerin Serüveni*, İstanbul.

YALÇIN, Semih (2002), "Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçılığı", *Türkler*, Cilt: 13, s. 245-257.

YALMAN, Ahmet Emin (1970), *Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim*, Cilt: 1, İstanbul.

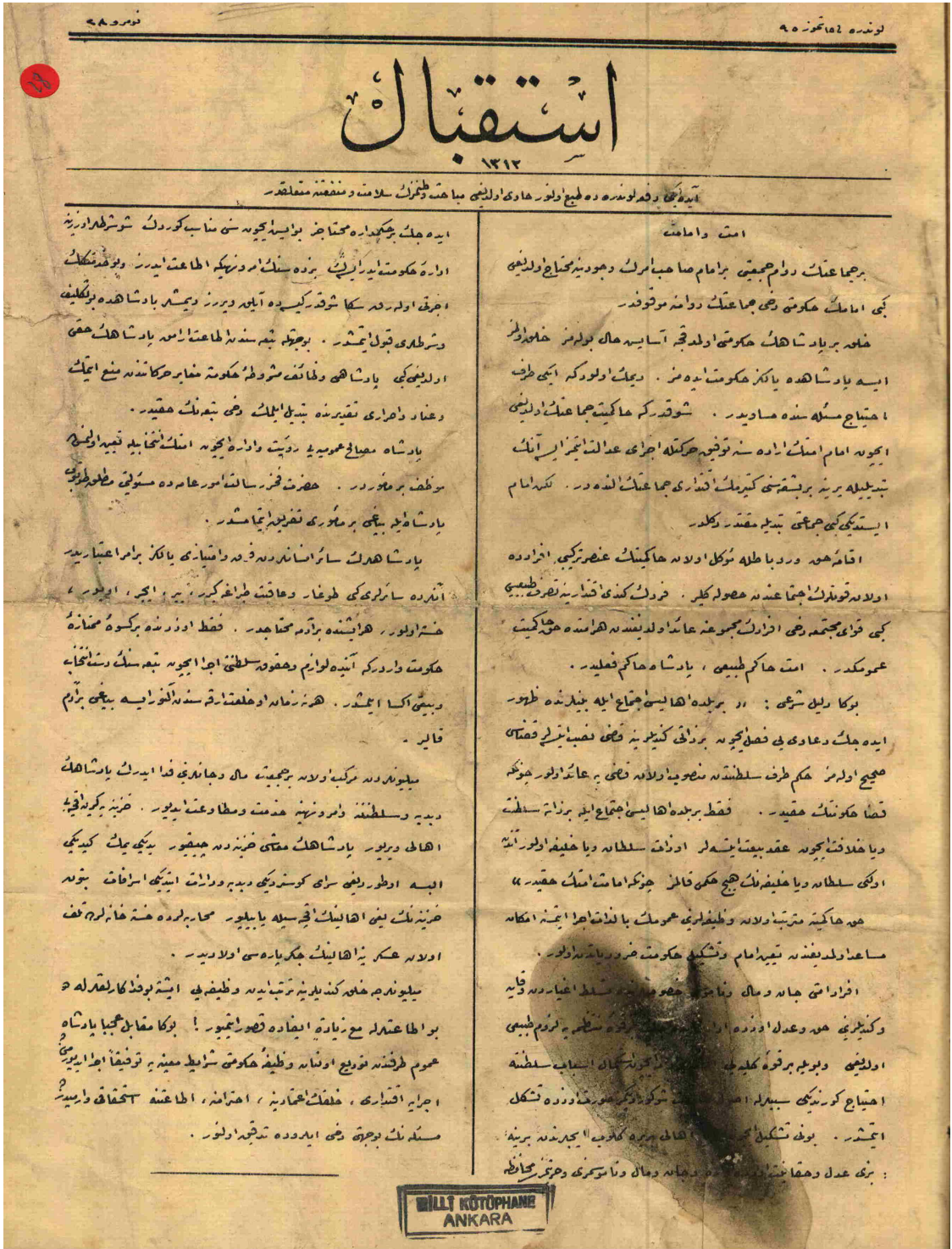
YASAMEE, F. A. K. (1996), *Ottoman Diplomacy, Abdulhamid II and the Great Powers, (1878-1888)*, İstanbul.

YAVUZ, Fikretin (2009), *Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.

YAZICI, Nevin (2002), *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Ankara.

- YAZICI, Serkan ve M. B. ÇELİK (2008), “Türk Tarihinde Bir Rus General: Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı:1, s. 233-246.
- YENİDÜNYA, Süheyla (2009), *Hâlet Efendi'nin Hayatı İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1760-1822)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- YORULMAZ, Şerife (2000), “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başları)”, *OTAM*, Sayı: 11,s. 697-768.
- Youssof Fehmi (1911), *La Révolution Ottomane*, Paris.
- YÖNTEM, Ali Canip (1962), “Yakın Fikir Tarihimizde Servet-i Fünun'un Rolü”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 1, Sayı: 13, 24 Mayıs.
- YÖNTEM, Ali Canip (1963), “Ali Suavi Nasıl Bir Adamdır?”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt: 4, Sayı: 51, s. 292-293.
- Yunus Nadi (1909), *İhtilal ve İnkılab-ı Osmani*, İstanbul.
- ZARINEBAF, Fariba (2008), “Alternatif Moderniteler: Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Meşrutiyetçilik”, *Dîvân*, Cilt:13, Sayı: 24, s. 47-78.
- ZURCHER, Erik J. (2004), *Turkey: A Modern History*, Londra.
- ZURCHER, J. (2002), “Yeni Othmanlılar”, *The Encyclopaedia of Islam*, Cilt: 11, s. 331-332.

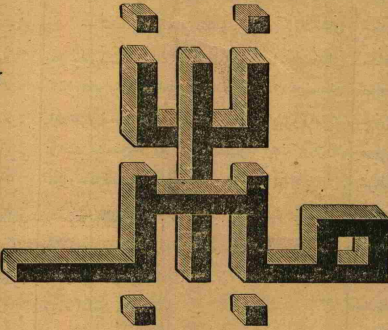

نسخه سی صاغ ۱ غروشدر

پنجشنبه ۱۹ شوال سنه ۱۳۱۳

سکرانچی سنه - نومبر ۱۷۰

سنه لک آبونہ سی
(علاوہ لریہ معا) بر انگیز لیراسیدر
ممالک خارجیہ ۳۰ فراتقدر
ممالک عثمانیہ ایچون پوستہ اجرتی ابروجہ آنور
آدرس: (میزان) جریده سی مصر القاہرہ
دارہ خانہ سی شارع کلوت بک نومبرو ۱۴
کو ندریلن اوراقک غزبہ یہ درج اولوب
اولتاماسندن طولانی اداره مشول اولہماز

MIZAN-(LA BALANCE)
JOURNAL TURC
PUBLIÉ PAR MOURAD BEY
PARAISANT TOUTS LES JEUDI

ADRESSE:
SHARIA CLOT-BEY N. 14. - LE CAIRE, EGYPT.

ABONNEMENTS

Egypte	Etranger
UN AN 25 FR.	30 FR.

POUR LA TURQUIE 25 FR. PAR AN.
frais de poste en sus.

پنجشنبه کونلری چیقان فریاد حمیتدر

شمسی مارت ۲۱ ۱۲۷۴

۲ اپریل فرنگی ۱۸۹۶

منافع ملک و دولت مقصد و غیر نثره بولناہ ارباب ہمت ایچونہ صحیفہ لیریز ایچقدر

وظیفہ و مسؤلیت	تبدیل رعیت ایتمکله برابر اهل حل و عقدک وظائفہ و مساعی معیشتہ اشتراک ایلرلسہ شومہاجرلک یاخود ایچلرندن برفرد واحدک ہجرت و عائلہ ناجیہ یہ منسوبیت امرندہ بلال الحبشی رضی اللہ عنہ حضرت بلال فرقلری وار میدر، یوقیدر؟	فہرست
<p>الاسلام والسلمان توأمان لا یصلح واحد منہما الا بصاحبہ (نہ وار، نہ یوق)</p>	<p>الجواب ؟ •••</p>	<p>استقنا و استیضاح — ۱ — علمای دین اسلام حضرتاتک وظیفہ شناسانہ ہمتلریہ میروضدر سؤال</p>
<p>کچن نسخہ مزده مندوج اولان بشد مخصوص اوزونجہ دوشمش اولدینی جہتلہ تعقیب ایڈیلان مقصدک باشلیجہ سنی تامیلہ اظهار و تصویرہ میدان بولہ ما مش ایڈک.</p> <p>حقیقہ اک شانلی و شرفل، کوجلی وقوتلی برہیت اجتماعیہ مدنیہ مقام و حیثیتندہ بولتقلندہ دیخیزک حکمتی، ملکتزک قابیلی، ملتزک فطرت و استعدادی اقتضاسندن ایکن ترسہ دوشدیکمزک اسبابی ایوجہ تدقیق وارباب مسؤلوق تحقیق ایلمک لازمدر. زیرا الحق بوضورتہ مرض تشخیص ایڈلوب نداویسہ جدأ تثبت اولتہ بلہ چکدر. شو تصور ایلہ «آجیق آلی» مزی آوجزہ آلوب درینجہ دوشوندیکمز صرہ دہ کندومزدن کچمشز...</p> <p>مدت مدیدہ اک مقدس بیلککله حالاً مقتضز اولدیمز وجوددن چیقان بر صدا کویا طالعینلقندن بزی اوایلدیزدی. کوزلرمزی آجیق: قارشومزده مأیوسیتہ قاریشمش فکر ایچندہ کندوسنی طورور کوردک! مان فرلیوب وظیفہ عبودیتی ایفا ایتمک طوا راندق... صولک درت آی ظرفندہ جریان ایدن وقوعات کچلمز بر حائل کی اوکزی سد ایسندی. قلمزده بر نوع یأس و حجاب اضطرابی حس اولندی</p>	<p>ہجرت و انتساب امرندہ فرقلری بوقسہ، اوامر و اجرا ات امارتی ناسہ اعلان ایچون واسطہ اولان جراند رسمیه دہ با امر و مساعدہ امیر مرقوم زید مہاجر حقندہ «بزدن دکل» ایچنیدر، دیواعلانلر یازیلورسہ و بونی یازانلرہ بیت المالدن با امر امیر مکافات تقدیہ اعطا ایڈیلورسہ و بودہ عامہ مسلمینہ معلوم اولورسہ مقام امارتدہ بولنان بوزیدک، مقام امامت کبرادہ اولوب بلال الحبشی رضی اللہ عنہ حضرتلری حقلرندہ اطالہ لسان ایدن زید مرقومک موقع و حالندن نہ فرقی قالور؟ •••</p> <p>آلئش و آلئجق جوابلر کونی کلنجہ صرہ سیلہ ستونلریزہ درج و اعلان ایڈیلہ چکدر.</p>	<p>اهل سنت و جماعتک مقام امامتندہ بولنان زید بلال الحبشی رضی اللہ عنہ حضرتلری حقلرندہ خطبہ عامدہ (عائلہ جلیلہ اسلامیه مزندن دکلدر ایچنیدر) دیواعلان و اصرار ایڈرسہ اوزیدک امامتی صحیح اولوری، اولزی؟ الجواب ؟ •••</p> <p>بربلدہ اسلام حرباً و جبراً یڈ آخرہ کچر. سکنتہ مؤمنہ سندن بری و یاچملہ سی عدو خلافتک تحت امر و اطاعتندہ رعیتی عدم قبول ایلہ ہجرت و دارالخلافہ بہ التجا ایڈرسہ و رسماً</p>

LES NOUVELLES D'ORIENT

Revue Hebdomadaire

ORGANE DES INTÉRÊTS FRANÇAIS EN TURQUIE

ABONNEMENTS		RÉDACTION		ABONNEMENTS	
FRANCE ET ÉTRANGER (UNION POSTALE)		5, Faubourg Poissonnière, PARIS		TURQUIE (PAR PLUS SPÉCIAUX)	
3 Mois	3 fr.	ADMINISTRATION		3 Mois	6 fr.
6 —	5 —	à l'Imprimerie du Journal, 80, rue de Bondy		6 —	12 —
Un An	10 —	PARIS		Un An	24 —

INTÉRODICTIO

des « Nouvelles d'Orient » en Turquie

Le Gouvernement Ottoman vient de faire aux « Nouvelles d'Orient », l'honneur de les interdire en Turquie. Il aurait pu s'en dispenser pour deux raisons : la première, c'est qu'il ne nous empêchera pas de faire parvenir notre journal aux quelques rares personnes qui s'occupent de politique en Turquie et qui s'intéressent au sort des malheureux courbés sous le joug de l'administration turque; la seconde, c'est que les « Nouvelles d'Orient » n'ont pas été créées dans le simple but d'être désagréables au Sultan, mais qu'elles ont, sans rien perdre de leur modestie, des visées beaucoup plus hautes.

C'est à tous ceux, diplomates et hommes politiques, qui, en Europe, ont quelque autorité pour s'occuper des questions qui s'agitent en Orient depuis si longtemps, que nous nous adressons.

C'est à tous nos confrères de la presse européenne qui pensent avec nous que le moment décisif approche où ces questions devront recevoir une solution; c'est surtout à la presse française qui paraît se désintéresser trop imprudemment de tout ce qui touche à la Turquie, que nous apportons et que nous offrons notre collaboration documentée.

Notre but est de démontrer à tous que le régime autocratique, tel qu'il s'exerce actuellement à Yildiz, est un danger permanent pour la Nation Turque dont nous entendons rester les amis et pour l'Europe qui se ressentira fatalement de la révolution qui menace ce pays.

Peu nous importe, par conséquent, que les portes de la Turquie opprimée et terrorisée soient fermées à notre journal, c'est pour la Turquie libre et indépendante que nous travaillons.

LA RÉDACTION.

Mon Expulsion

C'est peut-être un bien gros mot pour une si petite chose, car s'il est vrai de dire que le gouvernement turc a fait tous ses efforts pour obtenir mon expulsion,

je dois aussi reconnaître que l'ambassadeur de France s'y est énergiquement refusé.

Il paraîtrait que j'étais accusé de conspirer ouvertement avec les Arméniens. Un jeune diplomate turc, qui s'est fait une spécialité de son dévouement et de son attachement à la France, dont il succrait les deux mamelles à la fois si on le laissait faire, serait parvenu à démontrer au Sultan que j'étais un homme dangereux qu'il fallait éloigner au plus vite. Il a inventé de toutes pièces un complot dont j'étais l'âme damnée, et dont le principal agent était le bekéji de mon quartier! un pauvre malheureux auquel je n'avais jamais adressé la parole, et qu'il a fait emprisonner pendant dix jours, joignant ainsi l'odieux au grotesque.

Il était grotesque, en effet, de m'accuser de conspirer avec les Arméniens, car, de même que pour faire une bonne bouillabaisse — ce souvenir me revient parce que j'en ai mangé une exquisite en débarquant à Marseille — il faut de la rascasse, de même pour faire un complot arménien il faut des Arméniens, et le hasard a voulu que pendant un séjour de quatre années en Turquie je n'ai jamais fréquenté un seul des compatriotes de Manouk le Martyr.

Tous ceux qui me connaissent à Constantinople savent bien que je n'avais aucune relation dans le monde arménien, et le Sultan le premier, puisque....; mais n'anticipons pas.

La vérité est que l'administration turque, dont j'ai toujours été l'adversaire résolu, avant que je ne fusse et pendant que j'étais au service personnel du Sultan, après m'avoir dépouillé et indignement volé, tenait à tout prix à écarter du palais un témoin gênant de ses intrigues et de ses turpitudes.

Elle savait bien qu'en loyal serviteur que j'étais, au lieu de cacher au Sultan, comme elle le fait, la vérité sur tous les crimes qu'elle laisse commettre en Asie-Mineure, je lui dirais tout ce que je savais,

et que je ferais appel à ses sentiments d'humanité!

Elle est parvenue à ses fins, et loin de m'en plaindre, je m'en félicite. Les procédés du gouvernement turc me dégagent désormais de tout scrupule, et il serait curieux de le voir se réclamer d'une des clauses d'un traité que j'ai fidèlement exécuté pour m'empêcher de parler librement.

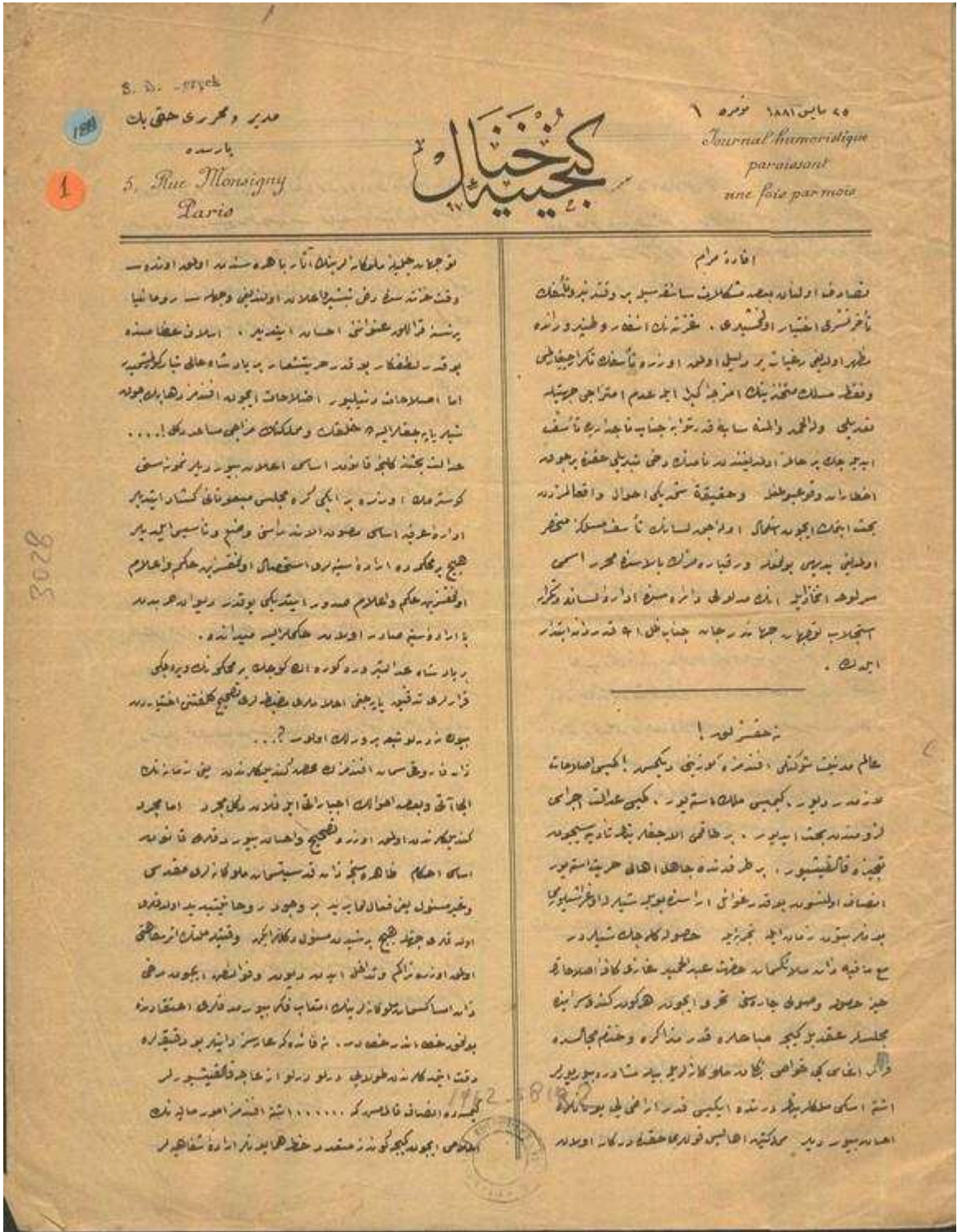
Si je prends en ce moment la défense des Arméniens, demain je prendrai celle des Yésidis, ces malheureux que la France avait pris sous sa protection et auxquels les fonctionnaires turcs font subir des supplices cent fois plus atroces que ceux qu'on leur reproche envers les Arméniens. Je parlerai aussi du peuple turc qu'on dépouille, qu'on oppresse, et qui finira bien par se révolter un jour ou l'autre contre ce régime de terreur et de brigandage.

Je sais bien que ce sont là des questions de pure humanité, qui ne laissent aucun profit à ceux qui les défendent; mais c'est parce que le Sultan a fait appel à ces sentiments que je suis entré à son service, et s'il lui plaît en ce moment de les ignorer, il ne peut me convenir de les renier.

Je sais aussi qu'on a déjà dit que je prenais cette attitude dans le secret espoir d'amener le gouvernement turc à composer avec moi. Je méprise ces insinuations d'autant plus ridicules que je tenais pendant que j'étais au service du Sultan, à l'égard de l'administration turque, le même langage qu'aujourd'hui.

Mais, assez parler de moi. Ce que les lecteurs de ce journal attendent de lui, c'est qu'il démontre que la campagne commencée contre l'administration turque a sa raison d'être, qu'elle repose sur des faits et qu'il est grand temps que l'Europe intervienne sérieusement et efficacement.

Dans la mesure de leurs forces, les « Nouvelles d'Orient » ne failliront pas à cette tâche.

S. N. Gerçek
برسندہ آہونہ بدل ہوسنہ امریتو
برابر الیخروستہ۔

—*—
سنگزہ موافق کونہ۔ بیون
آنا۔ وریج ایپلو۔

—*—
آر۔ و۔ سی

Journal - Osmanli.
Poste Restante
Pirée Greece

نسخہ بیون بارہ در

بوم صالحی

مکانیک

۱۳۱۹

۹۹ نمبر ۱۳۱۹

بیمچی سہ
نومبر ۱۰

یونان تانک برہہ بر شکرندہ کا شہ
.. وطن .. کتنی تازی لرزدن استقبال
دارلین وکنہ جمعیت عثمانیہ سنک حورج
۱۶۸۶۸۰۰ دل درہ اون بسہ کون
بیردند شرا دلنو۔
انسخہ بیون بارہ در

وطن و ملتک کردی تو ظلم ہا بندار دن خود تازیکی پشیمایم چون تشر اولنو۔ ترک غرض سید۔

— مخبرہ —

عبدالمجید خطاب

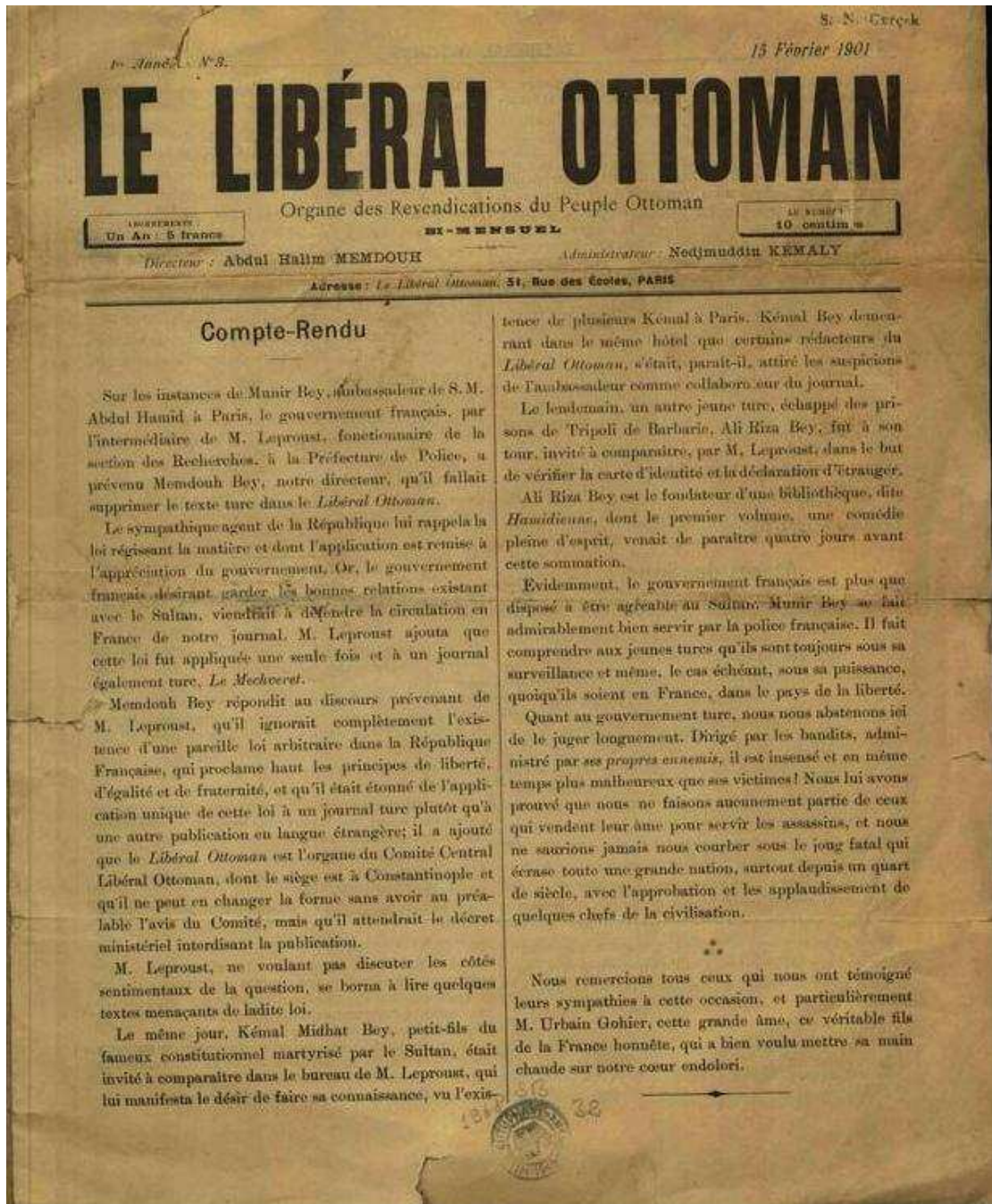
حکمدار نامیلہ آسکا۔ وہ بولسان ذوا دہ کھینتہ عاقرہ
بسی ایچون اسونلرک بر باد کار۔ بقا منہ برلند قاری کونہ
جمعیت حاضرہ اناسی قیاسی بیدہ اناسی بزرگ شمس علی شمس
بہاوار با قدرت۔ خاطرہ فرق ، الی ملیون نفوسک انور
دارتو ہیانیہ سی ، زحام و سعادت سی ، حالہ دستقللہ
مخاطبہ نرفیاتی اجریہ مقدرہ بر نفسی مقدرہ وجودہ کونہ کونہ
دارتو حاقیقین حالہ۔ ایلمہ علی فکر حقیقت برور از سبب
بوتقدہ ۔ درسی دہ اولو جملہ بر باد کار۔ سالہ مقارن
قبول یلمندہ در لر

بہاوار عیبہ حورندلب و فون ایدہ ن حکمدار ان مخبرہ
بنا بندہ سزای ماعدی کدی بصر لہ اناسی و دینہ
بانسور۔ بر مورندہ معاکر و مہانتا اینہ مختصری کلج
بر دھلہ قوانینہ موجودہ لری و فروعہ لری عقائد ان سنا
کوناموس حور۔ بندہ کندی شکر بندہ سو دیو بولر۔

وہر دھلہ دہ بقای موقعدہ خدندہ انبہ د بولر۔
عقل بویہ ائمہ لہ آن زمانہ انبہ بیور۔ زکر اور و با
الکالیس کند و حکمدار لری او دھوہ برسبہ علی و تنق ایچو بولر
نابری اناسی انبہ بوی سزاد و فایلی کونہ و خالت
ایسہ ن ترکلہ حکمدار لری ایدہ کلمہ حالہ کونہ اناسی
اجرا ایسہ کلا ظلم و استبداد و کلمہ نومون۔ عاملہ سزک
وجودہ کونہ و بیکلک احوال موسفہ زحری حقیقتہ سنا بان
رحمت۔ بہاوار کونہ بولر و بزدہ حکمدار اولون ان و فروعہ
ان اسنادہ در لری قوانینہ موجودہ لری و کون قوانینہ
و شریعہ لری بہاوار عیبہ تنقہ کونہ کلمہ حالہ۔ بزرگ سکون
ایچو بولر۔
بویہ کلمہ؟
برای داغندہ بیکلک فروعہ لری بولر۔ جموعتہ نظر حیرت طلب
ایسہ جہ برور۔ جہ در ملون با سنا سو سزک و بقا کونہ؟
بوتون بر احوال ملونہ سزک سزادہ و اور جہ ایچو
کونہ کونہ حالہ لری بولر کلج برسی۔ ہم باہم ملون لری اندر
والدہ دہ احوال خانہ۔ در بیلرک شکر و با انطیاق بقصد

S. N. Gırçek

15 Février 1901

LE LIBÉRAL OTTOMAN

Organe des Revendications du Peuple Ottoman

ABONNEMENTS
Un An : 6 francs

BI-MENSUEL

LE NUMÉRO
10 centimes

Directeur : Abdül Halim MEMDOUH

Administrateur : Nedjmuddin KEMALY

Adresse : Le Liberal Ottoman, 51, Rue des Ecoles, PARIS

Compte-Rendu

Sur les instances de Munir Bey, ambassadeur de S. M. Abdül Hamid à Paris, le gouvernement français, par l'intermédiaire de M. Leproust, fonctionnaire de la section des Recherches à la Préfecture de Police, a prévenu Memdouh Bey, notre directeur, qu'il fallait supprimer le texte turc dans le *Libéral Ottoman*.

Le sympathique agent de la République lui rappela la loi régissant la matière et dont l'application est remise à l'appréciation du gouvernement. Or, le gouvernement français desirant garder les bonnes relations existant avec le Sultan, voudrait à défendre la circulation en France de notre journal. M. Leproust ajouta que cette loi fut appliquée une seule fois et à un journal également turc, *Le Meckveret*.

Memdouh Bey répondit au discours prévenant de M. Leproust, qu'il ignorait complètement l'existence d'une pareille loi arbitraire dans la République Française, qui proclame haut les principes de liberté, d'égalité et de fraternité, et qu'il était étonné de l'application unique de cette loi à un journal turc plutôt qu'à une autre publication en langue étrangère; il a ajouté que le *Libéral Ottoman* est l'organe du Comité Central Libéral Ottoman, dont le siège est à Constantinople et qu'il ne peut en changer la forme sans avoir au préalable l'avis du Comité, mais qu'il attendrait le décret ministériel interdisant la publication.

M. Leproust, ne voulant pas discuter les côtés sentimentaux de la question, se borna à lire quelques textes menaçants de ladite loi.

Le même jour, Kemal Midhat Bey, petit-fils du fameux constitutionnel martyrisé par le Sultan, était invité à comparaître dans le bureau de M. Leproust, qui lui manifesta le désir de faire sa connaissance, vu l'exis-

tence de plusieurs Kemal à Paris. Kemal Bey demeurant dans le même hôtel que certains rédacteurs du *Libéral Ottoman*, s'était, paraît-il, attiré les suspicions de l'ambassadeur comme collaborateur du journal.

Le lendemain, un autre jeune turc, échappé des prisons de Tripoli de Barbarie, Ali Riza Bey, fut à son tour, invité à comparaître, par M. Leproust, dans le but de vérifier la carte d'identité et la déclaration d'étranger.

Ali Riza Bey est le fondateur d'une bibliothèque, dite *Hamidienne*, dont le premier volume, une comédie pleine d'esprit, venait de paraître quatre jours avant cette sommation.

Evidemment, le gouvernement français est plus que disposé à être agréable au Sultan. Munir Bey se fait admirablement bien servir par la police française. Il fait comprendre aux jeunes turcs qu'ils sont toujours sous sa surveillance et même, le cas échéant, sous sa puissance, quoiqu'ils soient en France, dans le pays de la liberté.

Quant au gouvernement turc, nous nous abstenons ici de le juger loyalement. Dirigé par les bandits, administré par ses propres ennemis, il est insensé et en même temps plus malheureux que ses victimes! Nous lui avons prouvé que nous ne faisons aucunement partie de ceux qui vendent leur âme pour servir les assassins, et nous ne saurions jamais nous courber sous le joug fatal qui écrase toute une grande nation, surtout depuis un quart de siècle, avec l'approbation et les applaudissements de quelques chefs de la civilisation.

..

Nous remercions tous ceux qui nous ont témoigné leurs sympathies à cette occasion, et particulièrement M. Urbain Gohier, cette grande âme, ce véritable fils de la France honnête, qui a bien voulu mettre sa main chaude sur notre cœur endolori.

EK 9: 1 Ocak 1893 tarihli Georgiades'in Le Yildiz Gazetesi.

LE YILDIZ

Étoile
Orientale

JOURNAL PÉRIODIQUE
PARAISANT TROIS FOIS PAR MOIS

Dem. GEORGIADÈS, Directeur

RÉDACTION : RUE DU CROISSANT, 19, PARIS

DEUXIÈME ANNÉE — N° 9

ABONNEMENTS

FRANCE

Un an..... 20 Fr. | Six mois..... 10 Fr.

PAYS ÉTRANGERS

Un an..... 25 Fr. | Six mois..... 15 Fr.

Pour envois sous enveloppes cachetées

Un an..... 30 Fr. | Six mois..... 20 Fr.

Les abonnements partent du 1er de chaque mois

DIMANCHE 1er JANVIER 1893.

MOURAD V

Le sultan Mourad est le fils aîné d'Abd-ul-Medjid. Il est né le 21 septembre 1840. Il tient de sa mère, Circassienne d'une beauté remarquable, une physionomie élégante et une grande pureté de traits. Jamais prince musulman ne fut mieux préparé pour le trône. Il était doué, du reste, d'aptitudes les plus diverses et son père, qui avait pour lui une préférence marquée, le retira de bonne heure du contact exclusif des femmes et des eunuques pour le confier aux maîtres les plus habiles, tant chrétiens que musulmans. Cette éducation virile et libérale dégagée, dès l'enfance, le jeune prince des étreintes du fanatisme et de la superstition.

LE SULTAN MOURAD V.

La place nous manque pour faire ici la biographie de ce malheureux souverain, ignominieusement détrôné par son frère Abd-ul-Hamid, dans les cachots de Malta-Kiosk. D'ailleurs, dans la conférence du Dr de Réglé, publiée dans le

Yildiz, nos lecteurs ont pu suivre en détail les péripéties de l'existence tragique de l'infortuné sultan Mourad V. Nous nous contenterons de citer seulement le témoignage si autorisé du comte M. E. de Kératry :

« Jamais souverain, dit le distingué écrivain, n'a été plus sympathique par ses malheurs et par son caractère; son détronement a été un véritable désastre pour l'influence française en Orient, car il aimait la France, en goûtait sa littérature et la musique. Lui, sur le trône, jamais l'Allemagne n'aurait pu s'implanter en Turquie et inonder de ses émigrés et de ses productions les plus belles villes de l'empire ottoman.

« Depuis quatorze ans, il est au fond d'un sombre château, séparé du reste des vivants; gémissant sur la perte de sa liberté! Je m'estimerai heureux si ma faible voix réussit à exciter quelque sympathie pour lui en Europe et suggère l'idée d'une enquête sur l'odieuse injustice dont il est l'objet. »

EK 11: II. Meşrutiyet'in ilanını "Evrım mi Devrim mi?" sorusuyla karşılayan 25 Temmuz 1908 Le Figaro.

SOMMAIRE
Evolution ou Révolution
Le Sultan promulgue une Constitution
Des Oubliés
Echos
Les Courses
Entrepreneurs et Invertis

Evolution ou Révolution
Le Sultan promulgue une Constitution.
Le mouvement révolutionnaire turc, la participation d'un grand nombre de militaires, la participation d'un grand nombre de militaires, la participation d'un grand nombre de militaires...

Des Oubliés
En vérité, nous ne sommes pas seulement des oubliés, nous sommes des oubliés oubliés. Les oubliés oubliés, les oubliés oubliés, les oubliés oubliés...

Echos
La Trinité. Les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité...

Les Courses
Les courses de chevaux, les courses de chevaux, les courses de chevaux...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Evolution ou Révolution
Le Sultan promulgue une Constitution.
Le mouvement révolutionnaire turc, la participation d'un grand nombre de militaires, la participation d'un grand nombre de militaires...

Des Oubliés
En vérité, nous ne sommes pas seulement des oubliés, nous sommes des oubliés oubliés. Les oubliés oubliés, les oubliés oubliés, les oubliés oubliés...

Echos
La Trinité. Les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité...

Les Courses
Les courses de chevaux, les courses de chevaux, les courses de chevaux...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Evolution ou Révolution
Le Sultan promulgue une Constitution.
Le mouvement révolutionnaire turc, la participation d'un grand nombre de militaires, la participation d'un grand nombre de militaires...

Des Oubliés
En vérité, nous ne sommes pas seulement des oubliés, nous sommes des oubliés oubliés. Les oubliés oubliés, les oubliés oubliés, les oubliés oubliés...

Echos
La Trinité. Les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité...

Les Courses
Les courses de chevaux, les courses de chevaux, les courses de chevaux...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Evolution ou Révolution
Le Sultan promulgue une Constitution.
Le mouvement révolutionnaire turc, la participation d'un grand nombre de militaires, la participation d'un grand nombre de militaires...

Des Oubliés
En vérité, nous ne sommes pas seulement des oubliés, nous sommes des oubliés oubliés. Les oubliés oubliés, les oubliés oubliés, les oubliés oubliés...

Echos
La Trinité. Les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité...

Les Courses
Les courses de chevaux, les courses de chevaux, les courses de chevaux...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Evolution ou Révolution
Le Sultan promulgue une Constitution.
Le mouvement révolutionnaire turc, la participation d'un grand nombre de militaires, la participation d'un grand nombre de militaires...

Des Oubliés
En vérité, nous ne sommes pas seulement des oubliés, nous sommes des oubliés oubliés. Les oubliés oubliés, les oubliés oubliés, les oubliés oubliés...

Echos
La Trinité. Les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité...

Les Courses
Les courses de chevaux, les courses de chevaux, les courses de chevaux...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Evolution ou Révolution
Le Sultan promulgue une Constitution.
Le mouvement révolutionnaire turc, la participation d'un grand nombre de militaires, la participation d'un grand nombre de militaires...

Des Oubliés
En vérité, nous ne sommes pas seulement des oubliés, nous sommes des oubliés oubliés. Les oubliés oubliés, les oubliés oubliés, les oubliés oubliés...

Echos
La Trinité. Les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité, les fêtes de la Trinité...

Les Courses
Les courses de chevaux, les courses de chevaux, les courses de chevaux...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Entrepreneurs et Invertis
Les entrepreneurs, les entrepreneurs, les entrepreneurs...

Le Petit Journal

LE PLUS REPAINDU, LE MIEUX RENSEIGNÉ

ADMINISTRATION, RÉDACTION ET ANNONCES
 11, rue de Valenciennes, PARIS (10e)
 Téléphone 107-71, 107-72, 107-73, 107-74, 107-75, 107-76, 107-77, 107-78, 107-79, 107-80, 107-81, 107-82, 107-83, 107-84, 107-85, 107-86, 107-87, 107-88, 107-89, 107-90, 107-91, 107-92, 107-93, 107-94, 107-95, 107-96, 107-97, 107-98, 107-99, 107-100

ABONNEMENTS SEINE ET SEINE-ET-OISE
 5 francs par an
 3 francs par semestre
 1 franc 50 par trimestre

ABONNEMENTS DÉPARTEMENTS
 6 francs par an
 3 francs par semestre
 1 franc 75 par trimestre

ABONNEMENTS ÉTRANGER
 10 francs par an
 5 francs par semestre
 1 franc 75 par trimestre

LE PETIT JOURNAL AGENCE DE PRESSE
 11, rue de Valenciennes, PARIS (10e)
 Téléphone 107-71, 107-72, 107-73, 107-74, 107-75, 107-76, 107-77, 107-78, 107-79, 107-80, 107-81, 107-82, 107-83, 107-84, 107-85, 107-86, 107-87, 107-88, 107-89, 107-90, 107-91, 107-92, 107-93, 107-94, 107-95, 107-96, 107-97, 107-98, 107-99, 107-100

REDACTION
 11, rue de Valenciennes, PARIS (10e)
 Téléphone 107-71, 107-72, 107-73, 107-74, 107-75, 107-76, 107-77, 107-78, 107-79, 107-80, 107-81, 107-82, 107-83, 107-84, 107-85, 107-86, 107-87, 107-88, 107-89, 107-90, 107-91, 107-92, 107-93, 107-94, 107-95, 107-96, 107-97, 107-98, 107-99, 107-100

LE PETIT JOURNAL AGENCE DE PRESSE
 11, rue de Valenciennes, PARIS (10e)
 Téléphone 107-71, 107-72, 107-73, 107-74, 107-75, 107-76, 107-77, 107-78, 107-79, 107-80, 107-81, 107-82, 107-83, 107-84, 107-85, 107-86, 107-87, 107-88, 107-89, 107-90, 107-91, 107-92, 107-93, 107-94, 107-95, 107-96, 107-97, 107-98, 107-99, 107-100

Dernière édition

L'ALLIANCE Franco-Russe

La Rencontre

du Tsar et du Président de la République à REVAL

Le Tsar et le Président de la République se sont rencontrés à Reval, en Estonie, le 24 juillet. Cette rencontre a été l'occasion d'un grand succès diplomatique pour la France et la Russie. Les deux chefs d'État ont échangé des paroles d'amitié et ont signé une déclaration commune qui réaffirme l'entente cordiale entre les deux nations.

Le Tsar, accompagné de sa famille, est arrivé à Reval le matin. Le Président de la République, accompagné de sa suite, est arrivé le soir. Ils se sont rencontrés à l'issue d'un dîner donné en leur honneur.

Le lendemain, ils ont fait un tour de ville et ont visité les monuments les plus importants de la ville. Le soir, ils ont dîné tranquillement.

Le 25 juillet, ils ont quitté Reval pour continuer leur voyage. Ils ont été accompagnés jusqu'à la gare par une foule enthousiaste.

NOUVELLE CATASTROPHE AU LIETSCHBERG

Terrible éboulement sous le tunnel

VINGT-CINQ MORTS — UN BLESSÉ

Un terrible accident s'est produit hier à Lietschberg, dans le canton de Schwytz. Un train de voyageurs a été précipité dans un gouffre par un éboulement de terrain qui a eu lieu sous le tunnel. Vingt-cinq personnes ont péri et un seul a été blessé.

Le train, qui était conduit par un mécanicien expérimenté, se trouvait à l'entrée du tunnel lorsqu'il a été pris de vitesse. Les rails ont été déformés et le train a basculé sur le côté.

Les secours ont été envoyés immédiatement. Les corps des victimes ont été retrouvés dans un état lamentable. Les autorités ont interdit l'accès à la zone sinistrée.

Les causes de l'accident sont encore inconnues. On suppose qu'il s'agit d'un défaut de construction ou d'un défaut de maintenance.

LA CRISE TURQUE

LE SULTAN CONVOQUE UN PARLEMENT

Bugares, enlèvements, assassinats

Le Sultan a convoqué un parlement extraordinaire à Constantinople. Cette décision a été prise à la suite de la démission de plusieurs ministres et de la crise politique qui s'est développée.

Le parlement sera composé de députés élus par les provinces. Le Sultan a nommé un nouveau cabinet qui sera chargé de diriger le pays.

La situation en Turquie est très tendue. Il y a eu de nombreuses émeutes dans les grandes villes. Des milliers de personnes ont été blessées et tuées.

Le Sultan a pris des mesures pour rétablir l'ordre. Des troupes ont été envoyées dans les zones sinistrées. Des mesures de sécurité ont été prises.

LE VOYAGE PRÉSIDENTIEL

M. FALLIÈRES À STOCKHOLM

M. Fallières a effectué un voyage à Stockholm, en Suède. Il a été reçu par le roi et la reine. Le président a prononcé un discours devant le parlement suédois.

Le voyage a été l'occasion d'un grand succès diplomatique pour la France. M. Fallières a exprimé sa satisfaction quant à l'état des relations franco-suédoises.

Il a également rencontré des personnalités importantes de la vie politique et culturelle suédoise. Ces rencontres ont permis d'établir de nouvelles relations d'amitié.

Le président est reparti pour la France le lendemain. Il a été accompagné jusqu'à la gare par une foule enthousiaste.

LA DIMINUTION DES Frais de Justice

Le gouvernement a pris des mesures pour réduire les frais de justice. Ces mesures visent à alléger le poids des dépenses judiciaires pour les justiciables.

Les frais de procédure ont été réduits de moitié. Les honoraires des avocats ont également été plafonnés.

Ces mesures ont été accueillies avec satisfaction par les juristes et les citoyens. Elles permettront de rendre la justice plus accessible à tous.

LA Course de Marathon aux Jeux olympiques

La course de marathon aux Jeux olympiques de Londres a été remportée par un athlète français. Ce succès est une grande fierté pour notre pays.

Le vainqueur a parcouru les 42 kilomètres du marathon en un temps record. Il a été acclamé par la foule tout au long de son parcours.

Les autres athlètes ont également montré de grandes qualités. La course a été très intéressante et a attiré un grand public.

LE FEU A BORD DU PROQUEST "OASIS"

Un incendie s'est déclaré à bord du paquebot "Oasis". Les secours ont été envoyés immédiatement. Heureusement, il n'y a eu aucune victime.

Le feu a éclaté dans la cuisine. Les flammes se sont rapidement propagées. Les passagers ont été évacués en toute sécurité.

Les causes de l'incendie sont encore inconnues. Les enquêteurs ont commencé leurs travaux.

LE CONCOURS DES INVENTIONS du Petit Journal

Le Petit Journal organise un concours de inventions. Les participants ont jusqu'au 31 août pour déposer leur invention.

Le jury sélectionnera les inventions les plus originales et les plus utiles. Les gagnants recevront une récompense pécuniaire.

Ce concours vise à encourager l'esprit d'invention et à promouvoir les progrès techniques.

Le balnisme royal dans laque-M. Fallières et ses, hier, conduit à terre

M. Fallières a été reçu par le roi et la reine à Stockholm. Le président a prononcé un discours devant le parlement suédois.

Le voyage a été l'occasion d'un grand succès diplomatique pour la France. M. Fallières a exprimé sa satisfaction quant à l'état des relations franco-suédoises.

Le balnisme royal dans laque-M. Fallières et ses, hier, conduit à terre

M. Fallières a été reçu par le roi et la reine à Stockholm. Le président a prononcé un discours devant le parlement suédois.

Le voyage a été l'occasion d'un grand succès diplomatique pour la France. M. Fallières a exprimé sa satisfaction quant à l'état des relations franco-suédoises.

Le balnisme royal dans laque-M. Fallières et ses, hier, conduit à terre

M. Fallières a été reçu par le roi et la reine à Stockholm. Le président a prononcé un discours devant le parlement suédois.

Le voyage a été l'occasion d'un grand succès diplomatique pour la France. M. Fallières a exprimé sa satisfaction quant à l'état des relations franco-suédoises.

Le balnisme royal dans laque-M. Fallières et ses, hier, conduit à terre

M. Fallières a été reçu par le roi et la reine à Stockholm. Le président a prononcé un discours devant le parlement suédois.

Le voyage a été l'occasion d'un grand succès diplomatique pour la France. M. Fallières a exprimé sa satisfaction quant à l'état des relations franco-suédoises.

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Top section of the newspaper masthead including the date 'SAMEDI 25 JUILLET 1908', the title 'La Croix', and subscription information.

L'avenir de nos enfants

Chaque année, au moment des vacances, la Croix entreprend une enquête sur les conditions de l'enseignement...

La Journée

11 847 mineurs de la Loire se sont présentés en faveur des propositions de la Commission des houillères...

Les entrepreneurs de terrassement, dans une réunion tenue hier, ont renouvelé leur précédente décision...

Abonnements de vacances

Cher Monsieur, la France est l'endroit où l'on aime le mieux...

La Sainte Liban

Un magnifique colosse de 100 mètres de haut, œuvre de grand luxe...

Les dévotionnaires, économistes et hommes d'affaires s'accrochent à la certitude...

Graves événements en Turquie

Monarchie aux mains des Jeunes-Turcs. Le maréchal Damaz' a été assassiné...

Le mariage et la vérité chrétienne

« De tout le mariage du monde, le plus sûr est le plus bas, mais tout marié est le plus réglé dans ses coquises... »

Le voyage de M. Fallières

L'arrivée en Suède. Le roi va au-devant de M. Fallières.

LES FÊTES DE QUEBEC

Le jour de Québec le 23. Ce matin, le prince de Galles a rendu visite au général...

« De tout le mariage du monde, le plus sûr est le plus bas, mais tout marié est le plus réglé dans ses coquises... »

Graves événements en Turquie

Monarchie aux mains des Jeunes-Turcs. Le maréchal Damaz' a été assassiné...

Le mariage et la vérité chrétienne

« De tout le mariage du monde, le plus sûr est le plus bas, mais tout marié est le plus réglé dans ses coquises... »

Le voyage de M. Fallières

L'arrivée en Suède. Le roi va au-devant de M. Fallières.

LES FÊTES DE QUEBEC

Le jour de Québec le 23. Ce matin, le prince de Galles a rendu visite au général...

« De tout le mariage du monde, le plus sûr est le plus bas, mais tout marié est le plus réglé dans ses coquises... »

Graves événements en Turquie

Monarchie aux mains des Jeunes-Turcs. Le maréchal Damaz' a été assassiné...

Le mariage et la vérité chrétienne

« De tout le mariage du monde, le plus sûr est le plus bas, mais tout marié est le plus réglé dans ses coquises... »

Le voyage de M. Fallières

L'arrivée en Suède. Le roi va au-devant de M. Fallières.

LES FÊTES DE QUEBEC

Le jour de Québec le 23. Ce matin, le prince de Galles a rendu visite au général...

« De tout le mariage du monde, le plus sûr est le plus bas, mais tout marié est le plus réglé dans ses coquises... »

« De tout le mariage du monde, le plus sûr est le plus bas, mais tout marié est le plus réglé dans ses coquises... »

« De tout le mariage du monde, le plus sûr est le plus bas, mais tout marié est le plus réglé dans ses coquises... »

« De tout le mariage du monde, le plus sûr est le plus bas, mais tout marié est le plus réglé dans ses coquises... »

EMILE DE GIRARDIN... 548, rue Montmartre, Paris (2e arr.)... LE NOMBRE 5 Centimes... Dimanche 26 juillet 1908

L'Affaire Rémy à l'Instruction - Le Tour de France - La Loterie d'Ormesson

LA JOURNÉE DE M. ALBAN... M. le juge d'instruction Albani a repris... M. le juge d'instruction Albani a repris...

Les Biens de M. Rémy... Il nous revient que l'intermédiaire de la... M. Rémy a été condamné à l'interdiction...

UN ENLÈVEMENT EN AUTO... M. Rémy - Une jeune fille est ravie par trois... M. Rémy a été condamné à l'interdiction...

Bulletin du Jour... PARIS-CHIFFRIERS... Nous avions déjà Versailles-Chantiers...

LES VISITES DES AVOCATS... M. le procureur général a reçu hier... M. le procureur général a reçu hier...

LES BRUITS QUI COURENT... dans le Quartier de la Pépinière... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

Bruits et Commentaires... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

LA MORT DU MALÉLOU... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

LE VOYAGE PRÉSIDENTIEL... M. Fallières au CHATEAU DE GRISPIHOLM... M. Fallières a quitté Paris hier...

LA REVOLUTION A L'ÉTRANGER... Le Sultan accorde la Constitution... M. le sultan a accordé la constitution...

Le Déjeuner et l'Après-midi... M. le président a dîné hier... M. le président a dîné hier...

LES DIENERS DE CE SOIR... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

L'EFFERVESCENCE GRANDIT DANS LES MILIEUX OUVRIERS

Les Terrassiers organisent un meeting de protestation... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

Les Baux-Partitions... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

Les Baux-Partitions... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

LE TOUR DE FRANCE CYCLISTE... LE TRAJET DENICE A NIMES... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

M. Chéroux à Christiania... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

FAITS-PARIS... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

LES TRIBUNAUX... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

DERNIÈRE HEURE

LE MARIAGE DE M. FALLIÈRES... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

LE TRAI DE BACHO... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

LA COURSE NEW-YORK-PARIS... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

AGENDA DU PARISIEN

Oran, 23 juillet. - Le transport « Vierge... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

Oran, 23 juillet. - Le transport « Vierge... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

Oran, 23 juillet. - Le transport « Vierge... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

Oran, 23 juillet. - Le transport « Vierge... M. le ministre de l'Intérieur a reçu hier...

EK 15: Basındaki kutuplaşmaları anlatan bir karikatür. Boş Boğaz 24 Temmuz 1324.

صاحبی: حسین رحیمی
نومرو: ۱
پنجشنبه
۲۴ توموز ۱۳۲۴
ناشری: نجار زاده ابراهیم حلمی

برسه لک آرونه بدلی ۷۵ التی آیفی ۴۰
غیرشدر

محررری:
احمد راسم حسین رحیمی

مسلکزه موافق وغیرته مترك جنبه متاسب هر نوع
محرران مضحكه قبول ودرج اولنور

کوندر به جک اوراق صاحبی نامه ارسال
ایدلیدر

بوشتون غاز

ایله
کلانی

هفته ده ایکی دفعه بازار ایرتسی و پنجشنبه کونی نشر اولنور

۹ رجب ۱۳۲۶ ۲۴ توموز ۱۳۲۴
تاریخ تألیسی

درج اولنوبان اوراق اعاده اولنور

اداره خانه سی: جنبلی طلیحه ده ۹ نومرولی
مطبعه خانه ده ده دائره مخصوصه در

آرونه وسائنس حساباتی لیجون (مات) غرضه سی
اداره خانه سه مراسمت اولنور

نسخه سی (۲۰) پاره در شطیحات ایچنده مدافعه حقوق وطن وملتته خادم مصور مزاح غرضه سیدر نسخه سی (۲۰) پاره در

آرداش بر صوبا ایندرده آباق آلتدن
اولسون.
سن ایندر. دها بکا صالدرمدی.
کوزلری بکنه میورم.
فرصت بکلور غالباً. ایچیریده برچوق
ایزی یازی حماللر وار. بونلری نه ایشده قوللا
نیور ویا قوللا نه جق؟
نه خلط ایدرسه ایسون... فهم باشانک
اوغرادینی سوء ناقبت البته امثالنه موجب عبرت
اولور.
خطار:
بزه من کین پنجشنبه کونی نشر ایملک اوزره
تحریر و ترتیب ایملدی. فقط «ملت» بک بهمدالانتشار
کوردیکی رغبت ماکنه لری. زیاده مشغول ایندیکن «بوش
بوغاز» مطبوعه آئیلمدی. بوگون اوزننده کی تاریخدن
بئش کون سوکوره ازیجی اسکیش برکوه ایله انجق
فرجه یاب انتشار اوله بیله دی. تشبیک ایستاسنده
حصول مطبی اولان پوهوونیزک عوفی استرحام ایله
بعینا انتظام لئیرینه اعتنا فله جتی بیان اولنور.

قادین

مدیرى : ا. ا. ونى

صاحب انبار: م. ابراهيم

يارار برسنى - ۱۳ نىسبىن اول ۳۲۴

شمەدەلك هفته ده بر دعه نشر اولدور نسخه سى ۱ غروش ر برنجى سنه

قادین

تولدن قنادلى ، مائى پريلار .. مؤبدە
انجىياھ ، كەكشانلە ، چيچكلرلە ايشلەمش ،
انجاف ايچين حريم و ائيرى بر آبدە ..
حيرتلە سوكر ددیزچو كوب ايشته : قادین! ديش .

ديجور انشارنده ، بينينارجه انسانك
بر طيف نور و شعر ايله تزيين عمر ايدر ؛
حسدن تمثىل آيله مش ، انجيتمه يك صاقين !
بردن - يازيق دگلى - سوز ، سمريلر ، كيدر ..

تويشونده ، كوزلرنده و نلبنده هر زمان
عشك ، مالل و مرحمتك عكس انفسى ..
همشيره ، آنه .. آه ، ايكي قيمتلى آشان!

همشيره ، آنه ، عائله ، كه بونلرك سى
- ظلمتده رنك رنك ذبالرله منتشر -
انسانلغك بويوك ، ازلى موسيقيسيدر ..

ايسغى

برنجی سنه ۱۳۲۴ هـ کون صباحلری نشر اولتور انسانیته خادم دینی سیاسی عثمانلی غزته سیدر ۶۸ نومرو

صاحب و مدیر مسئولی
قبریسلی درویش وحدتی
امور تحریریه ایچون مدیر مشولہ
مراجعت اولتور

آدره سی :
بره باتانده ساقی بک مطبعه سی

فولکان

۱۳۲۴

اتحاد محمدی جمعیتک مروج افکاریدر

ایونه فئاتی
ملک عثمانیه ایله بلغارستان بوسنه
هرسک مصر ، قبریس
و کرید ایچون
سنه لک ۱۲۰ آلتی آیفی ۷۰
غروشدر
استانبول ایچون سنه لکی ۱۰۸
غروش

---

۱۷ صفر ۱۳۲۷

صالی

۲۴ شباط ۱۳۲۴ ۸ مارت ۱۹۰۹

ای امت محمد ! مایوس اوله یکنز !
اوج کوندنیریدر وولکان طرفدن واقع اولان تشریات ، بتون امت محمدی کربلاوقه سی قدر دلتون ایشیدر . فقط براقچ دنی بدیلت ، دین مبین احمدی بی آلت انخا ایدینرک ، ملت عثمانیه نیک عادتا محوی ایشاچ ایدجک تیشات مفسدت و ملعتکارانه ده بولتدقلری ، طرف احقرانه مزدن مبدانه چیقارلایفندن طولانی ده بایراملر یایلی یز .
بو انخادده ، امداد روحانیت ییغمیرینسک موجودیتسه ایمان کاملله ایشاتلی یز ، ایمان ایشلی یز . شو برای طرفنده ، علمادن ، مشد یخندن ، برچوق ذواتک داخل اتحاد محمدی اولدقلری و اولجه اعلان اولدیندی اوزره کله جک ربیع الاولک اون ایکنجی کونی جمعیتک دارالحلایفه ده مرکزینسک رسم کشادی اجرا اولتدجفی محقق بیللی یز .
ای امت محمد ! مایوس اوله یکنز !
شو اوج کونلک تشریات انسانده ، بو حالک تأثیریه استیضاح ایچوسه مراجعت ایدنلرک ، برهت و حیرت ایچسده اولدقلری کوردک . حقیقی یازمقدمه اولدیفمز حلاله نتیجه به انتظار ایدمه سیه جک برحاله کلدکلری ، حاللرندن ، افاده لرندن اکلا دق ، الدن کلدیک قدر مراجعت ایدنلری اقعاه غیرت ایتدک . برچوق کیمسه

لرکده ، بوفرصدن بالاستفاده ، درلو ، درلو ، دیدی قودیلره ، باشلا دقلری استخبار ایتدک . جمعیتک اوج یوز کسور ملیون اولدیفقی خاطر دن چیقارماملیز . بو ابر انقلابدرک : براقچ کون ایچون اولسون ، جمعیتک صارصه جقدر . صاغ ، چوروک بللی اولدقن صکره حقیقی اولان قونی ، لاشک اثبات ایدم جکدر .
ای امت محمد مایوس اوله یکنز !
سز بوجیته ، مثلاً : علی پاشا ، ولی پاشا فلان وفلان حضرتلری داخل اولدیندی ایچو . نمی داخل اولدیکیز ! و یا خود داخل اولق ایستبور دیکیز ! بویه ایسه ، هرکسک شرقیه مشرف اولقی ایستبور دیکیز ! بویه ایسه نه کو تو برفکر !
بتون مؤمنلر قارداش دکلمری ؟ نزد الوهیتده هیمز عالیسلر ، دکلی یز ؟ یالکنز ، فرق ، « هل یستوی الذین یعلمون ... » ده دکلی ؟ بیلیمک کرکدرکه شو برای طرفنده داخلدن خارجسندن برچوقلری بولوا . احمدی التنه کبردرک برکنته عظیمه مبدانه کلمشدر . بیلیمش اولکیز که : اعضا جوبتدن ، شیخ فیه ز ، الله افندی زاده شیخ محمد صادق افندی سنین وفیره دنیری مدینه منوره ده منقیا بولنمشدر ، مشارالیه مدینه منوره ، مکه مکرمه ، مین قطع لرینسک مخبراتی درعهده بیورمشلردر .

جمعیت بواج عجلده تأسیس اولنمشدر . مصرله اولان مخابره من برارکان حرب بیک باشینسه تودیع اولنمشدر . حد آله مصر ضابطانی اتحاد محمدی جمعیتده باخلدیر . کرد علماسندن مشهور « بدیع الزمان ملا سعید کردی ابن میرزا » حضرتلری بوجیتده بولنقله مباحدر . شو برای طرفنده بتون رلیات ایله مخابرمزه اوبرامیتی حائزدر .
ای امت محمد ! مایوس اوله یکنز !
ظهور اسلامده ، ابو جهل طرفدارانی جناب هاشمی به و اصحاب کرمانه نملر یایقی ایستدکلری و عاقبت رزیل و رسوای اوله رق قهر و تدمیر ایدلکلری بیلیمورمی یز ؟
یز که : او ، یتیمک بنده سی یز ، کوله سی یز ، خدمتکاری یز ، نهدن قورقوروز ؟ نهدن ، شهرت ارقسندن قوشیوروز .
محمد نامه صلا ! ایشته میدان مجاهده ! بوجیت که : حد ذاتنده موجوددر . موجود اولان جمعیت افرادی ، یز ، یالکنز ایقناظ ایدییوروز . تدریجاً هر فردی ، تعقیب ایدم جکنز مسلکدن خبردار ایتک ایسته یوروز . براقچ منافق ، آمال خیشنه لرینه یزی آلت ایتک ایستدبلر . سایه نور محمدده ، اغفال اولنه مدق ، خیشلرک ماهیتنی انظار مسلمینه عرض ایتدک . دورمه یکنز ! ارتق تردد ایتدیکیز ! تیزز ،

1908 yılında... 12 Ocak 1908... 1908 yılında... 12 Ocak 1908... 1908 yılında... 12 Ocak 1908...

طنین

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۱۵... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

برآلاف مسود... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

تخصیصی (۱۰) پایردور... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲... ۱۳۴۲...

EK 19: Tunalı Hilmi Bey'in "Türkiye'de Bir Halk Egemenliği Projesi ve Bir Anayasa" başlıklı kitapçığı

Aux Ottomans et Amis des Ottomans

UN PROJET D'ORGANISATION
DE LA
SOUVERAINETÉ DU PEUPLE

EN
TURQUIE
(Accompagné d'une Charte)

*« J'ai peur de demain plus que
d'aujourd'hui ». (MOURAD, p. 115)*

PAR

^{Tunalı}
Hilmy TOUNALI

IMPRIMERIE CH. EGGIMANN ET Cie

1902

EK 20: 21 Şubat 1897 tarihli Le Petit Journal Pazar ekinin kapağı.

REPOUBLIQUE
FRANCAISE
N° 100
1897

Le Petit Journal

Le Petit Journal
CHACUN JOUR 5 CENTIMES
Le Supplément illustré
CHACUN DIMANCHE 5 CENTIMES

SUPPLÉMENT ILLUSTRÉ
Huit pages : CINQ centimes

ABONNEMENTS

	PAR MOIS	PAR AN
SEINE ET SEINE-ET-OISE	2 fr.	3 fr. 50
DÉPARTEMENTS	2 fr.	4 fr.
ÉTRANGER	2 fr. 50	5 fr.

Huitième année

DIMANCHE 21 FÉVRIER 1897

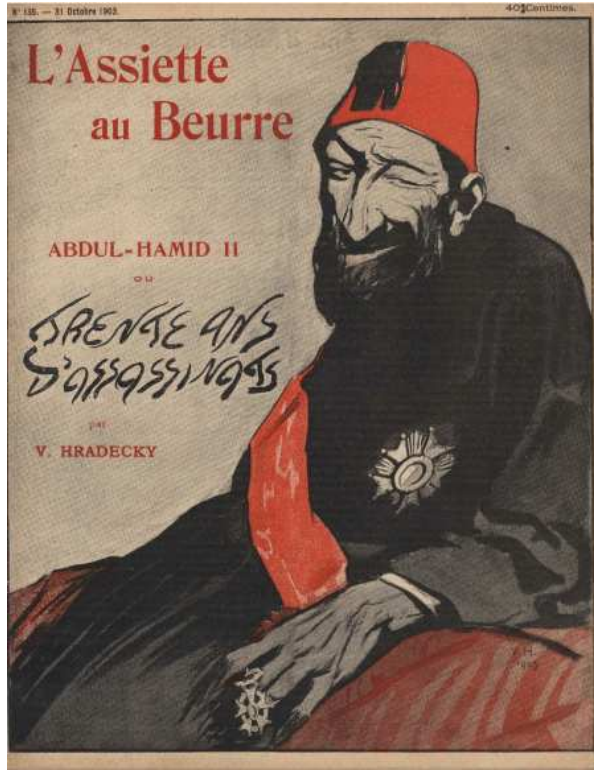
Numéro 327

ABDUL-HAMID KHAN
Souverain de l'Empire ottoman

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

EK 21: 31 Ekim 1903 Tarihli Fransız anarşistlerin çıkardığı mizah dergisi.

EK 22: 16 Ağustos 1902 Tarihli L'Assiette Au Beure.

21

جمعيته واجما للزنيه دائر بالجملة
مخبرات ومراعات هيئتك كاتب
عمومي

ترکي

AHMED FAZLI
96, rue du Mont-Valérien
Suresnes (Seine) France

تأليفه ايد ليديز
سوردن * سن * فرانسه

بو اجمال آرزوا يده تله
مجا تا تقديم اولنون
جمعيته كاتب عمومي
احمد فاضلي
مسون والهرى بن سرقاغي
سوردن * سن * فرانسه

تشبث شخصي ايله قانون اساسي وعدم مركزيت طرفدارتك مروج افكاريدر

برملت اداره مشروطه بي بيله رك. اسكلايه روق حكومتندن
جبراً للى . بو كيفت، تكاملات اجتماعه نك بر قانون طبعيسيدرو
زمانه. مدنيتك ترقيبى نتيجه سى اوله روق كره ارضده حكومات
مستبده دن اثر بيله قالمايه جق؛ فقط جال حاضرده بز وطنك حياتى
قورتاره لم . . . (1)

(1) استطراد - بزده ملت مجلسى نه ايچون داغليدى؟
» پارلنتو اصولنى الك اول احداث ايدين ملت انكايلا درو وانكترده ده اداره
مشروطه نك قرون وسطى ايجارنده نه وقت
ايده ميور . اوله ايكن حقوق سياسيه مدنیه ي نافل اولان مشروطيت اداره
نك انكايلا زنده كي اسكلكي . فرانسه انقلاب كيون نك افكار بشريه
اوزنده اجر ايلديكي تاثير عطشى وجوده كتيره مه مشدى . فرانسه
ملكترنده كي انقلاب سياسى بي اداره ايدين افكار اجتماعه بي هر طرفه
بايلتار بوكون آرووا بي اداره ايدين اصول مشروطيت ، فرانسه تويات
فكره ستك بر نتيجه سمعوده سيندر ديه يلكر . زيرا بوتون بوملتلر مشر
روطيت اداره لرني قدرت فكره لري ايله متحداً وجبرا وجوده كتيردير .
بزده ، آرووا نك « آريستوقراسى » ايتلان « اصل زاده » لمراتب رسليه سى
بو فكن يعنى بر حكومتك اراضيفنى (وقتى ايله) آرووا ده دوكلك ، برفسلك ،
ماركلك وقوتلك كي تالى اقسام سياسيه داخله يه تفرقا ايدين مستبدانه بر
اصولك آرى آرى بر رئيس استبدادى « دولك » لر « پوتن » لر « ماركي »
لر « قوتن » لر بزده مقفود ايكن بزكاده اداره مشروطه نك الان تامين ايده
ميشي ملكتمز ده بر مقصدى اداره ايده جك افكار مليه نك هنوز لاقيله
انتشار ايده مه مشر بولمستدن ايلري كليون ايلري
ر ساسه تركيه ده ملت مجلسك آجيليسى ، حركات فكرية مليه نك بر نتيجه
ممنوعوده سنى دكلكي ؛ رجال سياسيه حكومتز دن مدحت ، مترجم رشدى
وسليان پاشا لر كي مقام اقتدار ده بولنان كوچوك بز فرقه نك قانلى اختلا
لان ميدان بومين تدبير متحده لر ايله وجوده كتيرلش ايلدى كه بر صباح

انا طولى قياملى
برملتك متحد اظلمه و اربابنه مقاومتى ، ارباب ظلمك تسليم حق
التمسنى مستلزم على ومشروع بر قوتدر
صوبك ايلر ايچنده اضر ومده جريان ايدين احوالك حقيقتاً
شايدان دقت بروضوح ايله انكشاف ائتكدده بولنديغى خبر آيوردكه
بالخاصه ارباب ادراك غيرت وطنه لرني آديره جق بر تاثير اجتماعى
ي احوال ايديور . بو نتيجه سنه دن برى فرقه احراك مساعى متاديه سى
ايشته مقدمه سنده بولند يعمز بو فقطه مليه نك وجوده كلمسى امله
مبتى ايدى .
سلطان عبد الحميد زماننده دولت عليه ده ، بادشاهك انضمام
رابنى وزشيد باشك نك همتى ايله اجراسى تصور و لئان تنظيمات و اضلا
طانتك نتيجه بومر قالمستدن صكره كمال بك ، رهقاسى ايله آرووا ده
نشر ياته بو مقصد له باشلا مشدى .
چن سنه خبر وفاتى وجد اتمز ده قيامتار قوباران سلطان مرادك
مدت سلطنتى ، تاريخ ملز ده يك قصه بر دوراميد تشكيل ايتد كدن
صكره عبد الحميدك دساييس . مستلسه سيله ارباب حكومت اسكى
استبدادى تجديد ايديور و حيات مليه مز يكدن تهلكه يه دوشيور .
بر مملكتده مساعى مستحصله شخصيه و تقيات فكرية مدنیه
انكشاف ايتد كه او مملكتده اداره مشروطه نك تاسسى قابل ذكل ؛
زير غير طبعيدر . بوتون تاريخ عالمده كور و لديكى كي ايشته بزده ده
اللى آلتش سنه لك وقايع بونى تايد ايتدى .

EK 25: Paris'te Şerif Paşa tarafından çıkartılan İttihat Terakki muhalifi Meşrutiyet Gazetesi'nin 15 Ekim 1909 tarihli ilk sayısı.

N° 1. 15 OCTOBRE 1909 1re Année

MECHROUETTE

Publié sous la direction de **CHÉRIF PACHA**
ANCIEN SAINT-GRÉGOIRE
GÉNÉRAL OFFICIER DE LA LÉGIION D'HONNEUR
ANCIEN MINISTRE DE TURQUIE EN SUÈDE

ORGANE CONSTITUTIONNEL OTTOMAN

JOURNAL MENSUEL
consacré à la Défense des Intérêts Politiques et Économiques et des Droits égalitaires
de tous les Ottomans, sans distinction de race et de religion

GRATUIT

Toutes les lettres doivent être adressées au Général CHÉRIF PACHA, à son domicile, 199, avenue Victor-Hugo, Paris, et les imprimés aux Bureaux du Journal, 26, rue du Delta.

La Constitution en Turquie et les Agissements du Comité

La vie politique si changeante, surtout dans un pays en formation comme le nôtre, impose parfois des devoirs qu'on n'accepte pas sans mûre réflexion, tant ils sont pénibles, mais qu'on ne peut rejeter sans bas egoïsme, tellement ils sont liés à l'intérêt général. Je faisais partie du Comité Union et Progrès. Aujourd'hui, je prends position contre lui. Pourquoi? C'est ce que je vais tâcher de développer.

Mais qu'il me soit tout d'abord permis de dire que si je m'étais laissé guider par mon intérêt personnel, il m'eût été plus profitable ou d'approuver ou tout simplement de garder le silence, et que si je publie, concurrentement avec notre organe turc, *Serbesti*, ce journal mensuel en français et en anglais auquel il m'est doux de donner le titre de «*Mechrouette*» (*Constitution*), c'est uniquement pour lever la voix en faveur de tous ceux qui aiment la liberté d'exprimer chez eux leur mécontentement, ni les moyens de se faire entendre ailleurs.

Nous ne voulons pas émettre des hypothèses, mais soumettre des faits, tels qu'ils sont. Nous prions nos lecteurs de juger eux-mêmes et de nous faire justice, s'il y a lieu.

La transformation pacifique qui s'est effectuée l'année dernière grâce à l'action aussi modeste que décisive de notre brave troisième corps d'armée, nous a vus la sympathie et l'admiration unanime du monde civilisé. Il eût été facile d'entretenir, en les méritant, ces sentiments à notre égard, si les chefs du mouvement révolutionnaire n'avaient, par une abnégation mal placée, cédé leurs pouvoirs à certains membres du Comité Union et Progrès, ainsi que l'a confirmé récemment Taht Bey, ministre de l'Intérieur, vice-président de la Chambre, à M. Rodas, dans le numéro du *Temps* du 6 octobre. Ceux-ci prétendaient détenir le monopole du patriottisme, arborant comme devise : «*Hors de nous, pas de salut*» et apportant à l'Europe, d'où ils viennent presque tous, non seulement une haine violente contre leurs émules politiques, mais aussi un nationalisme exagéré qui provoqua la dénonciation entre les diverses races et religions de l'Empire.

Et pourtant jamais here ne fut plus favorable à la consolidation d'une entente commune.

Aussitôt après la proclamation du régime tripartite et constitutionnel, Turcs, Arméniens, Grecs, dérivés du jing qui les opprima si longtemps, s'embrassèrent dans les rues de Constantinople et musulmans, chrétiens et juifs se visitèrent réciproquement dans les synagogues, églises et mosquées.

Ceci était sans doute des manifestations du genre de celles qui accompagnent (ou qui ne produisent l'expression) toute lue de miel, mais des esprits avisés eussent dû leur faire part de cet enthousiasme et l'almener dans des mesures raisonnables, grâce à des concessions elles-mêmes raisonnables.

Ce que ne fit point le Comité. Il étouffa au contraire toute sympathie sous un pesant autoritarisme et remplaça la justice et la raison par les fusées intrigues, auxquelles il s'était habitué avant son entrée en scène dans la vie politique.

Grandes furent les déceptions et les colères ne tardèrent pas à se manifester.

Le 13 avril dernier, éclata la révolte. Elle était uniquement dirigée contre le despotisme et la tyrannie du Comité, mais celui-ci, fidèle à sa méthode, lui attribua un caractère réactionnaire et prétendit qu'elle tendait à renverser le soi-disant régime constitutionnel pour rétablir celui d'Abdul-Hamid. En tout cas, ce fut prétexte à la pendaison de centaines d'innocents, sans compter ceux qui sont encore tués secrètement dans les cachots, à coups de crosses de fusil. *Abdul-Hamid a des dignes successeurs* qui témoignent peut-être un souci un peu trop vil de ménager les transitions.

Cette révolte du 13 avril, dont l'étude est d'une importance capitale pour permettre de juger sainement l'état actuel de la Turquie, avait eu pour cause immédiate l'assassinat de Hassan Fehmi Effendi, rédacteur en chef du *Serbesti*, sur le pont de Karaköy.

L'assassin est un des fedais du Comité, mais la police, servante dévouée de la dictature occulte, n'a pu, ce qui signifie : n'a pas voulu, le découvrir. Ce crime a provoqué l'indignation générale de la population qui réclamait à grands cris le châtiment mérité et vint en foule accompagner à la tombe la dépouille de celui qui fut la victime de ses sentiments patriotiques épurés. Ah! si on avait voulu ce jour-là assuoir une vengeance, on n'aurait eu qu'à faire passer le convoi funèbre par la rue de Chérif Effendi, où siège le Comité!

Cependant la colère gagne le corps des réfugiés et la garnison de Constantinople et c'est une tentative de révolution, laquelle faite d'un chef éclairé et expérimenté a donné lieu aux fameux événements que l'on connaît.

Qui *Abdul-Hamid* ait songé un instant à profiter de ces troubles pour reprendre son ancien pouvoir, c'est possible, mais comme, dès le changement de régime, tous mes amis et moi-même avions insisté pour qu'on se débarrassât définitivement d'un monarque en qui il était impossible d'avoir foi, le Comité qui nous opposa un refus formel et qui songait déjà, paraît-il, à exploiter celui qu'il tenait ou croyait tenir sous sa volonté, doit porter l'entière responsabilité de son refus. En tout cas, *Abdul-Hamid*, s'il nourrit quelques minutes un espoir de ce genre, dut s'avouer bien vite qu'il s'agit pour une fois grossièrement trompé et constater que son peuple ne désirait au contraire que l'abolition d'un régime constitutionnel, fût-ce le début par des gens aussi peu scrupuleux que lui-même.

D'autre part, il n'était nullement nécessaire de faire venir l'armée de Salonique, ni surtout de la faire entrer à Constantinople. Toute la garnison de la capitale, en effet, avait mis bas les armes et gagné ses casernes dans l'ordre le plus parfait. Mais, cette entrée ayant été décidée, l'armée d'établissements, composée surtout de volontaires grecs, juifs et bulgares, devait observer strictement les conditions convenues et qui étaient de ne pas tirer un seul coup de fusil, de ne pas maltraiter les soldats ramenés à la discipline. Il n'en fut rien. Et des salves meurtrières démolirent des troupes sans armes, abstraitement paisibles allemands.

Desortout l'interview de Mahmoud Chevket Pacha, paru dans le *Figaro* du 20 septembre, et dans laquelle il disait : «*Je ne voulais pas entrer dans Constantinople les mains dans le sang*» — n'est qu'un mensonge — ainsi que l'histoire impartiale le prouvera, il est entré dans Constantinople et y est resté les mains dans le sang et jamais l'eau n'effacera cette tache.

En somme, entre l'ancien régime terroriste et le prétendu régime constitutionnel actuel, il n'y a de différence que dans les noms, et ainsi que des personnes au pouvoir, et dans ce fait aussi qu'une société occulte et par conséquent sans responsabilité officielle se permit de gérer les intérêts du pays, dans un sens qui en outre est par trop favorable aux intérêts particuliers des membres dont elle se compose.

Le peuple, instruit hélas par une trop longue expérience, n'est pas sans le remarquer et ce qui importe avant tout c'est de regagner sa confiance et de le traiter humanement et équitablement, au lieu de l'opprimer sous le joug d'un état de siège, en l'accusant d'être réactionnaire, parce qu'il a manifesté son indignation contre l'iniquité dont il était l'objet.

Cette dictature militaire n'a plus de raison d'être.

À la rigueur, l'armée ayant fait la révolution pour s'émanciper dans la politique et les affaires du gouvernement pendant la période de transition, mais une fois que les représentants de la nation avaient pris possession de leurs sièges au Parlement, c'était le devoir du Comité de faire comprendre aux militaires que leur rôle politique devait s'en tenir là, et c'était le devoir du Comité lui-même de céder la place dans la gestion des affaires de l'État aux députés et au gouvernement responsable.

Parmi les nombreuses ingérences illégitimes et méistes de l'armée obéissant aux investigations du Comité, nous pouvons signaler le message des commandants de la flotte et de l'armée, envoyé à la Chambre des Députés, et le fait que de jeunes officiers se prononcèrent dans la salle des pas-perdus, revolver en main, pour obtenir par la menace des votes en faveur de la chute du grand-vizir Kiamil Pacha.

Dès l'ouverture du Parlement, j'ai essayé avec quelques amis de faire ressortir, auprès de nos camarades du Comité, le danger irréparable auquel le pays s'exposait en laissant indéfiniment l'armée s'occuper de politique et les conséquences graves qui en résulteraient pour la discipline. J'ai été soigné de démontrer, l'histoire en

main, que la dictature militaire a conduit partout et toujours les pays les plus puissants à leur ruine matérielle et morale. Mais tous mes efforts restant inutiles, parce que le Comité mettait son intérêt au-dessus de tout et qu'étant une société occulte il n'avait de force qu'en s'appuyant sur l'armée, j'ai cru devoir donner ma démission motivée de membre de cette société pour ne pas endosser la lourde responsabilité d'un état de choses que je considérais comme essentiellement nuisible à mon pays. Ma démission fut accompagnée de celles de plusieurs autres militaires et il y en avait eu des quantités, si l'armée de Salonique, indignement trompée sur le caractère de la révolte du 13 avril dernier, n'était pas venue ressusciter la vigueur languissante du Comité.

Que diraient les Français et les Anglais, si leurs gouvernements respectifs faisaient proclamer l'état de siège à Paris et à Londres et y instituaient la cour martiale d'une façon permanente, pour juger sommairement et condamner à mort ou aux travaux forcés ceux qui ne partagent pas leur opinion politique ou critiquent leurs actes administratifs. Accepteraient-ils comme viables les lois émises par leurs parlements pendant que la cour martiale siège et fait pendre en masse des pauvres innocents. Pourtant, chez nous, c'est sous la menace de l'état de siège qu'on a fait voter les lois sur la presse, sur les réunions publiques, sur la révocation des grades militaires, sur les grèves, etc., alors qu'aujourd'hui ces projets de lois avaient dû être abandonnés devant les manifestations hostiles non seulement dans la capitale, mais dans la plus grande partie des provinces.

Que diraient les Français et les Anglais, et spécialement les Anglais, si les soldats se trouvaient comme chez nous mêlés aux élections, au point que toutes les réjouissances données à cette occasion avaient lieu au son des musiques militaires et que de plus les électeurs eux-mêmes subissent les menaces de ces soldats quand ils étaient supposés défavorables aux candidats du Comité. J'ai dit spécialement les Anglais, parce que d'après une vieille tradition du pays on racontait le parlementarisme, la veille du jour fixé pour l'élection, tous les soldats casernés dans la ville où doit avoir lieu le vote sont tenus de s'éloigner à la distance de deux milles au moins et ne doivent venir que le lendemain du jour où les opérations électorales sont terminées.

Pour donner une faible idée de la mentalité et des tendances despotiques de certains membres prépondérants du Comité, je me permets de raconter ici une anecdote caractéristique.

Un jour Ahmed Riza Rey démissionnaire chez moi à Constantinople, ainsi que quelques amis parmi lesquels se trouvaient un de nos ambassadeurs actuels, La conversation tomba sur les partis politiques qui devaient se former au sein de notre jeune Parlement. Le président de la Chambre déclara alors d'un ton ferme que, dans notre assemblée législative, il ne pouvait y avoir qu'une seule et unique opinion, celle du Comité bienfaiteur de la nation et qu'une autre ne devait en aucune façon

être tolérée. Ce à quoi je n'ai pu résister au désir de répondre que dans ce cas il ne se fatiguerait pas trop à agiter la sonnette présidentielle.

Mais le peuple ottoman a vu de trop près le bonheur et la liberté pour se laisser ramener à l'absolutisme, sous quelque étiquette que ce soit. Et l'on croirait vraiment que les affidés du pouvoir occulte ont le pressentiment de la fin prochaine de leur vie politique, tellement ils-mettent de hâte à remplir leur poche sans la moindre vergogne.

Il est cependant des exceptions.

Parmi les membres du Comité, il y a à coup sûr des hommes de très grande valeur morale et imbus des sentiments d'un libéralisme élevé et désintéressé, et j'en ai rencontré beaucoup précisément parmi les officiers avec lesquels j'ai plus particulièrement travaillé au sein du Comité pendant la période transitoire, mais ceux-ci ont malheureusement été inulnés en leur par certains collègues civils, aux intrigues si habiles, aux paroles si persuasives que les plus forts tombent fatigués dans leurs pièges...

De plus, nous ne sommes pas de ceux qui croient qu'un régime libéral, succédant aussi brusquement à un pouvoir absolu, ne doit pas se heurter dans ses débuts à des difficultés, mais encore une fois ce que nous blâmons, ce que nous reprochons plutôt, c'est la méthode employée. Alors qu'il fallait établir une entente cordiale entre les divers éléments qui composent l'Empire, on leur fait la guerre sous les formes et sous les prétextes. La preuve en est dans la démission des patriarches des trois églises chrétiennes.

Certaines races musulmanes ne sont d'ailleurs pas mieux traitées, ainsi que le montre la guerre civile qui vient d'éclater en Albanie, au Kurdistan, au Yémen et au Hedjaz. Et pourtant, elles forment les trois quarts de la population musulmane de Turquie.

Je crois à ce sujet pourtant signaler un article intitulé «*Race dominées, races dominées*», paru la veille des élections dans le *Tanin*, organe du Comité. Cet article, signé Hussein Djalil, membre du Comité et rédacteur en chef dudit journal, dit que les Turcs conquérants étaient et resteront toujours l'élément dominant, et les non-Turcs l'élément dominé. Il a valu à son auteur un siège au Parlement, parce que le Comité avait imposé ses candidats et que Djalil Bey comptait parmi ceux qui avaient le mieux servi les desseins et réalisé l'opinion de la grande association occulte. Mais d'un autre côté, ce même article a provoqué une vive indignation parmi la presse turque et la presse française à l'étranger. Il en est résulté une telle tension dans les rapports des Turcs avec les Grecs et les Arméniens que ces derniers menaçaient le gouvernement, et signe de protestation, de fêter leurs églises pour montrer qu'ils ne se considéraient plus comme ceux qui ne se considéraient plus comme ceux des derniers menaçant le gouvernement, et signe de protestation, de fêter leurs églises pour montrer qu'ils ne se considéraient plus comme ceux des derniers menaçant le gouvernement, et signe de protestation, de fêter leurs églises pour montrer qu'ils ne se considéraient plus comme ceux des derniers menaçant le gouvernement.

Un jour Ahmed Riza Rey démissionnaire chez moi à Constantinople, ainsi que quelques amis parmi lesquels se trouvaient un de nos ambassadeurs actuels, La conversation tomba sur les partis politiques qui devaient se former au sein de notre jeune Parlement. Le président de la Chambre déclara alors d'un ton ferme que, dans notre assemblée législative, il ne pouvait y avoir qu'une seule et unique opinion, celle du Comité bienfaiteur de la nation et qu'une autre ne devait en aucune façon

EK 26: İbrahim Temo'nun kurucusu olduğu Osmanlı Demokrat Fırkası'nın resmi yayın organı Selamet-i Umumiye'nin ilk sayısı.

EK 27: Ahrar Fırkası'nın kurucularından Ahmet Fazlı Bey'in Mesul Müdür ve İmtiyaz Sahibi olduğu Osmanlı Gazetesi'nin 12 Mart 1909 tarihli ilk sayısı.

Osmanlı Gazetesi
Mesul Müdür

مؤدیره ...
محرره ...
مترجم ...

...
 ...
 ...

مؤدیره ...
محرره ...
مترجم ...

...
 ...
 ...

مؤدیره ...
محرره ...
مترجم ...

...
 ...
 ...

EK 28: Mithat Paşa, Niyazi ve Prens Sabahattin resimleriyle çıkan 18 Aralık 1908 tarihli Serbesti Gazetesi.

۳۳
سنة ۱۳۲۶
۳۳

سابق و مدبری :
مولانا زاده رفعت
انور نحرریه ایله ادریه متعلق مسکن ایلون
مدبری صابحت اولدور .

ادرس :
بی برت ساه آره سنده کاتب خانه داره مخصوصه
غزیه کوندریان اوراق آماده ایلنر .

سربستی

SERBESTI CONSTANTINOPLE

۳۳
سنة ۱۳۲۶
۳۳

آینه نیشانی
سابقه سنجیه ایله بلارستان . بینه هر ساه
مهر آله بریس و کربد ایلون :
سنة ۱۳۰۰ قی آلهی ۸۰ فروردور .
سابقه سالار ایلون :
سنة ۳۸ ابراق
استقبال ایلون سندی ۱۰۸ فرور

اعلانات ایلون آیروجه مقاله ایلدیر .

سنة ۱۳۲۶

مشروطیت ادارهیه و بلا تفریق جنس و مذهب عثمانلیک حوققنه خدام بوی غزیه ندر

سنة ۱۳۲۶

سابقه سنجیه ایله بلارستان . بینه هر ساه
مهر آله بریس و کربد ایلون :
سنة ۱۳۰۰ قی آلهی ۸۰ فروردور .
سابقه سالار ایلون :
سنة ۳۸ ابراق
استقبال ایلون سندی ۱۰۸ فرور

سابقه سنجیه ایله بلارستان . بینه هر ساه
مهر آله بریس و کربد ایلون :
سنة ۱۳۰۰ قی آلهی ۸۰ فروردور .
سابقه سالار ایلون :
سنة ۳۸ ابراق
استقبال ایلون سندی ۱۰۸ فرور

عاطف بک

رسمی الهه ایله یه یین فرمان

سابقه سنجیه ایله بلارستان . بینه هر ساه
مهر آله بریس و کربد ایلون :
سنة ۱۳۰۰ قی آلهی ۸۰ فروردور .
سابقه سالار ایلون :
سنة ۳۸ ابراق
استقبال ایلون سندی ۱۰۸ فرور

سابقه سنجیه ایله بلارستان . بینه هر ساه
مهر آله بریس و کربد ایلون :
سنة ۱۳۰۰ قی آلهی ۸۰ فروردور .
سابقه سالار ایلون :
سنة ۳۸ ابراق
استقبال ایلون سندی ۱۰۸ فرور

سابقه سنجیه ایله بلارستان . بینه هر ساه
مهر آله بریس و کربد ایلون :
سنة ۱۳۰۰ قی آلهی ۸۰ فروردور .
سابقه سالار ایلون :
سنة ۳۸ ابراق
استقبال ایلون سندی ۱۰۸ فرور

سابقه سنجیه ایله بلارستان . بینه هر ساه
مهر آله بریس و کربد ایلون :
سنة ۱۳۰۰ قی آلهی ۸۰ فروردور .
سابقه سالار ایلون :
سنة ۳۸ ابراق
استقبال ایلون سندی ۱۰۸ فرور

سابقه سنجیه ایله بلارستان . بینه هر ساه
مهر آله بریس و کربد ایلون :
سنة ۱۳۰۰ قی آلهی ۸۰ فروردور .
سابقه سالار ایلون :
سنة ۳۸ ابراق
استقبال ایلون سندی ۱۰۸ فرور

ÖZGEÇMİŞ

Serkan YAZICI, 1976 yılında Artvin / Arhavi’de doğdu. İlk Öğretime Artvin merkez ilçesinde başladı. 1983 yılında yerleştiği Sakarya ilinde, İlk öğrenimini tamamladı. Aynı şehirde Orta Okul (Arifiye Öğretmen Lisesi / Orta Kısım) ve liseden (Sakarya Anadolu Meslek Lisesi) mezun oldu. 1996 yılında Trakya Üniversitesi Tarih Bölümünde yüksek öğrenime başladı ve 2000 yılında “Tarihçi” unvanıyla mezun oldu. 2001 yılına kadar İstanbul’da bir ihracat şirketinde çalıştı. 2001 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans eğitime başladı. 2004 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Tarih Enstitü Bilim dalında doktora eğitime başladı. 2004 yılında Sakarya Üniversitesi’nde, Sosyal Bilimler Enstitüsü kadrosunda Tarih Bölümünde kamu hizmetine başladı, bu görevini halen sürdürmektedir.